

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Періодичне видання

Наукові записки

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 1

ТЕРНОПІЛЬ
2006

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2006. – Вип. 1. – 300 с.

Друкується за рішенням вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 28.03.2006 р. (протокол № 8).

Головний редактор

Микола Алексієвць - доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Василь Балух - доктор історичних наук, професор
Валентина Борисенко - доктор історичних наук, професор
Петро Брицький - доктор історичних наук, професор
Сергій Васюта - доктор історичних наук, професор
Павло Коріненко - доктор історичних наук, професор
Микола Литвин - доктор історичних наук, професор
Олександр Сич - доктор історичних наук, професор
Олексій Сухий - доктор історичних наук, професор
Сергій Троян - доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Богдан Трофим'як - доктор історичних наук, професор
Павло Михайлина - доктор історичних наук, професор

Літературний редактор:

Оксана Валіон - кандидат історичних наук, доцент

РОЗДІЛ 1
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477)

Олексій Сухий

ГАЛИЦЬКО-РУСЬКА МАТИЦЯ: ВИДАВНИЧА СПРАВА ТА ПРАВОПИСНІ ДИСКУСІЇ 40-Х – 60-Х РР. ХІХ СТ.

Стаття присвячена становленню Галицько-руської матиці в 40-х–60-х рр. ХІХ ст.

Галицько-руська матиця в середині ХІХ ст. була першою культурно-просвітньою організацією галицьких українців, яка намагалася поєднати програму утвердження "руської" національної свідомості в Галичині з науковими дослідженнями, з роботою на підставі цієї програми серед широких верств народу.

Матиці¹ були специфічно слов'янським явищем. Так, у 1826 р. була заснована найперша з усіх слов'янських матиць – Сербська, у 1831 – Чеська, в 1842 – Іллірійська, у 1847 – Сербо-лужицька, у 1849 – Далматинська. матиці, що ставили своєю метою піднесення просвітнього рівня народу та розвиток видавничої справи. Найпізніше – у 1880-х рр. – виникли польські матиці ("Матиця польська", "Матиця шкільна"). Слов'янські матиці здебільшого зберігали характер, який відповідав їх початковому призначенню – видавали популярні й дешеві книжки для народу, заохочували наукові дослідження й видання науково-літературних часописів. Водночас деякі з них стали основою для наукових товариств, що згодом перетворювались у національні академії наук.

Створення Галицько-руської матиці було тісно пов'язане з хвилею революційного піднесення "Весни народів" та йшло в руслі тих процесів, які відбувалися в той час в усіх слов'янських народів Центральної Європи. Ідея заснування матиці обговорювалась у колі галицько-руських діячів (Іван Гуркевич, Лев Сосновський, Михайло Куземський, Іван Лотоцький, Михайло Малиновський та ін.; у їх середовищі також розроблявся статут майбутнього товариства) ще напередодні революції 1848–1849 років, однак тільки революційні події та конституційні свободи, які вони з собою принесли, перевели цю ідею у сферу практичних заходів².

Рішення про заснування Галицько-руської матиці було ухвалене на засіданні Головної Руської Ради від 17 (29) травня 1848 року: "Внесено заложити Матицу Руску" [1: 29]. Ініціатором цієї пропозиції виступив радник Іван Гуркевич, який попередньо вже опрацював проект статуту. Саме завдяки його праці на чотирнадцятому засіданні Головної Руської Ради 28 травня (9 червня) 1848 року "читалися й приймалися статута "Матери Руской", предложены членомъ Гуркевичемъ".

Згідно з положеннями статуту, Галицько-руська матиця мала діяти під покровительством "знаменитого, рускої народности щире сприяючого достойнішого мужа", який би

¹ Слово "матиця" в давньослов'янській мові мало два значення – королева бджолиного рою та магніт, вогнище. У новосербській мові за ним збереглося тільки це перше значення, й очевидно саме з ним потрібно пов'язувати назву слов'янських матиць, оскільки "Матиця Сербська" була хронологічно першою. У Галичині ця назва виявилася цілком прийнятною, як з огляду на функціонування в народній традиції образу бджоли як символу працелюбства й ретельності, так і з практики називати різноманітні літературні збірники й часописи словом "Пчола".

² Заснування матиці належало до небагатьох наслідків цілеспрямованої політики Головної Руської Ради та відповідало положенням її першої програмної відозви до руського народу, у якій, зокрема, передбачалося розвивати та підносити народність шляхом вдосконалення народної мови, запровадженням її в навчальних закладах усіх рівнів, виданням часописів і корисних для народу книжок руською мовою, підтриманням культурних контактів з іншими слов'янськими народами (Зоря Галицка (Львів). – 1848. – 15 травня).

представляв її інтереси в зовнішніх зносинах, наглядав за фінансово-майновими справами та дбав про усунення недоліків у діяльності. Передбачалося, що членами-засновниками матиці можуть бути не тільки окремі особи, без огляду на їх соціальний стан та віросповідання, а й громади та різного роду об'єднання¹.

Керівним органом Галицько-руської матиці ставало правління ("зарядъ"), що складалося з голови, його заступника, шести членів, секретаря, касира та контролера. При потребі число членів правління можна було збільшувати. Правління було підзвітне загальним зборам, які обирали його склад. Загальні збори мали проводитися щороку 8 червня (звітний рік Галицько-руської матиці закінчувався 31 травня) і насамперед розглядати фінансовий звіт. Кожний член старого правління міг бути обраним і до його нового складу, заборонялася одночасна повна зміна складу правління. До правління Галицько-руської матиці могли бути обрані тільки особи грецького обряду, що були "притомъ учителями, письменними, просвѣщенными и правыми людьми, а до того вѣрными и добре мыслящими обивателями конституційной Австрійской монархіи". Передбачалося, що члени правління виконуватимуть свої обов'язки безоплатно до того часу, поки матеріальний стан товариства не дозволить винагороджувати їх працю. Правління товариства мало збиратися на засідання в міру потреби. Одним із головних предметів його нарад була рекомендація рукописів до друку. Для фахової експертної оцінки представлених робіт належало запрошувати на такі обговорення ще кількох спеціалістів. Для рекомендації рукопису до друку потрібна була згода принаймні п'яти членів правління, причому секретар, касир і контролер трактувалися як службовці й не мали права голосу. При рекомендації рукопису до друку члени правління мали також наглядати за тим, "щобы всѣ ти дѣла въ правдивомъ духу руского языка чисто и безъ ошибокъ вытискані были". На печатці Галицько-руської матиці уміщувалося зображення святого Духа як символу просвіти [2].

На засіданні Головної Руської Ради 4 (16) червня 1848 року "Рада оголосила ъ запросила записуватися съ складками до "Матеци Руской", абы оутворити фондушъ для выдаванья книжокъ народныхъ русскихъ" [3: 33]. Перше засідання членів-засновників Галицько-руської матиці відбулося 2 липня 1848 року. На ньому було обране перше правління. Обов'язки між його членами розподілилися наступним чином: Михайло Куземський – голова, Михайло Малиновський, Йосиф Кульчицький, Іван Ільницький, Лев Сосновський, Йосиф Царевич – члени, Іван Слимаковський – секретар, Іван Лотоцький – касир, Іван Гуркевич – контролер. На цьому ж засіданні було вирішено виготовити літографічним способом грамоти для членів-засновників Галицько-руської матиці та звернутися з відозвою до Ставропігійського інституту, настоятелів монастирів і деканатів, щоб вони вступали до Галицько-руської матиці та заохочували своїм прикладом інших. Цікаво, що діячі Галицько-руської матиці з повідомленням про початок своєї діяльності звернулися насамперед до Ставропігійського інституту у Львові [4].

Оголошення про заснування Галицько-руської матиці та заклик до всіх русинів збирати кошти для товариства були опубліковані в "Зорі Галицькій" наприкінці серпня 1848 року². Почуття, з якими галицько-руські діячі приступали до утворення матиці, відо-

¹ Кожний член-засновник зобов'язувався сплатити протягом наступних десяти років 50 золотих ринських членських внесків, для товариств і об'єднань ця сума становила 100 золотих ринських. Члени-засновники мали право безкоштовно отримувати по одному примірнику всіх видань Галицько-руської матиці. Бюджет Галицько-руської матиці передбачалося формувати шляхом членських внесків, добровільних пожертвувань, відсотків від розміщення основного капіталу та прибутків від продажу книжок (ЦДДА України у Львові, ф. 148, оп. 1, спр. 1).

² Зберігся чорновий проект відозви Галицько-руської матиці, у якому містився історичний огляд становища руського народу Галичини за традиційною схемою: славне минуле в давньоруських часах, повний занепад, пов'язаний із польським пануванням, початки національно-культурного відродження після переходу під владу Габсбургів. Так, у проекті відозви відзначалося: "Мала колись и земля галицка свою достопамятну бувальщину [...]. Подъ кроткимъ правленьемъ владитѣльствъ австрійскихъ перестали наглости и довольство а водворилися помалу законный порядокъ, строга наука и працюитость, изъ всѣхъ сторонъ країны подносится нинѣ одинъ голосъ, голосъ полный жажды просвѣщенья [...]. Многово еще стоить

бражені в підсумкових зауваженнях одного з її членів-засновників та водночас першого дослідника початкового етапу діяльності Галицько-руської матиці Якова Головацького [5]: „Такъ почалася середъ брязку, гряку розличныхъ мнѣній середъ броженія рѣзныхъ Русинамъ супротивныхъ силъ и грозящихъ бурь – стараньемъ ревныхъ мужей Галицко-руская Матрица, тая дочь спокою и мира, съ чистымъ намерениемъ соединенными силами мирно, але неустанно дѣйствовать до скорого розпространенья просвѣщенья и буйнѣйшого развитья народности руской” [6].

З перших кроків Галицько-руської матиці стало очевидним, що налагодити її роботу буде непросто. Давалася взнаки слабкість галицько-руської науки та літератури, проблеми з формуванням літературної мови й правопису, становленням термінологічної системи мови. Для ілюстрації глибини цієї проблеми достатньо згадати, що редакція тогочасного органу Головної Руської Ради “Зорі Галицької” використовувала правопис, який сама визнавала тимчасовим, очікуючи вирішальних вказівок від руських учених [7]. З іншого боку, зусилля окремих діячів у цьому напрямі протягом останніх десятиліть давали підстави зробити принаймні спробу скоординувати розрізнені дії та започаткувати планомірний розвиток у науковій та культурно-просвітній ділянках.

На першій хвилі галицькі українці продемонстрували досить значний інтерес до діяльності Галицько-руської матиці. У період від 1 червня 1848 року до 1 березня 1850 року до членів-засновників Галицько-руської матиці записалося 193 особи та колективних членів [8]. За підрахунками Л. Климкової та Н. Пашаєвої, найбільш чисельно в першому складі Галицько-руської матиці було представлено середнє духовенство – 69 священників (36 %). На другому місці стоять колегіальні члени – громади і парафії (38), деканати (4), церковні братства (8), монастирі (2), міщани (1). Ця друга група становила близько 28 %. У групі представників інтелігенції числилися радники (8), професори (4), чиновники (10), правники (5), ректор і віцеректори семінарії (3), вчителі (4) – усього 34 особи або 18 %. Окремо можна виділити нечисельну, однак вельми високопоставлену та впливову групу, до якої належали галицький митрополит Михайло Левицький, голова Головної Руської Ради Михайло Куземський, перемишльський єпископ Григорій Яхимович, редактор “Зорі Галицької” Антоній Павенцький і навіть тогочасний галицький губернатор граф Аґенор Голуховський. Іноземців у списку перших членів Галицько-руської матиці було всього чотири – Антоній Штробах – доктор прав у Празі, Гогн (особа не встановлена), Данек – пивовар у Фрідланді та редактор “Празьких новин” Гавлічек Боровський. Решту членів матиці становили учні, студенти, селяни та міщани (14 %) [9: 66].

Правління Галицько-руської матиці почало збиратися на свої засідання з 26 жовтня 1848 року¹. На двох перших засіданнях правління Галицько-руської матиці, що відбулися наприкінці 1848 року, було обрано дійсних і почесних членів товариства, ухвалено опублікувати матеріали Собору руських учених і буквар авторства Антонія Добрянського (накладом 10 000 примірників); якнайшвидше приступити до видання нарису малоруської історії, який опрацьовував Антоній Петрушевич. Члени правління Галицько-руської матиці також одноставно зійшлися на думці про потребу видання книжок, доступних для широких верств народу [10].

На засіданнях 1849 – початку 1850 року “предметомъ нарады було гдекотріи дѣла на зѣздѣ оурядженіи въ дѣйствіе привести”. Було прийнято до друку граматику авторства Я. Головацького (граматики інших авторів відхилено) та молитовник для дітей. Перші накладі опублікованих Галицько-руською матицею книжок тимчасово зберігались у приміщенні Греко-католицької духовної семінарії у Львові. Одночасно йшли переговори зі Ставропігійським інститутом про можливість продажу книжок Галицько-руської матиці через його книжкову крамницю, однак через фінансові непорозуміння на цьому етапі вони не увінчалися успіхом. Тому книжки “Галицько-руської матиці” спочатку реалізува-

---

предъ нами въ литературномъ отношеніи, дабы станути достойно межъ иными народами, которыи счастливыми якъ мы были”

¹ Далі до березня 1849 року засідання не відбувалися, за офіційним поясненням, через зайнятість членів правління політичними справами.

лися через кількох членів її правління, що проживали у Львові. Одночасно прохання про призначення розповсюджувачів виданої літератури були розіслані по деканатах Греко-католицької церкви. Було також ухвалено звернутися до заможніших русинів з проханням про фінансову підтримку видавничої діяльності [11].

Головним напрямом діяльності Галицько-руської матиці в кінці 1840-х – на початку 1860-х рр. була видавнича справа. У період 1848–1860 рр. Галицько-руська матиця видала 28 книг, не враховуючи періодичні звіти про діяльність товариства й відозви до населення. Причому більшість цих видань (17 позицій) припала на декілька перших років існування матиці (1848–1850), а у другій половині 1850-х рр. видавнича діяльність Галицько-руської матиці, насамперед через невпорядкованість її правового статусу, була фактично згорнута. Тематично видану матицею в цей час літературу можна поділити на кілька груп. Серед навчальної літератури були: "Букварь рускій для школь въ Галиціи" Антонія Добрянського (1848) та "Букварь рускій" Івана Гуркевича (1849), "Грамматика руского языка" Якова Головацького (частина 1-2, 1849; 2-ге видання, 1850), "Руска читанка для школь народныхъ" Маркіяна Шашкевича (1850; 2-ге видання, 1852) та "Руско-нѣмецкіе розговоры" Івана Гуркевича (1850).

Опубліковані в цей час Галицько-руською матицею наукові розвідки стосувалися двох галузей – вітчизняної історії та філології. У 1850-х рр. Галицько-руська матиця видавала власний періодичний орган з історичної тематики під заголовком "Галицькій историческій сборникъ". У передмові до його першого випуску відзначалося, що в збірнику публікуватимуться "лучшія статьи, касающіеся отечественной исторіи". На практиці одноособовим автором збірника виступав Антоній Петрушевич. У світ вийшли три випуски "Галицкого исторического сборника" (1853, 1854 і 1860 рр.). У першому з них були зібрані статті А. Петрушевича з релігійної та церковної історії Львова та Галича і нариси про галицьких єпископів до кінця XIII ст. (попередньо ці матеріали публікувались у "Зорі Галицькій" за 1852–1853 рр.) [12]. У другому випуску вміщено дві праці А. Петрушевича: "Обзоръ важнѣйшихъ политическихъ церковныхъ происшествій въ Галицкомъ княжествѣ съ половины XII до конца XIII в." і "Пересмотръ грамотъ князю Льву приписываемыхъ" [13]. Врешті у третьому випуску опубліковано дослідження А. Петрушевича "О соборной Богородичной церкви и святителяхъ въ Галичѣ" [14]. До сьогоднішнього дня не втратила своєї наукової цінності монографія Я. Головацького "Историческій очеркъ основанія Галицко-Руской Матици и справозданье первого собору ученыхъ русскихъ и любителей народного просвѣщенія" (1849). З наукових філологічних розвідок були видані роботи Я. Головацького "Розправа о языкѣ южнорускомъ и его нарѣчіяхъ" (1849) та "Три вступительные преподаванія о русской словесности" (1849), а також праця Миколи Урицького "Росправа о древности письменъ руско-словенскихъ" (1850). У цей час була також опублікована пам'ятка давньоруської літератури – "Слово о полку Игоревѣ съ поясненіями", підготована до друку Іваном Гушалевичем (1850).

Чимале місце у виданнях Галицько-руської матиці займали книги релігійного змісту. Найбільшою популярністю серед населення користувалися молитовники, які розходилися швидко й доволі великими накладками. У цей час вийшли у світ: "Молитословець малый для дѣтей", (1849; 2-ге видання – 1850), "Молитословъ мірскій" (1855), обидва були укладені Михайлом Малиновським, та "Молитословъ мірскій (меншій)", укладений Йосифом Кульчицьким (1859). Михайло Малиновський виступав також автором більшості інших виданих Галицько-руською матицею книг з релігійної тематики. Це, зокрема, були "Два слова церковныя, сказанныя ученикамъ высшей академической гимназіи Львовской" (1850), "Изъясненія о обрядѣ греческо-славянскомъ, католическомъ" (1851), "Обозрѣніе исторіи Церкви Руской, изряднѣе Галицкой" (1853), "О великомъ Божіемъ мірѣ" (1855); було також опубліковано "Житіє св. Евстафія" Михайла Бородайкевича (1852). Осібно серед тогочасних видань Галицько-руської матиці стоїть книжка господарського призначення "Наука о пчеловодствѣ изложена по методу Дѣржона, Янши и иныхъ славнѣйшихъ пасѣчниковъ" авторства Лева Трещаківського (1855).

Усі книги Галицько-руської матиці видавались у Львові, в друкарні Ставропільського інституту¹. З точки зору поліграфії видання виглядали доволі скромно. Друкувалися вони здебільшого церковнослов'янським шрифтом. Наклад видань коливався від 500 (наукові праці) до 20000 примірників (букварі). Накладом від кількох до 10000 примірників виходили молитовники. Букварі й молитовники найшвидше розходилися серед населення, натомість попит на наукові праці, попри їх незначні наклади, залишався доволі обмеженим [15: 7].

У 1864 р. на одному із засідань Галицько-руської матиці розгорнулися дискусії в секції мови та історії. Найбільші пристрасті викликало питання правопису. Василь Ковальський запропонував "чтобы Матица держалася правописи етимологичной, а Матица есть авторитетомъ, и яко авторитетъ потягнетъ она и частные лица за собою". Серед учасників цих зборів були й діячі українофільського напрямку, які наполягали на потребі врахування народної мови та фонетичного правопису. Однак і серед них не було упевненості доцільності переходу на фонетику. Ю. Лаврівський, що в уяві учасників зборів виступав головним "моторомъ" фонетичного правопису, назвав фонетику та етимологію двома крайнощами та запропонував обрати комісію для впорядкування правопису "дабы мы той вопросъ разъ окончили. Я думаю, что якъ будемъ триматися крайности, то будемъ якъ нынѣ стояти на одномъ мѣстѣ". Михайло Осадца, який рішуче виступав на захист народної мови, бо вона "обнимаєтъ оба головныи нарѣчія, галицкое и украинское, въ правильныхъ формахъ, безъ примѣси языка великорусского или церковного", водночас щодо правопису зауважив: „Боронячи правопись етимологичну, высказалъ я, якъ розличныи были фонетичныи правописи на Украинѣ отъ Котляревского ажъ до теперъ. Котляревскій изданный иною правописію, а иною пѣсни Максимовича, еще иною дѣльца Гребенки и Боривиковского, сновъ иною пѣсни Мѣтлинского, наконецъ розличную отъ тѣхъ попереднихъ фонетичныхъ правописей завель Кулишъ, которая и у насъ въ Галичинѣ зачинаєтъ ширитися. Но что и тая требованіямъ русского языка не отвѣдаєтъ [...]”.

Такі сумніви галицько-руських діячів ще раз підтверджують, що причину цього, як і інших аспектів формування русофільського напрямку в Галичині, потрібно шукати насамперед в орієнтації галицько-руських діячів на Наддніпрянську Україну та той стан національно-культурного розвитку, який вони там бачили. Поєднання об'єктивної потреби галицьких українців розвивати власні національно-культурні процеси, беручи щза зразок Велику Україну з відсутністю звідти чітких відповідей на актуальні питання внутрішнього життя підштовхувало галицько-руських діячів до прийняття рішень, до яких вони – ані з точки зору наукового розвитку, ані за ступенем зрілості національного руху – не були готовими. Загальним зборам Галицько-руської матиці 1864 року так і не вдалося не тільки вирішити питання про правопис, а й навіть наблизитися до його розв'язання, незважаючи на те, що їх учасники сходилися на думці про потребу впорядкування правопису й визнавали необхідність поєднання при цьому етимології з народною мовою. Питання правопису було передане на розгляд новообраному правлінню з дорученням врахувати поступ науки в цій сфері.

Загальні збори Галицько-руської матиці 1864 року ухвалили ряд рішень щодо впорядкування наукових програм, організаційних і фінансово-майнових справ. Найважливішим завданням у науковій сфері на найближчий час було проголошене написання популярної історії Галицької Русі. Ухвалено ряд рішень про здешевлення книжок, які перебували на складі Галицько-руської матиці, задля їх швидшого продажу тощо. Збори обрали новий склад правління Матиці².

¹ Рішення першого Собору руських вчених про заснування власного видавництва так і не було реалізованим.

² Головою знову був обраний Михайло Куземський, заступником – Яків Головацький, секретарями – Пилип Дячан і Климент Мерунович, касиром – Йосиф Кульчицький, контролером – Антоній Пісулінський, членами правління – Ісидор Шараневич, Антоній Петрушевич, Михайло Осадца, Амвросій Яновський, Яків Кульчицький, Іван Ільницький, Михайло Малиновський, Михайло Полянський, Омелян Огоновський, їх заступниками – Юліан Лаврівський, Михайло Димет, Іван Гушалевич і Богдан Ддицький.

Проблема правопису надалі відвертала увагу діячів Матиці від багатьох інших актуальних наукових завдань. Так, наприклад, на засіданні правління Галицько-руської матиці 18 (30) серпня 1864 року "предс.[едатель] предкладає обстоятельства възглядомъ различностей въ языцѣхъ въ писмахъ соединенья обрѣтающихся, чтобы въ терминахъ согласитись разъ-назавше и такъ писати. Рѣшаея по возможности привести въ однообразность" [16]. У протоколах засідань правління матиці в цей час відображені також конфлікти з українофільськими товариствами навколо правописних питань. Цікаво, однак, що загострення дискусій навколо правописних питань підтримували далеко не всі члени тогочасного правління Матиці. Так, на засіданні 19 вересня (1 жовтня) 1864 року „Чл. Меруновичъ вноситьъ письменно възглядомъ усуненья правописи на афишахъ руского театру "кулишовковъ" званной, именно чтобы удатися письменно до заряду Бесѣды, яко завѣдователя справою театральною съ представленьемъ приличнымъ противъ того рода демонстраціямъ, значну большость Русиновъ оскорбляющихъ. В томъ пунктѣ принимаетъ на себѣ лично въ семь вопросовъ порозумѣти ся съ управит. [елемъ] театру. Съ змысломъ того внесенья не соглашаются чл. Кульчицкій, Полянскій и Дыметъ" [17].

Наприкінці 1864 року правління Галицько-руської матиці зосередило свої зусилля на розробці програми видання популярної історії Галицької Русі. З цією метою була створена комісія у складі М. Малиновського, А. Петрушевича та І. Шараневича. У руслі цих заходів правління Матиці звернулося до населення з черговим закликком збирати історичні джерела, а також закликала Інститут "Народний дім" посилити роботу щодо впорядкування архіву, бібліотеки та відкриття читальні.

Ключовим питанням загальних зборів Галицько-руської матиці 1865 року стала підготовка популярної історії Галицької Русі. В основу обговорення було покладено програму Ісидора Шараневича, за якою передбачалося, що "популярная исторія, призначена для народа въ цѣли поднесенія самосознанія народнаго, имѣеть содержати въ собѣ: вступленіе до исторіи Малой Руси, яко племѣнной цѣлости вообщее, и саму популярную исторію Галицкой Руси". Останню було поділено на три періоди. У першому – "самостоятельности Руси" належало представити історію Галичини як частини великого руського князівства з центром у Києві, а згодом "перевѣсь древнего русского великого княжества на сѣверъ, во Владимиръ Клязменскій и Москву". У другому періоді – панування Польщі – потрібно було звернути увагу на виокремлення історії Галицької Русі з загальної схеми польської політичної історії, виходячи з засади, що "русская жизнь, выключена съ поля политическаго [...] переносятъ свою глубокую, хотя съ начала тихую дѣятельность на поле религіозное и соціальное", де "не преобразилася въ исключительно деструктивную стихію", а, навпаки, продовжувала зберігати й творити національну самобутність. Врешті у третьому періоді – австрійського панування – передбачалося розглянути правові та економічні зміни, формування відносин між галицькими русинами й австрійським урядом, їх спільне протистояння спробам відновлення незалежності Польщі, початки національного відродження галицьких русинів, виявом яких вважалося створення "Народного дому" та Галицько-руської матиці [18: 308-310]. Таким чином, на протигагу пануючим у тогочасній європейській історіографії історично-правовим концепціям національних історій, що служили обґрунтуванням претензій народів на самостійне існування в новий час, передбачалося акцентувати увагу на розвитку національної ідеї, "духу" та самобутності в різноманітних сферах суспільного життя, насамперед у релігійній та культурній.

Навколо цієї програми на зборах виникла дискусія про співвідношення галицько-руської – малоруської – великоруської історії. Порушив цю проблему о. Григорій Гинилевич. На його думку, у програмі І. Шараневича "не есть ясно роздѣлене понятіе Велико-Руси и Мало-Руси или Руриковой Руси". Г. Гинилевич запропонував змінити програму в напрямі написання історії Малої Русі з особливим урахуванням Галичини. І. Шараневич натомість наполягав на варіанті – "Исторія Галичини даюча заразомъ конечный поглядъ

Як бачимо, до складу правління Галицько-руської матиці увійшли декілька прихильників українофільської орієнтації, а Юліан Лаврівський та Омелян Огоновський стали згодом навіть знаковими фігурами галицького українофільства.

на Історію прочой Руси", обґрунтовуючи його тим, що він відкриває можливість зосередитися на маловивченій історії Галицької Русі. Згодом "отвѣтилъ онъ на упрекъ якобы онъ идентифицировалъ Малорусь съ нынѣшнимъ царствомъ Россійскимъ насампередъ то, же то що истинно історія посвѣдчаєть, т. е. связь Руси съ нынѣшною Россією трудно въ історіи заперечити". Водночас він відкинув звинувачення в ідентифікації Київської Русі з сучасною Російською державою.

Григорія Гинилевича аргументи І. Шараневича не задовольнили. Він продовжував наполягати на написанні історії Малоросії "понеже Русь составляетъ окремишній народъ 15-миліоновый". І. Шараневич зазначав: "...такожь тому не противень, же Русиновъ считаєся 15 миліоновъ, но окремишну історію того народа написати, которій николи въ жадномъ періодѣ не становилъ окремишнои политичнои цѣлости, се невозможно. Если ся списує яка мѣстцевость, належить взглядъ мати на цѣлу територію, такъ и при писаню Історіи Мало-Руси належить узвгляднати ей связь съ цѣлостею идеи руской народности и незаперечаю, но примѣчаю, що такая идея по́днесла ся в Европѣ не скорше якъ въ нынѣшномъ 19-омъ столѣтію. Історія же Руси ажъ до найновѣйшого періода о томъ нічо не знає. Вправдѣ писалъ ся одинъ князь Галицкій въ началѣ XIV столѣтія [...] княземъ Малорускимъ, но се былъ пустой титулъ неопираючий ся на жадной по́дставѣ. Познѣйше зъ за часо́въ Козачины и уніи Любельской примѣчаю вели ся споры не о народность руску или мало-руску, но за обрядъ и права гражданскіи. Предъ все́мъ звертаю увагу на тоє, же якъ при писаню каждой історіи, такъ при писаню історіи Галичини належить узвгляднати истинну историчну. При томъ все́мъ однакожь повторяю, що не перечу основности нынѣшнои идеи руской народности" [19].

Загальні збори ухвалили оголосити 2 премії за написання історії Галицької Русі – першу – 300 золотих ринських і другу – 150 золотих ринських. Конкурс мав тривати до кінця березня 1867 року. Автори поданих творів залишалися анонімними до оголошення результатів конкурсу [20: 307–308].

Від секції історії, мови та літератури до загальних зборів також надійшли пропозиції щодо мови й правопису. Секція пропонувала "чтобы adjectivum "рускій" только однимъ с писати, а не двома сс", а також щоб у виданнях Галицько-руської матиці дотримуватися норм правопису, які були розроблені першим Собором руських учених 1848 року. Збори не підтримали ці пропозиції та ухвалили залишити питання правопису на розгляд правління Галицько-руської матиці [21: 302–305].

Проблеми правопису залишилися актуальними і в наступні роки. У 1870 р. правління товариства визнало, що не змогло підготувати до друку словник ъкої мови. Фактично єдиним кроком Галицько-руської матиці в напрямі впорядкування правописних справ у цей період стало видання в 1870 р. посібника Онуфрія Лепкого "Указатель на употребленье гдєкотрыхъ буквъ именно и, і, и, ѣ, ѡ, ѡ и др. в русской правописи". На загальних зборах 1870 року окремі діячі Галицько-руської матиці знову наголошували на тому, що невпорядкованість правописних справ дедалі більше гальмує наукову й літературну діяльність товариства, не сприяє популярності його видань. Дискусія виявилася безрезультатною. Більшість членів Матиці солідаризувалися з позицією Івана Гушалевича, який ствердив, що "не хочеть каждое засѣданіє азбукою зачинати и азбукою кончити" та наголосив на неприпустимості змушувати письменників дотримуватися мовно-правописних правил в умовах розвитку мови. Що ж до видання з історії, то на оголошений Галицько-руською матицею конкурс у визначений термін була подана тільки одна робота. Рецензенти визнали її неприйнятною для друку, закидаючи праці брак джерел, сумнівність деяких висновків тощо). У зв'язку з цим конкурс було продовжено на невизначений термін, однак нові роботи на нього не надходили.

Провідним напрямом роботи Галицько-руської матиці у другій половині 1860-х – на початку 1870-х рр. було видання наукового органу. Програма такого видання була представлена учасникам загальних зборів Галицько-руської матиці 1864 року. За початком задумом це мав бути щоквартальник під назвою "Сборникъ вѣдомостей Галицко-русской матицы", що мав в інтересах просвіти руського народу "соединять свои силы и мысли будьто въ одно народное литературное братство". Журнал замислювався як солідне наукове видання, у якому б містилися дослідження з історії, філології, етнографії, геогра-

фії, статистики, права, мистецтвознавства, педагогіки, філософії, економіки, математики, фізики та природничих наук; відомості про вітчизняних і зарубіжних учених та наукові установи; статті з історії освіти й науки, у тому числі біографії видатних учених; огляд наукових видань, критика й бібліографія; новинки наукового світу; врешті інформація про діяльність самої Галицько-руської матиці [22].

Публікації "Наукового збірника" носили винятково науковий характер. Це були головним чином дослідження з української історії, філології, етнографії. Абсолютну більшість матеріалів з історичної тематики готував для видання Антоній Петрушевич. У цей час були опубліковані його статті "Розсужденіе о важности историческихъ записокъ и надписей яко источницѣ для нашей истории", "Было ли два Галича княжескіе города, одинъ въ Угорско-Словацкой области, а другій по сю сторону Карпатъ надъ Днѣстромъ?", "Антоній Мальчевскій и Русь", "О паннонскихъ Ругахъ или Псевдоруссахъ", "О древнейшихъ иконахъ съ кирилическими надписями находящихъся въ Римѣ", "О микоринскихъ надгробныхъ камняхъ съ руническо-словенскими надписями", "Краткое извѣстіе о Холмской епархіи", "Акты относящіяся къ исторіи Юго-Западной Руси" та ін. Чимало історичних розвідок публікував у "Науковому збірнику" також Яків Головацький: "О первомъ литературно-умственномъ движеніи Русиновъ въ Галиціи съ временъ австрійского владѣнія въ той землѣ", "Нѣсколько словъ о библіи Скорины и о рукописной русской библіи изъ XVI ст." та ін. Регулярно публікувалися в "Науковому збірнику" історичні нариси Венедикта Площанського про окремі галицькі містечка й села (Лаврів, Дрогобич, Доброміль, Станіславів, Броди, Жовква, Гусаків, Яворів, Ярослав). У декількох випусках збірника були опубліковані історично-етнографічні дослідження греко-католицького священника-василіянина, ігумена мукачівського монастиря Анатолія Кралицького, присвячені закарпатським русинам (прикметно, що в цей час у виданнях Галицько-руської матиці неодноразово наголошувалося на етнічній спорідненості галицьких русинів із закарпатськими). Містилися і "Науковому збірнику" й філологічні розвідки, зокрема "Памятники дипломатического и судебно-дѣлового языка руссого въ древнемъ Галицко-Володимірскомъ княжествѣ и смежныхъ русскихъ областяхъ" Я. Головацького та "О пользѣ первоначального языкознанія для изученія руссого языка и объ отношеніи старославянсого и руссого языковъ" Пилипа Дячана. У збірнику публікувалися бібліографічні матеріали, які збирав і впорядковував Я. Головацький. І нарешті, "Науковий збірник" інформував читачів про діяльність Галицько-руської матиці та Комісії "Народного дому", публікував протоколи загальних зборів матиці, фінансові звіти, фіксував її контакти з науковими й культурними інституціями інших слов'янських народів.

Попри належний науковий рівень, фахове комплектування й редагування (свідченням цього була, зокрема, висока оцінка збірника в середовищах інших слов'янських матиць, куди він був розісланий), редакція "Наукового збірника" Галицько-руської матиці вже на початках свого існування постала перед проблемою розповсюдження. Уже напередодні виходу першого випуску правління Галицько-руської матиці дискутувало, чи тиражувати його, згідно з первісним планом, у 1000 примірників, чи, враховуючи брак передплатників, обмежитися до 500 (тоді було вирішено видати перший випуск у 1000 примірників) [23]. Уже за кілька місяців правління Матиці було змушене повернутися до розгляду цього питання й вирішило обмежити видання другого випуску "Наукового збірника" до 500 примірників [24]. На загальних зборах Галицько-руської матиці 1865 року фінансова комісія, проаналізувавши співвідношення витрат на збірник (830 золотих ринських) і прибутків з його продажу (238 золотих ринських за наявності 135 передплатників), а також факт, що "тяжко, чтобы позостались въ магазинѣ экземпляри могли продатися", запропонувала припинити після 4-го випуску видання "Наукового збірника", однак збори цієї пропозиції не підтримали [25: 299–300].

У травні 1865 р. з редакції "Наукового збірника" вийшов А. Петрушевич, на його місце був обраний Омелян Огоновський [26]. Великим ударом для "Наукового збірника", як і назагал для Галицько-руської матиці, став виїзд у 1867 р. до Російської імперії (у м. Вільно) Якова Головацького. Після цього правління Галицько-руської матиці доручило редакцію "Наукового збірника" Климентові Меруновичу. Йому допомагав Венедикт Площанський, до роботи над збірником повернувся також Антоній Петрушевич. На цей

час "Науковий збірник" виходив уже накладом у 300 примірників. Відчуваючи брак наукових сил для виконання програми видання, К. Мерунович на засіданні правління Галицько-руської матиці 18 (30) грудня 1868 року ініціював обговорення питання "якимъ способомъ управити бы редакцію "Наукового збірника" – дабы онъ былъ полезный для общества и народа". Дискусія між членами правління була доволі гострою, вони критикували наукове спрямування збірника, лунали пропозиції про вміщення в ньому тільки белетристики тощо. Однак на пропозицію припинити видання збірника члени правління не погодились. Було вирішено обрати редакційний комітет, який мав би опікуватися не тільки "Науковим збірником", а й усіма іншими виданнями матиці. Після відмови Михайла Полянського, Омеляна Огоновського та Ісидора Шараневича увійти до складу цього комітету, до нього були обрані: Амвросій Яновський, Климент Мерунович, Онуфрій Лепкий, Богдан Дідицький та Гавриїл Крижановський [27].

Від початку 1869 року правління Галицько-руської матиці вирішило замість "Наукового збірника" видавати "часопись близше приспособленную къ современнымъ потребамъ читающей русской публики и вообще русского народа". Назву "Науковий збірник" було змінено на "Литературний збірник". Програму видання, відповідно, було переорієнтовано на публікацію не тільки наукових, а й літературних творів. У збірнику планувалося вміщувати: вірші й оповідання з народного життя, публікації з історії, географії, етнографії, статистики, топографії, природничих наук, практично прилаштованих до потреб руського народу, інформацію про новітні досягнення в землеробстві, садівництві тощо; дослідження та матеріали з руської мови, відомості про вітчизняних і іноземних науковців та інституції, критику та бібліографію, інформацію про діяльність Галицько-руської матиці та Інституту "Народний дім". "Литературний збірник" мав виходити щоквартально. Передплата на нього становила 1,8 золотих ринських на рік; члени Матиці, які сплатили повний внесок, могли отримати його безкоштовно, а ті, хто сплачував членські внески регулярно, – за півціни¹. "Литературний збірник" виходив накладом 300 примірників.

Питання про доцільність видання й шляхи розвитку "Литературного збірника" лежали в центрі уваги учасників загальних зборів Галицько-руської матиці 1870 року. На цих зборах з різкими словами докору до правління Матиці й редакційного комітету звернувся Іван Гушалевиц. Він твердив, що правління Галицько-руської матиці втратило зв'язки з провінцією. На його думку, завдання керівних органів Матиці полягало не в тому, щоб самостійно писати, редагувати й публікувати статті, а в організації роботи, саме ж у цьому напрямі "выдѣль Матицы спить. Належить позавязовати філіялки по краю, которыи бы росширяли часопись".

У публікаціях "Литературного збірника" збільшилася питома вага художніх і популярних творів. Так, були опубліковані мелодрама Івана Гушалевица "Сельскій пленипотенты", повість Федчишина "Притворная пріязнь", поема Івана Озаркевича "Примиреніє русскихъ князей 1097 года" та ін. Публікацією Г. Савчинського "По що орати?" редакція "Литературного збірника" спробувала започаткувати серію видань для народу з практичними господарськими порадами. Надалі вміщувалися на сторінках "Литературного збо-

¹ Виступаючи зі звітом на загальних зборах Галицько-руської матиці 1870 року, секретар товариства Онуфрій Лепкий з приводу цієї реорганізації періодичного органу Галицько-руської матиці зазначив: "Выдѣль по своимъ силамъ исполниль тую задачу, выдаючи "Науковий збірникъ" до 1869 года по начертанному ему общимъ собраніемъ програму въ 4 выпускахъ на годъ. Но понеже число предплатителей на тую временопись далеко недостаточною было до того, чтобы покрыти расходы на ей печатанье и переплетъ, то нѣкоторые члены Выдѣла были того мнѣнія, чтобы издаваніе помянутой временописи уже съ 1869 годомъ залишити. Однакъ розваживши, що общество русской Матицы майже лишь посредствомъ той временописи поддерживаетъ необходимую близшую связь со всеми словянскими Матицами и другими литературными обществами: большинство членовъ рѣшило, чтобы не прекращати издаванія временописи, лишь чтобы ю больше приспособити къ потребностямъ нашего народа и нашей читающей публики. Именно, чтобы отворити въ ней мѣстце и для белетристики" (Отчетъ засѣданія общаго собранія членовъ Галицко-русской матицы отбѣвшагося на д. 27. Августа (8. Сент.) 1870 // Литературный збірникъ издаваемый Галицко-русскою матицею. – 1870. – Львовъ, 1870. – С. 121).

ника" наукові розвідки з історії та філології І. Шараневича, А. Петрушевича, О. Лепкого, А. Кралицького, краєзнавчі нариси В. Площанського, етнографічні та природоісторичні матеріали І. Верхратського. Регулярно видавати "Литературный сборник" Галицько-руській матиці вдавалося тільки протягом 1869–1871 рр. Видання за 1872–1873 рр. вийшло у світ 1874 року спареним випуском. Його сторінки повністю займала підготовлена А. Петрушевичем "Сводная Галицко-русская летопись съ 1600 по 1700 годъ". Надалі видання збірника було припинене аж до 1887 року.

Підсумовуючи значення наукових збірників Галицько-руської матиці 1860–1870-х років сучасні дослідники М. Кріль та Ф. Стеблій стверджують, що ці збірники, завдяки своїй тематиці, джерельній базі публікацій являли собою певний вклад у науково-видавничу діяльність, однак назагал вони не відповідали рівню тогочасної науки та не могли претендувати на роль справжнього наукового органу через свій вузькопровінційний характер, не були широко відомими й не здобули серйозного визнання в науковому світі не тільки за кордоном, а й у самій Галичині [28]. Українська історіографія народовського напрямку традиційно пояснювала непопулярність видань Галицько-руської матиці тим, що вони виходили етимологічним правописом. Такі оцінки, однак, видаються не до кінця справедливими. Наукові збірники Галицько-руської матиці 1860–1870-х рр., особливо власне "Науковий сборник", справляли враження солідних наукових видань, діставали схвальну оцінку непоодиноких слов'янських наукових осередків і безумовно мали потенціал для подальшого поступального розвитку. Причини їх занепаду потрібно шукати у стані тогочасного галицького українського суспільства, насамперед у тому, що коло осіб, які були готові сприймати подібну наукову продукцію та цікавилися нею, було надто вузьким і нездатним забезпечити необхідну для розвитку збірників матеріальну підтримку. Що ж до правопису, то вище вже було показано, що в цей час навіть "українофіли" не заперечували проти використання етимології у правописі. Не викликає сумніву факт, що саме наукові збірники Галицько-руської матиці підготували ґрунт для пізніших, більш відомих українських наукових видань у Галичині, зокрема "Записок Наукового товариства імені Шевченка" та "Літературно-наукового вістника".

Серед окремих видань Галицько-руської матиці в 1860-х – на початку 1880-х рр. [29] за тематикою переважала література релігійного змісту. У цей час були видані: "Учебная книга католического нравоучения по Конраду Мартину", "Исторія Церкви Христовой по Дру Іоанну Феслеру", "Библійная исторія нового завѣта", "Библійная исторія ветхого завѣта", "Учебная книга католического вѣроучения, по Конраду Мартину" (укладач Лука Циби́к), "Литурги́ка Церкви греческо-католической" (укладач М. Попель), "Молитословъ мірскій" (укладач Й. Кульчицький), "Житіє св. Великомученика Георгія" О. Лепкого, "Житіє св. Отца Николая съ Акафистомъ" Г. Крижановського, "Молитословъ для мірянъ" (укладач О. Лепкий), "Историчная вѣдомость о митрополіи русской въ Галичѣ" М. Малиновського, "Молитословъ для дѣтей", "Краткое историческое извѣстіе о введеніи христіанства въ предкарпатскихъ странахъ во времени св. Кирила и Мефодія тѣхъ же учениками и проповѣдниками" А. Петрушевича. Більшість видань релігійного змісту хронологічно припадали на 1860-ті рр.

Основна частина опублікованих наукових розвідок того часу стосувалися історії. Як уже згадувалося, оголошений Галицько-руською матицею конкурс на написання кращої популярної історії Галицької Русі не привів до бажаного результату, однак усе ж аналізував зусилля вчених у цьому напрямі. У цей час були опубліковані "Вѣсти про землю и дѣи Русиновъ" (автор виступив під псевдонімом "Денись изъ Покутья"), "Переглядъ южно-русской исторіи (1337–1450)" (автор також виступив під псевдонімом "Подольянинъ"). До сьогодні не втратила своєї наукової вартості монографія Богдана Дідицького "Михаиль Качковскій и современная галицко-русская литература". Невдача спроб написання популярної історії Галицької Русі зумовлювалась об'єктивними причинами – слабким опрацюванням джерельної бази, нечисельністю тематичних розвідок. Розуміючи це, галицькі історики зосередили свої зусилля на опрацюванні й виданні джерел. У цей час вийшла у світ "Вольнско-галицкая летопись" з коментарями А. Петрушевича та підготовлена тим самим істориком згадана вище "Сводная Галицко-русская летопись съ

1600 по 1700 годъ", що являла собою зведені у хронологічному порядку з різних джерел відомості з історії Галицької Русі.

З наукових філологічних розвідок у той час Галицько-руська матиця спромоглася тільки на дворазове видання посібника Онуфрія Лепкого "Указатель на употребленіе гдехотрыхъ буквъ (именно и, і, ы, ъ, и др.) в русской правописи". У цей час були також опубліковані декілька художніх творів, зокрема "Гальшка Острожская княжна, историческая повѣсть изъ XVI в." та "Золотая книжечка для дѣтей" авторства Івана Наумовича, "Стара правда (практични науки въ повѣстяхъ для сельсого народа)" (автор під псевдонімом "Дмитро з-надъ Днѣстра"). Порівняно з попереднім періодом розширилася кількість призначених для народу видань господарського змісту. Були видані: "Практична наука о садовництвѣ" І. Левицького, "Сельская господиня" та "Начала разумного земледѣлія для меньшихъ земледѣльцевъ" Ігнатія Гальки.

Окрему групу видань Галицько-руської матиці складали підручники для середніх шкіл. Ще наприкінці 1860-х рр. при Галицько-руській матиці був заснований спеціальний фонд для публікації руських підручників для середніх шкіл етимологічним правописом. Створення цього фонду було започатковане виданням підручника Олексія Торонського "Русская читанка для высшей гимназіи", на покриття коштів друку якої надійшло чимало приватних пожертвувань [29: 119]. Окрім читанки О. Торонського Галицько-руська матиця з 1860-х до початку 1880-х рр. видала ще посібник із грецької мови К. Шенкля, адаптований до потреб руських гімназій О. Лепким та підручник із зоології. З часом, однак, деякі з виданих Галицько-руською матицею підручників у школах були замінені іншими, що завдало товариству певних матеріальних збитків. Галицько-руська матиця також матеріально підтримувала видання часописів "Учитель" і "Ластівка" [30: 96].

Зі середини 1880-х рр. головним видавничим проектом Галицько-руської матиці стало видання галицько-руської бібліографії XIX ст., укладеної Іваном Левицьким. Назагал до 1885 року Галицько-руська матиця видала 74 книги. Вартість повного комплексу видань на цей момент сягнула 65 золотих ринських, тобто перевищувала повну суму внеску індивідуального члена товариства [31: 350].

До безумовних заслуг Галицько-руської матиці належало встановлення й підтримка зв'язків з доволі широким колом слов'янських наукових і культурно-просвітніх інституцій. Ці контакти були започатковані на зламі 1850–1860-х років та носили характер взаємного обміну інформацією, опублікованими виданнями, а подекуди – й наукових дискусій. Обговорення листів від різних слов'янських інституцій та відповідей на них регулярно фігурують у протоколах засідань правління Галицько-руської матиці [32: 218–224]. У системі міжслов'янських контактів Галицько-руської матиці чимале місце займали зв'язки з науковими та літературними закладами Росії. Вже з 1860-х рр. діяльність Галицько-руської матиці стала відомою в Росії. Так, у бібліографії В. Межова, опублікованій у журналі "Основа" 1862 року, міститься перелік значної частини видань Матиці [33: 71]. Інформація про Галицько-руську матиці увійшла до праці Антона Будиловича "Славянскія матицы и ученые дружества", опублікованій 1869 року в "Журнале Министерства Народнаго Просвѣщенія" (Санкт-Петербург). А. Будилович наголосив на винятковій участі духовенства у Галицько-руській матиці, обмеженості числа її членів та матеріальних засобів тощо. Висловлена ним оцінка видавничої діяльності Галицько-руської матиці назагал відображала позицію тогочасних науково-літературних кіл Росії щодо галицько-руського письменства, що поєднувала схвалення й моральну підтримку з почуттям зверхності. Так, А. Будилович зазначив, що серед видань матиці "есть труды цѣнныя, хотя странно прилаживаются къ нимъ "Стихи радости на приѣздъ митрополита" и под., переносящіи насъ въ Кіевъ до-Петровскаго времени, съ его схоластическими приѣмами и хаотическимъ состояніемъ литературнаго языка". Хоча, з іншого боку, у праці А. Будиловича відчутна повага до культурно-просвітнього руху слов'янських народів і розуміння певного відставання Росії на цьому шляху [34: 459–475].

Галицько-руська матиця була першою культурно-просвітньою та науковою інституцією галицьких українців, яка орієнтувалася на працю серед широких верств народу. Вона виникла на хвилі революційного піднесення "Весни народів" та брала за зразок свою діяльність подібних інституцій, що вже існували в інших слов'янських народів (чехів, сербів

та ін.). Галицько-руська матиця початково замислювалась як провідний інтелектуальний центр галицьких українців, що, з одного боку, мав вести академічні наукові дослідження, насамперед у гуманітарній сфері, а, з іншого – популяризувати їх результати серед широких народних верств шляхом видання доступних за змістом і дешевих книжок. Перші загальні збори Галицько-руської матиці (перший та другий Собори руських учених) об'єднували основну частину тогочасних діячів галицько-руської науки та культури; саме ними були започатковані основні напрями розвитку гуманітарної сфери, що, попри значні труднощі, реалізовувалися протягом кількох наступних десятиріч. Стратегічною метою планованих досліджень була сепарація від польських впливів та утвердження в Галичині руської національної свідомості, яка б спиралася не тільки на почуття окремішності мови та обряду, а й на серйозні наукові аргументи, котрі б доводили самотність руської історії та мови.

Обговорення наукових і літературних програм Галицько-руської матиці супроводжувалося постійними дискусіями про мову та правопис, що зосереджували на собі значну частину уваги й зусиль її діячів. Оцінювати ці дискусії потрібно не тільки з позиції їх наслідків (етимологічний правопис як шлях до русофільства, а фонетичний – до українства), а й з урахуванням реального стану в тогочасній мовно-правописній сфері в Галичині та подібних проблем у Наддніпрянській Україні. Під цим кутом зору не зовсім справедливо класифікувати тогочасних прихильників етимологічного правопису як русофілів, а фонетичного – як українофілів. У досліджуваній період до Галицько-руської матиці належали й діячі українофільської орієнтації та навіть деякі майбутні її лідери, які не заперечували проти етимологічного правопису. Правописні дискусії здебільшого не носили національно-орієнтаційного характеру, а виходили з потреби вироблення неіснуючих ще мовних правил, врахування тенденцій розвитку мови. У цьому питанні, як і в інших, галицько-руські діячі звертали свої погляди насамперед на Велику Україну, однак відсутність звідти чітких відповідей змушувала їх приймати власні рішення, до яких галицько-руські науковці та літератори ні в науковому плані, ні за ступенем зрілості національного руху не були готовими.

Незважаючи на багаточисельні проблеми, надзвичайну нерівномірність у розвитку, Галицько-руська матиця відіграла непересічну роль у науковому та культурно-просвітньому житті галицьких українців. Діяльність Матиці активізувала наукові дослідження в галузі вітчизняної історії, етнографії, філології. Наукові збірники Галицько-руської матиці започаткували видання наукового характеру в Галичині та створили для них певний вихідний рівень. Галицько-руська матиця встановила й підтримувала контакти з рядом наукових та культурних інституцій слов'янського світу й Росії. Спроби правління Матиці організувати поширення своїх видань через місцевих розповсюджувачів сприяли активізації місцевих галицько-руських діячів та налагодженню їх контактів з львівськими діячами. Назагал діяльність Галицько-руської матиці протягом кількох перших десятиліть відображала реальний стан і проблеми тогочасного українського суспільства в Галичині, що визначалися браком наукових сил (з відповідним схилинням перед визнаними авторитетами, зокрема російської науки) і надто обмеженим колом осіб, які б усвідомлювали вагу подібної установи та були готові підтримувати її, насамперед фінансово.

Список використаних джерел

1. Головна Руська Рада 1848–1851. Протоколи засідань і книга кореспонденції / За ред. О. Турія. – Львів, 2002. – С. 29.
2. ЦДІА України у Львові, ф. 148 (Науково-літературне товариство "Галицько-руська матиця", м. Львів), оп. 1, спр. 1, арк. 1–8 (Устави Соединенія къ розмноженію письмъ рускихъ, завязанного въ головномъ градѣ Львовѣ дня 1го Червця 1848 г.).
3. Головна Руська Рада... – С. 33.
4. ЦДІА України у Львові, ф. 148, оп. 1, спр. 32, арк. 3 (звернення правління Галицько-руської матиці до Ставропігійського інституту у Львові, 26 липня 1848 р.).
5. Историческій очеркъ основанія Галицко-Рускои Матицѣ и справозданье первого собору ученыхъ рускихъ и любителей народного просвѣщенія / Сост. Яковомъ Головацкимъ. – Львовъ, 1850. – С. XVI. Також див.: ЦДІА України у Львові, ф. 148, оп. 2, спр. 4, арк. 1–26 (Історична довідка про заснування Га-

лицько-руської матиці та фрагмент протоколу Собору руських учених, 1848 р.; рукопис Я. Головацького). 6. Историческій очеркъ основанія Галицко-Руской Матици... – С. XVI. 7. Зоря Галицка. – 1848. – Ч. 18. – 12 вересня. 8. Выказъ доходовъ и выдатковъ Галицко-русской Матици за часъ отъ 1. Червня 1848 до 13. Марта 1850 года. – Львовъ, 1850. 9. Пашаева Н. М., Климова Л. Н. Галицко-русская Матица во Львове... – С. 66. 10. Днянія Галицко-русской Матици отъ 26 Жолтня 1848 до 23 Березня 1849 // Пчола (Львовъ). – 1849. – Ч. 8. – 25 Червня. Протягом 1849 року інформацію про діяльність правління Галицько-руської матиці уміщував львівський часопис "Пчола", засновником якого був Іван Гушалевиц. Однак через фінансові труднощі, спричинені насамперед браком передплатників (усього 310 осіб), до кінця 1849 року часопис "Пчола" перестав виходити. Число передплатників "Пчолы" див.: Кто въ насъ до вспоможенія часописемъ наибѣльше вліяеть? // Пчола. – 1849. – Ч. 7. – 18 Червня. 11. Проглядъ засѣданій Матици Галицко-Руской отъ послѣднего сѣзду ученыхъ рускихъ 1848 въ мѣсяци жовтню отбутыхъ, отчитаній на Соборѣ ученыхъ Русинѣвъ дня 1 (13) Марта с. р. // Зоря Галицка. – 1850. – Ч. 28. – 25 Марта (6 Цвѣтня). Днянія Галицко-русской Матици 20 червня 1849 // Пчола. – 1849. – Ч. 13. – 29 Липця; Протокулъ Засѣданія Матици на дни 27 червня 1849 // Пчола. – 1849. – Ч. 14. – 5 Серпня. 12. Галицкій историческій сборникъ. Издаваемый Обществомъ Галицко-русской Матицы. – Вып. 1. – Львовъ, 1853. – [Галицко-русская Матица. – Ч. 18]. 13. Галицкій историческій сборникъ. Издаваемый Обществомъ Галицко-русской Матицы. – Вып. 2. – Львовъ, 1854. – [Галицко-русская Матица. – Ч. 19]. 14. Галицкій историческій сборникъ. Издаваемый Обществомъ Галицко-русской Матицы. – Вып. 3. – Львовъ, 1860. – [Галицко-русская Матица. – Ч. 22]. 15. Повний перелік видань Галицько-руської матиці за 1848–1872 рр. з позначками про їх наклад, ціну та стан розповсюдження див.: О. Л. О литературномъ обществѣ "Галицко-русская Матица" во Львовѣ // Литературный сборникъ, издаваемый Галицко-русскою Матицею. – Львовъ, 1871. – С. 182–189. Перелік книг, що знаходилися на складі Галицько-руської матиці на кінець 1860 року див.: Справозданіе зарядъ соединенія Галицко-русской Матицы и общества просвѣщенія за часъ отъ 1. Січня до послѣднего Декемврія 1860. – Львовъ, 1861. – [Додаток до "Слова". – Ч. 35]. – С. 7. 16. ЦДІА України у Львові, ф. 148, оп. 2, спр. 7, арк. 3 (протоколи засідань правління Галицько-руської матиці від 14(26) липня до 18 (30) грудня 1864 року). 17. Там само. Арк. 3 зв. – 4. 18. Програмъ служащій руководствомъ для сочиненія популярной исторіи Галицкой Руси // Науковий сборникъ издаваемый Галицко-русской Матицей. – 1865. – С. 308–310. 19. ЦДІА України у Львові, ф. 148, оп. 2, спр. 7, арк. 11–15 (фрагмент протоколу загальних зборів Галицько-руської матиці від 6 (18) липня 1865 р.; серед опублікованих матеріалів цих зборів відсутній). 20. Росписаніе на популярную Исторію Галицкой Руси // Науковий сборникъ издаваемый Галицко-русской Матицей. – 1865. – С. 307–308. 21. Отчеты засѣданій литературного общества Галицко-русской Матицы на дняхъ 6, 7 и 8 (18, 19 и 20) Юля 1865 года // Науковий сборникъ издаваемый Галицко-русской Матицей. – 1865. – С. 305–306. 22. Програмъ для литературного журнала Галицко-русской Матицы. – Львовъ, 1864. 23. ЦДІА України у Львові, ф. 148, оп. 2, спр. 7, арк. 6 (протокол засідання правління Галицько-руської матиці від 31 жовтня (12 листопада) 1864 р.). 24. Там само. Арк. 7 зв. (протокол засідання правління Галицько-руської матиці від 12 (24) лютого 1865 р.). 25. Отчеты засѣданій литературного общества Галицко-русской Матицы на дняхъ 6, 7 и 8 (18, 19 и 20) Юля 1865 года // Науковий сборникъ издаваемый Галицко-русской Матицей. – 1865. – С. 299–300. 26. ЦДІА України у Львові, ф. 148, оп. 2, спр. 7, арк. 9 зв. (протокол засідання правління Галицько-руської матиці від 11 (22) травня 1865 року). 27. Там само. Арк. 20 (протокол засідання правління Галицько-руської матиці від 18 (30) грудня 1868 р.). 28. Криль М., Стеблій Ф. Галицкая матица во Львове... – С. 217. 29. Бібліографічний покажчик видань Галицько-руської матиці за цей період див.: Б. А. Д. [Дидицький Б.]. Роспись изданій Галицко-русской Матицы отъ 1848 до конца Марта 1885 г. // Литературный сборникъ издаваемый Галицко-русскою матицею. – Львовъ, 1885. – С. 48–60. 29. Отчетъ засѣданія общого собранія членовъ Галицко-русской матицы отбывшагося на

д. 27. Августа (8. Сент.) 1870 // Литературный сборник издаваемый Галицко-русскою матицею. – 1870. – С. 119. 30. Бендасюк С. Учено-литературное общество Галицко-русская Матица во Львовѣ... – С. 96. 31. Генеральное собрание членовъ Общества "Галицко-русская Матица" // Литературный сборник издаваемый Галицко-русскою матицею. – Львовъ, 1887. – С. 350. 32. Криль М., Стеблей Ф. Галицкая матица во Львовѣ... – С. 218–224. 33. Пашаева Н. М., Климкова Л. Н. Галицко-русская Матица во Львовѣ и ее издательская деятельность... – С. 71. 34. Будиловичъ А. Славянскія матицы и ученія дружества // Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія. – С-Петербургъ, 1869. – Ч. СХLI. – Февраль. – С. 459–475.

Olexiy Sukhiy

GALYTSKO-RUSKA GIRDER: PUBLISHING AND ORTHOGRAPHY DISCUSSION OF 40–60 TH YY. OF XIX C.

The issue is devoted to formation of Galytsko-rusk girder in 40–60 yy. of XIX century.

УДК 396 (477.8)

Юлія Юрків

ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ЖІНОЧОГО РУХУ В УКРАЇНІ

У даній статті висвітлено історичні витоки українського жіночого руху, які сягають середини ХІХ століття, і пов'язані з громадсько-культурним розвитком української суспільності.

В сучасних умовах буття, на початку третього тисячоліття існує низка проблем, які мають реальний вплив і на життя особистості, і групи людей, і нації, і загалом людства.

Актуальною є необхідність створення реально демократичного, реально громадянського, реально цивілізованого суспільства, у якому б його члени – жінки та чоловіки мали можливість для творчої самореалізації, професійного зростання, захисту повноцінних прав та гідного життя без дискримінації, упередженості чи стереотипних підходів. Жодна держава не має права називатися демократичною, цивілізованою, якщо жінки цієї країни не займають гідного становища в суспільстві, не є рівноправними і соціально захищеними [1: 14].

Для України проблема становища жінки в суспільстві переломлюється через специфіку історичних реалій початку ХХІ століття: невлаштованість громадсько-державного життя посилює гостроту "жіночого питання". Зазначимо одне – Українська держава зможе стверджуватись, коли над цим працюватимуть усі її громадяни – жінки та чоловіки. На сьогоднішній день в Україні не створено умов для повноцінної участі жінок в державотворчих процесах.

Водночас реалії сьогодення спонукають до з'ясування історичного минулого: яку роль в житті нації відігравали українські жінки, як жили і творили вони в умовах національної бездержавності, яким було їх становище в громаді, і чи займались вони суспільною працею чи залишались інертними, політично пасивними, безкорисними для народу.

Проблема жіночого руху в Україні ще не вийшла на належний рівень її репрезентування в науковому світі. Водночас, існуючі на даний момент історичні праці та доступні джерела, які стосуються жіночого руху; є винятково цінними для дослідників, особливо, коли вони цілеспрямовано чи мимовільно спонукають осмислювати та вивчати цей суспільний феномен української історії.

Завдяки багаторічній праці історика Марти Богачевської-Хом'як (США) маємо два монографічні наукові дослідження – "Дума України жіночого роду" (Київ, 1993) та "Білим по білому. Жінки в громадському житті України 1884–1939" (Київ, 1995). Авторка обґрунтовує потребу вивчення жіночого руху в Україні, оскільки це самоцінна частина всієї української історії.

У праці "Дума України жіночого роду" вона аналізує історичні витоки українського жіночого руху, які сягають середини XIX століття, і пов'язані з громадсько-культурним розвитком української суспільності. М. Богачевська-Хом'як спростовує думку про те, що галичанкам фемінізм був потрібний через їх консерватизм і неохочість до самостійної дії, а в Наддніпрянській Україні окремих жіночих організацій взагалі не існувало.

У 1995 р. вийшла друга монографія М.Богачевської-Хом'як – "Білим по білому. Жінки в громадському житті України 1884–1939". Ця праця є глибоко фундаментальним дослідженням розвитку жіночого руху в Україні, адже вона охоплює найрізноманітніші сфери суспільної діяльності жінок, і базується, зокрема, на джерелах українських, польських, російських та західноєвропейських архівів.

Важливою для розуміння сутності українського жіночого руху є наукова праця Оксани Маланчук-Рибак "З історії ідейних концепцій українського жіночого руху XIX – початку XX століть". Авторка пов'язує ідеологічні витоки жіночого руху українок з основними концепціями фемінізму, які сформувались в Європі у XIX столітті, а саме консервативним, ліберальним та соціалістичним (соціал-демократичним) фемінізмом.

До узагальнених праць про жіночий рух можемо віднести ще наукову публікацію Євгена Луценка "Історія жіночого руху в Україні", яка є частиною монографії "Історія теорія фемінізму". У своїй праці автор подає стислий огляд-схему розвитку жіночого руху в Україні.

"Автобіографія" Кобринської, власне, допомагає зрозуміти специфіку та обставини, у яких формувалася світогляд провідниці жіночого руху, а також простежити зв'язок особистості Кобринської з творенням української феміністичної ідеології.

У світовій історіографії теоретичні засади фемінізму настільки різні, що доходить до взаємозаперечення та взаємопоборювання. Відтак існують різні визначення цього поняття. Розуміння і трактування фемінізму залежить від національно – державного, політичного, соціального, культурного та науково-теоретичного контексту розвитку самого суспільного явища. В українській історіографії немає висвітлення дефініції "фемінізм", який є ідеологічною основою жіночого руху. На думку дослідниці О.Маланчук-Рибак, це сталося через потужну соціально-психологічну дискредитацію самої лише можливості розглядати "фемінізм" як поважну теоретичну концепцію, що має підґрунтя та історичну традицію в українському суспільстві, а також часто невмотивоване нехтування світовими напрацюваннями, зокрема, у сфері феміністичної теорії, яку вважають чужою, невластивою національній культурі та ментальності [2:186]. А оскільки без використання ідеологічно-концептуального багажу дослідження та розуміння історії жіночого руху в Україні є неможливим, наведемо коротку характеристику основних понять з даної проблематики.

Отож, у теоріях та реальній зміні суспільного становища жінок виділяють два етапи: емансипаційний та феміністичний. Основою концепції емансипації є переконання у потребі та можливостях зміни становища жінок у рамках існуючих суспільних структур (патріархальних за своїм характером). А теоретичні засади феміністичного трактування визволення жінок ґрунтуються на визначенні потреби глибинних змін цих структур.

У XIX–XX століттях сформувались класичні моделі (ліберальний, соціал-демократичний, марксистський, радикальний) і, власне, теоретична концепція та ідеологія фемінізму [2:188].

Ідеї лібералізму ґрунтуються на принципі свободи вибору кожної людини, на засадах індивідуалізму. Визволення жінок ліберальні феміністи пов'язували із наданням пов-

ноцінних юридичних (громадянських, політичних, економічних) прав жінкам, які б гарантували можливість отримати освіту, фахове працевлаштування, і, таким чином, припинили б їх правову, соціальну, економічну залежність від чоловіків.

Ідеологія консерватизму останніх десятиріч XIX століття відстоювала патріархальне трактування жінки: дружина-матір-громадянка (залучена переважно до патріотично-добродійної діяльності). Але у перші десятиріччя XX століття навіть у найконсервативнішому середовищі відбувались зміни жіночих поведінкових норм та стереотипів, "лібералізація трактування проблеми освіти жінок та їх економічної самостійності" [2: 88].

Концепція соціалістичного (соціал-демократичного) фемінізму основною причиною гноблення жінок як статі визнавала їх економічну експлуатацію. Але класифікація патріархату та капіталізму як жорстко взаємообумовлених та взаємозалежних систем гноблення жінок, акцентування лише на матеріальних та ідеологічних аспектах дискримінації жіночої статі виявили певну обмеженість цієї концепції.

Ідеологія українського жіночого руху розвивалась, власне, у руслі цих феміністичних концепцій. А національні особливості ідейного розвитку жіночого руху полягали, насамперед, у комбінації та співвідношеннях різних течій фемінізму, а також у встановленні ієрархії значимих аргументів та постулатів [1: 68].

Отож, для жіночого руху українок характерним було домінування консервативного та поміркованого лібералізму, на основі яких формувалась концепція соціально-християнського фемінізму. Жінки не хотіли спровокувати іронію та насмішки оточення і виступали з поміркованих позицій. "Такий постійний жорсткий внутрішній самоконтроль лідерів жіночого руху зумовив еволюційно-консервативний розвиток руху..." [2:116]. Правда, поширення набула і концепція ліберального та соціал-демократичного фемінізму, яка мала значний вплив на модернізацію тогочасної суспільної свідомості. Радикальні феміністичні постулати не знайшли для себе сприятливого ґрунту в Україні.

Особливості ідейно-практичного розвитку жіночого руху в Україні визначались тими історичними реаліями, в яких, власне, зародився і набував поширення цей рух.

Наприкінці XIX століття західноукраїнські землі перебували у складі Австро-Угорської, а Наддніпрянська Україна, відповідно, – Російської імперії. Ситуація виглядала таким чином, що, позбавлений власної державно-політичної самостійності, український народ перебував у стані економічного, соціального, духовно-культурного гноблення. Рівень освіченості, зайнятості, соціального захисту, добробуту українців був максимально низьким. Відсутність національно-державного суверенітету була гіркою причиною і наслідком всіх бід українства.

Жінки в Україні XIX століття перебували у подвійно скривдженому стані. Окрім згаданих загально громадянських проблем, вони терпіли і статеву дискримінацію. Скажімо, в Австро-Угорській імперії жінки не мали права встановлювати опіку, бути свідками, однаково отримувати спадщину, одружуватись з родичем, не могли голосувати, бути членами партій, навчатися у вузах тощо. Жінки Наддніпрянської України також повинні були займатися виключно "жіночими справами", які становили їх повсякденні обов'язки; про відповідні права ніхто не говорив. Так і минав життєвий ритм української жінки, який полягав у довгому циклі домашніх і позахатніх робіт, що входили до її одвічної компетенції: і такому ж довгому і, основне, безрезультатному намаганні гармонізувати свої відносини із занадто традиційною громадою. Жіноцтво було усунуте від усіх громадських, політичних справ, і не займало "жодного становиська, на котрім могло би мати вплив на загальну спосібність заявити спільні потреби свого життя..." [3:297]. А таких потреб було чимало. Характерно, що українські жінки виступали ініціаторами і реалізаторами прогресивних змін у житті української громади. Про це свідчать напрямки діяльності, яку здійснювало організоване жіноцтво.

Тобто, українки на перше місце поставили громадську працю, а не феміністичні домагання рівних прав. Принаймні, з таких позицій зароджувався український жіночий рух наприкінці XIX століття. Дослідниця М.Богачевська-Хом'як стверджує, що жінки-українки взагалі уникали термінів "фемінізм", "феміністичний" стосовно до своєї діяльності, бо вважали – цілком слушно, що працюють на благо всієї громади, а не виключно жіноцтва [4:29]. І справді, організація дитячих садків, читалень, гуртожитків, їдалень, різнофахо-

вих курсів, кооперативів, видавництв, шкіл тощо, – яку здійснювали українські жінки, об'єднані у товариства, реально допомагала виживати і елементарно розвиватися українському суспільству. Тільки під тиском критики з боку представників власних громад жінки були змушені обстоювати свої позиції, черпаючи докази з арсеналу феміністок. Зацікавлення фемінізмом було результатом діяльності жіночих організацій, а не чинником їх виникнення. Отже, вважає Богачевська-Хом'як, "українське жіноцтво... одне з перших застосувало в повсякденному житті прагматичний фемінізм, річниця якого через участь у громадських справах робили внесок в обстоювання національної окремішності та економічний поступ свого народу" [4: 19].

Очевидним є той факт, що український жіночий рух був "взаємно плідно" пов'язаний з національно-визвольними процесами на українських теренах. Власне, українська жінка "краще від інших відчула зневагу імперської ідеології до проблем національної державності, підняла проблему пошанування народних традицій, рідної мови, національної культури" [5:166]. І загалом, специфіку українського фемінізму визначало переконання, що "тільки національне визволення нашого народу приведе до соціальних і правових змін у долі українського жіноцтва" [6: 128]. З іншого боку, своєю активною роботою задля вирішення українського національного питання, українки засвідчили високий рівень громадянської свідомості та патріотизму. Водночас, існувала цікава особливість – лідери жіночого руху сповідували ідею політичної безпартійності, яка означала, що жінки визнають потребу боротьби за політичні права, в той же час, принципово дистанціюючись від будь-якої політичної партії чи навіть політично чітко означеного громадського руху. Така ідейна та організаційно-тактична позиція була зумовлена принаймні двома обставинами: перша – жодна з партій не була до кінця послідовною у відстоюванні рівних з чоловіками політичних прав жінок; друга – жіночий рух претендував на максимально широке об'єднання жінок різних соціальних верств [2: 225].

Тобто, можемо стверджувати, що український жіночий рух розвивався у своєрідному ідеологічному контексті. Була створена концепція, яка базувалася на широкій демократії, на ідеї національного прогресу, реальній культурно-просвітницькій та громадсько-політичній роботі українського жіноцтва. Варто згадати і про низку праць, що репрезентують ідейно-теоретичний розвиток власне українського фемінізму. Це альманах "Перший вінок" (1887), збірники "Наша доля" (1893, 1895, 1896), два томи перекладів у серії "Жіноча бібліотека" (1912, 1913), жіноча газета "Мета" (1908), чотири щоквартальні додатки до львівської газети "Діло" під назвою "Жіноче діло" (1912); окремі видання М.Ганкевича "Про жіночу неволю в історичнім розвою" (1891), О.Кобилянської "Децо про ідею жіночого руху" (1894), К.Мадиської "Про жіночий рух" (1904); статті Н.Кобринської "Замужна жінка середньої верстви", "Про рух жіночий в новіших часах", "Руське жіноцтво в Галичині в наших часах" (1887), "Жіноча справа в Галичині" (1893), "Стремління жіночого руху" (1895, 1896), "Жінка і свобода" (1906) та інші; публікації М.Грушевського, М.Павлика, І.Франка, а також численні статті менш знаних авторів у періодичних виданнях.

Засновницею жіночого руху в Україні та, власне, його творцем-ідеологом була Наталія Кобринська (1855 – 1920). Саме вона висунула і у значній мірі реалізувала ідею нового життєвого ритму українського жіноцтва, вперше в історії України об'єднаного у громадські жіночі організації [7: 2]. Народилася вона в селі Белелуя (тепер Снятинського р-ну Івано-Франківської області) у родині греко-католицького священника. Батько, Іван Озаркевич, був послом до австрійського парламенту. Він сам вчив Наталію за університетськими програмами Європи. Н.Кобринська читала Бокля, Геккеля, Дарвіна, Ренана, Лассаля, Маркса, Енгельса. Деякий час вона слухала лекції у Цюрихському університеті, часто брала участь в обговоренні філософських та суспільних питань, і стала Н. Кобринська однією з найосвіченіших людей тогочасної Галичини [8: 316].

Разом із своїм чоловіком, Іваном Кобринським, Наталія прагнула перекласти на українську мову працю Джона Стюарта Мілля "Про підвладність жінок", однак несподівана смерть чоловіка перешкодила цьому.

Н.Кобринська впадає в депресію, з якої її вирятував один з основоположників радикального соціалістичного руху в Галичині, Іван Терлецький, захопивши Наталію

з'ясувати свої погляди на жіноче питання у літературних творах. Незабаром з'явилися перші оповідання Н.Кобринської – "Пані Шумінська" та "За кусником хліба". І в "Автобіографії" вона запише: "Я через літературу дійшла до розуміння положення жінки в суспільності – тож хотіла-б і других повісти на ту дорогу" [9: 322].

Н.Кобринська звертає увагу на те, що принизливе і нерівноправне становище української жінки зумовлює не лише деградацію жіноцтва як повновартісної частини суспільства, а й автоматично призводить до втрати українською громадою принаймні половини потенційних можливостей, так необхідних для соціально-економічного, суспільно-політичного, загальнокультурного поступу української нації на межі XIX–XX століть, А, відповідно, як пише Н.Кобринська у статті "Жінка і свобода", історична практика доказує, що "жіноцтво завсідги відзивалося в тих історичних моментах, коли дух людський найдужче перся до індивідуальної свободи, до визволення з якихось усталених політичних чи соціальних форм" [10: 375].

Але в тодішніх соціально-культурних умовах, коли домінуючим був стереотип про місце жінки тільки вдома, – українське жіноцтво не мало змоги розвинути свою повноцінну соціально-реформаторську діяльність. Н.Кобринська з цього приводу писала: "Справа прав політичних є одною з найважливіших. Відмовляти жінці тих прав, – значить іти против справедливості, повзддержувати її індивідуальний розвій і уґрунтовувати засаду, що жінка не жила сама для себе, а лиш є доповненням другого життя" [10: 375]. Засновниця українського жіночого руху вважала, що потреби жінок можуть бути задоволені тільки в державі соціального поступу, і що фемінізм, суспільство, політика й економіка пов'язані між собою. Відповідно, обов'язковою передумовою визволення українського народу Н.Кобринська називала емансипацію жінок [14:121]. Включившись у громадсько-політичну, культурно-просвітницьку, соціально-філантропічну працю, жінки повинні були сприяти поступу, а відтак і визволенню української нації. І, власне, ті феміністичні ідеї, які намагалась пропагувати в українському суспільстві Н.Кобринська, мали сприяти цьому.

Ідеолог українського фемінізму вирішила зорганізувати жінок, щоб, осягнувши точку "свідомого самовизволення" (через зміни соціально-психологічних установок, життєво ціннісних орієнтирів), вони перейшли до прогресивного способу життя і діяльності у межах сім'ї, громади, української нації. І винятково провідна роль у цьому процесі однозначно відводилась самим жінкам, без участі яких чергові зміни економічної, політичної системи не забезпечать належного становища жінки в суспільстві. Таке переконання Н.Кобринської знаходить відгук, зокрема, у "Практичному вченні" Олени Блавацької: "Людина не може бути врятована ніякою зовнішньою силою – це вічний закон" [11: 84].

І хоча Н. Кобринська не бачила в жодній з тодішніх ідеологій абсолютного розв'язання усіх проблем, все ж її публіцистичний доробок (теоретичний характер мали статті "Замужна жінка середньої верстви", "Про рух жіночий в новіших часах", "Руське жіноцтво в Галичині" (1887), "Жіноча справа в Галичині" (1893), "Стремління жіночого руху" (1895, 1896), "Жінка і свобода" (1906) та ін.) і провідна діяльність в українському жіночому русі дають підстави для відповідного трактування феміністично-ідеологічних поглядів Н. Кобринської. Варто відзначити, що основоположниця українського фемінізму намагалася використати елементи тих ідеологічних концепцій, які б могли сприяти трансформації становища жінки та історичного розвитку народу, враховуючи національну специфіку українства. Дослідниця О. Маланчук-Рибак стверджує, що погляди Н. Кобринської на проблему "жінка і суспільство" були ліберально феміністичними "хоч би з огляду на основні гасла – освіта, економічна незалежність, громадянські права жінок" [2: 213]. Інша вчена-історик, М. Богачевська-Хом'як, вважає, що концепція жіночого питання Н. Кобринської ґрунтувалася на лібералізмі, а також соціалізмі та знанні, з перших рук, економічної ситуації в Галичині. Н. Кобринська була "одною з перших жінок у Європі, яка пропагувала злиття фемінізму із соціалізмом" [4: 110–111]. Ймовірно, Кобринську приваблювала ідея знищення економічної експлуатації та побудови гармонійного суспільства, – на чому наголошували теоретики-соціалісти. Жінки, як і робітничий клас, терпіли від соціально-економічного (і не тільки) безправ'я.

Однак дійсної співпраці із соціалістами не відбулося. Ці чоловіки не могли зрозуміти потреб жіноцтва у формуванні їх громадських організацій, втягнення у політичне життя.

Вони наполягали на радикальному підході до суспільних проблем, на скасуванні подружжя та впровадженні вільної любові [1: 45]. Зрозуміло, такі позиції соціалістів відштовхували галицьке жіноцтво. Сама ж Кобринська навпаки пропагувала думку, щоб жінки організовувались у товариства з поміркованими (а не радикальними) програмами, – бо такі програми притягнуть найбільше число жінок. У статті "Про первісну ціль товариства..." вона так резюмує ставлення чоловіків-політиків до організованого українського жіноцтва: "Поступовці вважають нас за не дорослих до їх понять, а не поступовці – за відбіглих від їх виображень. З того виробився великий і ухибляючий жіноцтву пересуд, що начитання лиш баламутить жіночий ум" [3: 299]. Зрозуміло, що в умовах такого суспільно-психологічного клімату жінки були змушені опиратися тільки на власні сили. Кобринська розв'язання проблеми вбачала у тому, що треба, аби чоловіки збагнули, що справа не лише у вищій справедливості рівноправності для жінок, але в доречності цієї рівноправності для існування суспільства, для цілковитої реалізації потенціалу розвитку людства. Більше того, Кобринська випередила західних жінок, обґрунтовуючи потребу докорінної зміни підходу до загальних категорій світосприймання для належного розуміння ролі жінок, для досягнення цілей демократичного руху, справжньої рівності (між статями і взагалі) [12:17].

Репрезентуючи історично-ідеологічне підґрунтя розвитку жіночого руху в Україні через спектр феміністичної концепції Н.Кобринської, вважаємо за необхідне підкреслити ідейну спорідненість західноукраїнської та наддніпрянської традиції жіночого руху. А саме їх взаємопов'язаність з концепцією національного визволення.

Н.Кобринська, організовуючи жінок до громадської праці, добре усвідомлювала, що "лише на національних підставах може піднятися маса до загальної культури та цивілізації" [11:91]. І всю практичну діяльність жіночих товариств вона як ідеолог спрямовувала у виразно національне русло. Організаторка першого у Наддніпрянській Україні жіночого гуртка (1884) Олена Доброгаєва, як і більшість активних українців теж "поєднувала демократичні змагання до визволення людини з національними потугами визволення цілого народу" [12:25]. Власне, жінки Наддніпрянської України "своєю найпершою повинністю" визнали політичне і культурне розкріпачення української нації. Про це, зокрема, йдеться у заяві Олени Пчілки та Анни Дмитрієвої, яка стала додатком Статуту Союзу рівноправності жінок у Полтаві (1905). У документі зазначалося: "На долю українських жінок, oprіч загальних гірких та болючих сторін жіночого питання, мають значний вплив і ті тяжкі обставини, що виходять із пригнічування українського народу. Українська жінка бувши частиною великомілійонного народу, позбавленого політичних прав, ряд поколінь якого змушено було коритися централістичному державному ладові, – не могла не відчувати на собі всіх наслідків духовного зневолення народу. Мову – цей єдиний спосіб вислову думок – з того часу, як Україна після Переяславської умови втратила політичну самостійність – розвивали тільки поодинокі робітники, і їхні твори часто не могли побачити світу в рідній країні або з'являлися через довгі роки після того, як їх закінчено. Народну школу, що колись так високо стояла на Україні, помалу доведено до того, що вона збулася всіх своїх національно-громадських прикмет. Денаціоналізація українського жіноцтва, що перейшло через російську школу, була неминучим наслідком політичної системи, яка мала на меті роз'єднати культурну частину громадянства з народним життям. Таке становище дуже пошкодило національно-громадському вихованню молодшого покоління. Обстати за це діло українські жінки вважають своєю найпершою повинністю" [16: 33].

Щоб зайняти в суспільстві значущіше місце, українки спиралися на визнані соціальні цінності – родину, націю, виховну роль матері, філантропічну діяльність, сумлінну працю тощо; загалом, союз фемінізму з ідеологією націоналізму сприяв зміцненню суспільного авторитету та практичної дієвості українського жіночого руху.

Правда, це ми можемо стверджувати уже з позиції сучасного аналізу сутності і ролі жіночого руху в національно – політичній історії України кінця XIX – першої половини XX століття. Тоді ж феномен українського жіночого руху не був сприйнятий і належно оцінений у громадсько-інтелігентському середовищі українства. Коли здійснити глибоке історіософське обґрунтування такої реакційної позиції суспільного загалу, то доходимо до

закономірного висновку, який полягає у наступному. По-перше, будь-які тенденції до змін мають конкретних безпосередніх попередників, а також своє ідейно-сутнісне підґрунтя. Н.Кобринська однією з причин жіночого руху в Україні назвала "необхідність популяризування і скорі розповсюдження нових, вироблених людськістю ідей" [15:132]. Ідей, які виконали б незамінну роль у процесі оновлення української суспільності. А ці нові ідеї (нові потреби загалом) побачити у завтрашньому дні і відчути їх справжню вагу дано далеко не кожному. Не масам, але лише маленькій часточці з усіх людей – першим вістунам, які є ідейними провідниками, ідейними новаторами. Такою піонеркою нового культурно-феміністичного мислення була, власне, Н. Кобринська, яка говорила про нове розуміння "жіночого" як самоцінного та самодостатнього. Саме у цьому напрямку пішов теоретичний розвиток фемінізму у ХХ столітті. А думка, яку висловила Н. Кобринська про те, що суспільство має змінити критерії мислення, створити нову школу цінностей, виробити нове розуміння поняття сили та влади (враховуючи "жіночий" аспект) є домінуючою в модерній тендерній ідеології.

По-друге, на жаль, існує сувора історична закономірність – закономірність трагічної долі цих ідеологів-провідників. Ідеї яких не приймають, а носіїв переслідують, називають порушниками спокійного традиційного життєвого ладу, іронізують та відкидають. У своєму листі до Івана Франка Н.Кобринська писала: "Питання жіноче, котре після мого переконання повинно бути уважане за найважливіше питання соціальне, буває звичайно поставлене на посліднє місце. А особливо у нас, в Галичині, не можна навіть о тім голосно говорити..." [13: 390].

Критики Н. Кобринської не могли збагнути, що жінки, приєднуючись до загальногромадського життя, отримували можливість для самореалізації, відтак повноправного співіснування у суспільстві, і, нарешті, виконували необхідну громадсько корисну та націотворчу роботу. Така раціональна думка дістала ґрунт для поступового ствердження саме в українському прагматичному фемінізмі – багатогранній і важкій громадсько-політичній праці членкинь жіночих товариств, тих українських жінок, які, не називаючись феміністками, спонтанно підносили авторитет організованого жіночого руху.

Таким чином, з'ясування історичних витоків жіночого руху в Україні дозволяє зробити висновки щодо сутності, характеру та специфіки цього суспільного явища. Насамперед, варто відзначити європейську ідентичність українського жіночого руху, яка полягає у "загальних тенденціях та закономірностях взаємопроникнення між теорією фемінізму та теоріями консерватизму, лібералізму, соціалізму (соціал-демократизму)" [2: 234]. З іншого боку, особливістю жіночого руху в Україні був його дуалістичний характер, який не вичерпувався лише феміністичним змістом (боротьба за рівноправність жінок); більше того, фемінізм не був самоціллю українок. Відповідно, феміністична ідеологія не стала винятковою детермінантою практичної діяльності учасниць жіночого руху Західної та Наддніпрянської України. Українське жіноцтво організувалось, насамперед, для вирішення нагальних проблем громади – піднесення економічного, соціально-культурного, освітньо-духовного, національно-політичного розвитку українського суспільства.

Список використаних джерел

1. Богачевська-Хом'як М. Дума України жіночого роду. – К., 1993. – 109 с.
2. Маланчук-Рибак О. З історії ідейних концепцій українського жіночого руху ХІХ – початку ХХ століть // Записки НТШ. – Т. ССXXXVIII. – Праці історично-філософської секції. – Львів, 1999. – С. 185–235.
3. Кобринська Н. Про первісну ціль Товариства руських жінок... // Вибрані твори. – К., 1980. – 444 с.
4. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України 1884–1939. – К., 1995. – 424 с.
5. Завійська Г., Маланюк М. Незакінчена книга про мужніх галичанок. – Тернопіль, 1999. – 169 с.
6. Пашко А. Союз українок України в процесах державотворення // Жінка в Україні. Міжвідомчий науковий збірник / За ред. Комарової А., Голубевої І., Пустовойтенка В. та ін. – К., 2001. – Т. 23. – 648 с.
7. Кобельська О. Вогонь її серця // Вільне життя. – 1999. – 22 червня.
8. Довідник з історії України / під заг. ред. Підкови І., Шусти Р. – К., 2001. – 1136 с.
9. Кобринська Н. Жінка і свобода // Вибрані твори. – К., 1980. – 444 с.
10. Кобринська Н. Автобіографія // Вибрані твори. – К., 1980. – 444 с.
11. Козуля О. Жінки в історії України.

– К., 1993. – 255 с. 12. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі: ЦДІА України у м. Києві). – Ф. 2052. – Оп. 1. – Спр. 96. 13. Кобринська Н. Лист до Івана Франка // Вибрані твори. – К., 1980. – 444 с. 14. Луценко Є. Історія жіночого руху в Україні // Громадські ініціативи. – 1997. – № 6. – С. 4–7. 15. Антонюк І.Н. Кобринська – основоположниця жіночого руху в Україні // Науковий збірник історичного факультету. – Тернопіль, 1995. – Вип. 2. Ч. 1. – С. 11–12. 16. Державний Архів Тернопільської області (ДАТО). – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 672.

Yulia Yurkiv

HISTORICAL SOURCE WOMEN'S MOVEMENT IN UKRAINE

In this clause it is presented historical source Ukrainian women's movement.

УДК 94 (477)

Віктор Савенко

РОЛЬ НТШ У ФОРМУВАННІ І РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті розглядається роль і діяльність НТШ по формуванню і розвитку української наукової термінології наприкінці XIX – на початку XX ст.

Важливу роль в національному відродженні відіграє відновлення та розвиток національної мови. Цілком зрозуміло, що після заборони всякого видання українською мовою в Наддніпрянщині, на Україні не могла розвиватися ні наукова, ні літературна українська мова. В цей період тільки П. Куліш писав свої наукові статті українською мовою, через що, зазнавши утисків від царської цензури, змушений був перенести свою літературну діяльність у Галичину, де разом з І. Пулюєм опублікував вперше переклад Святого письма українською мовою [1: 3]. Тут, в Галичині, почали видавати свої белетристичні твори і інші письменники, зокрема І. Кониський, М. Вовчок, І. Нечуй-Левицький.

Наукових установ у Східній Україні було багато, але всі вони фактично були філіялами російської академії. Всі ці "Общества", "Комиссии", "Комитеты" мали характер російських державних установ. Навіть "Югозападный Отдел Императорского Русского Географического Общества" в Києві публікував всі свої праці виключно російською мовою [2: 3].

Єдиним вогнищем української науки у Придніпрянській Україні була "Киевская Старина", але вона вимушено публікувалася російською мовою. Тільки після революції 1905–1907 рр. "Киевская Старина" перетворилася на суто український орган "Україна" [3: 16].

На цей час в Галичині було дуже мало вчених, а інтелігенція складалася переважно з духовенства і окремих урядовців. Такі визначні вчені як: М. Балудянський, І. Орлай, П. Лодій з Закарпаття; галичани Д. Зубрицький, С. Шарокевич та інші могли творити тільки німецькою чи латинською мовами або українським "язичієм" [3: 77].

Ситуація почала мінятися на краще з другої половини XIX ст., коли в Галичині і Буковині виникає цілий ряд просвітницьких і літературних товариств. Наукове Товариство ім. Шевченка серед них займає особливе місце. Засноване з метою "вспомогати розвій рускої (малорускої) словесности" [4: 3], воно протягом всього свого існування дбало "про

розвиток нашої мови, літературу і науку в рідній мові" [5: 209]. До реалізації цих завдань Товариство приступило зразу ж після заснування, але окреме місце в цьому процесі займає початок видання часопису "Зоря", який завдяки тодішньому керівництву, перш за все його редактору В.Левицькому, став всеукраїнським "Літературно-науковим журналом". З 1897 р. "Зорю" замінив "Український Науковий Вісник". Навколо цих часописів об'єдналися передові галицькі і наддніпрянські письменники і вчені, які публікували в них художні твори та наукові праці українською мовою. Ці видання носили всеукраїнський характер і користувалися великим довірям та визнанням української громадськості. Багато ще тоді починаючих письменників (Леся Українка, М. Коцюбинський, О. Маковей, Б. Лепкий) опублікували в них свої твори.

Заходами редакції проводилися також перші українські літературні конкурси, які мали неабияке значення для розвитку української літератури. Незважаючи на постійні перешкоди, які чинив царський уряд, багато примірників цих часописів розповсюджувалося в межах Російської імперії [6: 9]. В 1905 р. НТШ передало "Літературно-Науковий Вісник" Українській видавничій спілці, а само зосередило всю свою увагу на науковій праці.

Отже, Товариство протягом перших 20 років свого існування публікувало у власних часописах художні і наукові твори українською мовою, а також знайомило з ними широкі верстви населення. Навколо його часописів згуртувалися як вже визнані, так і молоді українські письменники з обох боків кордону. Особлива увага зверталася на письменників-початківців, бо саме у виданнях НТШ вони могли опублікувати свої перші твори. Тут для них проводилися різноманітні конкурси. Ця робота Товариства мала велике значення для розвитку і популяризації українського художнього слова і української національної ідеї.

Таке ж завдання мала публікація популярної наукової та художньої літератури, якою спочатку займалося саме Товариство, а згодом передало власній книгарні [6: 10].

В 1898 р. по всій Україні відбулося цілий ряд урочистих заходів, присвячених І. Котляревському і сторіччю відродження української літератури. НТШ також взяло участь у цих заходах і, при підтримці інших львівських товариств, провело у Львові перший Всеукраїнський з'їзд літературних діячів. Вшанування цієї значної дати в українській літературі проходило з великим національним піднесенням. Товариство використало цей запал для заснування Української Видавничої Спілки, яка видала кількості художніх і популярно-наукових книжок, в тому числі твори багатьох тогочасних українських письменників та переклади класиків світової літератури. На чолі спілки стали її засновники і активні співробітники: голова НТШ і історично-філософської секції М. Грушевський, голова філологічної секції І. Франко, секретар НТШ В. Гнатюк та інші. До першої світової війни саме це видавництво опублікувало найбільшу кількість художньої та науково-популярної літератури українською мовою [7: 4].

З цього можна зробити висновок, що НТШ не тільки популяризувало українське слово у власних виданнях, але й під його патронатом була утворена Українська Видавнича Спілка, метою якої було донесення української та світової літератури на українській мові до всіх верств українського народу.

Одним з головних питань в діяльності Товариства було питання вивчення та розвитку української літературної і наукової мови. О. Барвінський так сформулював це завдання: "Товариство ім. Шевченка стало огнищем з під стріхи рідного слова, котре об'явило свою живучість в белетристичних творах новіших українсько-руських письменників, перекладах Святого Письма та перекладах поетичних творів світських геніїв. Наспіла тепер пора підняти нашу мову до наукової поваги, виставити наше національне знам'я" [8: 177].

Особливу увагу мові приділяв М. Грушевський. Він підходив до питання мови як до органічної частини загальноукраїнського питання – "не з філологічними замірами, не з лінгвістичною міркою, бо ця сторона засадничого значення для нього не мали; до питання мови він підходив як до могутнього культурного знаряддя" [9: 150]. Його перш за все цікавила літературна українська мова в її суспільному функціонуванні та в стильовому розгалуженні. "Справа літературної мови – писав він – є й зостанеться одним з основних пунктів в українському питанні" [10: 23]. М. Грушевський розумів, що без розвитку рідної

мови в напрямку її інтелектуалізації не може нормально розвиватися культурне життя нації. При цьому він органічно поєднував принцип підходу до рідної мови зі з'ясуванням загальної тенденції вироблення національних мов.

В особі М. Грушевського поєднався теоретик і практик розбудови української мови. Його концепція української наукової мови базувалася на переконанні, що її розвиток визначений запитом національного життя та станом європейської національної думки, від якої Україна ніколи не була відірвана. Він повністю підтримав заклик О. Барвінського про те, що "пора підняти до наукової поваги... перепроводжувати її через науку" [8: 177] і активно проводив його в життя.

З 1882 р. Товариство почало проводити систематичну організаційну роботу щодо вироблення української наукової мови. Це було одним з основних завдань Товариства і було сформульоване в його статуті "плекати та розвивати науку і штуки в українсько-руській мові..." [11: 1]. М. Грушевський, як голова НТШ, не пропускав жодної праці, присвяченої проблемі терміноутворення – однієї з найсуттєвіших передумов вироблення наукового стилю. В Товаристві цій проблемі приділялося багато уваги. Для створення української наукової термінології, в різних галузях науки були залучені провідні науковці. Уже в 1893 р. НТШ опублікувало, окремим виданням, "Правничий Словар" К.Левицького і "Російсько-український словар" М. Уманця та спілки [3: 77].

Провідними українськими вченими-мовознавцями членами НТШ І. Зілинським, О. Колессою, І. Франком, І. Свенціцьким, І. Панькевичем з Галичини та А. Кримським, І. Огієнком, В. Розовим, В. Тищенком і іншими було опрацьовано цілий ряд лінгвістичних матеріалів із різних регіонів України.

Надруковані у виданнях НТШ наукові й художні твори І.Франка, І. Зілинського, О. Колесси, І. Свенціцького, В. Сімовича, А. Кримського, І. Огієнка, В. Розанова, В. Тищенка та ін., їх термінологія та побудова речень вжиті ними, відіграли значну роль у розвитку наукового стилю української наукової мови. А вже в період до революції 1905 р., яка знищила заборону української мови в Наддніпрянській Україні, Галичина виконувала роль української мовної лабораторії, традиційно використовуючи всі мовні здобутки з усієї території України. Саме тут і, в першу чергу в НТШ, вироблявся науковий стиль української наукової мови. І. Франко дав такий аналіз цьому періодові: "Науковий рух в українській літературі можливий лише в Австрії, де в останні роки цензура пом'якшала до белетристичної та науково-популярної літератури, зберігся суворий порядок щодо наукових праць" [12: 17]. Звідси і закономірне еволюціонування української наукової мови до збагачення термінами, характерними для західноукраїнських діалектів.

На початку ХХ ст. на Україні вже існував цілий ряд технологічних комісій, які працювали над створенням і упорядкуванням української наукової і літературної мови. В основному цими комісіями брався "галицький варіант" української термінології, незважаючи на так звану "литучність" галицької мови, тому що "точність і вигідність" на цей час існувала тільки в даному варіанті. Є навіть відомості, що в Київському Народному Товаристві виписували терміни з галицьких підручників, які згодом використовували як готовий матеріал. Взагалі, в галузі творення наукової мови виявилась саме "всеукраїнськість" зусиль. У цьому процесі брали участь вчені з обох боків Збруча І. Стешенко писав тоді: "А час ішов. Галичина робила вплив на Україну; молодші українці "засвоювали галицькі мовні надбання, бо інших не було" [13: 249].

Взагалі з опублікованих НТШ понад тисячу томів наукових публікацій, більше третини, за свідченням В.Дорошенка, було подано наддніпрянськими вченими і культурними діячами [14: 51].

Незважаючи на те, НТШ відіграло важливу роль в об'єднанні спільних зусиль кращих науковців Галичини і Придніпров'я навколо ідеї "утворення" української наукової та літературної мови, цей процес не проходив одностайно. В справі творення наукової мови в Наддніпрянщині виникла опозиція проти "обгаличаювання". Суть її зводилася до етнографічних кордонів і місцевих діалектів; мовляв потрібно використовувати власні джерела і традиції. А. Кримський навіть висловив думку, що "краще було б в науці писати зовсім не так, як говорить народ" [13: 254]. Та попри всі ці суперечки і боротьбу думок і концепцій, значення та роль НТШ в цьому процесі незаперечна. Саме Наукове Товари-

ство ім. Шевченка було тією науковою установою, яка об'єднала всі кращі наукові сили зі всіх куточків України навколо ідеї створення сучасної наукової і літературної української мови.

Також варто сказати і про роль НТШ у творенні української наукової і літературної мови у стосунках, що слалася між двома течіями, які існували тоді в українській інтелігенції – "москвофільською" і "народовецькою".

Представники "москвофільської" течії заперечували самостійність існування українського народу і орієнтувалися на російський царизм та російську культуру. Зразком мови "москвофілів" було старе "язичіє". Одночасно з "москвофільством" у Галичині розвинулося й "народовецтво", яке у 80-х роках зайняло пріоритетне місце в Галицькому культурному житті. "Народовці" розгорнули велику культурну роботу через такі установи, як: "Просвіта", Наукове Товариство ім. Шевченка та ін. Якщо "москвофіли" не визнавали народної мови, то "народовці" навпаки не признавали "язичся", а писали на місцевому діалекті. Цією мовою починав писати свої твори і І. Франко [15: 255].

В оцінці значення НТШ для розвитку української наукової і літературної мови, слід взяти до уваги й те, що ця мова поширювалася в різних сферах культурного життя українського народу – школи, преса, література, побутове вживання інтелігенцією тощо. Зокрема шкільна мова досить швидко розповсюдилася в Наддніпрянщині і мала тут значний вплив на формування літературної мови [13: 142].

Важко переоцінити ту роль, яку відіграла математично-природописно-лікарська секція при запровадженні української наукової термінології в фізико-математичних і лікарсько-природописних галузях науки. Саме при математично-природописно-лікарській секції після війни було утворено Термінологічну комісію. Але секція працювала ще до цього в цьому напрямі. Діяльність природознавців НТШ в значній мірі привела до утворення української наукової мови і термінології у природничо-хімічних, фізико-математичних науках і медицині завдяки працям таких визначних вчених, як: І.Верхратський, В.Левицький, М. Мельник, Ю. Полянський, І. Пулюй, І. Раковський, Р.Цегельський, М. Чайковський та інші. І. Верхратський писав: "Я з особливим залюбуванням трудився літ звиш тридцять і сім досліджуванням нашого народного язика, через увесь той час, збирав терміни між нашим народом" [16: 9].

За дорученням математично-природописно-лікарської секції В.Левицький підготував фізичну термінологію українською мовою. Власне він подав матеріал, який міг би стати основою для утворення сталої наукової термінології, де поряд з українськими термінами було подано відповідні німецькі і французькі терміни. Член НТШ О.Макарушка опублікував "Словар українських виразів, прийнятих з мов туркських" [3: 78].

У своїх творах, які публікувалися в виданнях НТШ, І.Франко використовував абстрактну й наукову лексику, якою тоді користувалася галицька інтелігенція, як наприклад: авансувати, ад'юнкт, акустика, амбасада, асистенція, толерувати, фундація та ін. У своїх перекладах зі світової літератури І.Франко запровадив такі терміни, як: капіталізм, продукція, експлуатація, вартість, товар, гроші, товарообмін тощо [17: 497].

Був цінним також внесок В. Гнатюка в лексикологію. Майже до кожного збірника фольклорних матеріалів, він подав словник діалектної лексики. На початку 20-х років він уклав найбільший словник говорів Закарпаття, що охопив 20000 слів і на жаль ще й досі не виданий. В. Гнатюк постійно рецензував двомовні тлумачні, термінологічні та діалектичні словники української мови. Він був автором десятка статей на журналістичні теми. Його журналістична спадщина ще й досі не вивчена. Можна погодитися з словами М. Яценка, присвяченими В.Гнатюку і написаними майже чверть століття тому: "Всебічне вивчення його редакційної і видавничої роботи дало б можливість вписати в історію української журналістики не одну блискучу сторінку" [18: 49].

У своїх працях В. Гнатюк чітко розмежовує діахронний і синхронний плани мовних явищ, диференціює діалект і літературну мову. В своїх ранніх дослідженнях вчений зауважив: "Кожний народний говір хоч би який багатий сам для себе, є занадто бідний для висловлення усіх думок нинішнього культурного чоловіка. Літературна мова мусить мати все, що є найкраще в народних говорах..." [19: 341]. Уважно простежуючи еволюцію мовних явищ в українській мові, він встановив фактори, які виявляються визначальними

при формуванні загальноукраїнських норм літературної мови у створенні загальнонаціонального словникового фонду, визначає місце говорів у системі ужиткового мовлення.

Та найбільше уваги приділяв В. Гнатюк діалектам української мови. У діалектичній системі вчений бачив основу для зростання мовознавчих досліджень. У нього все будується, насамперед, на автентичному записі діалектичних явищ. "Знаючи, як наша філологія стоїть низько, хоть як багата у нас діантєлогія, поставив я собі зробити записи в різних сторонах нашої країни, можливо найвірніші, оскільки мене ухо не зведе, щоби відтин лінгвіста могли ним покористуватися" [20: 3]. За його ґрунтовну характеристику гуцульських говірок Петербурзька академія наук нагородила премією І. Котляревського [21: 81].

Силою історичних обставин склалося так, що українська наука мала своїм першим вогнищем Галичину, яка була ще й першим вогнищем для наукової і літературної української мови.

Цією мовою виховувалися видатні вчені і письменники Галичини, сприймаючи з дитинства її основи, щоб передати потім багатий матеріал і на Східну Україну, що стогнала під указами царських міністрів, не маючи права на своє вільне існування. В Російській імперії українська наукова думка жорстоко переслідувалася. Тому українські вчені з Наддніпрянщини змушені були емігрувати в Галичину, де могли вільно творити і публікуватися українською мовою.

У зв'язку з історичними обставинами, що склалися на початку ХІХ ст. Галичина не мала достатньої кількості вчених представників творчої інтелігенції для проведення наукової роботи в галузі українознавства. Їхня кількість різко зросла після заснування Наукового Товариства ім. Шевченка, яке об'єднало навколо себе всі прогресивні сили українського суспільства для відродження і подальшого розвитку української літератури, мови, культури. Товариство отримало перемогу над "язичієм" "москвофілів", тому що спиралося на засади що заклали народовці, тобто пріоритет "народних основ" літературної мови. Члени НТШ збагатили наукову мову численними публікаціями, термінологією та великою кількістю наукових висловів і спостережень в усіх галузях науки включаючи теологію (переклад Святого Письма).

Список використаних джерел

1. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 233. – Арк. 3–3 зв. 2. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 3. – § 1. 3. Ковалів П. Значення НТШ в історії української науки й наукової та літературної мови // Альманах УНС. – 1973. – С. 76–80.
4. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 3. – § 1. 5. Барвінський О. Про заснування і дотеперішній розвиток Товариства ім. Шевченка у Львові. – С. 209–210. 6. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2872. – Арк. 9. 7. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 4 зв. 8. Записки НТШ. Ч. П. Справозданіє. – Львів, 1893. – С. 176–179. 9. Ковалів П. М. Грушевський і українська мова // Україна. – Париж, 1950. – № 3. – С. 149–152. 10. Грушевський М. Про українську мову і українську справу. – Київ, 1917. – 45 с. 11. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1. – § 3. 12. Франко І. Українська література за 1899 рік // Збір. творів у 50 томах. – Київ, 1926. – Т. 33. – 17 с. 13. Чапленко В. Українська літературна мова. – Нью-Йорк, 1955. – 367 с. 14. Дорошенко Огнище української науки; Наукове Товариство ім. Шевченка. – Нью-Йорк-Філадельфія. – 1951. – 147 с. 15. Плющ П. Нариси з історії української літературної мови. – Київ, 1958. – С. 255. 16. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2250. – Арк. 9. 17. Білодід І. Курс історії української літературної мови. – Т. 1. – 582 с. 18. Яценко М. Володимир Гнатюк. Життя і фольклористична діяльність. – Київ, 1969. – 287 с. 19. Наша школа. – Львів-Чернівці, 1913. – Зош. 6. – 398 с. 20. Інститут археології АН України. Науковий архів. – Ф. А. – Спр. В/1630. – Арк. 1–4. 21. Купчинський О. Володимир Гнатюк біля джерел формування українознавства // Наукове Товариство ім. Шевченка і українське національне відродження. – Львів, 1992. – С. 72–90.

**ROLE OF SCIENTIFIC SOCIETY OF THE NAME OF SHEVCHENKO IN THE
REVIVAL AND BECOMING OF UKRAINIAN**

In the article a role and activity of scientific society of Shevchenko is examined on the revival and development of Ukrainian at the end of XIX – at the beginning of a XX age.

УДК 94 (4) 1492/1914

Віталій Передерко

**“ГАЛИЦЬКЕ ПИТАННЯ” У ПОГЛЯДАХ РОСІЙСЬКИХ
НАЦІОНАЛІСТІВ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

У статті автором здійснена спроба окреслити вплив російських націоналістів на зовнішню політику Російської імперії у контексті Галичини як об'єкту цієї політики на початку ХХ ст.

Загострення геополітичної ситуації на європейському континенті напередодні Першої світової війни посприяло активізації уваги до західноукраїнських земель з боку російського уряду та суспільних кіл.

У вітчизняній історіографії більшість робіт, присвячених вивченню зовнішньої політики Росії в даному контексті, опосередковано торкаються питань, пов'язаних з темою нашого дослідження [1]. Відзначимо лише наукову монографію О.Сухого, однак вона стосується періоду ХІХ ст. [2]. У Росії проблема частково знайшла своє відображення в роботах О.Бахтуріної, Н.Пашаєвої [3]. Наявні роботи не дають змогу комплексно розкрити проблему ролі суспільно-політичного фактору в дипломатичній діяльності монархії Романових напередодні Першої світової війни. Дана стаття є своєрідною спробою окреслення проблеми й покликана висвітлити вплив російських націоналістів на виокремлення Галичини як об'єкту зовнішньої політики Російської імперії на початку ХХ ст.

У надрах політичних сил країни – від монархістів до більшовиків – були дуже сильними настрої відносно міцності ідеї “єдиної й неподільної” Росії. Різними були лише мотивації, на яких базувались переконання. Якщо монархісти вважали очевидною непорушність історичної тріади “самодержавство, православ'я, народність”, то ліві радикали натомість вірили в інтегруючу, консервуючу силу ідей демократизації країни, силу втілених в життя гасел рівності, класової солідарності, “інтернаціоналізму”. І це не випадково, оскільки постулат “єдиної й неподільної” мав глибокі коріння, історія міцно пов'язала долі народів, у середовищі яких було немало прихильників віри в те, що монархія дає гарантію безпеки від загарбницьких планів сусідів, від революційних та інших потрясінь [4: 85].

Радикальні націоналісти з тривогою спостерігали за пробудженням національної самосвідомості народів Росії. Вони стверджували, що “ослаблення державної вуздки призвело до сепаратистських настроїв на окраїнах”. Публіцисти передбачали, що, коли імперія зіткнеться із зовнішньополітичними чи внутрішніми труднощами, окраїни цим неодмінно скористаються [5: 77]. У 1912 р. один із чорносотенних лідерів В.Пуришкевич заявляв: “В ту мить, коли в нас, можливо, завтра буде війна з Німеччиною або Австрією чи не поляки готують повстання? ... Всюди розхитана російська влада...ростуть сепаратистські ідеї іногородців, які намагаються втягнути Росію у зовнішні ускладнення, щоб скористатись ними і відокремитись...Поляки і українці зійшлись у ненависті до Росії” [6: 97]. Напередодні війни монархісти закликали посилити самодержавний режим і перетворити Росію в мононаціональну державу.

Досягнення сили і могутності Росії, вирішення її внутрішніх і зовнішніх проблем націоналісти пов'язували з проведенням такого політичного курсу, основу якого мав становити принцип "Россия для русских". У зовнішніх відносинах великодержавність розумілась ними як участь у боротьбі держав за зміцнення і розширення своїх позицій на світовій арені, здійснення своїх "історичних", "національних" зовнішньополітичних завдань. Для балансу сил у Європі існування двох блоків (Антанта – Троїстий союз) було для націоналістів необхідною умовою. З їх допомогою імперія мала вирішувати такі завдання: збереження впливу на Балканах шляхом допомоги національно-визвольній боротьбі місцевим слов'янам через згуртованість нових незалежних держав під егідою Петербурга, утвердження в Константинополі і на протоках, приєднання Галичини, яке своїм наслідком буде мати возз'єднання з Росією 4 млн. "братів". Неославізм націоналісти інтерпретували по-своєму, не погоджуючись визнати рівність всіх слов'янських народів, підкреслюючи особливу роль Росії. Варто зауважити, що саме вони активно і відкрито висували вимоги вирішити долю "Подъяремной Руси", завершити збирання руських земель – Галицької, Угорської, Буковинської Русі, об'єднати їх з Росією. Один із лідерів націоналістів граф В.Бобринський писав у збірнику "Ладо", що для росіян головним у слов'янському питанні є своє, рідне, російське, а вже потім їх має хвилювати доля інших [7: 392–393]. Однак, спроби поставити "галицьке питання" вище за "балканське" не знаходили підтримки більшості націоналістів, яка стояла за традицією, що балканське слов'янство не міф, а реальний політичний фактор, "якщо слов'яни сильні Росією, то Росія сильна слов'янами". Радикальні праві були прибічниками силової політики, колоніальних загарбань, оскільки "великій державі належить безумовне... природне право поширювати свої володіння до меж, необхідних для її безпеки і життєвих потреб". Південно-Західна Русь була не просто територією, а національним регіоном Російської імперії [7: 393], а тому її завоювання, як вважали націоналісти, було виправданим.

Варто погодитись з висновком дослідника Н.Роггера, який вважає, що російський націоналізм був проблемою для бюрократів, що сприймали всі форми панславізму і російського націоналізму як виклик династичному принципу космополітичної держави і як перешкоду для їхньої обережної зовнішньої політики [8].

Таким чином, можна констатувати важливу деталь, якщо на офіційному рівні дипломати не могли до 1914 р. заявляти про необхідність завоювання (або відвоювання, відновлюючи історичну справедливість) західноукраїнських земель через вимушеність толерантних відносин з сусідами, то праворадикальний спектр політичних сил міг відкрито декларувати свої погляди, які безумовно відповідали загарбницьким планам влади (з огляду на те, що націоналісти фінансувалися державними структурами, як і москвофільський рух, через таємні фонди, а останній ще через дипломатичні канали [9: 93] і неославістські товариства). В 1909 р. Міністерство внутрішніх справ та Міністерство фінансів прийняли рішення про регулярне виділення коштів на допомогу "прикарпатским русским" через боязнь проникнення з Галичини у Росію ідей українського сепаратизму. Щорічно на запит МВС виділялось 60 тис. рублів і 25 тис. рублів безпосередньо через міністра фінансів. В 1911 р. голова уряду П.Столипін надав 15 тис. рублів на витрати по виборах до австрійського парламенту. Крім державних субсидій, ще 10–12 тис. щорічно давали приватні пожертвування. В жовтні 1913 р. в умовах погіршення відносин із Австро-Угорщиною сума на підтримку "русских" зросла до 200 тис. Розподіл грошей здійснювали МЗС, МВС, обер-прокурор Св.Синоду [10: 47–48, 54].

У 1908 р. на слов'янському з'їзді у Празі було укладено польсько-російський пакт щодо українського питання. Суть цієї домовленості полягала у тому, що національний рух українців у Галичині поляки повинні були "стримувати й поборювати", за що російський уряд обіцяв задовольнити польські національні вимоги у т.зв. Конгресовій Польщі [11: 52]. Д.Донцов з цього приводу писав, що не важко здогадатись, як поляки знайшли своїх нових союзників. "Колись один польський політик...говорив: "...Якщо будемо ділитись на поляків, мазурів, русинів, то де ж буде Польща?" Ніби вторюючи йому сказав недавно в Думі потомок українського гетьмана Скоропадський: "Якщо будемо ділитися на великоросів, малоросів і білоросів, де ж буде Росія?" [12: 80]. Відтак, Польща і Росія з пробудженням бездержавних націй будуть змушені відступити в свої етнографі-

чні межі. "Звідси їх *entente cordiale*, звідси москвофільська орієнтація Поляків..." [12: 80]. Бездержавне існування українців тривало настільки довго, що в свідомість наших сусідів міцно вкоренилась думка про ототожнення себе і своєї національної території в рамках українських земель в т.ч., що було об'єктивним явищем. Свідченням зближення польських і російських кіл був дозвіл графа А.Потоцького лідеру російської делегації на слов'янському з'їзді у Празі В.Бобринському на відвідини галицьких і буковинських москвофільських кіл після повернення зі столиці Чехії у Росію. Останній неодноразово заявляв, що невдовзі відбудеться возз'єднання Галицької Русі з Руссю Державною.

Для москвофілів приїзд росіян у липні 1908 р. з Праги до Галичини став знаковою подією. Не вдаючись до її подробиць (детально описаних, наприклад, у В.Бобринського [13]), відзначимо наступне. У Перемишлі стався неприємний інцидент: з натовпу вийшов чоловік, привітав гостей від імені українців як одного із слов'янських народів, оскільки, за його словами, в Галичині немає "русских", лише "українці", а в Росії – "москалі" і "українці" [13: 46]. Росіяни досить стримано відреагували на цю ситуацію. У своїх спогадах В.Бобринський розмірковував, що "українці" – це продукт австрійської влади, вигаданий народ, ідею підтримки якого вподобали собі і поляки. Він цитує краківського професора М.Здзеховського, який у часописі "Московский Еженедельник" від 7 квітня 1907 р. заявив, що вогнище українського націоналістичного руху в Галицькій Русі було створене при польському свідомому сприянні [13: 48–49]. Наступною зупинкою делегації був Львів. Місто зустріло В.Бобринського, Г.Комарова, О.Гижицького та інших без активних протестів, лише на третій день перебування у В.Бобринського кинув зіпсованим яйцем студент львівської ремісничої школи [14]. Секретар російського консульства у Львові В.Олфер'єв у записці від 22 липня (4 серпня) 1908 р. деталізував цей факт: "...напроти будівлі Ставропігії почав збиратись вороже налаштований натовп української молоді..., попереджені про це делегати вийшли через інші ворота...тим не менше в карету, в якій сиділи Гр.Бобринський, Гижицький і я, було кинута яйцем, але на щастя підняте скло захистило" [11: 133–134].

Польська адміністрація влаштувала для російської делегації символічний банкет. Гостей вітали віце-президент міста Т.Рутовський, керуючий справами сейму А.Райський, університетські професори Ридигер і Бальцер. На тлі цього "братання", зауважує С.Макарчук, дуже блідо виглядали зустрічі з Д.Марковим та іншими москвофілами [15: 98]. Зауважимо, що поляки принципово не запросили москвофілів на банкет, В.Бобринський пізніше пояснював цей епізод тим, що слов'янські почуття серед польських галичан ще не доросли до усвідомлення необхідності визнати повноправність "русских" в Східній Галичині; задля пригашення конфліктної ситуації росіяни відвідали два окремі банкети, перевагу польському вони мотивували тим, що поляки у краї теж гості і з міркувань вихованості їм слід надати перевагу [13: 59]. Події засвідчили, що навіть празький з'їзд не примирив ці суспільно-політичні угруповання. 13 (26) липня 1908 р. у неділю у супроводі Д.Маркова, В.Дудикевича, М.Глібовицького, В.Давидяка та інших росіяни поїхали залізницею до Жидачева, а далі кіньми по навколишніх селах, де всюди їх супроводжували культурні програми з піснями та промовами. До речі, в Заболотівцях вони гостювали в священика І.Сав'юка. На одному з банкетів В.Бобринський сказав: "Я не знав, що за кордоном Росії існує справжня свята Русь, що живе...під боком своєї сестри Великої Росії. Я – Колумб, я відкрив Америку" [16]. Російська політична еліта насправді довгий час не цікавилась розвитком суспільних процесів на західноукраїнських землях, однак австро-російське дипломатичне напруження, неославістський рух посприяли зростанню інтересу до цих територій.

Слід зазначити, що всі промови лідера російської делегації під час мандрівки, якого "Діло" за кілька років охрестить "татуньом" прикарпатського москвофільського "народу" [17], незважаючи на його авторитет апологета великодержавного націоналізму, були виваженими, обережними, дипломатично поміркованими. По-перше, він закликав виключно до духовного і культурного єднання галичан і росіян, по-друге, логічно доводив, що втручатись у внутрішню політику іншої держави ні Дума, ні уряд не можуть [11: 130–131]. У своїй книзі, надрукованій у 1909 р., "Празький з'їзд. Чехія і Прикарпатська Русь" він спеціально пояснював читачам, що під єдністю Русі галицька русько-народна партія ро-

зуміє єдність культурну, а не політичну, національну, а не державну; "русские" в його розумінні – це мало- і великоруська народності одного народу. Ми, росіяни, не повинні агітувати за приєднання Галичини до Росії, але повинні допомагати тамтешнім "руським" морально і матеріально. Прикарпатська Русь повинна боротись за права слов'ян в Австрії та Угорщині. В.Бобринський вказував, що він ні в якому разі не виступає за поширення православної віри як необхідної умови торжества слов'янської ідеї, тому що галичани-уніати – цілком "русские" люди і нам у них слід повчитись патріотизму. Торжество слов'янської ідеї – це торжество свободи совісті. В ім'я цього священного принципу слід *urbi et orbi* оповіщати про те, що відбувається в межах Австро-Угорщини і як там цинічно порушується конституція [13: 12, 83–84, 127]. Резонанс, викликаний перебуванням закордонної делегації в межах австрійської провінції з гучними заявами про чи то політичну, чи культурно-просвітницьку співпрацю, апріорі був зустрінутий українофілами, поляками, австрійцями вороже. Вважаємо за необхідне констатувати, що саме цей період слід вважати корінним переломним моментом, що посприяв еволюції зовнішньополітичного курсу Російської імперії щодо Галичини. Саме відтоді у Росії активно заговорили про цю територію у суспільно-політичних колах, в Австро-Угорщині натомість усвідомили факт – провінція стала одним із основних об'єктів уваги сусідньої монархії. Польська і українофільська преса почали називати москвофілів зрадниками, які прагнуть політичного об'єднання з росіянами.

Невдовзі граф опублікував меморандум, де закликав європейські країни звернути увагу на ганебне ставлення австрійської влади до "русских", підписали його деякі депутати Думи, російські генерали. На захист москвофілів виступив у рейхсраті неославіст К.Крамарж. Одночасно В.Бобринський опублікував у газеті "Times" статтю, де звинуватив Відень у переслідуванні росіян у Галичині ("австрійській Македонії") та на Буковині. Галицьке питання почало набирати європейського розголосу та значення [18].

Буковинський депутат С.Смаль-Стоцький у статті "Граф Бобринський і австрійські русини" відзначив: "Коли Австрія у цьому випадку зробила яку помилку, то лише ту, що австрійські державні службовці так довго із складеними руками приглядалися до антидержавної російської акції в Австрії і не зуміли навчитися з історії, що Росія перед поділами Польщі проводила таку саму гру по захисту дисидентів, як і сьогодні в одній із частин Австрії" [19: 401–402]. Публікація в "Times" викликала різке невдоволення і поляків, для яких вона створювала негативний імідж у Європі. "Gazeta Lwowska" писала, що у Галичині є тільки група, яка іменує себе росіянами, підтримувана агітацією із-за кордону. Це пропагандистська акція російських агентів, які використовують засоби, що межують з державною зрадою і політичним шпигунством [20]. "Słowo Polskie" пізніше визнавало, що православних у краї дійсно переслідує місцева влада, але справа в тому, що на міжнародній арені уся ненависть падає на всіх поляків, антиавстрійська агітація в Росії перетворюється на антипольську [21].

Згодом з ініціативи "Галицько-руського благодетельного общества" був надрукований меморандум для закордонного поширення (прозвучав, до речі, і в Думі) про утиски "руського" народу, його культурної і релігійної свободи в Галичині і Буковині за підписами академіків В.Ламанського, О.Соболевського, професорів І.Пальмова, Т.Флоринського, архієпископа Євлопя, депутатів Думи В.Львова, Г.Скоропадського, П.Балашова, О.Гижицького, В.Бобринського, князя І.Куракіна та ін. Його автори пояснювали, що цей виступ не є втручанням у внутрішні справи чужої країни – подібна спроба безплідна, вони лише бажають пробудження природних симпатій до цих "мучеників за православну віру" та "руської" народності в Галіції, який би підбадьорив їх у боротьбі за свої законні права [22].

В.Бобринський після приїзду до Росії намагався привернути увагу влади та громадськості до австрійських "русских", проте влада зі зрозумілих причин повела себе пасивно, ліберальні кола не підтримали його, тому що він був правим депутатом Думи, і, ніби за вказівкою, поставились до справи вороже, вважаючи "русских" галичан "націоналістами", "ретроградами", а українофілів "лібералами" і "прогресистами" [23]. Така ситуація спостерігалась до початку Першої світової війни.

Джерела дають нам право констатувати, що російські націоналісти не завжди намагалися афішувати свою підтримку принципам великодержавності, притаманним зовнішній політиці монархії Романових. Слов'янські благодійні товариства імперії довгий час не звертали уваги на "галицьке питання". Реально воно було підняте у суспільно-політичних колах тільки після празького з'їзду та подорожі російської делегації по землях Прикарпатській Русі. Ліберальні та ліві сили не підтримали намірів В.Бобринського та інших націоналістів лобювати проблеми "галицьких русских" перед урядовими структурами. Правоцентристи натомість розуміли, настільки важливим є поборювання українського сепаратистського руху, тому власне сприяли тому, аби Галичина стала об'єктом російської дипломатії на початку ХХ ст.

Список використаних джерел

1. Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині ХІХ – на початку ХХ ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд // Вісник Львівського університету. Серія історична. Випуск 34. – Львів: ЛНУ ім. Ів.Франка, 1999. – С.231–268; Аркуша О. Міхал Бобжинський та українське питання в Галичині // Вісник ЛНУ. Серія історична. – Львів: ЛНУ ім. Ів. Франка, 2000. – Вип. 35–36. – С.168–206; її ж. Русофільська орієнтація в Галичині в останній чверті ХІХ ст. // Третій міжнародний конгрес українців, 26–29 серпня 1996 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Ч.1. – Харків, 1996. – С.120–125; Мудрий М. Австро-русинство в Галичині: спроба окреслення проблеми // Вісник ЛНУ. Серія історична. – Львів: ЛНУ ім. Ів. Франка, 2000. – Вип. 35–36. – С. 571–604; його ж. Національно-політичні орієнтації в українському суспільстві Галичини австрійського періоду у висвітленні сучасної історіографії // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів: ЛНУ ім. Ів. Франка, 2002. – Випуск 37. – Част.1: Статті та повідомлення. – С. 465–500; Макарчук С.А. Галицьке москвофільство в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія: Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. – Випуск 16. – К., 1990. – С.101–107; його ж. Москвофільство: витоки та еволюція (середина ХІХ століття – 1914 р.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Випуск 28. – Львів: Світ, 1992. – С.82–98; его же. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Львов: Выща школа, 1983. – 256 с.; Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії ХІХ – початку ХХ ст. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 1999. – 226 с.; його ж. Національна ідея в програмах та діяльності українських політичних партій; Мацевко І. Польські національні демократи і неославізм (1907–1910) // Вісник ЛНУ. Серія історична. – Львів: ЛНУ ім. Ів. Франка, 2000. – Вип. 35–36. – С. 221–237. 2. Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ ст.). – Львів, 2003. – 496 с. 3. Бахтурина А.Ю. Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – М., 2000. – 264 с.; Пашаева Н.М. Очерки истории русского движения в Галичине ХІХ–ХХ вв. – М., 2001. – 201 с. 4. Журавлев В.В. Национальный вопрос в программах общероссийских политических партий начала ХХ века // История национальных политических партий России: Материалы международной конференции. Москва 21–22 мая 1996 г. – М.: РОССПЭН, 1997. – С. 83–94. 5. История политических партий России. – М.: Высшая школа, 1994. – 477 с. 6. Бурмистрова Т.Ю., Гусакова В.С. Национальный вопрос в программах политических партий в России 1905–1917 гг. – М.: Мысль, 1991. – 262 с. 7. История внешней политики России. Конец ХІХ века – начало ХХ века. – М.: Международные отношения, 1997. – 672 с. 8. Марк фон Хаген. Русско-украинские отношения в первой половине ХХ века // Россия – Украина: история взаимоотношений // www.litopys.org.ua. 9. Самарцев І.Г. Чорносотенці на Україні (1905 – 1917 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 1. – С. 90–98. 10. Бахтурина А.Ю. Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – М., 2000. – 264 с. 11. Москвофільство: Документи і матеріали. – Львів, 2001. – 236 с. 12. Донцов Д. Твори. Т.1. Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів, 2001. – 488 с. 13. Бобринский В.А. Пражский съезд. Чехия и Прикарпатская Русь. – СПб., 1909. – 127 с. 14. "Галицко-русский вопрос" // Прикарпатская Русь. –

1910 – 24 марта (6 апреля). 15. Макарчук С. Москвофільство: вигоки та еволюція (середина XIX століття – 1914 р.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Випуск 28. – Львів: Світ, 1992. – С. 82–98. 16. И.Тёрох. Украинизация Галичины // www.ukrstor.com. 17. На "истинно-русскія" теми // Діло. – 1910. – 5 березня (марця) (20 лютого). 18. Галицко-русскій вопрось – Европейскій вопрось; Лондонскій "Times" о преслѣдованіяхъ галицкихъ русскихъ // Прикарпатская Русь. – 1912. – 31 марта (13 апреля); Письмо гр. В.А. Бобринскаго въ редакцію Times-а // Прикарпатская Русь. – 1912. – 17 (30) апреля; "Австрійская Македонія" // Голось народа. – 1913. – 23 августа (5 сентября). 19. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 574 с. 20. Клеветы безъ конца // Голось народа. – 1912. – 20 апреля (3 мая). 21. "Австрійская Македонія" // Голось народа. – 1913. – 23 августа (5 сентября). 22. Меморандумъ о притѣсненіяхъ русскаго народа, его культурной и религіозной свободы въ Галиции и Буковинѣ (Предназначенный къ разсылкѣ во французскую печать) // Прикарпатская Русь. – 1912. – 24 мая (6 июня); Меморандумъ...// Там же. – 1912. – 31 мая (13 июня); Меморандумъ въ госуд.думѣ о притѣсненіяхъ русскихъ галичанъ // Галичанинъ. – 1912. – 22 мая (4 июня). 23. Фролов К. Суд над Валерием Кауровым и политические процессы над карпаторусскими русофилами в начале двадцатого века // www.otchestvo.org.ua.

Vitaliy Perederko

THE VIEWS OF RUSSIAN NATIONALISTS ON "HALYCHYNA QUESTION" AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

In the article author has made an attempt to outline the influence of Russian nationalists on the Russian Empire's foreign policy in the context of Halychyna, which was the object of this policy at the beginning of the XX century.

УДК 94 (477)

Володимир Іващук

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПАРТІЙ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИН (1922–1930 РР.)

У цій статті розповідається про зовнішньополітичну діяльність українських політичних партій Західної України в 1922–1930 роках, її спрямованість та результати.

Досліджуючи зовнішньополітичну діяльність українських політичних партій Західної України в 20–30-х рр. ХХ століття, треба зазначити, що вона була тісно пов'язана із так званим Західно-Українським Товариством Ліги Націй. Воно було засноване 1921 р. у Відні задля співпраці з Лігою Націй: Головою цієї організації був Р.Перфецький, секретарем – О.Марітчак, а згодом, через суперечки в організації, А.Петрушевич. На конгресі в Празі в червні 1922 р. Західно-Українське Товариство Ліги Націй було прийнято до Міжнародної Унії Товариства Ліги Націй, при чому визнано Східну Галичину як окремий суб'єкт міжнародного права [2:762].

В цьому контексті слід коротко згадати про один із головних елементів ідеологічної бази Ліги Націй – принцип національного самовизначення, котрий, проте, був порушений, коли 25 червня 1919 р. Паризька мирна конференція надала Польщі право окупувати Східну Галичину по р.Збруч. 23 лютого 1921 р. Рада Ліги Націй у свою чергу ухвалила резолюцію, за якою "Польща є лише військовим окупантом Галичини, суверенітет над нею і надалі зарезервований за країнами Антанти". 27 вересня 1921 р. цю резолюцію підтвердила Асамблея Ліги Націй. 26 вересня 1922 р. Польща прийняла закон про введення автономії для Галичини, намагаючись створити враження, що вона готова гарантувати права українській національній меншині в дусі політики Ліги Націй [5:50]. Однак, як відомо, цей проект ніколи не був втілений в життя. Під впливом українських партій Східної Галичини, власне, саме Західно-Українське Товариство Ліги Націй 14 листопада 1922 р. звернулося до товариств Ліги Націй Великобританії, Франції, Італії та Японії; прем'єрів держав Антанти; Президії Міжнародної Унії Товариств Ліги націй в Брюсселі з ініціативою скликати засідання найвищої Ради Мірової Конференції для прийняття рішення щодо "негайного усунення тимчасової міліарної польської окупації Східної Галичини та щодо означення правно державного становища сего краю по думці права національного самовизначення" [3: арк.2]. Проте, як ми знаємо, 15 березня 1923 р. Рада Амбасадорів вирішила передати Сх. Галичину Польщі (на 25 років).

В цьому зв'язку розпочинається зовнішньополітична діяльність таких тогочасних українських політичних партій Сх. Галичини, як Української Народно – Трудової Партії (д-р І. Куровець, М.Струтинський), Української Радикальної Партії (д-р І.Мукух, І.Салагуб), Української Християнсько-Суспільної Партії (О.Барвінський, С.Каркут) та Української Соціал-Демократичної Партії. В травні 1923 р. ця група партій надіслала меморіал-протест до Ліги Націй в Женеві в справі Сх. Галичини, де було зазначено: "Ми хочемо представити тільки в чисто правничий спосіб, що повисше рішення Ради Амбасадорів єсть не тільки суперечне з загальними постановами міжнародного права, суперечне з попередніми рішеннями Найвищої Ради, себто тіла, якого еманациєю лише являєсь Рада Амбасадорів, але також суперечне не узглядняючи ніяких найважливіших питань, що юридичного вже боку повинно би бути узнане просто за неважне" [4: арк.1]. Цікавими у цьому меморіалі є аналіз тогочасного стану справ зі згаданої проблеми – з точки зору міжнародного публічного права, і висновки, до яких тоді дійшли ці партії, які фактично і юридично підтверджували легітимність та незалежність Західноукраїнської На-

родної Республіки: "Унормування відносин і стану "екс лекс", в яким знаходилася Східна Галичина від 1919 р. до 1923 р. – з особна: а) закони і зарядження видавані польським правительством в тім часі суть неважними, оскільки виходять поза рами військовій окупації. Впрочім були они видавані без згоди і співучасті населення б) неважними являються вибори до польського сойму, в яких українське населення зовсім не взяло участі в) Східна Галичина не повинна партикувати в довгах польської держави зтягнених нею по день 15 марта 1923 р.; г) неважними являються всі зарядження польської держави – відносячіся до маєтку і фондів Галичини яко краю (отже не держави) якими польське правительство дотепер довільно диспонувало; д) належить вирішити відношення до заряджень і зобов'язань українського уряду, який заряджував краєм від 1 листопада 1918 р. до липня 1919 р. і був визнаний яко "де-факто" уряд через Головні і Союзні держави, які вели з ним офіціальні переговори" [4: арк. 3]. Крім того східногалицькі партії у своїй зовнішньополітичній діяльності виокремили проблеми, які потребували вирішення на рівні міжнародного співтовариства: "...усі застереження щодо національних меншостей і контролі зі сторони Ліги Націй; справа особного статута, а при найменше спеціальної автономії під контролем Ліги Націй". Виходячи з окресленої проблеми статусу Сх. Галичини, тогочасні українські партії задекларували, що вони "закладають рішучий протест проти висше згаданого рішення Амбасадорів [від 15.03.1923 р. – Авт.], яке запало без респектовання волі українського народа", по-друге партії зазначили, що з "огляду, що справа Східної Галичини є великої ваги для міжнародних відносин на Сході Європи і що невідповідне є полагодження буде перепоною в улагодженню відносин між народами, просять Високу Раду і Високі Загальні Збори так і о ініціативу як і ужиття свого авторитету до її полагодження в такий спосіб, який відповідає достоїнству українського народа і засадам так загальнолюдської як і міжнародної слушності і справедливості" [4: арк.17]. Проте це питання тоді так і залишилося поза увагою світового співтовариства.

Однак українські партії Західної України далі продовжували послідовно відстоювати інтереси українського населення Сх. Галичини через свою зовнішньополітичну діяльність. Зокрема, т.з. Українська парламентарна репрезентація (об'єднання більш як двадцяти п'яти депутатів, яке сформувалося у польському парламенті після виборів 1922 р. і складалося в основному з представників українських партій з Волині, Холмщини, Підляшшя та Полісся, які не бойкотували вибори) знову апелювала до міжнародного співтовариства [1: 73]. Про це може свідчити лист від 22 липня 1924 р. Західно-Українського Товариства Ліги Націй до Президії Української парламентарної репрезентації у Варшаві. Так, зокрема, Комісія меншостей і Головна Рада Унії Товариств Ліги Націй, розглядаючи меморіали про положення українського населення в Сх. Галичині, спиралася на матеріали і докази, надані саме представниками українських політичних партій з Української парламентарної репрезентації. Про це свідчить і вимога керівництва Західно-Українського Товариства Ліги Націй до Президії цієї репрезентації: "Для відповідного приготування всеї боротьби на сій комісії [Комісія меншостей Міжнародної Унії Товариств Ліги Націй. – Авт.] конечним при тім є, щоби кожний наведений в наших меморіалах факт супроти заперечень зі сторони поляків доказати і тому сміємо просити перевірити ласкаво всі наведені в нашому меморіалі факта та по змозі роздобути потрібні докази, документи, переслуховування свідків і.т.п., щоби ми могли вчас переложити їх на французьку мову, залєгалізувати вірність їх товковання з оригіналами і внести до Комісії меншостей унії" [7: арк. 4].

Крім того, очевидно, для активізації та ефективності зовнішньополітичної діяльності українських політичних партій Сх. Галичини, Товариство просило допомоги в Українській парламентарній репрезентації "в ділі утворення з нашими членами Ради в краю краєвого комітету нашого товариства на всі західні українські землі під Польщею з відповідною організацією по всіх повітах тих земель. В тім згляді відносимося окремих письмом до наших членів т-ва в краю і наших партій, щоби спільно з Хвальною Президією перевели сю справу, а хвальну Президію сміємо просити дати ініціативу відносно зорганізування північно-західних наших земель в тім спільнім для всіх українських земель під Польщею краєвим комітеті нашого т-ва" [7: арк. 4–5]. Однак, до слова треба, зазначити, що реалізувати цей план було важко, оскільки такі установчі збори у Львові викрила та розігнала

польська поліція безпеки, крім того вона висунула умову існування такого товариства на Західній Україні лише як частини аналогічного польського товариства і тільки під назвою "руське", що означало би визнання українським населенням Сх. Галичини перед світовим співтовариством як меншини, а не як частини великого українського народу (ця проблема згодом стала однією з причин виходу Західно-Українського Товариства Ліги Націй з Міжнародної Унії Товариств Ліги Націй на конгресі в Ліоні (1924 р.), який до того ж, під тиском французьких кіл визнав ухвалу Ради Амбасадорів з 15 березня 1923 р. обов'язковою для Унії) [2: 762].

В цьому контексті показовою є позиція керівництва Української Народної Трудової Партії стосовно її зовнішньополітичної діяльності для відстоювання українських інтересів на тогочасній міжнародній арені, в демонстрації світовому співтовариству певних принципів, зокрема, як уже зазначалось, приналежності населення Сх. Галичини до великого українського народу. 30 липня 1924 р. її підтримали також Українське соціалістичне об'єднання "Селянський Союз", Українська Партія Соціалістів-Революціонерів, Української Радикальної Партії, Української Партії Національної Роботи і Української Християнсько-Народної Партії [6: арк. 20]. Про це може свідчити лист т.з. Тіснішого народного комітету Української Народної Трудової Партії до Президії Західно-Українського Товариства Ліги Націй у Відні від 25 липня 1924 р., де зокрема зазначається, що "Тісніший Народний Комітет одобрює оголошене делегатами Західно-Українського Товариства Ліги Націй Вп. Пп.. Д-р. Романом Перфецьким і Антоном Петрушевичем та делегатом Української Народної Трудової Партії Д-р. Александером Марітчаком виступлення [вихід. – Авт.] Західно-Українського Товариства Ліги Націй з унії Товариств Ліги Націй". Крім того, ця східногалицька партія зазначила, що "виступленням Західно-Українського Товариства Ліги Націй з Унії не може бути припинена його діяльність на міжнароднім полі, а протинно Товариство повинно дальше вести всесторонню акцію в обороні національних і державних прав населення Західно-Українських земель....Тісніший Народний Комітет підкріпить всякий почин Зах. Укр.. Тов. Ліги Націй до заснування такої нової міжнародної організації, якої метою буде здійснення прав самовизначення поневоленних народів та реформа союзу народів в тому напрямі" [6: арк.18].

Треба також зазначити, що після встановлення в Польщі диктатури Ю.Пілсудського, зовнішньополітична діяльність українських політичних партій Західної України стала утрудненою і спричиняла до репресій її виконавців збоку влади. Так, про це свідчить зміст англійського меморіалу від 1 вересня 1926 р., де зокрема йдеться про значне погіршення становища українського населення в Сх. Галичині і невідповідність його позитивній міжнародній пропаганді, яку проводив уряд Ю.Пілсудського. Навпаки, українці поговорилося у меморіалі, збавлені навіть права подавати скарги до Ліги Націй. Натомість, за повідомленням від 30 червня 1926 р. (№409A/26) Прокурор Польської республіки склав дисциплінарний протокол, який виконала дисциплінарна рада Палати Адвокатів Польщі стосовно адвокатів д-р Дмитра Левицького та д-р Олександра Марітчака, відповідно президента та віце-президента Українського Національно-Демократичного Об'єднання, фактично тимчасово заборонивши займатися їм своєю професією з тої причини, що вони надіслали від імені УНДО скаргу до Ліги Націй стосовно кривавої розправи 14 вересня 1925 р. у Львівській в'язниці над українськими політичними в'язнями – інженером Мельником, С.Зиблікевичем, Р.Зеленим та іншим [8: арк.4].

Загалом, якщо йдеться про українські зовнішньополітичні акції на форумах Ліги Націй, то саме українські представники з Західної України постійно відстоювали точку зору про те, що українці в межах польської держави не є ніякою меншиною, а частиною українського народу. Так, 29–31 серпня 1928 р. на Конгресі національних меншин в Женеві українські представники політичних партій Дмитро Левицький, о. Леонтій Куницький і Мілена Рудницька послідовно і категорично відстоювали позицію таку позицію, причому д-р Д.Левицький підкреслив, що українці в Польщі є частиною великого українського народу, яка національно самовизначилася 1 листопада 1918 р., і яку насильно було включено до Польської держави. Після пацифікації 1930 р. українські парламентаристи з польського сейму – головним чином М.Рудницька, М.Галуцинський, О.Марітчак, Д.Левицький, О.Луців та інші – докладали всіх зусиль, щоб добитися осудження Польщі

Лігою Націй. До цього багато спричинився також і Зенон Пеленський. Як писав Іван Кедрин, "наші парламентаристи, безумовно, позискали чимало видатних чужинців як приятелів для української справи і в справі пацифікації нарobili багато шуму, але остаточно, після довгого процесу, Ліга Націй пішла в січні 1932 р. по лінії польського становища, що винуватою була "українська революційна акція", яка спричинила "деякі погроми українського населення" [5: 51].

Отже, можна стверджувати, що зовнішньополітична діяльність українських політичних партій Західної України у міжвоєнний період була спрямована на відстоювання прав та інтересів українського населення Східної Галичини за допомогою тогочасних міжнародно-правових інструментів (Ліга Націй, Західно-Українське Товариство Ліги Націй).

Список використаних джерел

1. Зайцев О.Ю. Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922–1939 рр.)//Український історичний журнал. – 1993. – №1. – С.72–84.
2. Західно-Українське Товариство Ліги Націй//Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Львів,1993. – Т.2. – С.405–799.
3. Заяви до прем'єрів держав Антанти, до Президії Міжнародної Унії Товариств Ліги Націй з питань незалежності Східної Галичини. – Центральний державний історичний архів України у м.Львові (далі – ЦДІА України у м.Львові). – Ф.355. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.1–3.
4. Звернення українських політичних партій до Ліги Націй в Женеві з проханням розглянути на сесії становище Східної Галичини. – ЦДІА України у м.Львові. – Ф.355. – Оп.1. – Спр.35. – Арк. 1–17.
5. Камінський А. Вступ до міжнародних відносин: Курс лекцій. – Львів:Світ,1995. – 144 с.
6. Листи до Народного комітету Української народно-трудової партії у Львові про надіслання звітів, надання матеріальної допомоги товариству. – ЦДІА України у м.Львові. – Ф.355. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.1–37.
7. Листи до Президії Української Парламентарної Репрезентації у Варшаві зі звітами про роботу делегації Товариства і надіслання нот до Союзу народів і країн Антанти про становище українського населення в Польщі. – ЦДІА України у м. Львові. – Ф.355. – Оп.1. – Спр. 56. – Арк.1–16.
8. Пам'ятна записка Української Національної Ради на VII сесії Ліги Націй в Женеві про політичне становище населення Східної Галичини. – ЦДІА України у м.Львові. – Ф.355. – Оп.1. – Спр.76. – Арк.1–7.

Volodymyr Ivaschuk

FOREIGN-POLICY ACTIVITY OF UKRAINIAN PARTIES OF THE WESTERN UKRAINE IS IN CONTEXT OF UKRAINIAN-POLISH RELATIONS (1922–1930)

In this article told about foreign-policy activity of Ukrainian political parties of Western Ukraine during years 1922–1930, its reasons and results.

УДК 94 (477)

Оксана Гомотюк

ЗГОРТАННЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА В УМОВАХ УТВЕРДЖЕННЯ СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ

Автор акцентує увагу на процесах, що мали місце у Радянській Україні у зв'язку з встановленням сталінської диктатури і привели до знищення здобутків українознавчої науки, деформації її концептуальних та методологічних засад.

Доля української науки тісно пов'язана з долею нації. В умовах державного поневолення неможливий повноцінний розвиток національної культури. У той же час, при тотальному нищенні інститутів державності, особливо українознавчі дисципліни стають тим ферментом, у якому зберігається і розвивається українська національна ідея. З огляду на важливість цього аспекту екзистенції українознавства, підкреслимо, що репресії проти науковців були часиною добре спланованої і організованої тоталітарним режимом антиукраїнської кампанії, спрямованої на придушення руху опору, на знищення національної пам'яті, на деформацію науки та культури. Проблемі нищення сталінізмом наукових, культурних здобутків присвячено ряд праць [1]. Автор акцентує увагу на великих втратах українознавства і ліквідації його інституцій, кадрів, наукової бази в умовах згорання українознавства та утвердження тоталітарного режиму.

Мартиролог українознавців вкотре попереджує суспільство проти будь-яких спроб утвердження диктатури, наукового нігілізму, нищення плюралізму.

Центром українознавчих досліджень, що включали українську історію, філологію, етнографію, географію, археологію, краєзнавство, мистецтвознавство, право та ін. була Українська Академія Наук (УАН).

Москва та її місцеві компартійно-радянські підголоски постійно контролювали українознавство, підступно гальмували і, нарешті, в умовах утвердження сталінського тоталітарного режиму згорнули, розгортаючи руйнівні репресії, організовуючи "чистки", викриваючи кампанії, спрямовані проти "буржуазного націоналізму".

Захопивши Київ, більшовики розгорнули наступ на УАН та її кадри. 11 лютого 1919 р. оголосили декрет про структуру та фінанси УАН і, цілковито замовчуючи її попередню діяльність, вважали цю дату початком існування, а себе засновниками УАН. 14 червня 1921 р. Раднарком УССР перейменував УАН на Всеукраїнську Академію Наук (ВУАН), а з 1936 р. – АН УРСР. Обраного 1921 р. президентом ВУАН академіка М. Василенка влада не затвердила. У 1924 р. відбувся один з перших політичних процесів над представниками інтелігенції, переважно викладачами вузів, звинувачуваними в участі в контрреволюційній організації "Київський обласний центр дії". Серед звинувачених був і згадуваний М. Василенко. Лише, зважаючи на протести громадськості його помилували, але пляма неблагоннадійності залишилася на ньому до кінця життя [2: 69–71].

У 1921 р. прийнято новий статут Академії, що декларував її статус вищої державної установи республіки і водночас підпорядковував Наркомату освіти, звівши до рівня відомчої наукової установи. Цього ж року ліквідовано Українське наукове товариство, яке становило громадську альтернативу державній Академії наук, його секції злиті з академічними підрозділами. Проте, до кінця 20-х років існувало багато наукових товариств, деякі в структурі ВУАН, у ряді міст працювали місцеві наукові товариства – філії Академії наук [3: 26].

На місці ліквідованих інститутів і кафедр Українського наукового товариства, які прислужилися розвитку українознавства, появились нові інституції: Всеукраїнський інститут марксизму, кафедри ленінізму в Академії, Інститут марксизму. Їх наукову роботу, ви-

вчення проблем марксизму-ленінізму, загартування нових молодих комуністичних сил відзначав X з'їзд КП (б)У в 1927 р. [4: 507].

ДПУ УСРР ще 1926 р. підготувало таємний обіжник "Про український сепаратизм", в якому названо найнебезпечніші, з точки зору ДПУ, осередки українства, які використовують умови "українізації" у своїх розрахунках. Передусім це – Українська Автокефальна Православна церква і Всеукраїнська академія наук, "яка зібрала навколо себе компактну масу колишніх примітивних діячів УНР" [5: 32].

В Академії наук у 1927–1928 рр. відбулася низка поворотних змін у стосунках науки і держави: зміна академічного керівництва, передача функцій управління від загальних зборів ради Академії, в якій провідну роль стали відігравати чиновники Наркомату освіти. Вибори в Академію в 1929 р., проведені під жорстоким партійним пресингом, знаменували перехід до активної радянзації Академії наук і стали сигналом до масових репресій проти учених-українознавців та інших галузей наук. Одночасно було закрито багато наукових товариств. Організаційні форми науки все більше набували лінійного характеру в бюрократичній управлінській структурі суспільства, що вело до руйнування механізмів функціонування наукового співтовариства [6: 6].

У 1929 р. реформовано кафедри історії України за марксистською періодизацією, призначено нових керівників Д. Багалія, М. Слабченка, Д. Яворницького та М. Яворського.

Згортанню українознавства з початку 30-х років був підпорядкований процес перебудови Академії в систему галузевих науково-дослідницьких інститутів, яких нараховувалося 36 структурних одиниць. Академію підпорядковано Раднаркому УСРР. Відтоді на перше місце висунулися математика, електрозварювання, гірнична механіка, клінічна фізіологія. Цей процес, з одного боку, сприяв концентрації кадрового та матеріально-технічного потенціалу, а, з другого, – саме інститути стали опорою централізованої наукової діяльності з всеохоплюючим плануванням і жорстким контролем, вели до гіпертрофованого розвитку ланок управління в науці [7: 319]. Безперечно, що така "перебудова" гальмувала розвиток історії України, філології, етнографії, краєзнавства та інших українознавчих досліджень.

У 1931 р. починається акція фальсифікації історії України в шкільних підручниках і програмах, оголошення видатних діячів літератури і мистецтва "слугами капіталізму", "фашистами", "націоналістами" [8: 287]. Більшовизм, виходячи із засад марксизму, взагалі розглядав історію тільки як історію боротьби класів – з одного боку, і тільки як підготовку людства до соціалістичної революції. Вся багатотисячна історія людства, за вченням марксизму, є тільки передісторією. Справжня, бо, історія починається тільки з моменту соціалістичної революції. Оці ідеї, спотворення наукових фактів було вкладено в національні рамки української історіографії.

Першими відчули наступ історичні установи під час і після найбільш гучного судового процесу над українською інтелектуальною елітою, пов'язаного з "викриттям" радянськими каральними органами в 1929 р. "Підпільної контрреволюційної організації Спілки визволення України (СВУ)".

Нова атака проти української науки розпочалася восени того ж 1930 р. Характерною особливістю цього етапу боротьби було те, що вона проводилася не проти окремих учених, а йшла загальною проти цілого українського фронту, починаючи від його, мовлячи нинішнього термінологією, правого крила, що уособлювала Історичну секцію УАН, очолювану М. Грушевським, продовжуючи науковими осередками академіка Д. Багалія і професора О. Оглобина і закінчуючи лівим, марксистським, крилом, репрезентованим М. Яворським. Він та його учні М. Рубач, З. Гуревич та ін. розгорнули широку й плідну науково-дослідну роботу, яка на Всесоюзній нараді істориків-марксистів у кінці 1928 – початку 1929 рр. здобула загальне визнання. На цій нараді М. Яворський та його учні розгорнули критику централістських і єдино-неділимих принципів у роботах російських істориків-марксистів. Голова російської історичної школи й на той час авторитет у галузі марксистської історичної науки проф. М. Покровський обіцяв врахувати виступи українських істориків [9: 36–40, 460–468]. Але ці погляди були зовсім незрозумілими главі СРСР Сталіну, що вже утвердився на чолі держави і партії. Історична наука, навіть мар-

ксистська, увійшла в конфлікт зі сталінською політикою, яка вимагала підпорядкування науки під себе.

Після повернення з Москви М. Яворському завдав смертельного удару орган ЦК КП (б)У "Більшовик України", звинувативши його в антимарксистських, помилкових поглядах. Невдовзі ці погляди були конкретизовані і відшліфовані в Москві. М. Яворський постає як такий, що в своїх працях, прикриваючись марксистською фразеологією, розгорнув націоналістично куркульську систему поглядів. Основні її риси такі: а) спроба спровести всю історію України до боротьби народу за українську державність; б) показ української буржуазії й куркульства як революційної сили й гегемону в буржуазно-демократичній революції й заперечення гегемонії пролетаріату; в) ідеалізація українських дрібнобуржуазних партій; г) ігнорування історичної підготовки диктатури пролетаріату, відтак фактичне заперечення законності пролетарської революції в Україні [10: 328]. У 1930 р. Яворський був виключений з партії, позбавлений звання академіка УАН, висланий спочатку "вільно" за межі України, а потім заарештований і висланий на горезвісні Соловки, де у 1937 р. був розстріляний [11: 84–85]. До 1937 р. на свободі не залишилося жодного учня академіка М. Яворського.

Одночасно з ліквідацією школи академіка М. Яворського розгортається похід радянської влади проти М. Грушевського, який у скритій формі розпочався ще в другій половині 20-х років, особливо пошквлюється і переходить у відвертий наступ у 1930 р. Одна за одною ліквідується або відбираються від великого українського вченого створені ним науково-дослідні установи при УАН. У листопаді-грудні 1929 р. сесія ради Академії наук почала ліквідувати комісії, якими керував Грушевський (остаточно ліквідувала у 1933 р.). У вересні 1930 р. закрито Науково-дослідну кафедру історії України. У 1930 р. ліквідовано всі серійні видання, створені або редаговані М. Грушевським. Серед них – "Студії з історії України", журнал "Україна", збірники "За сто літ", "Первісне громадянство та його пережитки в Україні". У грудні 1930 р. партосередок ВУАН прийняв рішення про посилення ідеологічної боротьби з М. Грушевським і його теоріями шляхом читання рефератів з критикою його поглядів. Незабаром розпочалися арешти співробітників і учнів Грушевського. На початку 1931 р. М. Грушевський переїхав до Москви, де 23 березня цього ж року був заарештований органами ДПУ, відправлений до Харкова та звинувачений у керівництві контрреволюційною організацією Український національний центр [12: 185]. До УНЦ був зарахований проф. М. Шраг – автор численних наукових досліджень з історії права, економіки, зокрема: "Держава і соціалістичне суспільство", "Зовнішня торгівля УСРР та її ближчі перспективи" та ін. Українознавця засуджено до 6 років таборів [13: 1095]. Подібної участі зазнав проф. П. Христюк – виходець з кубанської козачої родини, автор численних наукових розвідок з історії України та літератури, зокрема "Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920", "1905 рік на Україні", "Селянські виступи та війна", "Письменницька творчість Винниченка", дослідницькі статті про творчість І. Квітки-Основ'яненка, С. Єфремова, Ю. Смолича та ін. Його засуджено до 5 років позбавлення волі, а в 1937 р. – до 8 років [14: 1028].

До, начебто керівного, штабу УНЦ, очолюваного М. Грушевським, крім названих професорів історії, були "приписані" й інші видатні особистості Української революції 1917–1920 рр. До них належать: М. Чечель [15: 1054]; Г. Коссак – полковник, викладач українознавства в школі червоних старшин у Харкові [16: 356]; В. Голубович [17: 169–170]; В. Мазуренко – професор Харківського технологічного інституту [18: 440]; І. Лизанівський – співробітник видавництва "Книгоспілка", редактор творів І. Франка [19: 405]; Д. Коліух [20: 329].

Трагічним був 1934 р. в цілому для українознавства. У цьому році було остаточно ліквідовано гуманітарні установи Академії наук. Залишилися Історико-археографічний інститут, Інститут матеріальної культури та Інститут наукової мови. У результаті чисток та репресій у 1934 р. на уламках історичного циклу було створено Історико-археологічний інститут. До поля зору органів ДПУ потрапили майже всі науковці, які мали творчі зв'язки з М. Грушевським. Так, звільнено з роботи і заарештовано С. Шамрая, І. Мандзюка, К. Кушнірчука, С. Підгайного. Серед потерпілих: Ф. Савченко – з 1925 р. став одним з активних помічників Грушевського. Працював в історичній секції, був керівником комісії За-

хідної України, заходознавства й америкознавства. Автор понад 50 праць і статей, у тому числі монографії "Заборона українства в 1876 році" [21: 31]; В. Камінський – видатний етнограф, дослідник Волині, нагороджений золотою медаллю Географічного товариства за свої праці з етнографії, знавець звичаєвого права України, понад 10 років був секретарем Комісії звичаєвого права; В. Новицький – випускник юридичного факультету університету Св. Володимира, працював багато років у Центральному архіві давніх актів. 1920–1932 рр. – член та перший секретар Комісії історії західно-руського та українського права ВУАН. Він був автором таких цікавих розвідок, як "Давнє Лукомор'я", "Державне минуле України як предмет науки", "Історична праця проф. О. Є. Преснякова і розмежування великоруської і української історіографії", "Схеми княжої доби" та ін. [22: 32]; О. Добров – історик-правник, працював у комісіях Історії українського права, звичаєвого права, зокрема над питаннями "Руської правди" та Литовських Статутів; О. Чечот – член сенату Гетьманського уряду, досвідчений правник, працював у Центральному архіві давніх актів і в Комісії звичаєвого права; Ф. Шмідт – професор Харківського університету, де в 1919 р. був притягнутий до політичного процесу й дістав "умовний" вирок. У 1920 р. переїхав до Києва, де, крім обрання членом ВУАН, став головою Науково-дослідної кафедри історії мистецтва, а також ректором Археологічного інституту, який приєднали до кафедри; проявляв надзвичайно активну діяльність; був головою Академічної комісії, а також Софіївської комісії, яка досліджувала Св. Софію [23: 32–33]; Ф. Ернст – український історик, мистецтвознавець, музеєзнавець. У 1918–1922 рр. доклав чимало зусиль для збереження київських музейних збірок та приватних колекцій від пограбувань і варварського нищення, розпочатого більшовицькою антирелігійною кампанією; член комісії з організації Лаврського музею культів, Київської картинної галереї, Музею мистецтв ВУАН, зав. художнім відділом Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка; член низки наукових і творчих товариств, зокрема Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва, Історичного товариства Нестора Літописця, Українського товариства архітекторів та ін.; підготував монографії про Шевченка-малювача, І. Рєпіна, М. Мурашка (невидані), видав славнозвісний провідник "Київ" та ін. [24: 235].

У тому ж 1934 р. було здійснено велику кількість заслань співробітників М. Грушевського, про яких відомі лише прізвища і посади [23: 32–33].

Як зазначає визначний український історик, історіограф, учасник цих трагічних подій і репресивних процесів О. Оглобин, згорання української науки не обмежалося науковими установами самої ВУАН [25: 35]. Те, що відбувалося в Києві, було і в інших містах. У Харкові розгромлено Інститут української культури ім. академіка Д. І. Багалія. Значна частина співробітників була звільнена, багато заарештовано та заслано. Серед них М. Гніп – історик і архівіст, автор праць про Полтавську громаду, співробітник Інституту та Комісії соціально-економічної історії України у ВУАН; О. Назарець – співробітник Інституту та Комісії соціально-економічної історії України, працював над історією робітничих рухів; В. Зуммер – співробітник Науково-дослідної кафедри Інституту; В. Горбань – очолював сектор Інституту історії української культури та Комісії соціально-економічної історії України, вичав історію соціальних рухів XVIII ст., в його літературному доробку історичні повісті "Козак і воєвода", "Слово і діло государеве" [26: 30].

Однією з перших була ліквідована одеська філія харківської Науково-дослідної кафедри історії української культури. Аналогічна доля у дніпропетровській Науково-дослідній й ніжинській Науково-дослідній історико-філологічних кафедр. 1933 р. був розгромлений Науково-дослідний інститут ім. академіка Багалія у Харкові. Ліквідація цих установ не тільки обірвала науково-дослідну роботу в галузі українознавства, а й припинила на довгий час підготовку нових наукових кадрів для української історичної науки.

Нова хвиля тотальних репресій припадає на 1936–1938 рр., коли міністром внутрішніх справ СРСР став М. Єжов. Кількість обвинувачених у "контрреволюційних злочинах" зростає у 1937 порівняно з 1930 р. у 10 разів [27: 238]. Чимало українознавців було тоді заарештовано і зникло безслідно у в'язницях і таборах НКВД. Серед них: О. Грушевський – професор, український літературознавець, етнограф, історик, архівіст, заступник голови Історичної секції ВУАН, член Археологічного комітету при Академії, дійсний член Науково-дослідної кафедри історії України під керівництвом М. Василенка,

дійсний член Археографічної комісії ВУАН, редактор "Історико-географічного збірника", член редколегії журналу "Україна", "Записок історично-філологічного відділу ВУАН" тощо. З вересня 1917 р. очолював бібліотечно-архівний відділ при Департаменті мистецтв. Автор понад 150 наукових розвідок [28: 36]. К. Грушевська (1900 р. н.) – донька М. Грушевського, український культуролог, фольклорист і етносоціолог. Автор понад 60 робіт. Досліджувала українську обрядовість, міфологію, українські народні думи. Після смерті батька цілком віддалася збиранню та редагуванню його наукової спадщини: підготувала до друку X-й том "Історії України-Руси" та V-й том "Історії української літератури" [29: 187]. П. Клименко – з 1918 р. професор ряду вищих навчальних закладів України, 1922–1923 рр. – керівник Кам'янець-Подільської науково-дослідної кафедри історії та економіки Поділля, член Київської науково-дослідної кафедри історії України акад. М. Василенка, 1925–1930 рр. – дійсний член Науково-дослідної кафедри історії України акад. М. Грушевського, співробітник Археографічної комісії ВУАН, 1932–1933 рр. – зав. відділом феодалізму Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка. Автор близько 50 наукових праць [30: 312]. Н. Мірза-Авак'янц (дівооче прізвище Дворянська) – професор, український історик, археограф, джерелознавець; з 1918 р. викладач методики та історії України, ректор Полтавського учительського інституту. 1919 р. за українську орієнтацію була звільнена з роботи. Викладала історію України на тимчасових курсах, гуртках та семінарах для робітників у Києві та інших містах. З 1924 – дійсний член і керівник сектора історії української культури Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. З 1925 р. – професор історії України та українознавства, голова Предметної комісії соціально-економічного відділення Харківського інституту народної освіти. З початком нагінок на школу акад. Д. Багалія позбулася педагогічних і наукових посад у Харкові. У 1935–1938 рр. – зав. кафедрою історії України в Київському університеті. Вона є автором близько 50 наукових праць, належала до соціально-економічного напрямку в українській історіографії 20–30-их років, підкреслювала самостійність селянських і козацьких рухів в Україні, інтеграцію України в Європу; боролася з русифікацією на історичному факультеті столичного університету. Н. Мірза-Авак'янц – авторка одного з перших підручників з економічної історії [31: 475]. Є. Сташевський – професор університету Св. Володимира в Києві, Українського університету в Кам'янці-Подільському, талановитий історик. З 1936 р. працював консультантом в Інституті історії України АН УРСР. До речі, створення Інституту історії України демонструвало "витонченість" форм нищення українознавства. З одного боку, влада показувала "зацікавленість" дослідженнями, а з іншого – ставились завдання з мобілізації української науки для побудови соціалізму. І душе швидко аналогічної участі Є. Сташевського зазнали директор інституту А. Сараджаєв, завідувач відділу історії феодалізму Т. Скубицький, старші наукові співробітники М. Трегубенко, І. Слюсаренко, К. Гребенніков [23].

За підрахунками Н. Полонської-Василенко, у 30-их роках репресовано понад 250 наукових співробітників ВУАН (у т. ч. 22 академіки). Найбільше число репресованих було серед вчених-українознавців. Серед них: 49 істориків, 15 археологів, 12 мистецтвознавців, 18 етнографів, 53 літературознавців і філологів, 29 правників, 29 економістів [23]. Це ще, зрозуміло, неповні дані і стосуються лише ВУАН.

До жертв "розстріляного відродження" відносимо і Гната Хоткевича – українського письменника, композитора, мистецтвознавця, етнографа, історика. Він автор науково-популярної "Історії України" у 3-х частинах. Творчо використовуючи досвід М. Грушевського, В. Антоновича, Д. Багалія, подано вперше чисельність населення Києва; виокремлено перевагу демократичних традицій у Київській Русі; Берестейську унію означено як засіб проти денационалізації України. Ця праця та й ряд інших – "Кооперація в Галичині", "Альбом історичних портретів" (Б. Хмельницький, І. Мазепа, І. Скоропадський та ін.), не могло пройти повз "пильного ока" сталінської цензури. Після переслідувань і звинувачень Г. Хоткевича розстріляно у 1938 р.

Серед репресованих за списком "СВУ" були О. Гермайзе, М. Слабченко. О. Гермайзе за антирадянську діяльність засуджено до 5 років ув'язнення. Йому радянська влада не простила розмежування українського і російського революційного руху.

Автор "Нарисів з історії революційного руху на Україні" (1926 р.) готував до друку акти про гайдамаччину та архів Коша Запорізької Січі.

М. Слабченку також інкримінувалася підготовка збройного повстання з метою повалення радянської влади. Відомому українознавцю державницького напрямку нагадували його націоналістичні праці з історії українського права і державного устрою Запорізької Січі та Гетьманщини – "Соціально-правова організація Січі Запорізької" (1926), "Паланкова організація Запорозьких вольностей" (1929) та ін. Результатом глибокого соціально-економічного, історико-правового студювання Запорізького устрою привело до унікальної думки про подібність устрою Запоріжжя і Гетьманщини у II половині XVIII ст. До заслуг українознавця варто віднести і написання конспекту лекцій "Судівництво на Україні XVII–XVIII ст. (Харків, 1919)", що був одним із перших підручників з історії українського права. М. Слабченко оцінив важливість соціально-економічного дослідження краю. З 1921 р. розпочав писати основну працю "Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни". У 1925–1927 рр. з'явилися 2 томи "Матеріалів до соціально-економічної історії України XIX ст." [32: 104]. Хоча М. Слабченко сприйняв у свою історіографію марксизм, але завжди залишався українським патріотом, плідно досліджуючи економічні, правові складові українського державотворення.

З ужитку зникло, згідно більшовицьких директив, слово "Археологія". Його змінено на "історію матеріальної культури". На базі всеукраїнського археологічного комітету створено Інститут історії Матеріальної культури (1934–1938 рр.), згодом йому на зміну прийшов Інститут археології АН УРСР. Марксизм мав надійно увійти й у ці структури. Звинувачено в "українському буржуазному націоналізмі" до 100 % науковців. Серед них: Д. Щербаківський, М. Макаренко (гаряче боронив від знищення Михайлівський золотоверхий монастир), М. Рудинський (видавець збірників "Антропологія"), Ф. Козубовський, П. Клименко, В. Грінченко, В. Крокос та багато ін у Харкові, Дніпропетровську, Одесі.

Більшовицька інквізиція спрямувала свій удар проти українського слова, мовознавства, літературознавства. Українознавчі студії 20-х рр. в усіх цих ділянках принесли великі здобутки у галузі усталення норм літературної мови і вивчення її історії; розвитку української діалектології. Найважливішим було постання наукових осередків, творення окремих наукових шкіл. Заборонено "історію української мови" М. Сулими (Харків, 1928) – перше синтетичне і неперевершене досягнення українського мовознавства, що презентувало самобутність та особливість постання української мови.

Аналогічну участь очікували "Український правопис" (1928) і "Норми української літературної мови" (1931) О. Синявського. Радянська влада жорстоко повелася з діалектологами В. Ганцовим та О. Курило. Дослідники численними дискурсами довели безпідставність теорії "праруської єдності", показали особливості виокремлення української мови. Не пошкодували й мовознавця П. Бузука, що оприлюднював інформацію про шляхи розвитку старослов'янської мови. Загалом після 1937 р. в Інституті мовознавства настало глибоке мовчання до середини 50-х років.

Більшовицька інквізиція торкнулася не лише науковців-українознавців. Вилучено з бібліотеки і знищено записки історико-філологічного відділу ВУАН із статтями І. Борщака "Слідами гетьмана К. Розумовського по Франції", О. Оглобина "Мануфактури на Правобережній Україні в XVIII столітті" та ін.

У переліку заборонених книг, як правило, були дослідження по історії козацтва, Запорізькій Січі, українських гетьманів І. Виговського, П. Дорошенка, І. Мазепи, трагедії Батурина, навіть творчість Т. Шевченка. Неудними виявились дискурси М. Драй-Хмари, М. Зерова. Акцент М. Зерова в історичному нарисі "Історія українського письменства" (1923 р.) на твори про величних особистостей української культури: Лесю Українку, Сергія Єфремова, М. Туган-Барановського; публікацій Д. Донцова не пом'ящило "класового, групового" підходу до обличчя українського письменства та читача [33: 5].

Для сталінського тоталітарного режиму мало було знищити наукові установи й репресувати або примусити замовкнути багатьох українських вчених. Треба було й унеможливити в майбутньому відновлення української науки. Для цього треба було зачинити двері архівів та музеїв, зруйнувати величні пам'ятки стародавньої української культури.

Підводячи підсумок трагічним втратам українознавства, його складовим, підкреслюю, що прищеплення тоталітарних владних структур суспільному організму України спершу супроводжувалося підтримкою культурницьких форм національного руху при нещадному придушенні його державницьких форм. Однак культурницькі прояви національного життя мали природну тенденцію перерости в державницькі. Більшовицьке керівництво постійно боролось з цією небезпечною тенденцією.

Під кінець 1920-их рр. розпочався і тривав до кінця 1930-их рр. розгорнутий наступ на всі ділянки українознавства (українську історію, філологію, археологію, етнографію, мистецтвознавство та ін.). Цей наступ включав реорганізацію ВУАН, її установ, вищих навчальних закладів, забезпечення примату технологічних наук над гуманітарними, перебудову архівної і музейної справи, нищення історичних пам'яток, церковного середовища українства, переслуховування і чистку творців українознавства, звинувачення їх в "українському буржуазному націоналізмі", організацію процесів, розстріл і заслання за неповними даними 750 осіб різних фахових українознавчих груп. Мартиролог учених-українознавців з глибоким сумом вплітається в жалібний вінок голодомору 1932–1933 рр. Це був справжній геноцид. Він перервав природний процес історичного буття українського народу, завдав нації глибокої психологічної травми, від якої українці не звільнилися ще й досі.

Список використаних джерел

1. Надірашвілі О., Онопрієнко В. Академія наук як об'єкт дослідження // Вісник НАН України. – 1994. – № 11–12, – С. 4–18; Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – 340 с.; Цвілюк С. Українізація України. Тернистий шлях національно-культурного відродження доби сталінізму. – Одеса, 2004. – 150 с.; Оглобин О. Як большевики руйнували українську історичну науку // Український історик. – 2000. – № 1–3. – С. 33–38; Політична історія України ХХ століття. У 6 т. – К., 2002–2003. – Т. 3. – 560 с.; Кульчицький С. В. Україна між двома світовими війнами (1921–1939 рр.). – К., 1992. – 180 с. 2. Вороненко В., Кістерська Л., Матвеева Л., Усенко І. Другий президент: історико-біографічний нарис про М. І. Василенка // Вісник АН УРСР. – 1990. – № 2. – С. 69–71. 3. Онопрієнко В., Депенчук Л. Організація науки: державне управління чи само висування // Вісник АН України. – 1993. – С. 23–32. 4. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях... Т. 1 1918–1941. – К., 1976. – 507 с. 5. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – 340 с. 6. Надірашвілі О., Онопрієнко В. Академія наук як об'єкт дослідження // Вісник НАН України. – 1994. – № 11–12. – С. 4–18. 7. Історія Академії наук України: 1918–1933. – К.: Наукова думка, 1994. – 339 с. 8. Коцур В. Вплив українізації на розвиток освіти в 20-ті–30-ті рр. ХХ ст. Історіографія проблеми // Питання історії, історіографії, джерелознавства Центральної та Східної Європи. Збірник наук. праць. – Вип. 1. – Чернівці. – 287 с. 9. Див.: Труды Первой Всесоюзной конференции историков-марксистов, 28. XII.1928 – 4.I.1929. – т. 1. – М., 1930. – 570 с. 10. Большая Советская Энциклопедия, 1-ое изд. – М., 1931. – Т. 1. – 549 с. 11. Цвілюк С. Українізація України. Тернистий шлях національно-культурного відродження доби сталінізму. – Одеса: Маяк. – 2004. – 1050 с. 12. Верба І., Кульчицький С. Грушевський Михайло Сергійович // Довідник з історії України. Вид. 2-е, допов. і доопр. – К.: Генеза, 2002. – С. 185. 13. Осташко Т. Шраг Микола Ілліч // Довідник з історії України. – С. 1095–1096. 14. Малик Я. Христюк Павло Онікійович // Довідник з історії України. – С. 1028–1029. 15. Осташко Т. Чечель Микола Федорович // Довідник з історії України. – С. 1054. 16. Шует Р. Косак Григорій // Довідник з історії України. – С. 356. 17. Білокінь С. Голубович Всеволод Олександрович // Довідник з історії України. – С. 169–170. 18. Панькова С. Мазуренко Василь Петрович // Довідник з історії України. – С. 440. 19. Кушплір Д., Підкова І. Лизанівський Іван // Довідник з історії України. – С. 405. 20. Ісаєвич Я. Колях Дмитро // Довідник з історії України. – С. 329. 21. Стеблін Ф. Савченко Федір // Довідник з історії України. – С. 707; Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків // Збірник на пошану українських учених знищених більшовицькою

Москвою. Ред. М. Овчаренко. – Париж – Чикаго. – 1962. – С. 131. 22. Білоконь С. Новицький Віктор Ізмайлович // Довідник з історії України. – С. 520. 23. Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // Збірник на пошану уккарінських учених знищених більшовицькою Москвою. – С. 32–33. 24. Білоконь С., Панькова С. Ернст Федір Людвігович // Довідник з історії України. – 235 с. 25. Оглобин О. Як большевики руйнували українську історичну науку // Український історик. Журнал історії і українознавства. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж. – 2000. – № 1–3 (144–146). – С. 33–38. 26. Білоконь С. Горбаль Микола Васильович // Довідник з історії України. – С. 172; Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істриків. – С. 30. 27. Шаповал Ю. "Єжовщина" // Довідник з історії України. – С. 238. 28. Маташ І. Грушевський Олександр Сергійович // Довідник з історії України. – С. 186. 29. Маташ І., Юркова О. Грушевська Катерина Михайлівна // Довідник з історії України. – С. 187; Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби. – С. 45. 30. Юркова О. Клименко Пилип Васильович // Довідник з історії України. – С. 312. 31. Верба І. Мірза-Авак'янц Наталія Юстинівна // Довідник з історії України. – С. 475. 32. Курас І., Водотика С. Академік М. Є. Слабченко // Український історичний журнал. – 1993. – № 11–12. – С. 92–108. 33. Зеров М. Історія українського письменства. – К., 2003. – 1200 с.

Oxana Gomotyuk

THE LICVIDATION OF THE UKRAINIAN SCIENCE DURING THE DEVELOPMENT STAIN'S REGIM

This article is devote great problem of the licvidation of the national science. The author to pay attention to correct of the conception and methodology of Ukrainian science by Stalin's regim.

УДК 94 (477)

Володимир Кіцак

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ З ПОЛЬЩІ У 1944–1946 РР. ГУЖОВИМ, АВТОМОБІЛЬНИМ ТА ЗАЛІЗНИЧНИМ ТРАНСПОРТОМ

В цій статті висвітлено технічне забезпечення процесу депортації українців з Польщі у 1944 – 1946 рр. Розглянуто ряд аспектів, що спричинили сповільнення темпів депортації й призвели до погіршення психологічного та майнового становища депортованих.

27 липня 1944 р. між РНК СРСР та Польським Комітетом Національного Визволення (ПКНВ) була підписана Угода про радянсько-польський державний кордон, у відповідності з якою значні українські етнічні території знову перейшли під владу Польщі [1: 17–19]. 9 вересня 1944 р. була укладена угода між РНК УРСР та ПКНВ, яка передбачала депортацію українців з території Польщі в УРСР і поляків з УРСР в Польщу [2: 287–293].

У 1944–1946 рр. сам процес переселення із Польщі в УРСР передбачав, окрім психологічного моменту (людям треба було відірватись від тієї землі, де споконвіку проживали їхні предки), ще й суто технічний аспект: необхідно було завантажити найнеобхідніші речі на автомобільний чи гужовий транспорт, довести їх на залізничну станцію, дочекатись поїзда, який мав би перевезти їх в УРСР до місця нового поселення. Організація цієї роботи лягала на польський і радянський уряди як безпосередніх виконавців депортації. Точне виконання міжурядових угод дозволило б провести депортацію з мінімальними для людей психологічними та матеріальними збитками. В реальності ж виявилось, що обидва уряди дуже формально поставились до виконання своїх зобов'язань.

Катастрофічне становище склалось з транспортними засобами для перевезення з місця проживання на залізничну станцію, відстань до якої нерідко складала 60–70 кілометрів. Своїх коней чи волів мала далеко не кожна сім'я ще до 1939 р. А під час воєнного лихоліття тяглову худобу рекуїзували як вермахт, так і Червона Армія чи Військо Польське. Нерідко рекуїзиції провадили відділи Армії Крайової, новоствореної міліції, дезертири з діючої армії чи просто злочинці. Тому своїх коней не вистачало, а радянська сторона переселенців автотранспортом не забезпечувала. Гужовий транспорт був тим більш важливий, що досить значна частина людей із прикордонних областей переселялась в УРСР самотужки, користуючись лише власним транспортом. Зимою 1944–1945 рр. в Тернопільську область прибуло гужовим транспортом 648 сімей або 2516 українців Польщі. Сотні кілометрів засніжених доріг пройшли ці люди перш ніж осісти тут. На саях їхали матері з немовлятами, везли все те, що було вихоплено з вогню пожеж та грабунків. Худобу гнали поруч із валкою. Чи багато старших людей та дітей змогло подолати цей шлях? Вже сам факт зимової мандрівки на схід заперечує думку про добровільність переселення [3: арк. 5–7].

Допомогти переселенцям транспортом для перевезення майна мало польське населення. Не зважаючи на відповідний наказ Міністерства Громадської Адміністрації Люблінському та Ряшівському воєводам, ця робота так і не була як слід налагоджена. В березні 1945 р. по Білгорайському повіту місцеві поляки надавали в розпорядження властей в середньому 30 підвід на день замість 337, в Володавському – 105 з 343, Сяноцькому – 60 з 432 [4: арк. 20]. Така ситуація супроводжувала весь процес переїзду у 1944–1946 рр.

Під час пересування колон депортованих з села до залізничної станції дуже часто траплялись випадки нападу різноманітних банд. Тому державними органами було прийнято рішення про супроводження кожної групи депортованих військовими в кількості 15 червоноармійців [5: 138]. Проте цей наказ через нестачу радянських солдат не виконувався, а польські солдати не надто сумлінно займались охороною українців. Більше того, частими були випадки про грабеджі польськими солдатами тих, кого вони мали охороняти. Така ситуація була ще одним стимулом того, що селяни всіляко намагались уникнути цієї небезпечної мандрівки.

Становище переселенців на станціях завантаження було жахливим. Не було забезпечення санвузлами, похідними кухнями, питною водою та всім іншим, що мало б там бути. Частою була відсутність медичного забезпечення депортованих. Все це змушувало тих, хто записався на переселення і, все таки, приїхав на станцію, пробувати повернутись додому. Селяни звинувачували членів переселенських комісій в обмані та створенні умов для голодної смерті тих, що виїжджали. Люди, що розпродали більшість домашнього скарбу, не засіяли на весну поля, просто не мали куди повертатись, а ешелони на схід все не відправлялись. У відчаї вони навіть погрожували вбити активістів переселення [6: арк. 27].

За станом на 5 червня 1945 р. на залізничних станціях Новосанчського повіту більше місяця очікували відправлення сотні людей, для відправки яких було необхідно близько 300 вагонів. Про дотримання будь яких санітарно-гігієнічних норм у цьому таборі під відкритим небом і говорити годі. Проте вони могли хоча б випасати худобу на навколишніх полях чи пробувати вернутись додому по харчі [6: арк. 27]. В набагато гіршому становищі перебували ті, кого, все-таки, встигли завантажити в поїзди і відправити на схід. На станції "Новий Санч" 12 дів чекали відправки вже завантажені потяги. Ще два знахо-

дилися на перегоні між станціями "Новий Санч" та "Ясло", де вони перебували більше місяця. Запаси продовольства та фуражу вичерпувались, починався справжній голод, спалахнула епідемія сипного тифу. Серед худоби, замкнutoї у перевантажених вагонах, почастишали випадки захворювання на ящур, почався падіж [6: арк. 27].

Переміщення великої кількості людей з майном притягувало значну кількість кримінального елемента. Пограбування переселенців в дорозі набуло масового характеру. Часто жертвами грабунку ставали не тільки валки возів, що курсували між населеними пунктами і станціями завантаження. Документально зафіксовано й грабунки ешелонів з переселенцями. Наприклад, 7 березня 1945 р. на дорозі між селом Телятин Грубешівського повіту і містом Холм бандитами, переодягнутими в форму ВП був зупинений транспортний потяг із українцями с. Телятин. Злочинці забрали 5 корів, 6 возів із майном та 7 чоловік [7: арк. 12].

Станції та ешелони або взагалі не мали охорони, або ж вона була неефективною. Часто охоронці спільно з польськими підпільниками та місцевими жителями грабували зосереджене на станціях майно, вбивали українських селян. В ніч на 27 березня 1945 р. між селами Литовець та Турківка був зупинений поїзд із переселенцями з с. Гвоздків. Бандити забрали більшість майна та худоби в той час як 10 чоловік охорони за наказом командира Скрентовича склали зброю. Промовистим є той факт, що ні до охорони, ні до зброї нападники не торкнулись [8: арк. 54].

Те, що і польська і радянська сторони всіляко пришвидшували хід переселення, ще не означало, що залізниці обох країн під час війни були в стані переправити на схід близько півмільйона людей, разом із їхнім майном та худобою. А до цього ще ж треба додати ті сотні тисяч колишніх громадян СРСР польської та єврейської національностей, що просувалась у західному напрямку. Нездатність залізничної сітки справитись із таким величезним навантаженням гальмувала процес депортації в першу чергу. Варто пам'ятати, що триваюча Світові війна вимагала від залізниці в першу чергу забезпечення фронту зброєю, боєприпасами, продуктами харчування та масою інших військових вантажів. Не надто зменшився вантажопотік і після закінчення війни. В Європі залишались радянські окупаційні війська, що потребували забезпечення, вивозились демобілізовані солдати, полонені, заарештовані представники німецьких органів влади, поліції, буржуазії, священнослужителі, нацистські партійні функціонери, а також маса репараційних товарів, обладнання та сировини.

Проблеми почались ще на початку першого етапу депортації. Станом на 10 листопада 1944 р. заяви на переселення подали 18289 сімей, що нараховували 69049 чоловік. Для перевезення цих людей та їхнього майна необхідно було 10900 вагонів. Проте в розпорядження переселенських комісій було надано лише 610 [5: 137]. Таким чином тисячам людей доводилось тижнями й місяцями чекати на залізничних станціях. Наприклад, на 15 грудня 1944 р. на станції Лісько-Луковиця 270 чоловік кілька тижнів не могли дочекатись поїзда [9: арк. 208]. Ешелони, що подавались під завантаження, як правило не були пристосовані для перевезення людей, тим більше у зимовий час. У вагонах не було нар, пічок для обігріву та приготування їжі, характерною була відсутність будь-якого утеплення. Ешелони дорогою не супроводжували медпрацівники, тож смертність від звичайних хвороб була досить високою. Замерзали й псувались овочі, масово гинула худоба [5: 145–146]. Із десятків очевидців цих подій, опитаних автором, жоден не підтвердив використання пасажирських вагонів під час депортації.

Польська залізнична система після переходу лінії фронту перебувала у повному безладі. Наприклад, залізничний відтинок Рава-Руська – Ульгівок обслуговували залізничники Червоної Армії. Після відходу армійських підрозділів польська влада просто відмовилась опікуватись цією частиною залізниці. Для відновлення функціонування цієї конче необхідної для переселення українців гілки було необхідно 510 залізничників [10: арк. 139–140]. Аналогічним було становище й радянських залізниць. З березня 1945 р. на станціях залізниці Угнів – Володимир Волинський почали накопичуватись українські переселенці. На час відправки їх було більше 4000 сімей [11: арк. 167; 12: арк. 208–209]. Рух на цій ділянці було відновлено лише в червні цього ж року [13: арк. 333].

Певна кількість вагонів, що виділялась Наркоматом шляхів сполучення, була лише краплею в морі. Справа в тому, що перевезення евакуйованих не входило в план державних перевезень. Тому керівники доріг надавали вагони на свій власний розсуд, оскільки карали їх лише за невиконання державних планів [2: 427]. Відповідно до наказу наркома шляхів сполучення СРСР генерал-лейтенанта Ковальова з 21 лютого по 20 березня 1945 р. в розпорядження Головного вповноваженого уряду УРСР М. Підгорного мали надати 6000 залізничних вагонів, обладнаних для перевезення людей та худоби. Проте надано було лише 2254 вагони. Тому за станом на 1 квітня цього ж року на залізничних станціях очікували завантаження 4110 сімей [14: арк. 32–33].

Із часом становище не виправлялось. Через систематичні збої у наданні вагонів радянською залізницею (особливо Львівською та Ковельською дорогами), а також порушення графіків надання ешелонів польською стороною на початку травня 1945 р. на станція завантаження накопичилось більше 10000 сімей (40000 чел.). Більшість з них чекала на переїзд разом із майном та худобою вже 2–3 місяці [15: арк. 137–138].

Після того, як люди завантажились у вагони й потяг рушив до польсько-радянського кордону, складалось враження, що всі труднощі вже позаду й варто лише почекати кілька днів до прибуття на місце нового поселення. Проте радянська колія ще з царських часів була ширшою за європейську, тому на спеціальних станціях люди змушені були перевантажуватись ще раз. Тут теж виникали скупчення людей. На станції "Сокаль" Львівської області за станом на 7 травня 1945 р. чекали прибуття ешелонів 1,5 місяці більше 1400 сімей. Евакуйовані розміщувались табором під відкритим небом. Внаслідок нестачі продовольства, незадовільного підвозу питної води та палива для приготування їжі, масового поширення набули хвороби травної системи, а також гострі респіраторні захворювання. Частими були летальні випадки. Щоб хоч якось прохарчуватись, переселенцям доводилось просити милостиню по навколишніх селах. Аналогічним було становище і на станції "Белз", де відправки очікувало більше 1000 сімей. А із сторони Республіки Польща прибували все нові й нові ешелони [16: арк. 55–56].

На станції "Хирів" за станом на 2 червня 1945 р. стояло по 20 – 30 днів 17 вже завантажених ешелонів. Проте всі догани республіканського керівництва на правління Львівської залізниці мало допомагали справі. З подачею та перевантаженням вагонів проблеми не тільки не зменшувались, а скоріше накопичувались [17: арк. 26]. На цей час на залізничних станціях очікувало переселення більше 7000 сімей [2: 509]. Проте важко сказати, чи хтось пробував вести ретельний облік велетенським скупченням людей і чи є дані цифри точними – чи дуже приблизними.

Ситуація із виділенням вагонів для перевезення депортованих дещо виправилась лише після закінчення війни. Після припинення бойових дій потік стратегічних вантажів на fronti і в зворотному напрямку значно зменшився. Відповідно зросла й кількість вагонів, що їх надавав наркомат шляхів сполучення СРСР для депортації українців. З 1 по 25 червня було виділено 3286 вагонів, що дозволило значно розвантажити всі залізничні станції [2: 532]. З іншого боку це пояснюється суттєвим зменшенням кількості депортованих, що попадала на залізничні станції влітку 1945 р.

Невдовзі після початку масового використання війська для прискорення депортації, залізничні станції знову почали переповнюватися тисячами українських сімей. Проте посадка їх на ешелони затягувалась на тижні й місяці. Це однаковою мірою було характерне для Перемиського, Любачівського, Ярославського та Сяноцького повітів, звідки виселялась основна маса людей (для цього етапу депортації). Внаслідок того, що в Любачівський повіт подавали в день 45 замість 150 вагонів, на залізничних станціях 20–30 днів чекали відправки понад 2000 українських сімей. Перебої у роботі залізничного транспорту були пов'язані із активністю загонів УПА, які для сповільнення депортації старались вивести із ладу залізничну сітку: масово розбирали колії, висаджували в повітря мости, нищили й палили станції [18: 250–251; 19: 250–251, 256]. Восени між Любачевом і Рава-Руською було підірвано більшість шосейних та залізничних мостів [20: арк. 288–289].

Ще однією причиною погіршення роботи залізничного транспорту було те, що досить значна частина працівників залізниці були за національністю українцями і, відповідно, підлягали депортації. Так у вересні 1945 р. на станції Перемишль працювало 425 украї-

нців, яких планували чи не в першу чергу вислати в УРСР. Лише після втручання начальника Львівської залізної дороги їх депортація була затримана до часу, поки на їх місця не прислали польських залізничників [2: 604; 19: 213].

На 20 жовтня цього ж року в Перемиському повіті очікували відправки 4808 українців, а в Кросненському – 1400 або 260 сімей. Для їх відправки було необхідно 120 вагонів, проте виділено лише 12. Люди очікували відправки ще з початку жовтня. Слід зазначити, що стан справ із вивезенням поляків із УРСР був аналогічним. На кінець жовтня 1945 р. на станціях Львівської залізниці відправки чекали 14020 польських сімей [2: 641–642; 21: арк. 1–3].

Незважаючи на винятково морозну зиму 1945–1946 рр. війська провадили виселення з наростаючими темпами. З вагонами знову виникла проблема і кілька тисяч осіб, вигнаних з домівок на станції в перші дні після відновлення депортаційної акції в січні 1946 р., тижнями чекали відправки. Навесні 1946 р. кількість поданих вагонів збільшилась. На станціях відправки очікували хоч і не менші натовпи людей, як на попередніх етапах, проте час очікування значно скоротився. І хоча 12 червня 1946 р. був відправлений останній офіційний ешелон депортованих, проте висилка тривала, хоч і досить повільно. Радянська сторона більше не вимагала прискорення депортації. Скоріше навпаки – відмовлялась приймати новоприбулих. Кінцевий протокол до угоди 9 вересня 1944 р. в справі переселення української і польської людності був підписаний 6 травня 1946 р., хоча люди продовжували їхати ще до кінця року [1: 349–350].

Загалом, точно визначити загальну кількість виселених в УРСР українців практично неможливо, оскільки дані в польських та радянських джерелах не узгоджуються між собою. Загальна кількість депортованих коливається від 482 880 до 529 925 осіб [5: 231; 22: 311].

Результати проведеного дослідження дають змогу зробити ряд висновків:

в ході депортації було повністю нівельовано принцип добровільності, закладений в основу Угоди від 9 вересня 1944 р. між УРСР і Польщею. Використання ж адміністративних та силових методів акселерації депортації призвело до тисяч людських жертв, морально-психологічних та матеріальних втрат депортованого населення, що зробило значно важчою наступну адаптацію людей на теренах УРСР;

ні уряд СРСР, ні ПКНВ не доклали усіх зусиль для забезпечення гужовим та автомобільним транспортом для планомірного перевезення людей та майна на залізничні станції;

не було проведено комплексних заходів для захисту життя й майна депортованих від злочинців та мародерів, що здійснювали постійні вбивства та грабежі депортованих. Військові підрозділи, що виділялись з охоронною метою часто не лише не здійснювали своїх функцій, але й брали участь в грабежах;

не було проведено практично жодної роботи по забезпеченню порядку, підвезенню продуктів харчування, організації проживання та дотримання санітарно-гігієнічних норм на залізничних станціях, де накопичувались тисячі людей, що очікували прибуття поїздів;

незадовільною була організація роботи залізничної мережі, що використовувалась для транспортування депортованих. Не було забезпечення опалюваними пасажирськими вагонами для людей та пристосованими вагонами для перевезення худоби. Не було організовано вчасної подачі необхідної кількості поїздів. Не було створено графіку безперешкодного пересування ешелонів з депортованими до місць нового поселення.

Уряд СРСР та ПКНВ не виконали своїх обов'язків щодо організації перевезення та матеріального забезпечення новоприбулих і своєю бідністю закерзонці виділялись навіть на непривабливому фоні розореної війною та голодомором країни.

Список використаних джерел

1. Miśło E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946. – T.2. Dokumenty 1946. – Warszawa: “Oficyna Wydawnicza “Archiwum Ukraińskie”, 1999. – 400 s. 2. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах, т.1. 1939 – 1945 рр. – Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян “Місіонер”, 1996. – 752 с. 3. Постанови і директивні вказівки про порядок відкриття молитовних приміщень релігійних культів і план розсе-

лення евакуйованого з Польщі українського населення за 1944 р. – Державний архів Тернопільської області, ф. 1833 радянський, оп. 5 секретний, спр. 7, арк.1–8. 4. Інформація від 27 березня 1945 р. Управління по справах евакуації українського і польського населення про надання підвід для перевезення українського населення. – Центральний державний архів громадських організацій України (далі ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 23, спр. 1465, арк. 20. 5. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль: книжково-журнальне видавництво "Тернопіль", 1997. – 440 с. 6. Телеграма райуповноваженого по Новосончеському повіті голові РНК М.Хрущову про недоліки у подачі вагонів – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1465, арк. 27. 7. Лист від 18 березня 1945 р. головного уповноваженого у справах евакуації українського населення з території Польщі М.Підгорного до Прем'єр-міністра Польщі Е.Осубки-Моравського з приводу терору польського підпілля у 1945 р. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1465, арк. 10–13. 8. Доповідна записка від 7 квітня 1945 р. І секретарю ЦК КП (б)У Д.Коротченку про хід переселення українського, російського і білоруського населення з території Польщі в УРСР – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1469, арк. 40–56. 9. Доповідна записка від 15 грудня 1944 р. І секретарю ЦК КП (б)У Д.С.Коротченку та заступника голови РНК УРСР В.С. Старченку про роботу по виконанню угоди від 9 вересня 1944 р. про евакуацію українського населення з території Польщі в УРСР – ЦДАГОУ, ф.1, оп. 23, спр. 790, арк. 200–209. 10. Довідка від 4 квітня 1945 р. Д.Коротченку про стан залізниці на ділянці Рава-Руська – Ульгівок. – ЦДАГОУ, ф.1, оп. 23, спр. 1468, арк. 139–140. 11. Лист М.Хрущова до секретаря ЦК КПРС Г. Маленкова з проханням відкрити залізницю на ділянці Угнів – Володимир Волинський. 4 червня 1945. – ЦДАГОУ, ф.1, оп. 23, спр. 1468, арк. 167. 12. Лист М.Хрущова до наркома НКВС Л.Берія з проханням відкрити залізницю на ділянці Угнів – Володимир-Волинський. 13 червня 1945 р., ф. 1, оп. 23, спр. 1468, арк. 208–209. 13. Довідка від 3 червня 1945 р. про відновлення роботи залізниці Угнів – Володимир Волинський – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1468, арк. 333. 14. Повідомлення Головного вповноваженого М.Підгорного заступнику секретаря ЦК КП (б)У Т.Чумаченко від 1 квітня 1945 р., ф. 1, оп. 23, спр. 1468, арк. 32–33. 15. Лист від 19 травня 1945 р. наркому шляхів сполучення СРСР Ковальову від заступника Голови РНК УРСР Л.Корнійця про недоліки в постачанні вагонів – ЦДАГОУ, ф.1, оп. 23, спр. 1468, арк. 137–138. 16. Доповідна записка політвідділу прикордонних військ НКВС Українського округу начальнику політуправління прикордонних військ НКВС СРСР генерал-лейтенанту Т.Мироненку від 11 травня 1945 р. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1467, арк. 55–56. 17. Телеграма Д.Коротченка начальнику Львівської залізниці т. Шахрай з приводу затримки вагонів від 2 червня 1945 р. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1465, арк. 26. 18. Drozd R. *Ukraińska Powstancza Armia. Dokumenty-struktury*. – Warszawa, 1998. – 288 s. 19. Misilo E. *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944–1946*. – T.1. *Dokumenty 1944–1945*. – Warszawa: "Oficyna Wydawnicza "Archiwum Ukraińskie", 1996. – 336 s. 20. Телеграма Л.Берія про евакуацію українського населення Польщі. 6 жовтня 1945 р. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1469, арк. 288–289. 21. Довідка управління про евакуацію польських громадян із західних областей УРСР на територію Польщі із 1 червня по 20 жовтня 1945 р. – Центральний державний архів вищих органів влади та управління в Україні, ф. 4626, оп. 1, спр. 14, арк.1–3. 22. Пастернак Є. *Нарис історії Холмщини і Підляшся (Новіші часи)*. – Вінніпег-Торонто: Б.М.В. 1989. – 466 с.

Volodymyr Kitsak

PROVIDING OF UKRAINIANS IN POLAND WITH CARTAGE, MOTOR AND RAILWAY TRANSPORT.

This article deals with technical providing of the process of deportation of Ukrainians in Poland. A member of aspects that delayed the rate of deportation and led

to deterioration of psychological and property status of deported are under consideration.

УДК 94 (477)

Наталія Гриньох

УКРАЇНСЬКІ НАУКОВІ УСТАНОВИ У КАНАДІ В 50–80-І РР. ХХ СТ.

Узагальнено діяльність Канадської Української Вільної Академії Наук, Канадського Наукового Товариства ім. Шевченка, Канадського інституту українських студій та інших науково-історичних центрів Канади у 50–80-ті роки ХХ ст.

Після Другої світової війни одним із головних центрів української науки в діаспорі стає Канада. У 1947–1954 рр. до цієї поліетнічної країни прибула так звана третя політична хвиля скитальців, переважно з західних окупаційних зон Німеччини (приблизно 34–37 тис. українців) [5: 10]. Серед них була чимало людей інтелектуальної праці, що стали ініціаторами створення низки наукових фундацій, фахових товариств. Утім, перебування на північноамериканській землі істориків, які представляли три наукові школи – українських емігрантських наукових центрів, Східної Галичини та УРСР, не привело до організаційного розбрату, а сприяло взаємному пізнанню і міждисциплінарній співпраці. Однак вплив окремих праворадикальних політичних сил на них, зрозуміло, був.

Становлення та розвиток української історичної науки в Канаді перш за все пов'язаний з виникненням тут таких важливих наукового центрів, як Канадська Українська Вільна Академія Наук (УВАН) та Канадське Наукове Товариство ім. Шевченка (НТШ). Важливий імпульс ця праця дістала, коли наприкінці 1947 р. На запрошення Колегії Святого Андрія у Вінніпезі. Президент УВАН Д. Дорошенко переїздить із Західної Європи до Канади. Слідом за ним в січні 1949 р. перебираються ще два члени президії УВАН – віце-президент Леонід Білецький та генеральний секретар Ярослав Рудницький. Саме вони за дорученням європейського УВАН стали ініціаторами створення Канадської Академії. В лютому 1949 р. Л. Білецький та Я. Рудницький провели низку зустрічей з президентом Комітету українців Канади (КУК) В. Кушніром та членами президії КУК, де обговорили питання заснування автономної УВАН, організації її фінансування і співпраці з іншими українськими організаціями у Канаді та канадською владою. Керівники КУК підтримали ідею створення УВАН, але через фінансові проблеми не гарантували матеріальної допомоги цій науковій інституції.

13 березня 1949 р. організаційна сесія головою УВАН обрала Д. Дорошенка, заступником Л. Білецького [10: 165, 167]. Після смерті Д. Дорошенка у 1951 р. головою Канадської УВАН став Л. Білецький. У 1954 році три УВАН – Канадська, Європейська та США створили спільну президію, що стала символом ідейної і репрезентативної єдності УВАН. Щоправда, з 1955 р. Управа у Вінніпегу діяла як представник виключно Канадського УВАН, передавши функції Президії Управі УВАН у США. З 1955 до 1969 р. Канадському УВАН очолював Яр. Рудницький. Його заступниками були М. Мандрика і сенатор П. Юзик [3: 185].

Управа мистилася у Вінніпезі й мала представництва в Торонто (там мешкало найбільше українців) і Монреалі. В склад УВАН у Канаді увійшли Інститут Слов'янознавства, Комісія Народознавства, Інститут Українознавства, Комісія Бібліографії УВАН, бібліотека та архів. При академії створено фахові групи, кабінети, комісії та секції. У 1970 р. у Вінніпезі відкрито музей УВАН. У відкритті експозиції взяв участь міністр культури Манітоби

доктор Я. Петерсен. Музей складався головно з фондів розформованого Українського воєнно-історичного інституту в Торонто, що були передані Я. Рудницькому [4: 6].

УВАН налагодив співпрацю з такими відомими науковими установами, як Британський музей у Лондоні, Амстердамський університет і Лейденська університетська бібліотека в Голандії, Музей Пібоді в Кембріджі в США. Представниця академії О. Войценко 1970 р. стала учасником Міжнародного конгресу істориків у Москві, представивши фундаментальну англomовну працю "Українці в Канаді" [4: 47]. Втім, до перебудовчого часу (середини 80-х рр.) офіційних зв'язків між УВАН і АН УРСР не існувало, а книги емігрантів, як правило, осідали в спецфондах радянських бібліотек.

Підтримувалися тісні зв'язки з Президією УВАН у Нью-Йорку. 1955 р. відбулися наради з керівництвом УВАН у Німеччині та УВАН у Франції. Крім того, Канадська УВАН взяла дієву участь в створенні УВАН у Лондоні, розробивши спільний план дій з професором В. Щербаківським, який погодився очолити англійське відділення організації [10: 171].

У 1970–1973 роках президентом Канадського УВАН був Микита Мандрика, відомий громадський діяч, член Української Центральної Ради у 1917–1918 роках. Організація постійно поповнювалася новими членами, в тому числі й західними науковцями. 12 листопада 1970 р. в число дійсним членом УВАН прийнято професора Альбертського університету, доктора Клайва Кардинала, авторитетного дослідника канадських етнічних меншин [4: 61].

9 грудня 1973 р. надзвичайні загальні збори Канадського УВАН у Вінніпезі своїм президентом обрали професора історії О. Барана, першим заступником історика М. Марунчака, який очолив і відділ суспільних наук [15: 245]. У березні 1976 року на загальних зборах було обрано новий склад Президії Канадської УВАН. Головою став Я. Розумний (член УІТ, голова Слов'янського відділу Манітобського університету), заступником голови О. Герус. На той час УВАН у Канаді нараховувала 74 члени, в тому числі 38 дійсний, 16 членів-кореспондентів та 20 співробітників [16: 157].

У 60–80-ті роки поглиблюється співпраця Канадського УВАН з американськими колегами. 17 листопада 1968 року у Канаді було проведено спільну ювілейну наукову сесію з нагоди 50-річчя створення УВАН у Києві й 20-річчя канадського УВАН. З нагоди свята відкрили новопридбаний Дім науки, де розмістився центральний офіс УВАНу [4: 447].

УВАН постійно проводила наукові конференції, симпозиуми, сесії, "академічні виклади" за участю провідних вчених української діаспори та західних дослідників. З 1960 року щорічними стали сесії Академії, присвячені пам'яті трьох її найвидатніших діячів – Д. Дорошенка, Л. Білецького та М. Ветухова [3: 8]. Здійснювалася широка видавнича діяльність, випускалися серійні праці: "Хроніка УВАН", "Бюлетень УВАН", "Бюлетень Президії УВАН", "Окциденталія", "Літопис УВАН", "Ономастика", "Канадійська україніка", "Славістика", "Українські вчені", "Бібліографія", "Назвознавство", "Збірник Заходознавства", "Література". Загалом до 1995 року опубліковано понад 90 праць – українознавчих монографій, збірників, розвідок за участю понад 80 авторів.

Як відомо, 1947 р. на з'їзді у Мюнхені була відновлена діяльність краювого Наукового Товариства ім. Шевченка (НТШ) – однієї з найавторитетніших українських наукових інституцій, що призупинила працю на початку 1940 р. у радянському Львові. З виїздом керівників НТШ з Німеччини, у 1951 р. осідком цієї наукової організації в Європі стає Франція, де осіло чимало наддніпрянських емігрантів, діячів УНР. Загалом у 1947–1949 рр. до Канади з Європи прибуло 9 дійсних членів НТШ, 11 звичайних. Саме вони стали ініціаторами створення нового Канадського відділу НТШ.

В травні 1949 р. у Торонто створили комітет щодо організації Канадського відділу НТШ у складі Є. Вертипороха, Я. Пастернака, В. Бригідера, І. Теслі, О. Тарнавського. Його стараннями розроблено статут, який прийнято на засіданні комітету 27 серпня того ж року [7: 7]. А вже 1 жовтня конференція НТШ за участю 20 делегатів проголосила створення Товариства і обрала його управу на чолі з професором Є. Вертипорохом (очолював до 1974 р.). Секретарем обрали І. Теслю [7: 7]. На той час Товариство 11 дійсних і 11 звичайних членів. З метою розширення діяльності створено осередки праці у Ванкувері, Едмонтоні, Оттаві, Монреалі [6: 9].

1953 р. Канадська НТШ змінила назву на НТШ ім. Шевченка – Торонто. У Товариство входило 14 дійсних та 75 звичайних членів, що становило 12,3 % від загальної кількості членів НТШ, тобто за чисельністю це була третя організація після американської та європейської [1: 241].

Нарешті, в 1955 р. відділи НТШ у США, Канаді та Австралії набули статусу автономних. Координацію цих та Європейської НТШ перебрала на себе надбудова – Головна Рада НТШ. Вона стала репрезентаційним і координуючим органом Наукових Товариств ім. Шевченка для дослідження важливих проблем українознавства, підтримки діаспорних учених. У Головну Раду входили голови крайових НТШ, директори секцій (історико-філософської, філологічної, математично-природничої-лікарської).

Після реорганізації управа канадського НТШ розгорнула конструктивну діяльність. Якщо в 1949–1953 роках вона провела 56 засідань, то в 1952–1952 роках – 68 засідань [10: 9]. Наукова діяльність окремих членів здійснювалася також через секції. Особливо плідною була праця нової комісії Канадознавства, яка розробляла різні проблеми літопису української діаспори.

На початку 60-х років директором історико-філософської секції Канадської НТШ був В. Лев, заступником голови секції – Я. Пастернак, крім нього в секції працювали ще п'ять науковців з Канади [18: 53–55]. У 1973 році директором історико-філософської секції обрали географа В. Кубійовича, його заступником історика церкви Б. Боцюрківа, який очолював і комісію суспільних наук [15: 244].

Після створення Головної Ради НТШ наукова і видавнича діяльність перейшла до автономних крайових НТШ. Основними напрямками роботи Канадської НТШ було проведення щорічних наукових конференцій та сесій, влаштування академічних вечорів, організація бібліотеки, музею і архіву. Лише в 50–60-і роки Канадська НТШ провела шість наукових сесій та конференцій, на яких були розглянуті актуальні питання розвитку української науки, в тому числі історичної. Щороку проводилася Шевченківська сесія з нагородженням шевченківських лауреатів. В ході цих конференцій виступило 157 науковців, що прочитали 183 доповіді.

Канадське НТШ брало активну участь у виданні фундаментальної праці "Енциклопедія Українознавства", яке було розпочато 1946 року ще під час перебування Головного відділу НТШ у Мюнхені. Водночас розпочато підготовку англійської "Енциклопедії України". Заходами Канадського інституту українознавчих студій, НТШ та Канадської фундації українознавства у 1984–1993 роках було здійснено випуск цього видання (редактор перших двох томів – В. Кубійович, останніх трьох – професор Торонтського університету Данило Гузар-Струк).

Канадське НТШ брало дієву участь у випуску спільних традиційних видань Наукового товариства ім. Шевченка – "Записок НТШ" (ЗНТШ), "Бібліотеки українознавства", "Українського архіву". За період з 1948 р. по 1989 р. вийшло більше шести десятків "Записок НТШ". Також в 1960–1987 роках побачило світ 43 томи "Українського архіву" – збірник матеріалів і нарисів з питань географії, етнографії, історії окремих регіонів України. З 1951 по 1989 роки вийшов 61 том "Бібліотеки українознавства".

У 70–80-і роки Канадське НТШ продовжує зміцнюватися організаційно і кількісно. На початку 70-х років воно об'єднувало 16 дійсних, 130 звичайних та 5 членів-прихильників. У лютому 1974 р. відбулися загальні збори товариства, на яких головою управи було обрано Б. Стебельського. Заступником голови обрали В. Мацьківа, референтом В. Веригу [8: 30; 15: 245]. До речі, уродженець Тернопілля В. Верига до сих пір веде активну наукову діяльність, публікуючи книги з історії Визвольних змагань українців ХХ ст.

На загальних зборах НТШ у листопаді 1977 р., Б. Стебельського знову переобрано головою управи [4: 454]. Розширено й мережу осередків Товариства. Одним з найдієвіших став осередок НТШ на Західну Канаду з осідком у Ванкувері, який заснували 3 грудня 1955 р. Першим його головою обрали дійсного члена НТШ, доктора І. Німчука; потім його очолювали В. Мацьків, Р. Боцюрків та Яр. Славутич [17: 175; 4: 130]. Членами осередку в різні роки було 70 науковців [5: 311].

Керівництво УВАН і НТШ уживало заходи щодо налагодження співпраці. Ще 10 лютого 1950 р. на Конгресі українців Канади ці два поважні наукові центри підписали угоду

про співпрацю. 1958 р. за рішенням Конгресу Комітету українців Канади створено Українську наукову раду, до складу якої увійшли представники УВАН, НТШ, а також Осередку української культури і освіти у Вінніпезі та Українського воєнно-історичного інституту в Торонто [5: 374]. У січні 1961 року її очолив Є. Вертипорох, що керував радою до початку 70-их років. У квітні 1968 року його заступниками були Я. Рудницький від УВАН та М. Мандрика [3: 425].

У середині 70-х років Наукову раду при Комітеті українців Канади очолив М. Марунчак, відомий дослідник Шашкевичіани. У 1986 році під час XV Конгресу КУК у Вінніпегу відбулася нарада представників наукових установ, на якій було обрано нового голову Наукової ради – Б. Стебельського [3: 162].

Однак повоєнна діяльність УВАН та НТШ в справі розвою історичної науки на думку провідних учених діаспори була не завжди ефективною. По суті справи кожна з них продовжувала розвиватися самостійно, була відсутня координація діяльності у найважливіших напрямках наукових досліджень. НТШ та УВАН претендували на першість котроїсь з цих інституцій у визнанні бути "Українською академією". Тому група провідних українських істориків діаспори виступила ініціатором створення окремого історичного наукового товариства з власним друкованим органом. Концепція організації товариства істориків і дослідників історичних дисциплін викристалізувалася ще в 1955–1962 роках, але набрала практичного втілення на початку 60-их років.

Отже, при сприянні голови Історичної комісії академічного товариства "Зарево" М. Антоновича у 1963–1964 рр. побачили світ перші два випуски "Українського історика". А вже 1 березня 1965 р. у висліді листовного референдуму 45 членів засновників постало Українське Історичне Товариство. Управу товариства обрали в складі: Олександр Оглоблин – голова, Наталія Полонська-Василенко – заступник голови, Любомир Винар – секретар і скарбник. Членом управи стали представники від українських істориків Канади Я. Пастернака та В. Киселівського. Товариство швидко виявило свою життєздатність. Вже наприкінці 1967 року УІТ нараховувало 130 членів і членів-прихильників. В середині 70-их років до складу Управи УІТ і членом редколегії "Українського історика" було обрано президента УВАН у Канаді Олександра Барана [14: 90–91].

Нова інституція розгорнула активну діяльність щодо створення регіональних осередків. Вже наприкінці 60-их років постало ряд організацій, в тому числі й Канаді – Монреалі (голова М. Антонович), Вінніпезі (голова О. Герус) та Торонто (голова В. Верига). У 1972 році члени УІТ організували в Манітобському університеті окрему секцію для вивчення української історії. Її управу очолив уже згаданий професор О. Герус [4: 187].

Важливою подією в науковому житті української діаспори в Канаді стало створення на базі Альбертського університету в Едмонтоні Канадського інституту українознавчих студій, який швидко став міждисциплінарним науково-дослідним центром. Необхідність його заснування пояснювалася рядом причин. На Україні в умовах відновлення неосталінізму різко посилювався наступ на українську культуру та науку, що вимагало відповідної адекватної реакції з боку патріотично налаштованих учених діаспори. До того ж інтелектуальна еліта Заходу в основному залишалася байдужою до проблем радянських республік, розглядаючи українську історію через призму радянсько-російської офіційної історіографії.

Для створення такого потужного дослідницького українознавчого центру в цей час у Канаді склалися сприятливі умови. На початку 70-их років на фоні загальноканадського сплеску етнічних рухів українські канадці добилися від федерального уряду фінансування низки заходів, спрямованих на підтримку і збереження української мови та культури. В результаті були розроблені освітні програми на українській мові, почалося вивчення та викладання української мови, літератури, історії в декількох університетах.

За ініціативою Комітету українців Канади та участю півсотні науковців 6–7 квітня 1974 року у Вінніпезі проведено наукову конференцію, присвячену проблемам розвитку української освіти в Канаді. Її учасники одностайно підтримали ідею створення українського науково-дослідницького інституту. Канадський уряд позитивно поставився до реалізації цієї ідеї української громадськості. 4 листопада 1975 року керівництво провінції Альберта теж схвалило ідею створення такого інституту.

Отже, Канадський інститут українських студій було відкрито 1 липня 1976 року. Його директором призначили Манолія Лупула – випускника Гарварду і професора історії Університету Альберти. Інститут згуртував навколо себе таких відомих українознавців, як професор східно-європейської історії в Університеті Альберта Іван Лисяк-Рудницький, професор словянських мов і літератури Торонтського університету Юрій Луцький, професор політичних наук Оттавського університету Богдан Боцюрків та багатьох інших. Для координації його діяльності створено консультативний комітет у складі 36 осіб. Перші збори комітету навесні 1977 р. прийняли рішення про організацію курсів української мови та літератури та про поглиблення дослідження історії України та української спільноти в Канаді. Започаткована також "рада кореспондентів", до якої введено українських професорів і дослідників з різних університетів Канади.

Щорічно інститут надавав десять стипендій по 1,5 тис. доларів для випускників університетів; 5 стипендій по 3,5 тис. доларів для написання робіт на звання магістра; три стипендії по 5 тис. доларів для написання докторських дисертацій на українознавчу тематику; 2 студентські стипендії по 5 тис. доларів для поїздки в Україну чи в країни, пов'язані з історією України; виділялися субсидії для вищих академічних досліджень [9: 621].

Співробітники інституту уклали каталог архівних матеріалів по історії України та української діаспори у Канаді. З цією метою налагоджено ділову співпрацю з Національним архівом Канади та низкою громадських організацій – Українським культурним та освітнім центром у Вінніпезі та УВАН.

У 1981 році КІУС став інтегрованим членом Альбертського університету [11: 380]. Керівництво Інституту активно займалося організацією наукових форумів. У 1982–1983 рр. започатковано програму створення власного архіву, яка включала в себе збір матеріалів про канадських українців, їх каталогізацію, мікрофільмування та публікацію найважливіших документів. Надавалася фінансова допомога науковим закладам в справі каталогізації архівних матеріалів, включаючи Торонтський університет, національний архів Канади, українські громадські організації. При сприянні Стефанії Богачевської-Пастушенко запроваджено щорічне фінансування програми діяльності архівів. Згодом розпочато каталогізацію і мікрофільмування найважливіших архівних зібрань України.

У січні 1986 р. директором інституту призначено доктора Богдана Кравченка. Наступний період діяльності КІУС характеризується тісною співпрацею з науковими закладами та вченими України. Лише в 1989–1990 рр. його відвідало майже сто науковців з України. Серед авторів публікацій Інституту, лекторів і стажистів були українські громадські державні діячі та науковці: І. Драч, О. Гончар, Л. Костенко, М. Коцюбинська, Л. Лук'яненко, Д. Павличко, В. Василенко, Я. Грицак, Я. Ісаєвич та ін.

Канадський інститут українських студій з 1976 р. видає двомовний "Журнал українознавчих студій". До складу його редакційного комітету входили О. Рудзін, Р. Сенькусь, М. Шкардін і професор Д. Гусак-Струк [4: 416]. Особливу увагу редакційний комітет приділяв друку наукових студій молодих учених. Згодом у 1976–1990 рр. у "Журналі українознавчих студій" було надруковано 30 статей, присвячених різним періодам історії України.

Завдяки сприянню українських меценатів створюються нові наукові центри. Зокрема, в 1989 р. виник центр Петра Яцика, який пожертвував більше 1 млн. доларів на вивчення середньовічної історії України (XVI–XVIII ст.). Наступного року розпочала діяти програма мецената Стасюка щодо вивченню сучасної історії України.

Чимало уваги приділялося діаспорою науково-педагогічній праці. Вчені брали участь в загальноканадському русі за багатокультурність, створенні громадських курсів українознавства, викладали східноєвропейську історію та українознавчі предмети в канадських вузах, опікувалися юнацтвом пласту.

Отже, завдяки зусиллям науковців і громадськості діаспори та при сприянні канадської влади в повоєнний період в країні було створено низку авторитетних українських наукових інституцій. Особливу увагу вони приділяли дослідженню державно-соборного процесу в Україні, історії церкви, визвольних змагань ХХ ст. Спираючись на досвід діяльності національних наукових установ установ кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., у

непростих умовах чужини українські наукові інституції Канади за короткий проміжок часу зуміли пройти періоди становлення та організаційного зміцнення. Загалом у досліджуваній період можна виділити такі етапи діяльності українських історичних наукових установ Канади. Перший:

1949–1955 рр. – постали Канадські УВАН, НТШ. Другий: 1955–1965 рр. – Канадські УВАН та НТШ набули статусу автономних, зміцнили організаційно. Третій: 1965–1976 рр. – постає Українське історичне товариство і журнал "Український історик", які зуміли консолідувати наукову працю істориків діаспори. Четвертий: 1976–1991 – створено Канадський інститут українських студій, поживляється науково-видавнича діяльність історичних секцій УВАН і НТШ.

Вважаємо також, що є потреба дослідити міждисциплінарні студії еміграції, видати бібліографію наукових праць української еміграції. Обласні наукові та вузівські бібліотеки України мають бути забезпечені історико-регіональними збірниками, які видала діаспора на НТШ. Слід продовжити вивчення не лише наукових, але й соціальних інституцій українців (професійних, жіночих, молодіжних), що теж протистояли вимушеній асиміляції українських скитальців.

Список використаних джерел

1. Боровик М. Століття українського поселення в Канаді (1891–1991). – Монреаль; Оттава: Українська Могиланська Академія Наук, 1991. – 485 с.
2. Войценко О. Літопис українського життя в Канаді. Доба дальших консолідаційних заходів і демократичних пересувів. 1950–1959. – Едмонтон: КІУС, 1982. – Т.6. – 416 с.
3. Войценко О. Літопис українського життя в Канаді. Доба завершення консолідаційних процесів і змагання за конституційне визнання. 1960–1969. – Едмонтон: КІУС, 1986. – Т.7. – 416 с.
4. Войценко О. Літопис українського життя в Канаді. У змаганні за нову Канаду. Початки офіційної двомовності й багатокультурності. 1970–1979. – Едмонтон: КІУС, 1992. – Т.8. – 594 с.
5. Гавриленко Н. И. Украинская этническая группа в жизни Канады: Автореф. дис. ... канд. ист. наук /Санкт-Петербургский государственный университет. – С-Пб., 2000. – 16 с.
6. Збірник матеріалів V наукової конференції НТШ. – Торонто, Ч.1 (5) – грудень 1954 року. – 313 с.
7. Збірник наукових праць на пошану Євгена Вертипороха, Президента головної ради НТШ і голови Канадського НТШ з нагоди 70-річчя його життя. – Торонто: Видавнича спілка "Гомін України", 1972. – 317 с.
8. Лев В. Сто років праці для науки й нації. Коротка історія Наукового Товариства ім. Шевченка. – Нью-Йорк, 1972. – 55 с.
9. На скрижалях історії. З історії взаємозв'язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другій половині 1940–1980-ті роки. Збірник документів та матеріалів. Кн. 1: Товариство об'єднаних українців Канади. – К., 2003. – 862 с.
10. Рудницький Я. УВАН у Канаді. Початковий період: роки 1949–1955 // Життєвий досвід українців у Канаді: рефлексія. – УВАН. – Вінніпег, 1994. – С. 163–171.
11. Саварин П. Спогади учасника. Політика, багатокультурність, КІУС // Західноканадський збірник НТШ. – 1998. – Ч. 3. – С.317–380.
12. Саварин П. Діяльність осередку НТШ в Західній Канаді (1955–1985 роки) // Західноканадський збірник НТШ. – 1998. – Ч. 3. – С. 311–316.
13. Український історик. – 1964. – №.1.
14. Український історик. – 1965. – №.1–2.
15. Український історик. – 1974. – № 1–3.
16. Український історик. – 1977. – № 1–2.
17. Хом'як М. Хроніка осередку НТШ на Західну Канаду // Західно-канадський збірник. 1973. – Т. XIV. – 207 с.
18. Хроніка НТШ за рік 1963. – Ч. 79. – Торонто; Нью-Йорк; Сідней-Париж, 1963.

Natalia Grynyoh

UKRAINIAN ACADEMIC INSTITUTIONS IN CANADA (1950–80 S)

The article deals with the activities of the Ukrainian Free Academy of Sciences in Canada, Canadian Shevchenko Scientific Society, Canadian institute of Ukrainian Studies, and other Ukrainian scholarly centers in Canada in the 1950–80 s.

УДК 94 (477)

Микола Бушин, Юлія Конон

ХРАНИТЕЛІ ШЕВЧЕНКОВОЇ МОГИЛИ

Дана стаття розповідає про охоронців Шевченкової могили в Каневі. Ми спробували розкрити невідому працю українських патріотів по збереженню національної святині.

Тарасова гора у Каневі, чудове місце, де знаходиться національна святиня українського народу – могила Т.Г. Шевченка. Це місце наділене надзвичайною енергетикою. Дехто, відвідавши могилу великого українського поета, залишались тут назавжди, присвячуючи своє життя турботі про Шевченкову усипальницю. Вони стали охоронцями національної святині, маючи на меті зберегти цю унікальну пам'ятку для майбутніх поколінь.

З дня перепоховання поета в Каневі 22 травня 1861 року, Шевченкова могила стала місцем паломництва прогресивної інтелігенції та простого люду з усіх куточків колишньої Російської імперії. Спочатку на могилі лише зусиллями населення навколишніх сіл, був насипаний великий насип і поставлено дубовий хрест, витесаний Степаном Кутахом [1]. Російські можновладці вороже ставилися до геніального українського поета, тому не вважали за потрібне упорядкувати могилу Великого Кобзаря Т.Г.Шевченка і вороже ставилися до тих, хто прагнув це зробити. Це робилося для того, щоб швидше з пам'яті українського народу зникли згадки про геніального українського поета, художника, про його заклики до свободи, до волі. Тому на початку 1880-х років Тарасова могила перебувала у жахливому стані. Піклування, за словами Є.Чекаленка, "про впорядкування цієї святої для українців могили, подібної до якої не має жоден народ у світі" взяли на себе спочатку Василь Гнилоширов та троюрідний брат і побратим Тараса Григоровича Варфоломій Шевченко разом із Старою Київською громадою, до якої входили М.Лисенко, М.Старицький, В.Антонович, Т.Рильський, О.Русов, В.Науменко та інші [2].

Василь Степанович Гнилоширов – письменник, журналіст, фольклорист і педагог, який у літературі виступав під псевдонімом Гавриш. Він був доглядачем Шевченкової могили з 1873 по 1900 рік. Письменник виріс серед простих людей, чув слово Шевченка, пізніше завдяки своїм викладачам в гімназії та університеті глибше пізнав творчість великого українського поета. Під впливом творчості Шевченка Василь Гнилоширов почав писати вірші. Ще будучи студентом Харківського університету брав найактивнішу участь у заснуванні і налагодженні роботи "недільних шкіл" протягом їх нетривалого існування з 1859 р. до 1862 р., якими опікувався і сам Тарас Шевченко. В.С. Гнилоширов наважився 1860 р. звернутись до Т.Г.Шевченка з проханням допомогти нововідкритим "недільним школам" [3].

Смерть Великого Кобзаря стала справжньою трагедією для талановитого юнака. Бажаючи вшанувати пам'ять великого українського поета Василь Степанович разом зі своїми колегами влаштовували літературні вечори у Харкові, декламували вірші Т.Г.Шевченка на концертах, селянам на ярмарках. Гнилоширов часто приїздив до Канева, щоб вклонитись геніальному Тарасу. З поч. 70-х він вирішує оселитись тут назавжди. В Каневі Василь Степанович завідував двокласним міським училищем та основною його метою було прищепити любов до Шевченкового слова, пробути в дітях любов та повагу до своєї Батьківщини. Бездоглядність, занедбаність могили Шевченка глибоко вражають його, тому він вирішує надіслати телеграму в 1882 році до київської газети "Заря", щоб привернути увагу до стану Шевченкової усипальниці, з такими словами:

"Канів, 25 жовтня. Могила поета України Т.Г.Шевченка являє собою в даний момент цілковиту руїну. Могильний хрест днями звалився до Дніпра, розбившись на два шматки нижче вінця та біля основи. Залишки палять підлітки-пастухи, гриючись від холоду біля насипу могили" ("Заря". – 1882. – 26.Х. – № 236) [4].

Завдяки титанічним зусиллям В.С.Гнилосирова та українських патріотів у 1883–1884 роках був зведений перший меморіал на Чернечій горі, що являв собою чавунний хрест на кобзаревій могилі та хатинку біля неї, в якій було пізніше обладнано перший народний музей Т.Г.Шевченка, названий Тарасовою світлицею. Російська імперія не дала жодної копійки на впорядкування могили і навіть брала гроші з троюрідного брата поета Варфоломія за місце поховання Т.Г. Шевченка [5].

В. Гнилосиров на цьому не зупинився, він і далі продовжував доглядати та упорядковувати Тарасову усипальницю. Саме він став першим літописцем Шевченкової могили. Василь Степанович перший вирішив завести книгу, в якій би всі відвідувачі могли лишали свої думки та враження. Так з'явилися перші Книги вражень, які і досі ведуться на Тарасовій горі співробітниками Шевченківського національного заповідника. Добровільно взявши на себе ношу доглядача могили Великого Кобзаря, В.С. Гнилосиров до самої смерті піклувався про її впорядкування, яке відчувалось і у впорядкованих сходах до могили, і в квітучих клумбах, і у буяючій зелені [6].

Помітний слід в історії збереження національної пам'ятки відіграв Іван Олексійович Ядловський. Він був охоронцем Шевченкової могили майже півстоліття. За угодою, складеною з троюрідним братом поета Варфоломієм Шевченком, Іван Олексійович зобов'язався доглядати могилу Великого Кобзаря 5 років, але залишився на довше. Згідно домовленостей Ядловський зобов'язувався доглядати могилу, хату, де був народний музей, та садибу біля неї. Також він повинен був допомагати тим людям, які приходили на могилу. Варфоломієм Шевченком надавав Ядловському разом з його сім'єю приміщення в одній половині сторожової хати [7].

За весь період перебування охоронцем могили, Ядловський зустрівся на Тарасовій горі з багатьма видатними діячами української та світової культури. Про нього згадував у нарисі "Шевченкова могила" Михайло Коцюбинський. Хвилююче описував своє перебування на Тарасовій горі поет Микола Вороний. У Книгах вражень можна знайти підписи В.Науменка, О. Лисенка – сина відомого українського композитора М.Лисенка та багато інших. Найбільше Іван Олексійович любив спілкуватися з дітьми. Бувало, біля підніжжя він зустрічав дітей, потім разом з ними піднімався на гору, а по дорозі зазвичай розповідав їм про Тараса Шевченка, цитував його поезію. Відомий український письменник Семен Склярєнко так згадує про І.О. Ядловського: "... все зберігалось у пам'яті старого: він пам'ятав кожного відвідувача. Добре вмів розповідати про Тараса Григоровича, який був з себе, який у нього голос, знав багато віршів Шевченка" [8].

До останніх днів свого життя І.О. Ядловський залишався вірним охоронцем Тарасової могили. Помер 21 лютого 1933 року, в той час, коли в Україні лютував голод. І хоч довгий час побутувала версія, що він "помер від хвороби серця" та за свідченнями старожилів міста Канева, помер від голоду. Цінько Ганна Григорівна, яка в той час працювала швеєю при готелі на Тарасовій горі, розповідала, що директор готелю послав її до хранителя, щоб мірки зняти, пошити костюм. Знайшла його Ганна Григорівна напівживого. Вислухавши чому до нього прислали швею він попросив принести поїсти, бо в цей час майже ніхто не приходив на гору, а зійти йому було вже дуже важко. Ганна Григорівна зшила костюм та передала директору прохання дідуся. Коли принесли йому поїсти на наступний день на Тарасову гору, Івана Олексійовича вже не застали живого. Поховано І.О. Ядловського неподалік від могили Т.Г. Шевченка, там де сходились дороги, одна з яких вела до могили Великого Кобзаря. Нині тут також є дорога, якою йдуть відвідувачі до могили українського поета та спочатку віддають шану людині, яка все життя присвятила охороні національної святині [9].

Тарасова гора змінила долю ще однієї людини. Наприкінці квітня 1934 року приїхав у Канів з молододо дружиною Михайло Степанович Стретович, щоб очолити роботу держзаповідника "Могила Т.Г. Шевченка" 10 березня 1931 року РНК УСРР прийняла постанову "Про відзначення 70-х роковин смерті Т.Г.Шевченка" і початку будівництва на

Чернечій горі музею. Новостворений заповідник потребував освіченого керівника із знаннями організаторської діяльності [10].

Україна готувалась відзначити 125-річчя з дня народження Великого Кобзаря. Саме до цієї дати було приурочено відкриття музею та пам'ятника на могилі Тараса Шевченка. Тому саме в цей період постало питання про упорядкування місця поховання Великого Кобзаря, який зробив великий внесок у відродження духовності нашого народу. Сюди потрібні були спеціалісти по підготовці експозиції, дослідженню історії могили, поповненню наукової бібліотеки, пошуку експонатів та інш. Будівництво музейного комплексу відбувалось в складних політичних умовах. З одного боку в 1929–1930 роках влада розгромила Шевченківський комітет, що активно опікувався становищем могили видатного українського поета. З іншого – після жахів, завданих голодомором та тотальним винищенням селянства, на перше місце вийшов геній Шевченка-бунтаря, революціонера і борця з українським націоналізмом. Тому Шевченко та Чернеча гора у Каневі стали у центрі уваги офіційного Києва [11].

Подружжя Стретовичів оселилось в готелі заповідника, який розмістився на крутому березі Дніпра. Михайло Степанович докладає зусиль по налагодженні роботи музею, його дружина працює вчителькою початкових класів у Канівській міській школі №1. Ново-прибулого директора дуже швидко полюбили за знання та працьовитість. Він віддавав всі сили на побудову та налагодженню роботи нового меморіального комплексу. Його дружина в усьому йому допомагала. Довго ще пам'ятатимуть її канівчани у вишитій сорочці і барвистій плахті на Тарасовій горі. Зінаїду Ільївну дуже часто фотографувала для ілюстрацій про Канів чи на листівки про Шевченкову могилу [12].

Період українізації змінився часами жорстоких репресій. Ці жахіття необминули стороною і Шевченкову могилу. За Михайлом Стретовичем прийшли 1 липня 1937 року. При обшуку було знайдено плани музею, твори В. Винниченка, В. Сосюри, О. Варрави "Про могилу", Б. Антоненка-Давидовича та В. Блакитного. Це було свідченням його "злочинної діяльності". Проте цього було досить, щоб М.С. Стретовича було арештовано як члена української контрреволюційної фашистської організації, що ставила своєю метою відрив України від Радянського Союзу. Тодішня система судочинства та різні "свідчення" допомогли винесенню "трійки" КОУ НКВС від 15 листопада 1937 року вироку, згідно з яким М.С. Стретовича засуджено до 10 років виправно-трудового табору. Відбував директор покарання в Усурійській тайзі. І, навіть, там, на лісоповалі він працював чесно і продуктивно. В такі тяжкі хвилини вірна дружина Михайла Степановича продовжувала оббивати пороги кабінетів, власники яких ще недавно хвалили її чоловіка за чудову роботу, а тепер називали "ворогом народу". Проте її наполегливість не була даремною. Через два роки справу Стретовича переглянули і визнали її помилковість. Михайло Стретович був звільнений, відбувши два роки таборів він повернувся додому [13].

Не менш важливою справою було збереження Шевченкової могили під час Великої вітчизняної війни. З цим нелегким завданням справився Дмитро Васильович Лебедко. Він був хранителем Канівського музею-заповідника у трагічні воєнні роки 1941–1943. Отримавши середню освіту Д. Лебедко почав свою трудову діяльність в готелі на Тарасовій горі бібліотекарем, потім лаборантом. Могила Шевченка настільки прив'язала його до себе, що він не міг залишити її в тяжкий час. Він погоджується стати директором восени 1941 року, хоча розуміє яка це величезна відповідальність оберігати національну святиню під час війни. Коли він приступив до роботи, то побачив, що багато цінностей музею вивезенні мародерами. Тому Дмитро Васильович почав вести пошуки награваного та поступово повертати ці речі до музею. В часи фашистської окупації директор зміг налагодити роботу музею, підібрати такий штат працівників, які віддано працювали, не дивлячись на воєнні жахіття. Він також залучав молодь, яка йшла працювати до музею, щоб не забрали на роботи до Німеччини [14].

Музей Т.Г. Шевченка працював в неволі 2 роки. Працівники музею, які тоді працювали згадують, що їм не платили зарплату, розповідають про важкі умови праці, про нелюдське ставлення до них фашистів. В цей період не велся ні реєстрація відвідувачів, ні Книг вражень, які могли б тоді розповісти про ці трагічні роки. Але охоронці намагалися робити все, щоб зберегти безцінні фонди музею. Відвідувачами в час окупації були

переважно німці, які зневажливо ставилися до наших духовних цінностей. Часто під час відвідин музею окупанти прихоплювали з собою, або просто били, завдавали шкоди реліквіям українського народу. Працівники музею намагались врятувати фонди музею від знищення та розграбування, тому частину експонатів закопали в землю [15].

Розуміючи важливість збереження експонатів з музею Т.Г.Шевченка, ризикуючи своїм життям Д.В. Леbedко вирішив зробити інвентаризацію. Документальний облік експонатів музею допоміг зберегти основні музейні цінності до осені 1943 року. Та на директора чекало багато випробувань. Ховаючи від ворогів музейні цінності він добре знав, що коли фашисти розкриють схованку, то йому доведеться поплатитися за це своїм життям. Цей час настав. За чийось доносом схованку було розкрито. Працівники згадують як приселюдно комендант Кребель ударив директора в обличчя і пригрозив розстрілом, якщо той не поверне все до музею. Дмитро Леbedко не повернувся того дня до дому, а зник у канівському лісі, який знав ще з дитинства. Як важко йому було переховуватися у чужих людей, знаючи, що його сім'ю мучили допитами. А сина ледь не забили до смерті, а потім забрали у табір та вивезли до Німеччини [16].

Окупанти перетворили народну святиню в концтабір, який був тут розташований з вересня 1943 року до січня 1944. Музей було огорожено колючим дротом, тому невільники повинні були дивитися на народну святиню через дріт. Таким чином німці намагались осквернити і принизити нащадків Великого поета, проте не змогли знищити народне надбання [17]. Дмитро Васильович Леbedко повернувся на Тарасову гору після війни, брав участь у відбудові національної святині і ще довго працював замісником директора Шевченківського національного заповідника.

Вже довгий час повертає до себе людські серця Шевченківський національний заповідник. Він і досі залишається культурним та духовним цетром українського народу. Та ми чомусь, майже не пам'ятаємо тих людей, які піклувались про національну святиню, віддаючи їй своє життя. Багатьох з них ми не знаємо й досі. Тому потрібно, щоб кожен, хто приїздить в Канів, на Тарасову гору вклонитися Великому Кобзарю, віддавав шану хранителям Шевченкової могили, завдяки яким ми, українці, маємо національну святиню.

Список використаних джерел

1. Тарахан – Береза З.П. Святиня: Науково-історичний літопис Тарасової гори. – К.: 1998. – С. 146.
2. Тарахан – Береза З.П. Першому Шевченківському меморіалу на Чернечій горі – 120 років // Слово Просвіти. – 2004. – 5–11 серпня. – С.9.
3. Сорокопуд І.І. Синівська любов до Шевченка (Гнилосиров В.С., доглядач могили Т.Г. Шевченка) // Сорокопуд І.І. Струмки могутньої ріки. – Канів: 1998. – С.56.
4. Тарахан – Береза З.П. Першому Шевченківському меморіалу на Чернечій горі – 120 років // Слово Просвіти. – 2004. – 19–25 серпня. – С.9.
5. Тарахан – Береза З.П. Святиня: Науково- історичний літопис Тарасової гори. – К.: 1998. – С. 162.
6. Сорокопуд І.І. Синівська любов до Шевченка (Гнилосиров В.С., доглядач могили Т.Г. Шевченка) // Сорокопуд І.І. Струмки могутньої ріки. – Канів: 1998. – С.55.
7. Танана Р. Півстоліття на Тарасовій горі: (Довголітній хранитель Шевченкової могили І.О. Ядловський) // Літературна Україна. – 2003. 13 березня. – С.8.
8. Тарахан – Береза З.П. Святиня: Науково- історичний літопис Тарасової гори. – К.: 1998. – С. 173.
9. "Святиня і голодомор": Свідчення очевидців / Упоряд. О.В. Білокінь. – Львів: ПП Сорока Т.Б. – 2003. – С. 3–4.
10. Бас В.В. Шевченків Край: Фотопуівник. – К.: Мистецтво, 1989. – С.255.
11. Ліховий І. Хранителі: Михайло Стретович // Чернеча гора. – 1996. №1. – С.4.
12. Там само.13. Там само. – С.5.
13. Тарахан – Береза З.П. Святиня: Науково- історичний літопис Тарасової гори. – К.: 1998. –С. 427.
14. Ліховий І. Хранителі: (Музей Т.Г. Шевченка у 1941–1945 рр. Директор музею Д. Леbedко м. Канів) // Чернеча гора. – 1996. №2. – С.6.
15. Там само. – С. 7.
16. Тарахан – Береза З.П. Святиня: Науково- історичний літопис Тарасової гори. – К.: 1998. –С. 432.

KEEPERS OF SHEVCHENKO'S TOMB

This article tells us about gards of Shevchenko's grave in Kanev. We tried to show a great work of ukrainian patriots on preservation national symbol.

УДК 392.81 (477)

Павло Смоляк

ФУНКЦІЯ ГОСПОДАРЯ У СВЯТВЕЧІРНІЙ ОБРЯДОВОСТІ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

Стаття присвячена висвітленню функції господаря у святвечірній обрядовості Західного Поділля і базується на ряді польових записів та спостережень автора, а також на друкованих та архівних матеріалах інших українських етнологів та фольклористів.

Одним із найважливіших завдань в українській етнології на сучасному етапі є дослідження календарної обрядовості. Адже саме вона є тим невичерпним і цілющим джерелом, у якому акумулюється духовна та матеріальна культура народу і на основі якої в першу чергу формується етнічний менталітет.

У річному календарно-обрядовому циклі чи не найвагомішими та найрепрезентативнішими залишаються Різдвяні свята, особливо перша їхня складова – святвечірня обрядовість. Вона поєднує в собі найдавніші культурні традиції, що представляють нашарування різних епох міфологічного мислення наших предків. На їхню полісемантику звернув увагу видатний український етнолог С.Килимник, який з цього приводу зазначав: "Різдвяна обрядовість, що дійшла до нас із звичаями, традиціями, допомагає нам пізнати нашу стародавню культуру – тодішнє життя, віру, вірування, світогляд, бажання, історію тощо. Стародавні обряди збуджують в нашій душі любов до нашої сивої давнини, до нашого народу, а в молоді – збуджує кращі моральні почування і є дуже цінним виховним засобом" [5: 58].

Останнім часом на особливу увагу заслуговує дослідження регіональної різдвяної обрядовості. Якщо вона на загальноукраїнському рівні привертала увагу цілому ряду українських дослідників – О.Потебні, В.Ястребова, О.Веселовського, М.Грушевського, І.Франка, Ф.Колесси, О.Воропая, С.Килимника, К.Сосенка, О.Курочкина та ін., то на регіональному рівні її досліджували меншою мірою (виняток становить регіон Карпат та Волині). Територія Західного Поділля у цьому аспекті майже повністю була поза полем зору дослідників (хоча останнім часом цією проблемою почали займатися етнологи та фольклористи Б.Синенька, П.Медведик, М.Крищук, О.Смоляк, І.Виспінський).

Мета статті – висвітлити функцію господаря у різдвяній обрядовості Західного Поділля, зокрема у святвечірній, враховуючи ряд польових записів та спостережень автора, а також друковані та архівні матеріали інших місцевих етнологів та фольклористів.

З мети випливають наступні завдання: зацентувати увагу на домінантній ролі голови сім'ї – господаря у святвечірній обрядовості досліджуваного регіону, зокрема висвітлити його основні функції в ній та розкрити його міфологізацію у колядкових сюжетах.

У святвечірній обрядовості Західного Поділля особливу роль відіграє голова сім'ї – господар. Без нього, зокрема без його священних дійств, не може повною мірою реалізуватися Свята вечеря, оскільки її вузлові елементи повністю побудовані на магічних ді-

ях господаря. Найбільш показовим у цьому плані є сам початок Святого Вечора, що засвідчений актом внесення господарем Дідуха¹ до хати і встановлення його на покуті – священному місці в оселі. Саме це дійство є найбільш урочистим, оскільки воно позначене рядом сакральних елементів. По-перше, господаря обов'язково супроводжує його старший син (якщо немає сина, то наймит або пастух) із в'язкою сіна та соломи (яких місцеві жителі також називають дідухом): сіно кладе на стіл або на скриню під обрус та під Дідуха, а солому стелить по хаті. По-друге, коли господар переступить поріг хати, то він виголошує текст наступного віншування: "Слава Ісусу Христу! Дай, Боже, ті свята щасливо відпровадити і до других дочекати – від Нового Року до Богоявлення, від Богоявлення до Воскресення, від Воскресення до сто літ, поки Пан Біг назначив вік, – всім, хто є в цьому домі. Христос ся рождає!"². А всі, присутні в оселі, відповідають: "Славимо Йо-го!". Такого роду вербальна магія (місцеві жителі її називають віншуванням) започатковує святвечірнє дійство, тобто сакралізує його. Опісля цього господар ставить дідуха на покуті і приступає до інших ритуальних дійств. В дідуху К.Сосенко вбачає "... першого господаря, першого скотара, культуроприносця, і все й на кождім місці в свята – ідеала народного" [8: 95], тобто тут яскраво підтверджується виразний і безперервний зв'язок первісного духа предків із живим культуроносцем споконвічних традицій.

Свята вечеря продовжується обкаджуванням господарем внутрішньої частини оселі. За цей час господиня ставить на стіл три хліби і калач. Коли господар завершував внутрішнє обкаджування оселі, то брав малий хліб та маку в кружечок, а в череп'яну миску накладав вугликів та ладану і обходив з цим всі приміщення на обійсті, де лише можна зайти людям (часом навіть обходив поле, якщо воно було близько оселі). Під час цього акту він виголошував відповідні заклинання. Це був свого роду відлякувальний ритуал, що бере свій початок із сивої давнини. Він виконувався для того, "щоби ніяка нечиста сила не ввійшла на подвір'я". Усі ці акти, на нашу думку, мають чисто релігійний характер, хоча в процесі їх час від часу проступають й індивідуальні почуття, але вони в основному затінені першими. Як бачимо, процес посипання маком, крім настольної жертви, має й магичний характер. Адже у такий спосіб господар висловлював побажання, щоби худоба множилася, як самосівний мак, і щоби через нього не приходила на подвір'я та в поле нечиста сила.

Після повернення до оселі господар набирив потрохи кожної святвечірньої страви, додавав до неї муки або висівок, солив і ніс худобі "покуштувати тайної вечері". Потім благословив худобу хлібом, доторкаючись ним до голови худоби, та робив пальцем, обмазаним медом, межі очима хрестик – як охоронний засіб від нечистої сили. А якщо була пасіка, то йшов до бджіл і давав їм покуштувати сити з меду³. У цьому ритуалі задекларована першість у споживанні святої вечері худобою. Адже це дає підстави стверджувати, що наші предки вбачали у худобі "твар божу", "своїх помічників та приятелів" [6: 111]. А це також вказує на те, що Святий Вечір є також святом худоби, зокрема її створення. Власне все це – залишки широко розвиненого в язичницький період обрядового дійства, пов'язаного із шануванням худоби.

Вищезазначений акт, без сумніву, дає підстави стверджувати, що в період становлення праукраїнської релігії функцію ведучого ритуальних дійств виконував волхв. Це насамперед було пов'язано з тим, що первісна родина за своїм складом була великою і представляла переважно ціле поселення. Жителі поселення й вибирали з-поміж себе найдосвідченого чоловіка, як правило, літнього, який і виконував функцію духовного провідника. Дещо пізніше – в період утворення малої сім'ї (часи патріархату) – функцію волхва у святвечірній обрядовості поступово почав перебирати на себе голова сім'ї –

¹ У Західному Поділлі дідуха уособлював останній сніп жита, пшениці, ячменю чи вівса, зжатиї у самому кінці жнив (найчастіше – вівса, бо цією злаковою культурою в досліджуваній місцевості завершувалися жнива).

² Віншування записав Смоляк П. О. 06.01.2006 р. від Смоляк М. М., 1924 р. н., місцевої, освіта початкова, буряківниця з с.Настасів Тернопільського району Тернопільської області.

³ Аналогічні ритуали відбуваються і в інших регіонах України. Зокрема, див.: Шухевич В. Гуцульщина. – Т. 4. [4: 11]; Грушевський М. Історія української літератури в 3-х томах. – Київ-Львів, 1923. Т. 1. [3: 151].

господар. У Західному Поділлі ще й до початку ХХ ст. зберігався звичай, коли господар виходив із жертвним хлібом на подвір'я і тричі обертався на місці проти годинникової стрілки, символізуючи цим рух сонця у зодіакальному колі, тоді він тричі виголошував магичні замовляння, звернені до ворожих сил, закликаючи їх на вечерю (це все робилося з метою задобрити їх, щоби вони у наступному році не завдавали шкоди).

На жаль, тексти магичних замовлянь у досліджуваній місцевості не збереглися. Зате аналогічні тексти подані С.Килимником де, зокрема, зазначено: "Господар зупиняється серед сіней і каже: пресвяте сонце, місяцю ласкавий, зорі ясні, дощі рясні – йдіть до нас на Святу Вечерю кутю їсти. Святі наші діди-прадіди, батьки-матері, брати-сестри, діти, онуки і правнуки, йдіть з нами вечеряти. Лихий морозе, буйний вітре, палючі промені, люта буре, все лихе й зле – йдіть кутю їсти! Кличу вас, не йдете? Щоби повік-віків не приходили. Щоби ми вас видом не видали, слухом не слыхали..." [5: 28–29].

Як видно із тексту замовляння, господар у даному разі виконував функцію своєрідного посередника між людьми та міфологічними істотами, яких представляють Сонце, Місяць, Зорі, Дощ, Мороз, Вітер, Буря (останні, без сумніву, є їхніми божками). Господар усіх їх запрошував на святу вечерю, щоби вмилювати їх, аби вони були прихильними протягом усього календарного року.

Як бачимо, Свята Вечеря – це перша обрядова дія, яка готує різдво світу та є прелюдією цілого його ритуального дійства. Господар, що виступає через усі свята в ролі священного провідника, цією містерією виконує перший святковий культово-релігійний акт і маніфестує релігійні почуття всієї родини. Старший син господаря або пастух чи наймит, що вносить сіно і соломку, є його духовним послухником.

Якщо зіставити усі інші різдвяні культури в один ряд, то перше місце серед них займає господар, за ним слідує господиня та їхні діти, що є активними персонажами та безпосередніми виконавцями святкових містерій. Таким же чином їх ідеалізують і колядники, коли вітають піснями-колядками і вирізняють та величають на рівні ідеальної прарідні. А апогей цієї ідеалізації припадає на зіставлення земної родинної тріади (господаря, господині та їхніх дітей) із небесною астральною – сонцем, місяцем та зірками.

Цікаво змальована постать господаря у західноподільських колядках. Вона, як правило, подається серед рідні: як астральної, так і земної. Найчастіше образ господаря задекларований у лунарному символі:

Що ж місячик – то господар,
що ж сонечко – господиня,
ясні зірки – його дітки... [2: 14].
...Ясний місяць – пан господар,
ясне сонце – його жона,
ясні зірки – його діти... [2: 24].

Найпоширенішим у колядках Західного Поділля є мотив гостювання сонця, місяця, зорі та дощу в домі господаря. У даному разі господар, як і небесні світила, виступає в одній іпостасі з ними. Він пригощає їх найкращими стравами зі свого столу. За добре гостювання вони обіцяють йому свою допомогу.

У колядках та щедрівках пан господар та його родина порівнюється із тими птахами та тваринами, які, за народними уявленнями наших предків, сидять на райському дереві, що вважається у різдвяних міфах місцем світотворення (господар порівнюється із сивим соколоньком, господиня – із сивою кунонькою, а їхні діти – із сивими ластов'ятами).

Вищезазначене дає підстави стверджувати, що перша родинна трійця в ролі астральної чи пташино-тваринної тріади – це суто праукраїнська оригінальна креація, бо до неї немає аналогій у світовій астральній міфології.

У колядках та щедрівках Західного Поділля, як правило, оспівується заклик господаря до приготування подвір'я й дому до приходу небесних гостей – астральних світил і самого Господа. А цей господар, що має гостити у себе Господа, це найвірогідніше сам прадід.

У колядках Західного Поділля часто присутній мотив світового дерева, що росте на подвір'ї в господаря. Тим світовим деревом, як правило, виступає яблуня або верба.

Крім цього, в колядках дуже часто присутній мотив побажання здоров'я, успіху та процвітання господарю, господині та їхнім дітям, удачі на полі, на городі, у різних видах праці, великого приплоду худоби. М.Грушевський з цього приводу писав: "Ті описи багатства, життя, краси, мудрості господаря, котрі містять вони, се не прості поетичні прикраси-перебільшення: се магічні закляття на щастя, оперті на вірі в чудодійну здібність слова наводити те, що ним сказане. Коли колядники малюють в таких перебільшених рисах багатство дому, незчисленні урожаї, безкінечні стада господаря, вони зовсім не мають наміру описувати дійсність, і так не розуміють того хазяї... Колядники своїми розкішними образами накликають се багатство, щастя, шану і славу на свого господаря... Обрядові і пісенні поздоровлення і величання – се рід закляття на щастя, на здоровля, котре й досі заховалося в усній традиції" [3: 136].

Вітаючи господаря дому, колядки часто оспівують лад у сім'ї господаря та в господарстві, його багатство та заможність.

Головна функція господаря у святвечірній період – зустрічати із хлібом чи іншими дарами (солодощами, фруктами, грішми) колядників, яких з давніх-давен народ вважає за небесних послів або за святкових духівників. Тобто останні є своєрідними небесними вістунами, які проголошують велику радість про тайну різдва світу і різдво Ісуса Христа. У дохристиянський період вони були функціонально близькі до небесної астральної тріади, а в християнські часи вони ніби виконують функцію трьох царів, які несуть звістку про народження Божого месії.

Приходячи в гостину до господаря, небесні посланці несуть благословення йому, його родині, а також бажають приплоду худоби, щедрого врожаю і всякого добра від Господа.

Вищезазначене дає підстави стверджувати, що у колядках та щедрівках Західного Поділля пан господар виступає не як звичайний чоловік, а як міфологічний персонаж, як постать, прирівнена до небесних світил. Тут він часто представлений красивим, пишним, гордим та багатим, що живе переважно на горі у великому дворі. Його двір стоїть на сімох стовпах [9: 321], обгороджений золотим терном [9: 357], дорогими, точеними із золота ворітьми [1: 1; 3]. На його дворі стоять понакривані стравами столи. Він сидить за столом, рахує гроші і чекає гостей. Перед ним на столі стоять золоті свічки, золоті келихи з вином, лежать калачі з ярої пшениці. Господар одягнений у білу тонку сорочку, випрану в дунаї та висушену на туровому розі. Деколи він їздить на білому коні, а частіше сидить за тисовим столом, задумавшись і схиливши голову. Через калинові та золоті мости до нього приходять в гості ясне сонечко, місяць, зорі і дрібен дощик.

Такими рисами позначений давній міфічний образ господаря. І.Нечуй-Левицький зазначає: "У колядках господар в більшій мірі не воїн, а старший чоловік, поважний і строгий, він любить відпочивати і сидіти за столом" [7: 9]. З цього випливає, що господар старший від інших богів, адже вони сходяться до нього як бояри до князя.

У давніший період в Західному Поділлі був поширений святвечірній обряд "Ходіння з плугом". Він, як правило, адресувався лише господарю і був своєрідною магічною імітацією оранки та засівання. За це господар персонально обдаровував виконавця цього ритуалу грішми.

Отже, у святвечірній обрядовості Західного Поділля господар передусім виконує функцію духовного провідника – зачинателя першого культово-релігійного акту, що маніфестує релігійні почуття всієї родини. Він також є основною персоною, якій колядники адресують пісні-колядки (в останніх він виступає, як правило, лунарним символом). Господар також часто очолює астральну та пташино-тваринну тріаду, що є суто праукраїнською оригінальною креацією. А в цілому він виконує функції первісного волхва як міфологічного посередника між земним та небесним світами, що своїми діями зобов'язаний задобрювати злі, ворожі людині сили.

На жаль, даному питанню в українській етнологічній науці ще недостатньо приділено увагу і тому воно вимагає більш детального опрацювання та осмислення в майбутньому.

Список використаних джерел

1. Белорусские народные песни с относящимися к ним обрядами, обычаями и суевериями. Сборник П.В.Шейна. – СПб: Тип. Майнова, 1874. – 556 с. 2. Гнатюк В. Колядки і

щедрівки. – Т. 2 // Етнографічний збірник видає Етнографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. – Львів, 1914. – Т. 24–25. – 379 с. 3. Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. – Т. 1. / Упоряд. В.В.Яременко; Автор передмови П.П.Кононенко; Приміт. М.Ф.Дунаєвської. – К.: Либідь, 1993. – 389 с. 4. Гуцульщина / Написав проф. В.Шухевич. – Ч. 4. – Львів: З друк. НТШ, 1904. – 272 с. 5. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: У двох книгах. Книга 1. – К.: Обереги, 1994. – Т. 1. – 148 с. 6. Лановик М.Б., Лановик З.Б. Українська усна народна творчість: Підручник. – К.: Знання-Прес, 2001. – 591 с. 7. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу (Ескіз української міфології). – К.: АТ "Обереги", 1992. – 88 с. 8. Сосенко К. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого вечера (Репр. вид.). – К.: СІНТО, 1994. – 360 с. 9. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Материалы и исследования, собранные д.чл. П.П.Чубинским. – Т. 3. Народный дневник, изданный под наблюдением Н.И.Костомарова. – СПб., 1872. – 486 с.

Pavlo Smolyak

THE FUNCTION OF THE MASTER IN THE CHRISTMAS EVE CEREMONY OF THE WESTERN PODILLYA

The article is dedicated to the opening of the master's function in the Christmas Eve ceremony of the Western Podillya. It is based on the authentic notations and observations of the author and also printed and archival materials of other authors.

УДК 351

Олександр Петровський

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ

У статті йдеться про деякі актуальні проблеми у сфері охорони культурної спадщини.

На сучасному етапі суспільно-політичного розвитку України зростає вагомість усіх чинників консолідації суспільства. Збереження та плекання культурних надбань нації набуло стратегічного значення, тож охорона культурної спадщини є одним з важливих напрямів державної політики. Культурна спадщина, що формувалась упродовж тисячоліть, виступає тепер у ролі одного з базових елементів формування громадянського суспільства. Культурний розвиток нації передбачає творче осмислення її історичного досвіду. Пам'ятки історії та культури виступають у ролі орієнтирів, пам'ятних "віх" і "зарубок" на шляху історичного розвитку [1]. Чи скористається суспільство з цього тисячолітнього досвіду залежить, зокрема, й від стану збереження національної культурної спадщини. В умовах сучасного світового розвитку це – одна з передумов нашого впевненого крокування в майбутнє. Даній проблемі присвячено чимало ґрунтовних наукових праць [наприклад, 1; 2; 9]. Проте охорона культурної спадщини в Україні ще залишається в ролі "пасербиці", з існуванням якої рахуються, але на проблеми якої дивляться як на щось другорядне. Наша стаття є спробою сформулювати найактуальніші проблеми у сфері охорони культурної спадщини, зокрема ті, розв'язання яких багато в чому залежить від політичної волі депутатського корпусу України та діяльності державних органів охорони культурної спадщини.

В Україні вже створено певну нормативно-правову базу для здійснення пам'яткоохоронної роботи, яка передбачає пошук і виявлення, належний облік пам'яток, організацію та проведення заходів по їх вивченню і збереженню. Так, зокрема, Верховна Рада України ухвалила Закони України "Про охорону культурної спадщини" (2000 р.) [7], "Про охорону археологічної спадщини" (2004 р.) [6]. Постановами Кабінету Міністрів України затверджено низку комплексних програм, що прямо чи опосередковано стосуються збереження і використання пам'яток історії та культури (наприклад, "Програма збереження і використання пам'яток архітектури та історичних місць" (2000 р.), "Програма розвитку туризму в Україні до 2005 р." (1997 р.), "Програма відтворення видатних пам'яток історії та культури України" (1999 р.) тощо).

Велике значення має робота з укладання Державного реєстру національного культурного надбання [3; 4]. Внесення до Державного реєстру забезпечує пам'яткам певний правовий захист, створює підґрунтя для здійснення ефективного моніторингу їх стану, а також вивчення та подальшого використання як об'єктів туризму, навчання тощо.

Значним кроком на шляху формування цілісної та ефективної системи пам'яткоохоронної роботи в Україні стало створення Державної служби охорони культурної спадщини – урядового органу державного управління, що діє у складі Міністерства культури і мистецтв і підпорядковується йому. Положення про Службу затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 30 березня 2002 р. Ним передбачено значний обсяг завдань, повноваження та права Державної служби охорони культурної спадщини в Україні [14].

Попри досягнення у справі правового забезпечення сфери охорони пам'яток деякі питання залишаються недостатньо врегульованими.

Так, зокрема, Законом України "Про охорону культурної спадщини" (у статті 3. "Органи управління у сфері охорони культурної спадщини" розділу II. "Управління охороною

культурної спадщини") та Законом України "Про охорону археологічної спадщини" (у статті 4. "Органи управління у сфері охорони археологічної спадщини" розділу II. "Державне управління археологічною спадщиною") визначено, що до спеціально уповноважених органів охорони культурної спадщини належать, зокрема, органи охорони культурної спадщини обласних, районних державних адміністрацій та органи охорони культурної спадщини місцевого самоврядування. Проте, на сьогодні такі органи ще не створені. De facto, їх функції виконують управління культури обласних державних адміністрацій та залучені ними організації. У зв'язку з цим залишається відкритим питання правового статусу окремих інституцій, що здійснюють роботу з обліку пам'яток історії та культури в областях і районах. Йдеться, насамперед, про такі структури місцевого самоврядування, як комунальні інспекції охорони пам'яток історії та культури, створені обласними Радами, а також організації, що виконують такі функції на договірних засадах. На ефективність їх діяльності, особливо в аспекті забезпечення збереження і охорони пам'яток, впливають різноманітні чинники, зокрема й наступні: невирішеність питання їх підпорядкування єдиному державному органу, а відтак і відсутність наскрізної управлінської структури, що, зрозуміло, не сприяє координуванню такої роботи; відсутність централізованого фінансування всього комплексу пам'яткоохоронних заходів.

Власне, проблема фінансування й гальмує створення передбачених згадуваними вище законами спеціально уповноважених органів охорони культурної спадщини при обласних, районних державних адміністраціях та органах місцевого самоврядування. Відсутність достатньої кількості коштів стримує або уповільнює реалізацію різноманітних пам'яткоохоронних заходів як на місцях, так і в масштабах всієї держави. Так, наприклад, відомо, що "робота над Державним реєстром національного культурного надбання спеціально ніколи не фінансувалася і була виконана лише завдяки внутрішнім резервам науково-дослідного Інституту пам'яткоохоронних досліджень і добрій волі та усвідомленню її ваги науковими консультантами та рецензентами" [13:5]. В останні роки різко загальмувалася робота з підготовки до видання обласних Зводів пам'яток історії та культури. Головна причина – недостатність або й відсутність фінансування, хоч останнє й передбачене відповідними рішеннями вищих органів влади України.

Певною проблемою є розпорошення сил пам'яткоохоронців за галузевим принципом, коли, наприклад, охорона архітектурних пам'яток підпорядкована Держбуду, а на місцях – управлінням чи відділам архітектури, археологічних та історичних – відповідно іншим інституціям, тощо.

Оптимізації потребує й облік пам'яток історії та культури. Це стосується як самої процедури взяття на облік пам'яток, так і визначення їх статусу та, особливо, підпорядкування. У першу чергу, цього потребують археологічні пам'ятки – найвразливіші джерела знань про історичне минуле [6].

Актуальною залишається проблема моніторингу стану збереження взятих на облік пам'яток. Значне підвищення його ефективності потребує застосування новітніх інформаційних технологій та повної інформатизації пам'яткоохоронної сфери. На цій основі формується автоматизована система обліку пам'яток, укладаються і уточнюються списки пам'яток та бібліографічні списки літератури, пов'язаної з цією сферою, а також створюються та удосконалюються спеціальні програми обліку і моніторингу стану пам'яток, з'являються можливості моделювання умов виникнення пам'яток (природно-ландшафтні умови, історичне середовище, первинне призначення, обставини подальшого функціонування пам'ятки тощо). В цьому відношенні багато зроблено науково-дослідним Інститутом пам'яткоохоронних досліджень. Актуальність інформатизації органів управління, зокрема й у сфері культури, відзначалась у публікаціях науковців [10;8:5]. На часі є створення єдиної інформаційної мережі сфери охорони культурної спадщини.

Потребує оптимізації сама структура пам'яткоохоронної справи в Україні. В нагоді може стати досвід деяких сусідніх країн, зокрема Польщі або Словенії. Там ефективним виявився чіткий розподіл функцій між всіма учасниками пам'яткоохоронної діяльності: державні органи управління здійснюють облік та організують і проводять заходи щодо належного збереження та охорони пам'яток; пам'яткоохоронні дослідження доручаються спеціалізованим науковим організаціям; до справи збереження культурної спадщини, її

вивчення і популяризації долучається громадськість. Зазначена діяльність не лише жорстко контролюється, але й значною мірою фінансується та заохочується державою.

Важливим чинником налагодження ефективної діяльності у сфері охорони культурної спадщини є копійка організаційно-методична робота, координування якої покладається на органи державного управління і потребує залучення уже наявних та підготовки нових кваліфікованих кадрів – фахівців з числа науковців і державних службовців; фахівців-реставраторів; економістів та інших спеціалістів, зокрема й тих, що розуміються на організації системи пропаганди ідей збереження культурних надбань нації. Управління у сфері охорони культурної спадщини повинні здійснювати фахівці, що добре орієнтуються у змісті, структурі, етапах пам'яткоохоронної роботи. Таких фахівців ВНЗ України можуть готувати на основі історичних, юридичних, архітектурних, економічних спеціальностей через систему спеціальних курсів, різноманітних форм підвищення кваліфікації та перекваліфікації. Підготовка службовців для роботи у сфері охорони культурної спадщини може провадитись і шляхом навчання їх у магістратурі регіональних інститутів Національної академії державного управління.

Вище ми вже торкалися проблеми фінансування пам'яткоохоронної справи. Згідно Законів України "Про охорону культурної спадщини" (Стаття 38. "Джерела фінансування охорони культурної спадщини" розділу VII. "Фінансування охорони культурної спадщини") та "Про охорону археологічної спадщини" (Розділ V. "Фінансування охорони, захисту, дослідження археологічної спадщини") фінансування культурної спадщини здійснюється за рахунок коштів загального і спеціального фондів Державного бюджету України та місцевих бюджетів. Проте, для фінансування заходів у сфері охорони культурної спадщини можуть залучатись і кошти власників об'єктів чи уповноважених ними органів або осіб, які набули права володіння, користування чи управління пам'ятками, кошти замовників робіт, благодійні внески та пожертвування на охорону культурної, зокрема й археологічної, спадщини та інші джерела, не заборонені законодавством України.

Разом з тим, очевидним є те, що використання пам'яток історії та культури різноманітними організаціями та окремими особами, зокрема у туристичному бізнесі, часто дає певні прибутки, які не декларуються, не фіксуються, а відтак і не оподатковуються. Тут бачимо проблему як у недостатній (саме у цьому питанні) активності податкової служби, так і відсутності механізмів легалізації використання пам'яток та контролю з боку державних органів управління. Така експлуатація повинна давати певні фінансові надходження у державний та місцевий бюджети. Ці кошти необхідні для утримання в належному стані самих пам'яток. Вони ж можуть інвестуватись у державний сектор сфери туризму, як внутрішнього так і міжнародного. Вочевидь, надходження від експлуатації історичних пам'яток туристичними організаціями, які сьогодні ще неохоче виділяють відповідні кошти на утримання і збереження пам'яток, мають збільшитися.

Неврегульованими залишаються питання передачі об'єктів охорони культурної спадщини у тривалу оренду чи відчуження в приватну або корпоративну власність. Ці питання мають системний характер оскільки їх вирішення повинно супроводжуватись низкою серйозних зобов'язань з боку орендарів чи нових власників. Проте сьогодні ще відсутні механізми реального впливу органів охорони культурної спадщини на ситуації, коли охоронні договори виконуються не в повній мірі чи навіть ігноруються користувачами або власниками. Не відпрацьовано процедуру вилучення з приватної чи корпоративної власності тих об'єктів охорони культурної спадщини, щодо яких не виконуються взяті зобов'язання чи порушуються норми пам'яткоохоронного законодавства. Проблемою залишається врегулювання взаємовідносин між державою та окремими приватними особами або корпоративними організаціями, що набули право власності на об'єкти охорони культурної спадщини з порушеннями чи неповним дотриманням існуючих щодо цього вимог національного законодавства.

Надзвичайно болючою залишається проблема розкрадання та пограбування історичних пам'яток. Особливо гостро це стосується археологічної спадщини. Знищені грабіжницькими розкопками пам'ятки відновити неможливо. Одними лише адміністративними заходами та погрозами покарання цю проблему не здолати. Потрібно створити систему широкої та дійової пропаганди ідеї збереження й плекання культурних надбань нації.

Роз'яснювальна робота повинна провадитись як органами охорони культурної спадщини, так і органами освіти, культури, державними ЗМІ.

Доцільною, тож актуальною, є державна підтримка творчої ініціативи громадян у галузі збереження пам'яток історії та культури. Зокрема йдеться про ті громадські організації, товариства, які активно долучились до справи охорони культурної спадщини. Одним з них є Українське товариство охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК).

Державне управління у сфері охорони історико-культурної спадщини має підпорядковуватися національним інтересам і здійснюватися на основі положень, сформульованих щодо цього в Конституції та законах України. Державна політика у цій важливій і делікатній сфері суспільних інтересів повинна мати прозорий характер, чітко сформульовані мету і завдання щодо її реалізації. Як вчить історичний досвід [12], активна позиція державних органів управління у сфері охорони культурної спадщини сприятиме піднесенню рівня загальної культури населення, зміцненню історичної пам'яті, а відтак і консолідації нації, формуванню громадянського суспільства.

Список використаних джерел

1. Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури. Ч.1./Ред. кол. Тронько П. Т., Горбик В. О., Піскова В. М.; відп. ред. Горбик В. О., Піскова В. М. – К.: Ін-т історії НАН України, 1999. – 274 с. 2. Акуленко В. Охорона пам'яток культури в Україні у 1917–1990 рр.–К.: Вища школа, 1991. – 276 с. 3. Державний реєстр національного культурного надбання: [пам'ятки архітектури, культові споруди] // Пам'ятки України: історія та культура. – 1999. – № 2–3. 4. Державний реєстр національного культурного надбання: (пам'ятки історії, монументального мистецтва та археології) // Пам'ятки України: історія та культура. – 2000.– № 2. 5. Задихайло О. А. Організація діяльності органів Управління культурою в Україні в сучасних умовах // Проблеми законності. – 2003. – Вип. 61. – С. 155–161. 6. Закон України "Про охорону археологічної спадщини" (№ 1626 –IV.18.03.2004 р.) // Голос України. – 2004. – № 78 (3328). – 27 квітня. – С.10–11. 7. Закон України "Про охорону культурної спадщини" (№ 1805–III.8.06.2000 р.) // Бюлетень УТОПІК. – К., 2000.– С.4–32. 8. Ігнатенко І. Г. Структура і зміст державного управління культурою в Україні // Проблеми законності. – 2003. – Вип. 61. – С. 150–155. 9. Історико-культурна спадщина: проблеми дослідження та збереження. – К., 1998. 10. Ковалевський В. Українське інформаційне суспільство у свідомості державних службовців // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України. – 2002. – № 4. – С. 301–305. 11. Мардер А. П., Печерський В. В. Пам'ятки архітектури та містобудування України. Довідник державного реєстру національного культурного надбання. – К., 2002. – 326 с. 12. Петровський О. Пам'яткоохоронна справа у міжвоєнній Польщі як внутрішньо-політичний чинник // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: ТДПУ, 2003. – Вип. 3.: Національно-державне відродження слов'янських народів Центрально-Східної Європи крізь призму 85-річчя.– С. 295–298. 13. Погорілий В. М. Державний реєстр національного культурного надбання: (пам'ятки історії, монументального мистецтва та археології). Передмова // Пам'ятки України: історія та культура. – 2000. – № 2. – С. 2–5. 14. Положення про державну Службу охорони культурної спадщини./ Постанова Кабінету Міністрів України від 30.03.2002 р. // Культурна спадщина людства: збереження та використання./ В.І. Акуленко, І. П. Магазинщикова, М.І. Моздир, О. О. Тарасенко. За ред. І. П. Магазинщикової. – Львів, 2002. – С. 118–121.

Olexandr Petrovskiy

SOME METHODOLOGICAL ASPECTS OF ACTIVITY OF STATE ORGANS OF GUARD OF CULTURAL LEGACY IN UKRAINE

Some actual problems methodological aspects of activity of state organs of guard of cultural legacy in Ukraine are explored in article.

УДК 94 (477)

Дмитро Забзалюк

ПРОБЛЕМА КАПЕЛАНСТВА В УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМАЦІЯХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Аналізується душпастирська служба в легіоні УСС, Галицькій армії, Армії УНР, дивізії "Галичина" та Українській повстанській армії.

Історико-джерелознавчий аналіз проблеми функціонування душпастирської служби в українських військових формаціях першої половини ХХ століття засвідчує, що її окремі аспекти знайшли відтворення у науково-історичних і мемуарно-аналітичних працях вітчизняних та зарубіжних дослідників [10–98]. Специфіка теми, яка охоплює організацію і діяльність армійського духовенства надзвичайного широкого діапазону українських військових формацій першої половини ХХ ст. з його двома світовими війнами та революційними потрясіннями, в умовах різнопланових церковно-державних стосунків і боротьби ідеологій, зумовили її дискусійність та відсутність комплексного об'єктивного висвітлення.

Можна стверджувати, що зазначена проблема виявилася найменш дослідженою у вітчизняній історіографії, оскільки в радянський період усі національні військові формування, армії державних утворень в Україні доби Визвольних змагань першої половини ХХ ст. таврувалися як "буржуазно-націоналістичні", а українське священицтво традиційно оголошувалося непримиримим ворогом комуністичної тоталітарної системи, тим більше військово. Відтак, ця проблема в радянській історіографії ігнорувалася або висвітлювалася з точки зору партійної пропаганди у викривленому вигляді. Науково-історичні та мемуарно-аналітичні праці української діаспори, які потрапляли в країну, надовго осідали у спецфонди бібліотек і були майже недоступні вітчизняним дослідникам. Важливим фактором, який ускладнював процес дослідження проблеми, власне його вплив відчувають і нинішні дослідники, відчувається брак архівних документів. Адже військові формації України постійно були в стані війни, або партизанської боротьби їхня документація здебільшого опинялася за межами батьківщини. Щоправда, вже в наші часи значна частина архівних документів колишніх інтернованих армій УНР і ЗУНР повернулася в Україну, окремі колекції розсіяні в архівах Києва і Москви, що склало додаткові труднощі для науковців з цієї проблеми. Повстанські ж документи осіли в малодоступних архівах Служб безпеки України та обласних управлінь. На наш погляд, саме вказані фактори стали головною причиною відсутності комплексних досліджень і фундаментальних праць з проблеми історії українського військового духовенства, яка заслуговує глибокого вивчення і масштабного висвітлення вітчизняними істориками [1–7; 39; 84; 98].

Аналіз зародження і діяльність військового православного та греко-католицького священицтва з часів козаччини, революції 1848 р. в Австрії до вибуху Української революції 1917–1921 рр. і визвольного руху під проводом ОУН–УПА 1950-х років виявляє їх загально-національні риси [27; 36; 41; 44; 48; 61; 64; 69]. "Однією із найпоказовіших особливостей українського народу, яка сформувалася внаслідок взаємодії релігії і етносу в умовах довголітнього підневільного національного буття є його релігійність. Український народ загалом був і є одним із найрелігійніших народів світу" [78: 54]. Отже, існування священиків (капеланів) в усіх без виключення українських військових формуваннях пер-

шої половини ХХ століття навіть у невеличких частинах зразка батальйону "Нахтігаль" (1941) чи куренів УПА (1942–1949), було закономірним явищем, оскільки командування, незважаючи на складні умови збройної боротьби, завжди виявляло піклування про забезпечення релігійних потреб особового складу. Своєю чергою, священицтво – від капеланів частин до Протопресвітера Армії Української Народної Республіки чи Начального Духовника Галицької армії самовіддано здійснювало духовну опіку над борцями за волю України [1–8; 10–13; 16–22; 25–27; 38; 69].

Водночас, характеризуючи стан служби капеланів різних українських формацій, слід відзначити, що вона була найкраще організована і найчіткіше функціонувала в Легіоні Українських Січових Стрільців (1914–1918) [13; 27; 36; 37; 41; 53; 94; 97] і Галицькій армії (1919–1920), тобто на теренах південно-західної України, де серед українського населення домінувала Греко-католицька церква [1–4; 12; 20; 27; 37; 47; 67; 69; 94–95; 97]. Це було зумовлено кількома важливими факторами. Насамперед, майже всі польові духовники мали фронтний досвід, оскільки прийшли з посад капеланів (фельдкуратів) українських полків австрійської армії. До того ж, Військове міністерство ЗУНР (ств. у листопаді 1918 р.) уважало можливим залишити структуру і цісарські нормативні акти, якими керувалося військове духовенство до осені 1918 р. По-друге, впродовж століть Греко-католицька церква від Берестейської унії 1596 р. була оплотом національної ідентичності західних українців, а своєю культурно-просвітною діяльністю та активною участю у національно-визвольному русі завоювала непохитний авторитет серед поневоленого народу. Церква була тісно пов'язана з мільйонами вірних не лише релігійними, але й національними, культурними та політичними зв'язками. Дієвому впливу церкви на суспільно-політичне життя регіону сприяла наявність високоосвіченого і працюючого кліру під проводом члена Національної Ради ЗУНР, митрополита Андрея Шептицького, який в молодості пройшов вишкіл в австрійській кінноті. Капелани Галицької армії опікувалися пораненими і сім'ями загиблих, організували благоустрій військових меморіалів, поряд із командирами брали участь у вишкільно-виховній та культурно-просвітній діяльності, влаштовували польові каплиці. Десятки з них загинули у 1918–1920 рр. на польському, більшовицькому і денікінському фронтах [12–13; 17; 27; 36; 37; 47; 56; 67; 69].

У набагато складніших умовах формувалося військове священицтво українських збройних сил Наддніпрянщини. На цей процес суттєво впливала релігійна ситуація в підросійській Україні. У поліетнічній і поліконфесійній Романівській імперії православ'я було одержавленим, а церква по-суті обслуговувала імперську владу. У прагненні створити суцільний геополітичний простір і єдину національну церкву, російський уряд і московська церква уніфікували церковну службу, витіснили українську мову із богослужбової практики, церковної культури, звичаїв і традицій [9; 31; 33; 47; 49; 54; 65; 68; 73; 74; 79–82; 86; 88]. Велася активна русифікація населення України та його Церкви [78: 48]. За цих умов з перших днів національно-демократичної революції 1917–1921 рр. у Центральній Раді (більшість її членів представляли соціалістичні партії) склалося загальне негативне ставлення до Руської Православної Церкви взагалі, відтак до її кліру.

Перші військові частини Центральної Ради у 1917–1917 рр. комплектувалися панотцями стихійно і організованої служби капеланів не існувало, що було цілком закономірним явищем, оскільки до влади і керівництва військом прийшла українська інтелігенція, яка не сприймала російське православ'я, але й не спромоглася до створення української автокефалії. Недолік було усунуто лише наприкінці 1919 р., коли відстаюча Армія УНР опинилася на грані катастрофи. Подальші події засвідчили, що служба військового духовенства Армії УНР, укомплектованого здебільшого православними священиками з російської армії, цілком себе виправдала й зіграла значну роль у підтримці морально-бойового духу особового складу українського війська (зокрема, у таборах інтернування в Польщі початку 20-х рр.) [7; 1–11; 18; 23; 25–27; 41; 45; 59; 91; 97].

Із військових українських формацій періоду Другої світової війни добре організованою була служба капеланів у дивізії "Галичина" (створена 1943 р.), згодом 1-ї Української дивізії Української Національної Армії, які знову ж таки були укомплектовані греко-католицькими священиками на чолі з досвідченим о. Василем Лабою. Специфіка партизанської війни УПА не дозволили впровадити штатну структуру капеланів, але команду-

вання знаходило можливості для забезпечення релігійних потреб вояків зусиллями місцевих священиків [28; 34; 39; 55; 60; 64; 70–71; 75; 85; 87; 90; 92; 97].

Таким чином, існування інституту військових священиків в українських збройних формаціях стало закономірним явищем, притаманним збройним силам усіх християнських народів. За підрахунками київського релігієзнавця Олексія Шуби у роки Першої світової війни в російській армії на фронтах діяли близько 5000 священиків, 1200 з них нагороджені військовими відзнаками [96:280]. У Другій світовій війні армія США мала 2453 капеланів і 817 мав Військово-морський флот [96: 390].

У сучасному Війську Польському побудовано чітку структуру служби військового духовенства. Польській польовій єпархії на чолі з єпископом підпорядковані католицькі капелани, які входять в структуру всіх військових частин і установ. Водночас, спеціальне управління Війська Польського організує діяльність православних капеланів, які опікуються українцями Холмщини і Підляшшя. Повчальним досвідом може бути організація служби у Збройних силах США, де при Міністрі оборони діє центральний орган – Рада у справах капеланів, в армії, корпусі, на флоті – відділ головних капеланів, у дивізіях і бригадах – відділення. Капелани у званні капітана впроваджені у кожних військових частинах, гарнізонах, базах, навчальних закладах, шпиталях тощо – загалом близько 3000 [40; 42].

Загалом у світі існує дві моделі душпастирської служби: американська, де капелани тісно пов'язані з командирами й відповідають не лише за забезпечення релігійних потреб військовослужбовців, але й за морально-психічний стан, підпорядковані командуванню, мають озброєння; за європейською моделлю капелани не підпорядковані командирам, виконують чисто свої функції пастиря. За другою моделлю організовано забезпечення релігійних потреб військовиків у Бундесвері, в якому діє 250 капеланів – у розрахунку один на 1500 осіб, а також у Королівських збройних силах Великобританії – 154 капелани [21; 31; 35:6; 40; 42].

Зважаючи на позитивну роль інституту капеланства у військових формаціях України в першій половині ХХ ст., а також на досвід інших держав світу, останнім часом зростає число прихильників впровадження подібної системи у Збройних Силах незалежної України. Але до реалізації означеної проблеми існує чимало перепон, зокрема поліконфесійність населення України. Проте, завдання зміцнення морально-бойового духу захисників Вітчизни вимагають активного пошуку впровадження відносин між армією і церквою, адекватних вимогам демократичного суспільства, поєднання духовних інтересів військовослужбовців із національно-державними [9; 21; 30; 31; 33; 34; 37; 46; 49; 51; 54–55; 60; 70; 71; 86; 96; 97]. Сподіваємося, що пропонована нижче бібліографія проблеми сприятиме подальшим спеціальним студіям, а також стане в нагоді командирам і капеланам окремих частин в удосконаленні навчально-виховної роботи в силових структурах незалежної України.

Список використаних джерел

1. Українська Галицька Армія. Матеріали до історії. Т. I. – Вінніпег, 1958. – 674 с.
2. Українська Галицька Армія. Матеріали до історії. Т. II. – Вінніпег, 1960. – 384 с.
3. Українська Галицька Армія. Матеріали до історії. Т. III. – Вінніпег, 1966. – 232 с.
4. Українська Галицька Армія. Матеріали до історії. Т. IV. – Вінніпег, 1968. – 290 с.
5. Українська Народна Республіка. Головна управа війська. Накази. – Б/м, 1920. – 106 с.
6. Українська Народна Республіка. Головна управа Української Держави. Накази Армії. – Київ, 1918. – 500 с.
7. Українська Народна Республіка. Накази військової Офіції УНР. – Київ, 1918. – 400 с.
8. Ульяновський В., Андрусин Б. Церква в українській Гетьманській Державі: попередні нотатки та документи // Останній Гетьман. – Київ, 1993. – С. 285–397.
9. Черная книга ("Штурм небес"). Сборник документальных данных о положении духовенства в Российской православной церкви в период гражданской войны в России // Москва. – 1991. – № 1. – С. 142–159.
10. Білон П., о. Спогади. Ч. I. – Пітсбург, 1952. – 124 с.
11. Білон П., о. Спогади. Ч. II. – Пітсбург. – 134 с.
12. Гайдукевич О., о. Було колись. Із записок польового духовника УГА. – Львів, 1937. – 110 с.
13. Їжак М., о. Зі стрілецької слави // Українське слово. – 1916. – 17 жовтня.
14. Качор А. Полевий духов-

- ник о. А.Гаврищак: Спомини // Вісті комбатанта. – 1969. – Ч. 3–4. – С. 38–39. 15. Кончак Й., о. Спомин з військової служби в Українській Дивізії і Польському корпусі (1939–1952) // Вісті комбатанта. – 1996. – Ч. 3. – С. 83–88. 16. Левенець М., о. Під Бродами // Сурмач. – Лондон, 1984. – Ч. 1–4. – С. 21–22. 17. Нагаєвський І., о. Спогади польового духовника. – Торонто, 1985. – 184 с. 18. Пашевський П. Протопресвітер. Із моїх спогадів про "Зимовий похід" Армії УНР (6.XII.1919–6.V.1920) // Шлях. – 1938. – Ч. 9. – С. 5–6. 19. Сокольський О. Наші незабутні "Отці з Риму" // Вісті комбатанта. – 1990. – Ч. 1. – С. 41–44. 20. Чайковський Т., о. Щоденник // Лебедович І. Полеві духовники УГА. – Вінніпег, 1963. – С. 260–298. 21. Алфимов А. Во имя достойного будущего // Журнал Московской Патриархии. 1995. – № 1–4. – С. 16–19. 22. Андрусин Б. Церква в Українській державі. Доба Центральної Ради. – Київ, 1997. – 200 с. 23. Білон П., о. Похідна церква 6-ї стрілецької Січової дивізії // За державність. – Варшава, 1938. – 36. 8. – С. 155–176. 24. Боляновський А. Дивізія "Галичина". Історія. – Львів, 2000. – 528 с. 25. Борщевич В. Волинський пам'яник. – Рівне, 2004. – 408 с. 26. Борщевич В. Доля священників УАПЦ Волині, 1944–1950 рр. – Луцьк, 1997. – 213 с. 27. Борщевич В. Українське військово-духовенство // Сурмач. – Львів, 1997. – С. 36–39. 28. Бугаєнко В. Патріотично-виховна робота серед воїнів УПА // Історія слов'янських народів: актуальні проблеми дослідження. Вип. 6. – Київ, 2000. – С. 232–234. 29. Верига В. Слідами батьків: нариси історії 30-го полку дивізії "Галичина" Української Національної Армії. – Львів, 2002. – 246 с. 30. Військове і флотське духовенство // Людина і світ. – 2000. – № 5. – С. 17–21. 31. Военные традиции России: история, психология, культура. – Санкт-Петербург, 2000. – 130 с. 32. Вооруженные силы Австро-Венгрии. Ч. I. – Санкт-Петербург, 1912. – 134 с. 33. Восторгов И.И. Вопросы религии и православия в современной великой войне. – Москва, 1915. – 70 с. 34. Вуйцик І. Священик в уніформі // Мета. – 1994. – 20 лютого. 35. Гарбуз А. Служба капеланів в армії Великобританії // Зарубежное обозрение. – 1998. – № 6. – С. 6–9. 36. Гірняк Н. Організація, духовний зріст Українських Січових Стрільців. – Філадельфія, 1955. – 84 с. 37. Голинський П. Богослови в роках визвольної боротьби // Альманах українських богословів. – Перемишль, 1937. – С. 147–163. 38. Голод І. Капелан УГА загинув рятуючи євреїв // Молода Галичина. – 2004. – 17 березня. 39. Даниленко С.Т. Дорогою ганьби і зради. – Львів, 1972. – 222 с. 40. Джури І. Релігія в Вооруженных Силах США // Зарубежное военное обозрение. – 1996. – № 6. – С. 14–16. 41. Довбня В. Січові Стрільці кївського формування у визвольних змаганнях 1917–1920 років. – Київ, 2002. – 220 с. 42. Духовенство военное // Военная энциклопедия. Т. 9. – Санкт-Петербург, 1912. – С. 244–245. 43. Ортинський Л. Українська Дивізія на тлі подій Другої світової війни // Броди. Збірник. – Нью-Йорк, 1974. – 282 с. 44. Заброварний С. Галицька "Весна народів" 1848 // Український альманах. – Перемишль, 1998. – С. 115–117. 45. Задунайський В.В. Структура Армії УНР доби Директорії. – Донецьк, 1994. – 25 с. 46. Збройні сили і капелани // Людина і світ. – 1995. – № 5–6. – С. 23–28. 47. Зінько В., о. ЧСВВ. Душпастирська служба в українських арміях // Світло. – 1995. – № 10. – С. 346–347. 48. Іларіон, митрополит. Українська Церква за Богдана Хмельницького. – Вінніпег, 1956. – 144 с. 49. Кандидов В. Релігія в царській армії. – Москва, 1929. – 92 с. 50. Кандидов В. Церковь и гражданская война на юге. – Москва, 1931. – 295 с. 51. Кандидов В. Релігія в царській армії. – Харків; Одеса, 1930. – 120 с. 52. Карівець М., о. Листи втрат І-ї бригади УСС (1919) // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 5. – С. 21–22; Ч. 6. – С. 22; Ч. 7–8. – С. 34–37; 53. Каровець М., о. ЧСВВ. Зі записок полевого духовника Бригади УСС // Українська Галицька Армія. Т. I. – С. 125–132. 54. Катехизис русского солдата. – Москва, 1913. – 99 с. 55. Кентій А.В. Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр. – Київ, 1999. – 284 с. 56. Кияк К. Капеланська служба в збройних силах України // Нова Зоря. – 1996. – серпень. – Ч. 21. 57. Колісник Р. Військова управа дивізії "Галичина". – Торонто, 1990. – 168 с.; 58. Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. – Львів, 1995. – 284 с. 59. Колянчук О. Українська військова еміграція в Польщі 1920–1939 рр. – Львів, 2000. – 274 с.; 60. Коханчук Р.М. Душпастирська опіка військових. – Київ, 2004. – 221 с..

61. Кривецький І. Батальон руських гірських стрільців 1849–1850 // Записки НТШ. – Т. 107. – С. 53–73. 62. Кривецький І. Оборонна організація руських селян на галицько-угорському пограниччю в 1848–1849 рр. // Записки НТШ. Т. 63. – С. 1–26; Т. 64. – С. 27–58. 63. Кречковський Ю. Капелани Дивізії "Галичина" // Волинь. – 1995. – 28 лютого. 64. Крук В. УПА в обороні християнської України // Українська ідея і чин. – 1998. – № 3. – С. 49–58. 65. Кузнецов В.Д. О постановке религиозного воспитания в военно-учебных заведениях российской армии. 1880–1917 гг. // Военные традиции России. История, психология, культура. – Санкт-Петербург, 2000. – С. 38–42. 66. Лаба В., о. Духовна опіка над стрільцями 1-ї Української дивізії // Вісті Братства колишніх вояків 1-ї Української дивізії УНА. – 1951. – Ч. 10–11. – С. 5–7. 67. Лаба В., о. Українські полеві духовники наших пам'ятних днів // Лебедович І. Полеві духовники У.Г.А. – С. 71–73. 68. Ласкеев Ф. Историческая записка об управлении военным и морским духовенством за минувшее столетие 1800–1900. – Санкт-Петербург, 1900. – 151 с. 69. Лебедович І., о. Полеві духовники Української Галицької Армії. – Вінніпег, 1963. – 326 с. 70. Лисенко О.Є. До питання про становище церкви в Україні в період Другої світової війни // Український історичний журнал. – 1995. – № 3. – С. 73–81. 71. Лисенко О.Є. Релігія та церква у теорії і практиці українського націоналізму / 20–40 роки ХХ ст. // Український історичний журнал 2000. – № 6. – С. 29–50. 72. Литвин М.Р. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів, 1998. – 488 с. 73. Львов П.Н. Памятная книга о правах и обязанностях армейского духовенства. – Гельсингфорс, 1870. – 162 с. 74. Мазур С. Войска и духовный потенциал традиционных религий России // Войсковой вестник. – 2001. – № 3. – С. 34–43. 75. Малецкий М. Українській військовій формування в Другій світовій війні // Альманах Українського Народного Союзу. – 1985. – С. 171–177. 76. Маркусь В. Отець д-р Іван Гриньох, священник-громадянин // Сучасність. – 1995. – № 7–8. – С. 101–105. 77. Морозов П. Военно-церковная служба Бундесвера // Зарубежное военное обозрение. – 1996. – № 6. – С. 13–15. 78. Марчук В. Церква, духовність, праця. Греко-католицька Церква в суспільному житті України ХХ ст. – Івано-Франківськ; Плай, 2004. – 460 с. 79. Никифоров Е. Церковь и армия // Радонеж. – 1995. – № 15. – С. 1–2. 80. Новиков В.С. Армия и Русская православная церковь // Армия. – 1992. – № 4–5. – С. 60–66. 81. Оников Л. Войну с духовенством и церковью начал Сталин // Вечерняя Москва. – 1996. – 15 июля. 82. Павлов А.М. Война. Армия. Религия. – Москва, 1988. – 156 с. 83. Пашевський П., о. Участь українського військового духовенства в боротьбі за визволення України // Церква і Нарід. – 1936. – Ч. 10–15 травня. – С. 327–330. 84. Пиріг Р. Фонди і колекції Музею визвольної боротьби України у Празі в складі Центрального державного архіву громадських об'єднань України // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Вип. 12. – Київ, 1999. – С. 77–87. 85. Погорілець Я. Отець Когут – священник наших партизанів // Тернопіль, 1997. Регіональний річник. – Тернопіль, 1997. – С. 174–175. 86. Поликарпов В. Церковь и армия в России // Ориентир. – 2000. – № 9. – С. 58–61. 87. Послання Блаженішого Патріарха Йосифа І в 40-річчя УПА // Визвольний шлях. – 1982. – Ч. II. – С. 1283–1287. 88. Религиозно-нравственное воспитание в российской армии: Мысли, изречения, исторический опыт. – Санкт-Петербург, 1998. – 171 с. 89. Ріміні 1945–1947. Збірник. – Нью-Йорк, 1979. – 325 с. 90. Содоль П. Українська Повстанська Армія 1943–1949. Довідник. – Нью-Йорк, 1994. – 199 с. 91. Срібнік І. Обеззброєна але не скорена. Інтернована Армія УНР в таборах Польщі і Румунії (1921–1924). – Київ; Філадельфія, 1997. – 188 с. 92. Ткаченко С. Повстанческая армия: тактика борьбы. – Минск; Москва, 2000. – 510 с. 93. Турій О. Українське духовенство і національно-політична боротьба в Галичині під час революції 1848–1849 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 9. – Львів, 2001. – С. 159–180. 94. Футулійчук В.М. Служба преподобництва УГА // Українські варіанти. – 1999. – № 1–2. – С. 68–73. 95. Футулійчук В.М. Українська Галицька Армія: військово-патріотичне виховання та вишкіл (1918–1920). – Львів; Донецьк, 2000. – 152 с. 96. Шуба Олексій. Релігія в етнонаціональному розвитку України. – Київ, 1999. – 320 с. 97. Якимович Б. Збройні Сили України. Нарис історії. – Львів, 1996. – 359 с. 98. Яковлева

Л. Празькі фонди у Києві // Пам'ятки України. – Київ, 1994. – № 3–6. – С. 120–122.

Dmytro Zabzaliuk

THE PROBLEM OF CHAPLAIN SERVICE IN UKRAINIAN MILITARY FORMATIONS IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

The article deals with the chaplain service in the Legion of Ukrainian Sich Riflemen, Ukrainian Galician Army, Army of the Ukrainian National Republic. Division "Galicia".

УДК 94 (477)

Ярослав Дзісяк

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА ЯК ЕЛЕМЕНТ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ТЕНДЕНЦІЇ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

В статті розкриваються процеси мінізації сфер народного господарства України в складі Радянського Союзу наприкінці 1980-х років та в перші роки незалежності.

Розглядаючи проблему історичної зумовленості економічної кризи в Україні наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст., не можна залишити без розгляду таке поширене явище суспільно-політичного й економічного життя, як корупція і тіньова економіка. Її масштаби в тій чи іншій державі залежать, з одного боку, від історичних традицій, культури, менталітету загалом, а з іншого – від політичного режиму, системи організації влади та соціального управління, що є взаємопов'язаними. Загалом тіньову економіку можна розділити на три сектори: 1) підпільний – що являє собою ухилення від сплати податків, нелегальне виробництво товарів і послуг і т. ін.; 2) фіктивний – фальшиві гроші, інші прояви фальсифікації; 3) кримінальний – наркоманія, проституція, торгівля людьми, зброєю і привласнення доходів від злочинної діяльності. Дослідник Е. Фейдж наводить наступне визначення: "Тіньова економіка включає в себе всю економічну діяльність, яка з якихось причин не враховується офіційною статистикою і не потрапляє до валового національного продукту [1: 531]. Через великі обсяги тіньового сектору розвинуті країни визначають обсяг своєї тіньової економіки з похибкою у кілька десятків відсотків. Так, США – 5 – 21 % (за деякими джерелами – 3 – 33 %), Швеція – 2,5 – 12 %, Канада – 3,5 – 19 %, Італія – 9 – 19 % [2: 638]. Виробництво товарів і послуг у Чехії на початку 1990-х років, що не фіксувалося офіційною статистикою і уникало оподаткування, складало 15 %, у Польщі – 18, Угорщині – 23, Болгарії – 29 % від сукупного ВВП. У Росії рівень тіньової економіки вказаного періоду досягав не менше 40 % [3: 100]. У більшості республік колишнього СРСР зростання тіньової економіки мало вибуховий характер, і за період реформ її частка збільшилася від 11 до 30 – 50 % ВВП [3: 101].

Здобувши незалежність, Україна одержала у спадок від СРСР значну розгалужену структуру тіньової економіки. Правоохоронна система не була спроможна сама по собі звільнити суспільство від тіньової економіки. Окрім того, корупція і починалася з вищих органів влади, які й представляли керівні гілки партії, КДБ, МВС, й інших владних структур. У другій половині 1980-х років почався найбільш інтенсивний ріст організованої економічної злочинності. За абсолютними обсягами тіньової економіки перше місце посідало сільське господарство – 23 млрд. крб. в рік в межах СРСР. На нього припадало бли-

зько третини обсягу тіньової економіки у сфері матеріального виробництва. На другому місці знаходилися торгівля і галузь громадського харчування – 17 млрд. крб., на третьому і четвертому – будівництво і промисловість – відповідно 12 і 10 млрд. крб. [4: 41]. У всіх цих галузях народного господарства темп зростання тіньового сектору визначався головною мірою збільшенням масштабів приписок, а також великих і дрібних крадіжок. У значних масштабах розкрадалися будівельні матеріали, бензин, корми, мінеральні добрива, м'ясо і м'ясопродукти, сільськогосподарська продукція, обладнання, сировина, лісоматеріали [5, с. 68]. Значні втрати виникали внаслідок нецільового використання державного транспорту. Широко намітився обрахунок покупців. З кожних 100 покупців 30 обманювали в середньому на одній покупці на 10 – 20 коп., що в сумі становило від 5 до 10 млрд. крб. [6: 67]. У громадському харчуванні недостача продуктів складала від 20 до 60 %. Таким чином, навіть за неповними розрахунками обсяг незаконних привласнень складав приблизно 7 – 8 % національного доходу, або близько 10 % фонду заробітної плати в народному господарстві. Значна частина цих сум була джерелом фінансування тіньової економіки. З погляду впливу тіньової економіки на економічні, соціальні й політичні процеси велике значення має її відносна вага в різних галузях народного господарства. Тут лідирувала сфера послуг: побутове обслуговування населення – приблизно на рівні половини загального обсягу від реалізації послуг населенню – 6 з 14 млрд. крб. та невиробнича сфера – до однієї третьої сукупного офіційного обсягу послуг [4: 41]. Другим за величиною був ринок тіньових рекреаційних послуг, обсяг яких досягав 2,7 – 3,2 млрд. крб. Номенклатура і асортимент послуг тут були досить великі. Третє місце займали медичні послуги. Їх обсяг досягав 2,5 – 3 млрд. крб. в рік. Значною мірою сформувався тіньовий сектор і в освіті. Різко підвищився обсяг тіньової економіки в торгівлі і громадському харчуванні, матеріально-технічному постачанні, збуті, заготівлі, будівництві та сільському господарстві; у невиробничій сфері – в житлово-комунальному господарстві, охороні здоров'я, ряді інших побутових послуг [4: 42].

Результатом діяльності тіньових структур виступав інвестиційний процес. Саме дисбаланс між інвестуванням і реальними напрямками розвитку суспільства породжував негативні тенденції й різноманітні кризи – продовольчу, житлову, екологічну й інші. Саме будівництво було найбільшим каналом тінзації економіки за рахунок завищення вартості будівництва, безконтрольності витрат та незацікавленості в кінцевому результаті.

Заслуговує на увагу історична зумовленість такого соціально-економічного явища, як експлуатація державою праці населення. Його можна віднести до т. зв. державницької тіньової економіки. У 1980-ті роки в Україні 70 % фактично заробленого трудівником йшло на рахунок держави і тільки близько 30 % – на оплату праці [7: 32]. Отже, соціалістична держава насправді виявилась експлуататором найширших мас людей.

За твердженням доктора економічних наук, завідділом Інституту Європи Російської Академії Наук В. Курова, з кінця 1970-х років вже жодного зростання валового національного продукту в СРСР не було, хоча радянська статистика продовжувала фальсифікацію офіційних даних, розмір тіньової економіки досягав 25 % ВВП [8, с. 137]. Товари вироблялися тільки по плану, причому частина товарів по плану ж і реалізовувалася, а інша – йшла на склад, або просто знищувалася.

Партійно-чиновницька бюрократія, маючи відповідні засоби впливу на економіку і виступаючи замовником широкого асортименту товарів і послуг, об'єктивно заохочувала зростання кількості тіньових структур. Суспільство в результаті складного історичного процесу виявилось глибоко хворим. Серед причин цього в першу чергу слід назвати відсутність плюралізму в структурі влади, а також в економіці та суспільній ідеології. Із цим тісно пов'язана бюрократизація життя країни [9: 75]. Тіньова економіка була не тільки фактором дестабілізації розвитку народного господарства, а й формування масових стереотипів, що регулювали поведінку людей. Тінзація вітчизняної економіки була породжена суспільним устроєм та директивною, наказовою системою господарювання, а також адміністративним, бюрократичним і центристським укладом життя.

Окремої уваги потребує такий компонент тіньової економіки, як монополізація виробництва й торгівлі. Ця проблема тісно пов'язана із радянським минулим, а саме з ліквідацією позаринкового монополізму, на основі використання методів державного тиску,

що зумовило фактичну відсутність конкуренції на ринку з усіма її негативними наслідками. Будучи монополістом на ринку, підприємства без перешкод скорочували виробництво дешевих виробів і нарощували виробництво дорогих. При дефіциті будь-який продукт ставав конкурентноспроможним. Так, в Українській РСР у легкій промисловості щорічне оновлення асортименту (за період 1986 – 1991 рр.) досягло 80 %. При цьому при незначній зміні (на 0,1 – 0,2 пункта) якісних оцінок ціни товарів зростали у 2 – 4 рази. Така тенденція спостерігалася практично на всіх підприємствах України [10: 39]. На початку 1990-х років понад 900 промислових підприємств займали монопольно-домінуюче становище у виробництві більш як 2365 найважливіших видів промислової продукції – вони випускали понад 35 % її загального обсягу, випуск продукції підприємством більше цієї частки, згідно закону, є монопольним. А 185 підприємств були єдиними виробниками 840 видів продукції. У господарстві республіки було понад 90 % монопольних адміністративно-організаційних структур [11: 89].

Із приватизацією одним з найважливіших складових ринкової економіки пов'язано чимало складних суспільних процесів, що значною мірою зачіпають сферу економічної тінізації. Значною мірою було деформоване поняття загальнонародної соціалістичної власності. Остання виражалася вартістю замків, басейнів, запасів золота, коштовних металів, творів мистецтва, антикваріату у власності керівників народного господарства і за сумісництвом – комуністичної партії. Сюди також належать кошти, що спрямовувалися на розваги, відпочинок та інші особисті потреби керівництва, сумарний оборот яких був також достатньо великий. За рахунок неофіційних прибутків успішно функціонували готелі, ресторани, а також підпільні притони, казино та інші привілейовані і закриті заклади [4: 45]. Після проголошення незалежності основною причиною зростання тіншового сектора в українській економіці були дії уряду, скеровані на збереження розподільчої та інших державних монополій в умовах лібералізації цін і набуття державними підприємствами прав власності. У результаті цього збільшилися масштаби "законного" та "незаконного" впливу капіталу, "дикої" приватизації і незаконних платежів, пов'язаних з корупцією і функціонуванням нелегальних структур [12: 66]. Оскільки на порядок денний було поставлено приватизацію, на економічній арені за контроль або право власності над найбільш вартісними державними активами зійшлися представники чотирьох економічних кланів: директори великих державних підприємств та керівники колгоспно-радгоспної системи; колишня партійно-радянська номенклатура та середній прошарок державно-бюрократичного апарату; частина колишньої комсомольсько-партійної номенклатури; колишні кооператори, які не мали відповідного політико-економічного підґрунтя, але покладалися на досить значні капітали, накопичені після проголошення перебудови [13: 83].

На початку незалежності існувало чимало чинників, які сприяли розвитку тіншової економіки. Серед них варто виділити основні: амністування осіб, які вчинили економічні злочини; створення кооперативів із значною питомою вагою колишніх карних злочинців; ідеологічний супровід процесу легалізації представників тіншової сфери; перехід колишніх компартійних та комсомольських функціонерів у банківську сферу; відкриття кордонів, що давало змогу вивозити дефіцитні товари; деструктивні механізми високої інфляції; перехід національного капіталу за кордон; обкладання приватних, а часто і державних підприємницьких структур податками з боку рекету тощо [14: 46]. Зволікання з реформами замість проголошеної соціальної справедливості створило сприятливі умови для зростання тіншового сектора економіки і концентрації власності в руках невеликого кола осіб, переважно причетних до державної влади. В основі цього були взаємопроникаючі та взаємодоповнюючі інтереси суб'єктів кримінальної економіки і владних чиновників усіх рівнів. Таке суспільство відтворювало тіншову економіку з відповідними потребами, стимулами й неофіційними законами.

Головна загроза від тінізації економіки – це не лише несплата податків, а й неможливість повноцінного включення значної частини економічних операцій у сферу соціально-економічних відносин і виникаюча розірваність господарського обороту. Це підриває фінансову систему, скорочує потенціал банків, руйнує грошовий обіг, створює кризу ліквідності, знижує сукупний попит і формує неадекватну цінову політику. Основною перед-

умовою успішності боротьби з тіньовою економікою є подолання товарного дефіциту, монопольних явищ у процесах виробництва, обміну, розподілу і споживання.

Історичний досвід розвитку економіки показав, що головний інструмент формування ефективної економіки і цивілізованого суспільства – це нормально функціонуючі соціальні та економічні інститути. Головні соціальні інститути будь-якого суспільства – це сім'я і шлюб, політична, правова системи, ЗМІ, інститути науки та культури, освіти і медицини, церква тощо. Роль цих інститутів в економічній сфері полягає у тому, що вони покликані створити умови для її повноцінного розвитку. Сукупність соціальних інститутів з їх особливою роллю і зразками соціальної поведінки утворює громадянське суспільство, необхідне для розвитку нормальної (не тіньової і не кримінальної) економіки [15: 16]. Для формування такого суспільства, як правило, потрібні століття. Україна як колоніальний придаток Російської імперії в силу свого історичного розвитку такого часу не мала. Закономірним наслідком цього виявився вибуховий ріст тіньової економіки в 90-ті роки. Для мінімізації тіньових структур народного господарства України потрібно створити відповідне інституційне економічно-правове середовище, що базується на політично оновленій і демократично обраній владі.

Список використаних джерел

1. Основи демократії / за ред. А. Колодія – К.: АйБі, 2002. – 631 с.
2. Мочерний С., Топішко І. Тіньова економіка // Економічна енциклопедія у 3 томах за ред. Воронович Л. М. – К.: Академія, Тернопіль: ТАНГ. – Т. 3. – С. 637 – 638 с.
3. Богомолов О. Г. Реформи в зеркале международных сравнений. – М.: Экон., 1998. – 212 с.
4. Корягина Т. И. Анализ, оценки, прогнозы // Дружинин Б. А. Теневая экономика. – М., 1991. – С. 28 – 45.
5. Крылов А. А. Порок нации или...? // Дружинин Б. А. Теневая экономика. – М., 1991. – С. 66 – 81.
6. Трегобчук В. Київ: екологія та економіка міста. – К.: Знання, 1992. – 46 с.
7. Панченко П. П. Виникнення і розвінчання міфу про комуністичне ставлення до праці // Український історичний журнал. – 1992. – №12. – С. 32 – 42.
8. Куров В. Так что же погубило советскую экономику? // Вопросы экономики. – 1998. – №7. – С. 133–140.
9. Сахаров А. Мир, прогресс, права человека. – Л.: Советский писатель, 1990. – 126 с.
10. Ільєнченко М. Проблема демонополізації промисловості України // Економіка України. – 1994. – №4. – С. 88 – 92.
11. Мних М. Монополізація економіки України і можливості проведення антимонопольної політики // Економіка України. – 1993. – №3. – С. 35 – 41.
12. Швайка М. Коли не приватизація, то "тінізація" // Віче. – 1994. – №12. – С. 63 – 68.
13. Полунєєв Ю., Загоруйко Ю. Культурний шок у посткомуністичних суспільствах у період ринкової трансформації // Сучасність. – 1994. – №10. – С. 78 – 91.
14. Пахомов Ю. Посткомуністична "буржуазія" як загроза цивілізованому ринку // Політична думка. – 1995. – №1. – С. 43 – 47.
15. Рывкина А. Тенезация российского общества: причины и последствия // Социс. – 2000. – №12. – С. 15 – 21.

Yaroslav Dzyzyak

THE SHADY ECONOMY AS PART OF SOVIET SOCIETY AND ITS TENDENCY IN THE INDEPENDENT UKRAINE

The criminal process of national economy in Ukraine as part of Soviet Union at the end of 1980-s and in first years of independence has been described in the article.

УДК 94 (477)

Ярослав Секо

РОЗКОЛ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я (1988–1993 РР.).

У статті розглядаються причини розколу українського православ'я крізь призму пошуку в його середовищі власної ідентичності.

У цьогорічному посланні Президента України до Верховної Ради, В. Ющенко вчергове повторив незмінність курсу на створення Помісної Української Церкви. Його попередники – Л. Кравчук і Л. Кучма, декларуючи аналогічні цілі, нічого путнього в цьому напрямку не досягли. Чи по силам це "новій владі" покаже час. Наразі ж доречно ще раз поглянути на причини кризового стану в українському православ'ї, основні вузли котрого варто шукати на межі 1980–1990-х рр.

У науковій історіографії домінує думка, що розкол українського православ'я був практично запрограмований його неорганічністю українському національному контекстові. Спроби подолати цю неорганічність не припинялися починаючи від перепідпорядкування Київської митрополії Московському патріархату в 1686 р. Природно, що горбачовські реформи інтенсифікували цей процес [1: 51]. Історичне коріння конфліктності криється у тривалому розчленуванні українського народу між різноконфесійними державами, а одною із суттєвих причин загострення міжконфесійних відносин на межі 1980–1990-х рр. став стихійний початок релігійного відродження, надто різкий перерозподіл сфер впливу церков, спротив певної частини населення спробам насильної і швидкої українізації суспільного життя [2: 196].

У основі такого підходу лежить не просто взаємозалежність між релігійним і національним рухом, але й визнання того, що відродження українських національних церков (греко-католицької та автокефальної) було складовою національного руху. Ця теза вимагає корекції щодо вірних українських єпархій Руської православної церкви (РПЦ). Якщо для греко-католиків та автокефалів релігійне відродження було насамперед шансом для інституціонування, то для решти православних України головний пріоритет полягав у можливості відкрито сповідувати свої переконання. Повернення православ'я як традиційної релігії вже було здобутком безвідносним до національних вимог. Констатація цього факту дозволяє поглянути на розкол у православ'ї з точки зору пошуків церквами власної ідентичності не лише співвідносно до змін у становищі української нації, але й по відношенню до нових поставлених умов життя суспільства.

Світоглядно атеїстична радянська влада протягом всього свого існування церкву вимушено терпіла. Не маючи змоги її ліквідувати, вона намагалася її контролювати. Для РПЦ, єдиної православної конфесії на Україні, десятиліття комуністичного панування стали складним випробуванням, коли служіння Богу вимагало одночасного ставлення свічок чорту. Конформізм і нонконформізм, співпраця з КДБ і перебування у таборах, у той час паралельно існували в межах церкви. Власне протягом семидесяти років РПЦ йшла курсом визначеним патріархом Сергієм, який полягав у збереженні церковної організації в обмін на лояльність до влади. РПЦ залишилася в СРСР і забезпечувала віруючих людей духовною опікою в непростий атеїстичний час. Про цю її роль не варто забувати сьогodнішнім критикам.

Першим випробуванням для РПЦ на Україні в роки перебудови стало піднесення руху за легалізацію Української греко-католицької церкви (УГКЦ). Її активне відродження посилювало диференціацію серед православних і сприяло пошуку нових форм ідентичності. Зважаючи на активне використання греко-католиками етнічних характеристик і підкреслення свого національного характеру логічним стало вироблення аналогічної альтернативи в межах православного віровчення. Тим паче, що певний досвід у цій царині був (створення УАПЦ у 1921 р., її відродження у 1942 р.). У межах РПЦ, якщо виключати

крайні консервативні елементи, виявилось два погляди на цю проблему: 1) радикальний – негайний вихід зі складу РПЦ і створення Української автокефальної церкви (УАПЦ); 2) еволюційний – розширення церковного самоуправління і поступове здобуття автокефалії.

Розглянемо ці варіанти детальніше. 19 серпня 1989 р. священники львівського Петропавлівського собору на чолі з В. Яремою та І. Пашулею, а також церковний комітет та парафіяни оголосили про свій вихід зі складу Московського патріархату. Рух за автокефалію набув свого розвитку після приєднання до нього позаштатного єпископа РПЦ Іоанна (Боднарчука). Створення УАПЦ опиралося на наступні принципи: 1) соборність церкви, що передбачає призначення священників і єпископів та вирішення основних церковних справ громадським порядком на соборах представників священників та віруючих; 2) повна незалежність церкви від державних організацій; 3) засудження акту передання Київської митрополії під зверхність Московського патріархату в 1686 р.; 4) засудження тоталітарного винищення УАПЦ у 1930-х рр., вимога повної реабілітації ієрархії УАПЦ; 5) визнання своїм зверхником митрополита Мстислава (Скрипника) [3: 32].

Важливим кроком до створення УАПЦ стали збори 22 січня 1990 р. у м. Галич (Івано-Франківська обл.) православних священників (168 із 265) та мирян, що представляли 204 православних громад. На них було оголошено про вихід з РПЦ і входження до УАПЦ. Окрім них на початок лютого 1990 р. вийшли зі складу РПЦ і оголосили себе прихильниками автокефалії 82 парафії і 55 священників Львівської, та 26 парафій і 9 священників Тернопільської областей. Таким чином, загальна цифра становила 312 парафій і 232 священники [4: арк. 10]. Підсумком подальшої сецесії православних громад стало проведення 5–6 червня 1990 р. собору УАПЦ, на якому відбулася інституалізація церкви. Створені сім єпархій на території УРСР були швидше декларацією намірів, аніж реально відображали зростаючий рух православних до автокефалії. Лише на території Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей існувала відповідна соціальна база та настрої серед населення. Якщо на початку 1990 р. у цих областях нараховувалося 2718 релігійних організацій РПЦ, то на його кінець – лише 682. У цей же час кількість громад УАПЦ зростає до 791, при тому, що існували громади котрі не пройшовши реєстрацію залишалися де-юре в складі РПЦ. Ще частина громад перейшла під юрисдикцію УГКЦ [5: 19]. У той же час у Закарпатській, Рівненській, Чернігівській, Чернівецькій та Сумській областях автокефальний рух знаходився на ембріональній стадії. Станом на 1 січня 1991 р. на території УРСР зареєстровано 940 громад УАПЦ, з них 96 % – у Тернопільській, Івано-Франківській, Львівській областях [6: арк. 15].

Таким чином, можна говорити про регіональний, західноукраїнський характер УАПЦ на початковому етапі. Цим, власне, дана церква відрізнялася від своєї ідейної попередниці УАПЦ на чолі з В. Липківським у 1920-х рр., котра поширювалася в центральних та північних областях. Курс обраний православними радикалами з самого початку мав глибоке державницьке спрямування, був викликаний до життя силами українського націоналізму. Створення УАПЦ було політичним, а не релігійним явищем [7: 156]. Український етноцентризм внесений в ідеологію УАПЦ був хорошим ферментом для створення національної української церкви, здатної об'єднати українців, однак, він же був головною перешкодою для створення помісної церкви, яка б об'єднувала всіх громадян республіки незалежно від їх національності.

В основі ідеології автокефального руху з самого початку закладалися реставраційні мотиви – відродження традиції "київського" християнства, яке існувало до 1686 р. Серед його рис О. Колодний відзначає соборноправність в управлінні, демократизм у організації церковного життя, євангелійність у проповіді, відкритість до позитивів з інших релігій, толерантність по відношенню до інших конфесій, побутовість церковної практики [8: 5]. Також наголошувалося, що ця традиція є необхідним чинником формування національної свідомості. На думку ідеологів УАПЦ, виродження українства розпочалося з його відриву від духовного спадку, що своїм корінням сягає досвіду Візантії. Без усвідомлення цього, без осмислення місця України в цивілізованому полі християнського Сходу, без повернення українському народові спадку отців Церкви, досвіду святості Єгипту, Сирії, Афона, автентичного грецького обряду, звільнення від московського й латинського

впливів, навряд варто сподіватися на подолання психологічного бар'єра, що утримує нас в ролі "човників", здатних тільки частинками вивозити достояння "загального європейського дому", не даючи відчутти себе в цьому домі повноправними партнерами [9: 22].

Засуджуючи експансіонізм Москви в дискурсі її основоположної доктрини "Москви – третього Риму", автокефали альтернативою назвали Константинопіль. Повернувшись під омофор Вселенського патріарха вони сподівалися саме від нього отримати жадану автокефалію. Тому послідовна орієнтація на Константинопіль, посилення в релігійній практиці візантійських традицій стали наріжним каменем подальшого розвитку УАПЦ. Втім, дана концепція мала певні слабкі риси. По-перше, говорячи про статус Київської митрополії в складі Константинопольського патріархату протягом 10–17 ст., варто наголосити, що це була не автокефалія, а лише автономія, тоді як сьогодні ієрархами українських церков ставиться питання про автокефалію. Чомусь вважається, що Вселенський патріарх швидше надасть автокефалію українській церкві ніж Московський. По-друге, сама концепція дуже механічна. Її аргументи дуже однобоко висвітлюють історичний аспект розвитку Київської митрополії бо фактично підганяються під необхідні висновки. Не акцентується увага, що вже понад 300 років митрополія не мала прямих зв'язків із Константинополем. По суті, пропонується повернутися до перерваного, а не розвивати наявні здобутки. По-третьє, навмисно замовчується ключова проблема – канонічності власної церкви (згідно канонічного права православної церкви УАПЦ не вважається церквою оскільки не має канонічного єпископату), натомість вся увага концентрується на канонічності автокефалії. По-четверте, розвиваючись переважно у західних областях України церковна практика увібрала в себе латинські риси. Зокрема, замість київського звичаю служити у Великий піст пасію, служиться "хресна дорога".

Стратегія прихильників еволюційного шляху ґрунтувалася на збереженні канонічних зв'язків із Московським патріархатом, а отже, з усією повнотою православної церкви для створення на території України помісної церкви. Першим її етапом стала підтримка та розвиток національних сил у православ'ї при збереженні статус-кво в церковній структурі. Було збільшено випуск церковної літератури українською мовою, збережено національні особливості у культурі, призначення єпископів відбувалося із середовища місцевих священників. На другому етапі почала зазнавати змін церковна структура. В січні 1990 р. створено Український Екзархат у складі РПЦ. Його практичним виявом стала ліквідація ставропігій на території республіки та зростання ролі місцевого Синоду при вирішенні поточних церковних справ [10: 32].

У цьому еволюційному процесі варто відзначити суб'єктивний фактор – позицію Київського екзарха митрополита Філарета (Денисенка). Саме йому, після поразки на виборах Патріарха Московського в 1990 р., належить головна роль у форсуванні процесу унезалежнення від РПЦ. 9 липня 1990 р. єпископат УПЦ у Зверненні до Патріарха і Священного Синоду РПЦ запропонував надати новий імпульс для усамостійнення УПЦ. 28 жовтня 1990 р. патріаршою грамотою Алексій II благословив незалежність і самостійність УПЦ у своєму управлінні. Зберігаючи канонічну єдність з Московським патріархатом УПЦ отримала повну незалежність у організаційних, кадрових, фінансових справах. Її предстоятель отримав титул "Блаженнішого", що надавало йому значні повноваження в межах церкви. Державотворчі процеси в Україні протягом 1991 р. ще більше загострили питання навколо проголошення автокефалії УПЦ. 1–3 листопада 1991 р. за активної участі митрополита Філарета собор УПЦ приймає відповідне звернення до Патріарха Московського. Проте на архієрейському соборі РПЦ 31 березня – 5 квітня 1992 р. щодо цього питання позитивного рішення прийнято не було. Натомість вся увага сконцентрувалася на особі митрополита Філарета, якого згодом було позбавлено сану. Все ж, потрібно зауважити, що еволюція УПЦ була головним чином структурною. Відбувалося поступове унезалежнення від керівництва з Москви, але дуже повільно зміни входили в ідеологію і практику. Зберігалось "московське" православ'я з його синодальною моделлю управління, ієрархічністю, слабким розвитком участі мирян у активному житті церкви, акцентом на зовнішні форми культу тощо.

Радикали еволюцію УПЦ вправно продовжували не помічати. Всі кроки їм здавалися повільними, нещирими, мімікрією на їх дії, а сама УПЦ – притулком русофонів і

організацією скомпроментованою діяльністю з КДБ і владою. Митрополит Львівський Іоан (Боднарчук) доволі симптоматично це окреслив: "РПЦ ніколи не була доброю матір'ю чи сестрою для української церкви, а лише злою мачухою". Саме така не до кінця виважена позиція автокефалів ускладнила внутрішню ситуацію в УПЦ. Адже об'єктивно їх вихід з РПЦ (УПЦ) ослабив позиції тих сил, які прагнули до еволюційного, канонічного шляху проголошення автокефалії. У той час існувала гіпотетична можливість зайняття єпископських кафедр ієрархами лояльними до ідеї автокефалії. У західних областях люди просто б не прийняли інших. Однак, прагнення прихильників автокефалії до якнайшвидшого відділення звело цю можливість нанівець. Як результат, реакція західних єпископів УПЦ щодо проголошення автокефалії була негативна: хто хотів пішов у "автокефалію", хто хотів – до греко-католиків, залишилася меншість – ті, хто хочуть залишитися в молитовному єднанні з РПЦ.

Виникає запитання, наскільки варіант з автокефалією був можливим у той час? Гадаю, що його перспективи були незначні. Це зумовлювалося випередженням тенденцій до незалежнення української церкви від Московського патріархату над вимогами незалежності України в контексті національного руху. Вже в другій половині 1989 р. активісти УАПЦ поставили вимогу відділення від Москви, тоді як незалежницький курс керівництвом НРУ був озвучений лише наприкінці жовтня 1990 р. Зрозуміло, що ідея незалежної помісної церкви для переважної більшості населення за межами західного регіону була не зрозумілою. Намагання ж радикалів форсувати цей процес призводив до формування стереотипу несприйняття і навіть відторгнення. Автокефальність ставала своєрідним синонімом до слів "націоналізм", "бандерівець". Задовольняючи духовні потреби жителів західного регіону, УАПЦ була чужою для решти.

Тому УАПЦ не мала жодних можливостей, діючи самостійно сприяти кризі українського православ'я. За умови збереження СРСР, хай навіть у конфедеративному вигляді, УАПЦ була приречена на ізоляціонізм. Не маючи підтримки влади вона не змогла б позбутися регіонального присмаку. Проте, проголошення незалежності України надавало ідеї автокефалії, а отже УАПЦ, нових можливостей для реалізації. За підтримки націонал-демократів, а також особисто Президента України Л. Кравчука, у 1992 р. розпочався процес створення незалежної української церкви. 25–26 червня 1992 р. позбавлений священного сану митрополит Філарет зі своїми прихильниками прийняв участь у Всеукраїнському Православному (Об'єднавчому) соборі. При всій юридичній неоднозначності цієї події, тоді було проголошено злиття частинки УПЦ і УАПЦ у єдине ціле – Українську Православну Церкву Київського Патріархату (УПЦ-КП).

Домінуючою стала теза: "Незалежній державі – незалежну Церкву". Її помилковість, а точніше – поспішність, очевидна. Не варто забувати, що Церква на Україні нараховує тисячолітню історію, не рахуватися з якою не можливо. Проголошуючи державну незалежність у 1991 р., українські політики, значною мірою, випереджали реальне зростання національної свідомості серед українців, робили незалежну Україну проектом для майбутнього. Домовленості серед еліти стали запорукою проголошення незалежності, а не потужний низовий національний рух. Тому розриваючи політичні, економічні зв'язки з Росією населення вкрай обережно ставилося до розриву культурного, міжособистісного. Не випадково питання належності до УПЦ, яка виступала одним із консолідуючих чинників у межах пострадянського простору, набуло такого гострого резонансу. Крім того, духовне відродження після тривалого атеїстичного періоду зробило питання віри особистісно значимим, а релігійна ідентичність стала однією з визначальних.

Особливості "депутатського" підходу до розв'язання церковного питання, можна окреслити в наступних положеннях: 1) констатація того, що релігія (як правило мається на увазі саме православ'я) має відіграти ключову роль в державо- та націотворчому процесі; 2) актуалізація в свідомості громадян думки, що РПЦ себе повністю дискредитувала, будучи на протязі понад 300 років інструментом пригнічення українців, тоді як з автокефальною церквою (як варіант – УГКЦ) пов'язані визвольні змагання української нації та її майбутнє; 3) ігнорування церковного канонічного права, надання переваги політичній доцільності; 4) не врахування реальних настроїв громадян особливо східних і південних областей, намагання нав'язати їм новий тип релігійної ідентичності.

Все це привело до того, що погляди діячів УПЦ-КП на проголошення автокефалії стали повністю інструментальними. Відкинувши питання канонічності як другорядне, головний акцент було зроблено на визнання церкви з боку української влади. Об'єднавчий собор безумовно вивів ідею автокефалії на новий рівень. Вона отримала пріоритетну роль у процесі державо- та націотворення. До процесу створення української церкви долучилися нові регіони, насамперед, центр та північ. Попри всю свою неоднозначність та звинувачення в авторитаризмі й аморальності, митрополит Філарет залишився доволі авторитетною особою в церковних колах. Не випадково на його заклик створити українську церкву відкликнулася частина священнослужителів УПЦ. Якщо у 1991 р. УАПЦ нараховувала 940 громад, то в 1993 р. УПЦ-КП їх мала – 1904 [11: 385].

Втім, об'єднавчий собор не досяг бажаного результату. Злиття двох утворень, за якими стояла відмінність світоглядів, традицій, поглядів на питання організації церкви, виявилось надто механічним. Із самого початку в автокефальному русі співіснувало два погляди на розвиток церкви: 1) соборноправна, яка ґрунтувалася на посиленні ролі братств мирян у житті церкви; 2) синодальна, яка спиралася на російську традицію домінування священнослужителів, особливо вищих ієрархів [12: 32]. Об'єднання з частиною УПЦ на чолі з митрополитом Філаретом відповідало інтересам прихильників синодальної моделі. У той же час, прихильники соборноправної моделі, перебуваючи в меншості й орієнтуючись на закордонну УАПЦ на чолі з митрополитом (патріархом) Мстиславом, це об'єднання не сприйняли. З усією очевидністю це проявилось після смерті Мстислава у червні 1993 р., коли було проголошено відновлення УАПЦ під керівництвом закордонного митрополита Константина (Багана), а згодом – обрання у вересні 1993 р. патріархом Димитрія (Яреми).

Питання ідентичності УПЦ-КП з самого початку стало кон'юнктурним. Повернення до традицій "київського" православ'я було надто зовнішнім – українізація церкви, участь у державних та громадських заходах. У той же час у внутрішньому житті переважали пережитки "московського" православ'я, що було закономірним наслідком виховання священнослужителів у семінарській системі РПЦ. Активна участь у її створенні народних депутатів сильно секуляризувало діяльність УПЦ-КП, що дозволило деяким оглядачам навіть говорити про цю конфесію як про щось середнє між церквою і політичною партією. Очевидно, що це зумовлювалося її створенням "під Українську державу".

Таким чином, протягом 1989–1993 рр. в українському православ'ї розпочався пошук власної ідентичності, що зумовлювався втіленням у життя права на свободу віросповідання та змінами в державному статусі України. Цей процес із самого початку виявився дуже заполітизованим, адже вибір віруючими тієї чи іншої православної конфесії тісно переплітався з політичним вибором. Його наслідком став розкол православної церкви на три конфесії кожна з яких намагається репрезентувати себе виразником настроїв української нації.

Саме в цей час виникли ті проблеми розв'язання котрих заводять об'єднавчий процес у глухий кут: питання канонічності УАПЦ та УПЦ-КП; наявність відверто проросійських настроїв серед частини ієрархів УПЦ; суб'єктивний фактор у особі деяких ієрархів, зокрема патріарха Філарета; існування на території України трьох православних конфесій, кожна з яких має власну інфраструктуру та матеріальні ресурси; відсутність в теорії такого ідеалу помісної Української церкви, котрий би задовольнив конфесійно заангажованих українців. Виділення цих факторів дає змогу назвати ряд принципів на основі котрих варто шукати порозуміння. До них варто віднести: невтручання держави у справи церкви, повернення до канонічного церковного права, звернення не лише до далеких традицій українського православ'я але й врахування його історії в межах інших традицій, деполітизація церкви як суспільного інституту.

Список використаних джерел

1. Єленський В. Релігійно-політичні зміни в процесі посткомуністичних трансформацій // Українське релігієзнавство. – 1999. – № 12. – С. 40–51.
2. Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). – К.: Криниця, 1999. – 324 с.
3. Умови прийняття до УАПЦ в Україні // Визвольний шлях. – 1990. – № 1. – С. 32–33.
4. Про релігійну ситуацію в західних областях України // Центральний державний архів

громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. 1. "Центральний комітет комуністичної партії України". – Оп. 32. – Спр. 2771. – 106 арк. 5. Юраш А. Православ'я і католицизм у сучасній Україні: ідеологічні міфи і реалії взаємодії // Людина і світ. – 2004. – № 10. – С. 16–24. 6. Про нові тенденції у релігійній обстановці на Україні (24 травня 1991 р.) // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2922. – 27 арк. 7. Герус О. Пошук української національної церкви: українське православ'я в Канаді й Україні // Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / за ред. проф. В. Ісаїва. – К.: КМ Академія, 2004. – С. 156–172. 8. Колодний А. Национальные церкви в контексте национального возрождения Украины // Українське релігієзнавство. – 1988. – № 7. – С. 3–12. 9. Исиченко И. Ключ к украинской церковной идентичности // Зеркало недели. – 2001. – 23 августа. 10. Бондаренко В. Українська православна церква в новому політичному інтер'єрі // Людина і світ. – 1991. – № 4. – С. 31–35. 11. Вілсон Е. Українці: несподівана нація. – К.: КІС, 2004. – 552 с. 12. Шаповалов Д. УАПЦ: у пошуках моделі творення помісної Церкви // Визвольний шлях. – 2005. – № 7. – С. 28–35.

Yaroslav Seko

DESINTEGRATION OF UKRAINIAN "PRAVOSLAVYA" (1988–1993)

In article has been described main achievements of desintegration of ukrainian "pravoslavya" in the context of itself own identity.

УДК 94 (477)

Сергій Бондаренко

РОЛЬ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ У РОЗВИТКУ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН

У статті розглядається становище національних меншин в Україні та роль Народного Руху у розвитку міжнаціональних відносин в кінці 80-х – початку 90-х років ХХ століття.

Проголошення Україною незалежності стало своєрідною точкою відліку нового етапу історії формування міжнаціональних відносин, суть якого полягала у становленні засад культурного плюралізму, рівних можливостей для життя та національно-культурного розвитку всіх етносів. Такий підхід до визначення національної політики нововідродженої Української держави мав для неї виключно важливе значення. Адже, Україна, є багатонаціональною країною, у якій за переписом населення 1989 року проживали представники понад 130 етнічних меншин. Загальна чисельність їх складала 13,9 млн. чоловік або 27,3 % всього населення країни. В областях, за винятком Республіки Крим, де чисельно переважають росіяни, більшість населення становлять українці. Найбільша з етнічних меншин – росіяни – налічує 11,4 млн. чоловік, 7 національностей: євреї, білоруси, молдавани, болгары, поляки, угорці, румуни, кримські татари нараховують понад 100 тис. чоловік. Від 50 до 100 тис. налічують цигани, німці, азербайджанці, гагаузи, грузини, чуваші, узбеки, литовці, казахи, від 5 до 10 тис. – чехи, корейці, удмурти, словаки, башкири, латиші, осетини. Ще 17 національностей нараховують від 1 до 5 тис. чол. [1: 36–37].

Основна мета статті полягає в тому, щоб, виходячи з актуальності теми дослідження, показати стан національних меншин які проживають на території України, а також визначити місце і роль Народного Руху України у вирішенні міжнаціональних проблем.

При написанні статті були використані: Мала енциклопедія етнодержавознавства під редакцією Ж. І. Римаренка, Програма і статут Народного Руху України, Інформаційний збірник з міжнаціональних проблем, праці Галяса А., Ожогової Н., Регро Н., Гончарука Г., Бураковського О., в яких міститься інформація про стан національних меншин в Україні.

Аналіз історіографії проблеми дає змогу зробити зважений висновок, що на сьогоднішній день у науковій літературі велика кількість праць, які ґрунтуються на вивченні зазначеного питання дослідження.

Для вивчення вищезазначених питань дослідження послужили архівні матеріали: Центрального державного архіву громадських об'єднань України міста Києва. Вони містять цінні статистичні дані та офіційне тлумачення тогочасних явищ та процесів.

Головним питанням існування кожної національної спільноти є гарантія збереження, реалізація і розвиток їх особливостей в рамках конкретного суспільного організму. Саме намаганням добитися таких гарантій пояснюється позиція національних спільнот в період виборювання й становлення державної незалежності України. Важливу роль у формуванні єдиної етнонаціональної політики в Україні, яка б в комплексі враховувала як інтереси української нації, так й усіх етнічних спільнот в Україні та мала прогнозо-аналітичні підходи у вирішенні своїх проблем відіграв Народний Рух України. Вважаючи відродження української нації, її мови і культури найважливішою умовою незалежного існування країни, лідери НРУ, поряд з цим, відстоювали пріоритетність всебічного розвитку різних форм етнокультурного плюралізму в національній політиці держави: "Рух вважає, що юридичними засадами національної політики в Україні мають бути право нації на самовизначення та право національно-територіальної автономії для національних меншин, що не мають своєї державності за межами України та національно-культурної автономії для всіх інших національностей та етнічних груп" [2: 15].

Діячі Руху, враховуючи надзвичайно високий рівень субкультурної багатоманітності українського соціуму, приділяли особливу увагу необхідності розробки культурної політики держави, яка б сприяла відродженню культур всіх національних груп країни та знімала протиставлення центру і периферії щодо рівня розвитку та інтенсивності культурного життя. І в новій редакції Програми Руху зазначалося, що Народний Рух виступає за здійснення права національних меншин на вивчення рідної мови, створення культурно-освітніх товариств та земляцтв, театрів та концертних колективів, організацію преси рідною мовою, плекання національно-культурних традицій [3: 27].

Визначальною метою державної етнонаціональної політики України Рух проголосив гармонізацію міжетнічних відносин, врахування і забезпечення інтересів як етнічної більшості, так і національних меншин, усунення чинників міжетнічної напруженості та міжетнічних конфліктів. Рух констатував, що "справді дружніх взаємин між корінною українською нацією та національними меншинами можна досягнути тільки на ґрунті взаємної поваги до культури, мови, історії, традицій кожного народу, усвідомленні того, що єдиною державною мовою в Україні є українська мова. Рух і надалі допомагатиме різним національностям прилучатися до творення духовних і матеріальних цінностей Української держави, сприятиме тіснішому спілкуванню громадян України на засадах спільних культурних інтересів, вихованню патріотичних почуттів громадянина України незалежно від етнічної належності" [4: 26].

Уже з перших днів свого існування НРУ домагався приведення законодавства України у сфері прав національних меншин у відповідність з державотворчими процесами. Так, було прийнято у листопаді 1991 року Декларацію прав національностей України, Закон "Про громадянство України" (жовтень 1991 року), Закон "Про мови в Українській РСР" (жовтень 1989 р.), Закон України "Про національні меншини" (червень 1992 р.), Закон України "Про біженців" (грудень 1993 р.) та інші, в ухваленні яких активну роль брала фракція НРУ у Верховній Раді. Парламентом були ратифіковані Рамочна конвенція про

захист прав національних меншин, Європейська хартія регіональних мов і мов меншин, інші документи міжнародних правових організацій.

Важливі документи з питань міжнаціональних відносин, їх гармонізації в нових історичних умовах прийняв установчий з'їзд НРУ, зокрема: "Проти антисемітизму", "Заява з'їзду на підтримку прагнень кримсько-татарського народу", "К русскому населению Украины" та ін., в яких Рух відразу заявив про себе як інтернаціональну організацію. Його рішення засвідчили підкреслено коректне ставлення до неукраїнського населення.

Названі вище резолюції і заяви установчого з'їзду НРУ, суттєво доповнюючи документи Верховної Ради України, спрямовані на захист національних меншин, що формувалися одночасно, і які були пов'язані з національною політикою, переконливо показували ставлення рухівців до національних проблем, що радикальні перетворення в Україні не можливі без їх вирішення [5: 47]. Вони заклали підвалини етнонаціональної політики НРУ, що ґрунтувалася на визнанні та гарантуванні громадянам України незалежно від їх національного походження рівних політичних, соціальних, економічних та культурних прав і свобод. Ідеї і дії, направлені на злагоду і порозуміння, міжнаціональне братерство і рівність, які домінували у деклараціях та зверненнях Руху з першого дня його утворення створили той авторитет, який зробив його популярним, не тільки в Україні й світі, але, найголовніше, сповнив надією на гармонійний розвиток мільйони неукраїнців, які віками жили на Україні.

Такий методологічний підхід Руху до національної політики сприяв пробудженню національної і людської гідності етнічних меншин, що проживали в Україні. До Руху уже в рік його створення прийшли тисячі людей, згодні на безкорисну працю в ім'я майбутнього України. Уже на установчому з'їзді НРУ були присутніми з 1109 делегатів росіян – 77, євреїв – 9, поляків – 6, білорусів – 6, вірменів – 2, корейців, греків, угорців, німців, чехів, естонців, кримських татар – по 1 людині. 58 делегатів не вказали своєї національності [5: 57]. Це був, можливо, найкращий людський матеріал, об'єднаний на вічній ідеї справедливості і честі.

Лейтмотивом програмних засад і діяльності Народного Руху України стала система національної злагоди, єднання всіх етносів та демократичних сил. У цьому контексті, безперечно, важливим у роботі Руху можна вважати те, що на його установчому з'їзді в структурі керівних органів було створено Раду Національностей, головою якої був обраний вірменин, командир полку на Рівненщині Вілен Мартиросян, народний депутат СРСР, майбутній генерал і працівник Міністерства оборони незалежної України, а після II зборів Руху її очолив керівник одного з єврейських товариств Олександр Бураковський. 11 лютого 1990 р. РН НРУ провела установчу конференцію, на якій були присутніми 130 делегатів і гостей. На установчій конференції Ради національностей були обговорені і прийняті відкритим голосуванням Ухвала, Заява, Звернення, Відозва, Декларація принципів, а також проект Програми та Положення про Раду Національностей Народного Руху України, обрано Раду в складі 26 осіб, які представляли представники 13 національностей, що проживали в Україні. На 1-й сесії РН НРУ 11 лютого 1990 року були прийняті основні документи, що становили нормативно-правові основи її життєдіяльності. У Декларації принципів зазначалося, що Рада Національностей складається з національних представників членів Руху, наділяє національні представництва рівними правами, вважає, що тільки в незалежній, демократичній Україні можливий вільний та всебічний розвиток народів, сприяє функціонуванню Руху як багатонаціональної структури, захищає інтереси всіх націй, народностей та етнічних груп України та їх право на утворення різних форм автономії, протистоїть процесам денационалізації, бореться проти шовінізму [6: 47].

У Програмі РН НРУ проголошувалося, що Рада Національностей вважає за мету сприяння демократичному існуванню і розвитку всіх національностей, забезпечення їх рівноправності, участь у вдосконаленні законодавства по захисту права нації на самовизначення, їх національно-культурної автономії, протидія штучним методам інтеграції націй, вимушеній асиміляції. Крім того, в Положенні про РН НРУ зазначалося, що при наявності відмінних програм у різних груп населення однієї національності передбачалося їх відокремлене представництво у Раді. Малочисельні народності, які не мали своїх

організованих громадських структур, мали можливість делегувати свої повноваження іншим національним представникам. Будь-які національні товариства, які не бажали співпрацювати з Рухом, мали право бути присутніми на всіх засіданнях і сесіях РН, де їм надавався статус спостерігачів з правом дорадчого голосу. Кожне національне представництво в Раді мало право оперативного реагувати на екстремальні ситуації в міжнародних стосунках, узагальнювати, опрацьовувати і подавати до Ради Національностей пропозиції та проекти ухвал, свої робочі програми, готувати проекти нормативних документів та законів, що стосувалися національного життя, культури, мови, тощо.

Народний Рух України і Рада Національностей НРУ сприяли народженню та організації зміцненню національно-культурних товариств України, які разом із Рухом відігравали важливу роль у соціально-політичному житті національних громад, у гармонізації міжнародних стосунків. Культурно-національні товариства більшості етнічних груп населення створювалися по всій Україні. За даними на початок 2000 р. в Україні діяло майже 500 національно-культурних товариств, що були створені як у центрі, так і на місцях [7: 9].

Вони ставили в першу чергу питання культурологічного характеру і вирішували їх самостійно у зв'язку зі складністю економічної ситуації в Україні. У матеріальному відношенні діяльність цих товариств в основному залежала від спонсорів та гуманітарної допомоги своїх прабатьківщин. Долаючи труднощі, значна частина національно-культурних товариств працювала активно і плідно. Вони турбувалися не тільки про відродження, збереження національної самобутності, а й про всебічний розвиток свого народу. Національні громади хвилювали мовні, освітні, етнологічні й соціальні проблеми. Деякі з них вони вирішували на державному рівні, конструктивно, працюючи в органах влади, як, наприклад, створення певної кількості навчальних закладів з викладанням рідною мовою, збереження національно-духовної спадщини, робота ЗМІ з урахуванням національних проблем. В Україні сімома мовами національностей видавався додаток до газети "Голос України", в областях теж виходив ряд національних газет, велися телерадіопередачі [8].

Значна частина культурно-національних товариств України нагромадила значний досвід в організації вивчення рідної мови, розвитку традицій, проведенні національних свят, фестивалів, організації виставок національних художників, різних масових культурно-просвітницьких заходів. Наприклад, в Україні діяло 50 грецьких громадських національно-культурних об'єднань і фонд грецької культури, які докладали багато зусиль, щоб відновити свою змінену під час переслідувань національність, повернути втрачені прізвища, реабілітувати добрі імена рідних, організувати безкоштовне вивчення грецької мови [9].

Одним із чинників піднесення національної самосвідомості є вивчення рідної мови. Ці питання знайшли належне висвітлення у програмі НРУ, де було записано: "На державному рівні має забезпечуватися... задоволення... мовних потреб етнічних спільнот" [10: 24–25]. В окремих областях деякі етнічні спільноти проживають компактно, що дає можливість державі вирішувати мовні проблеми. Так, в Одеській області проживають більше 160 тис. болгар із 240 тис. – в Україні. В багатьох селах області болгари мешкають компактно і зуміли зберегти свою мову, звичаї, побут. Мову своєї національності вважають рідною 73 % болгар [11: 7].

Значні труднощі доводилося долати і невеликим етнічним групам. Зокрема, Всеукраїнська молдавська національно-культурна асоціація організує вивчення молдавської мови, але сфера її застосування обмежена сільським побутом, а викладання української і російської у цих школах не відповідає сучасним вимогам. Багато століть в Україні проживає така невелика етнічна група, як роми (цигани). Вони теж створили дві Асоціації ромських організацій Закарпаття і ромів Придунав'я. Більшість з них до життя суспільства не адаптовані, існують начебто у відриві від загального процесу. Багатьом ромам недоступні блага цивілізації, грамотність, охорона здоров'я, престижна робота. Частина проблем і вирішують ці громадські організації завдяки підтримці НРУ, Ради Національностей НРУ та місцевих органів влади. Так були відкриті в Ізмаїлі й Татарбуна-

рах Одеської області школи для ромів, видано посібник з ромської літератури для учнів [12].

Наведені факти свідчать про те, що у кожній з етнічних спільнот та їх об'єднань є загальні проблеми, але є специфічні, властиві саме даному народу. Значну частину питань вирішували культурно-національні організації, які накопичили певний досвід, пройшовши перший етап самоорганізації. Природно, виникла необхідність створити загальнодержавне об'єднання. Початком такого об'єднання різних національних організацій стала створена в грудні 1998 року Конфедерація різних національних спільнот Західних областей України, а згодом з ініціативи Ради Національностей НРУ в Києві відбувся установчий з'їзд Всеукраїнського Союзу громадських організацій "Міжнародний Форум України", в якому взяли участь 288 представників регіональних культурно-національних товариств – білорусів, болгар, греків, євреїв, молдаван, поляків, росіян, румунів та ін. [288: 13]. Головним завданням створення Форуму стало об'єднання найбільших і представницьких національних товариств для розв'язання спільних проблем. Членами Форуму стали понад 100 Всеукраїнських та регіональних організацій. Форум обрав керівництво, Статут, перспективний план роботи та Звернення до Президента, Верховної Ради, уряду України та керівників місцевих органів влади [13: 7]. Організаційною формою об'єднання було обрано союз громадських організацій. Це дозволило об'єднати в рамках Форуму широкий спектр національних товариств, а також зберегти за ними повну внутрішню самостійність. РН НРУ та МФУ відігравали важливу роль у збереженні національної, культурної, мовної, релігійної самобутності етнічних спільнот України і гармонізації міжнаціональних відносин [14: 31].

У результаті діяльності Народного Руху України, Ради Національностей, Міжнародного Форуму відроджувалася культура, мова, традиції національних спільнот. Національні меншини стали істотною політичною силою, не враховувати вплив якої не могла собі дозволити будь-яка загальноукраїнська партія, відповідні державні інституції.

Таким чином, Рух як широка коаліція національно-демократичних сил значною мірою ініціював процес створення Української держави, що започаткував новий етап у розвитку міжнаціональних відносин. Він відіграв значну роль у національно-визвольних подіях в Україні. Прийняттю багатьох державотворчих національно-демократичних рішень сприяла діяльність фракції націонал-демократів опозиційної Народної Ради. Прискоренню політизації суспільства та активізації національно-визвольних сил сприяли організовані Рухом багатотисячні маніфестації, страйки, мітинги, демонстрації, збори, політичні дискусії. Пробудженню національної свідомості всіх національних меншин України сприяла культурно-просвітницька робота національно-культурних товариств разом з Рухом. Народний Рух України у найвирішальніший і драматичніший час для України і її відродження об'єднав різні етнічні групи населення під гаслами незалежності, настирливо і послідовно домагався справедливості, рівних прав і політичних свобод для усіх національних груп населення України.

Народний Рух України об'єднав представників усіх верств українського суспільства, які підтримували демократичні реформи і став консолідуючим чинником національно-демократичних сил, налагодження гармонійних міжнаціональних відносин. Він спрямував свою діяльність на підвищення політичної активності всіх етнічних груп України задля встановлення історичної справедливості та встановлення рівноправності й свободи, усунення міжетнічних конфліктів. Розроблена Рухом програма з розвитку міжнаціональних відносин, його багатоаспектна діяльність у справі формування сприятливих умов для реалізації поставлених цілей і завдань у національній сфері засвідчили вагомий внесок рухівців в удосконалення міжнаціональних відносин у процесі відродження і становлення нової незалежної і суверенної Української держави.

Список використаних джерел

1. Мала енциклопедія етнологознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Ред. кол.: Ж. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с. 2. Програма і статут Народного Руху України. – К., 1991. – 47 с. 3. Програма Народного Руху України. Нова редакція. – К., 2001. – 38 с. 4. Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів / НАН України. Ін-т національних відносин і

політології. – К.: Наук. думка, 1994. – 560 с. 5. Народний Рух України: державність, демократія, реформи. – К.: Управління ідеології, агітації та пропаганди Народного Руху України, 1996. – 92 с. 6. Інформаційний збірник з міжнародних проблем. Спецвипуск, № 2 (8), 2000 // Матеріали міжнародного Форуму України. – К., 2000. – 147 с. 7. Резникова Я. Разговор о национальных проблемах // Одесские новости. – 2000. – 21 мая. 8. Правління громадських організацій // Думська площа. – 2000. – 7 квітня. 9. Матеріали міжнародного Форуму України. – К., 2000. – 147 с. 10. Програма Народного Руху України (проект нової редакції). – К., 2001. – С. 24–25. 11. Етнічна карта Півдня України (соціокультурні та етнополітичні аспекти). – Вип. 1, Одеська область. – Одеса, 1996. – 147 с. 12. Галяс А. Болгары подают пример // Одесские известия. – 2000. – 16 мая. 13. Регро Н., Стоян А. И в Татарбунарах ромские дети имеют свою школу // Одесские известия. – 2000. – 8 мая. 14. Гончарук Г. Народний Рух України. Історія. – Одеса: Астропрінт, 1997. – 378 с. 15. Некоторые предложения по активизации работы коммунистов в Верховном Совете УССР // ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 32. – Спр. 2751. – 266 арк. 16. Указ Президії Верховної Ради УРСР від 29 березня 1990 р. "Про утворення Державного комітету УРСР у справах національностей" // Правда. – 1990. – 30 березня. 17. До членів Руху та до всіх громадян України // Літературна Україна. – 1990. – 8 березня. 18. Бураковський О. З. Історія Ради Національностей Народного Руху України, 1989 – 1993 роки. Політологічний аналіз. – Автореф. дис...канд. політ. наук. – К., 1999. – 20 с. 19. Бураковський О. З. Рада Національностей Народного Руху України (1989–1993) // Збірник документів. – Видавництво Канадійського інституту українських студій, Альбертський університет. – Едмонтон, Альберта. – (Довідник). – Ч. 54, 1995. – 160 с. 20. Наулко В. І. Хто і від коли живе в Україні. – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1998. – 80 с. 21. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років. – К.: Либідь, 1995. – 224 с. 22. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 32. – Спр. 2907. – 166 арк. 23. З виступу академіка АН УРСР П. Тронька на 10-й сесії Верховної Ради УРСР // Літературна Україна. – 1989. – 12 листопада. 24. Кулик В. Націоналізми в сучасній Україні // Дух і літера. – 1997. – №1 – 2. – С. 61–87.

Sergiy Bondarenko

THE PAST OF NARODNYI RUKH OF UKRAINE IN THE DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL RELATION

In the article the author examines the status of national minority in Ukraine and the past of Narodnyi Rukh of Ukraine in the development of international relations at the end of the 80-s – the beginning of the 90-s of the previous century.

УДК 94 (477)

Лілія Романишин

ЖІНОЧИЙ РУХ УКРАЇНИ КІНЦЯ 80-Х – ПОЧАТКУ 90-Х РОКІВ ХХ СТ.

У статті на прикладі Всеукраїнського жіночого товариства імені Олени Теліги та Всеукраїнського жіночого народно-демократичного об'єднання "Дія" висвітлюються особливості жіночого руху в Україні кінця 80-х – початку 90-х років ХХ століття.

В умовах сучасного розвитку української держави одним із найважливіших питань є проблеми вивчення вітчизняної суспільно-політичної та культурної діяльності різноманітних громадських організацій у контексті національного відродження України. У цьому контексті наукове значення має дослідження загальнокультурних та суспільно-політичних особливостей українського жіночого руху кінця 80-х – початку 90-х років ХХ століття, які вплинули на державно-культурний та політичний розвиток України.

Проблема жіночого руху в українській історіографії не нова. Різні її аспекти досліджували М. Богачевська, О. Стяжкіна, Л. Смоляр та інші. У своїй книзі "Дума України жіночого роду" М. Богачевська розкрила своє бачення історії України через призму жіночого руху. У восьми розділах книги авторка намагається охопити всі найважливіші аспекти українського жіночого руху, проаналізувати його ідейно-теоретичні засади та організаційні форми. Водночас вона дає короткі життєписи найголовніших його дійових осіб (наприклад, Н. Кобринської чи М. Рудницької) [1]. О. Стяжкіна в монографії "Жінки в історії української культури другої половини ХХ століття" здійснила історичне дослідження в центрі наукового аналізу якого покладена людина з її світосприйняттям, способом життя, шляхами самореалізації, смаками і уподобаннями. Авторка розглядає не тільки вклад видатних українських жінок в розвиток культури, але й пересічних громадян, які утворювали культурний простір повсякденного життя [8]. Л. Смоляр у праці "Самоорганізація жінок та відродження жіночого руху в Україні" здійснила класифікацію та аналіз розвитку сучасного жіночого руху в Україні. Авторка звертає увагу на низький рівень жіночої свідомості в сучасному суспільстві, побутування викривлених уявлень стосовно ідей фемінізму, та глибоку закоренілість традиційних гендерних стереотипів [5]. Однак, чимало аспектів залишаються недослідженими в українській історичній думці та історіографії, тому виникає потреба глибокого аналізу у даній площині. З огляду на це актуальність дослідження даної теми не викликає сумніву, оскільки питання жіночого руху є дотичним до суспільно-державницьких процесів, що відбуваються в Україні сьогодні. Жінки, як члени соціуму своєю активною життєвою позицією покликані долучитись до державо-творчих процесів, а історичний досвід показує, що українське жіноцтво завжди було активним творцем життя громади, суспільства і відіграло конструктивну роль в історії свого народу.

Варто зазначити, що характер і сутність жіночого руху в Україні визначались конкретними історичними реаліями, які з одного боку обумовлювали його виникнення, а з іншого – самі зазнавали змін під впливом функціонування жіночих організацій, діяльності окремих визначних жінок.

Жіночий рух в Україні має свою історію, яка сягає часів Київської Русі, доби середньовіччя та козаччини. Українські жінки, перебуваючи в тіні своїх високопоставлених чоловіків із князівських родів, шляхти чи козацької старшини, брали активну участь у політиці, були хорошими науковцями та митцями. Першим взірцем жінки-політика є княгиня Ольга мудрість і гострий розум якої закарбувала історія. Жінки-козачки стали прикладом для багатьох поколінь своєю мудрістю, терпінням і хоробрістю. Їх діяльність описується у багатьох літературних творах [7: 82–100].

Історія жіночого руху продовжувалася діяльністю таких визначних жінок, як Олена Пчілка, Наталія Кобринська, Леся Українка, Ольга Кобилянська, Л. Янковська і продовжується досі. Саме вони започаткували ідеї українського фемінізму, що знайшли свій розвиток у діяльності жіночого "Клубу Русинок" та "Кружка українських дівчат" і далі – у створеній 1906 р. всеукраїнській організації "Жіноча громада" [3: 105].

Зазначимо, що фемінізм – це суспільне явище, яке виникло у Північній Америці (1848 р.) в Сенека-Фолсі (штат Нью-Йорк), де відбувся з'їзд жінок, які виступили за свою рівноправність у суспільстві. В результаті цього з'їзду американкам було надане право на працю, власність, участь у роботі профспілок, а найголовніше – участь у виборах. Вітчизняні та західні соціологи визначають фемінізм, як громадський жіночий рух, що має свою ідеологічну доктрину і бореться за вирішення соціальних проблем жіноцтва. Американський вчений Леонор Тіфер розуміє фемінізм, як політичний рух, метою якого є зміна підпорядкованого становища жінки у світі [4: 244].

В Україні за часів панування комуністичного режиму розвиток і будь-який вияв активності у політичній, громадській, культурній та інших сферах був явищем неприйнятним і в контексті цих подій розвиток українського жіночого руху значно загальмувався. Жінки в Україні одержали політичні права в 1919 р. Згідно першої Конституції Української РСР, жінка мала рівні з чоловіком права в політичних, соціальних і економічних сферах. Отже, "жіноче питання" тоді вважалось вирішеним [2: арк.2]. Проте реальність була зовсім іншою.

Кінець 80-х – початок 90-х років ХХ століття увійшли в історію України, як період піднесення національно-демократичного руху і утворення незалежної української держави. Загальна демократизація життя українського суспільства створила підґрунтя для відродження жіночого руху. У цей час формуються та відновлюються такі жіночі організації, як: "Союз українок", "Спілка жінок України", "Жіноча громада", "Товариство Маріїнських пань", "Жіноче товариство імені Олени Теліги", Всеукраїнська Ліга українських жінок, та інші. Подібна активність не була випадковою. Вона зумовлювалась двома комплексними факторами. По-перше, жінки прагнули самореалізуватись в усіх сферах суспільного життя. По-друге, намагались проявити себе у розв'язанні проблем українського суспільства: а саме у національно-духовній, культурній, освітній, соціально-економічній та політичній сферах.

Перехідні процеси, що відбувалися в Україні, створили нові можливості для реалізації жінок, досягнення не лише юридичної, але й фактичної рівності їх з чоловіками, вирішення проблем материнства та дитинства. Жінки усвідомили необхідність конкретних дій у напрямку вирішення гендерних проблем, розвитку культури і духовності нації, захисту соціально незахищених верств населення, що зумовило об'єднання жінок навколо цінностей народної демократії [6: 120–123].

Українське жіноцтво активізувало свою діяльність в усіх напрямках суспільного життя, а саме у політиці, культурі мистецтві, економіці та ін. Виникає багато нових жіночих об'єднань, організацій та шкіл, які розгалужені по всій території України. Значне місце серед новостворених жіночих товариств займає Всеукраїнське жіноче товариство імені Олени Теліги, зареєстроване в січні 1995 р. Міністерством юстиції України. Товариство отримало статус громадської організації. Його метою, згідно зі статутом, є поширення прогресивних традицій українського жіночого руху, демократизація суспільства, утвердження національної свідомості шляхом запровадження принципів паритетної демократії, гендерної справедливості, здобуття жінками фактичної рівноправності, ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок і досягнення ними рівних можливостей для самореалізації в суспільстві. Головою Всеукраїнського жіночого товариства імені Олени Теліги стала Ольга Кобець – журналіст і політолог. Серед членів товариства стали відомі поетеси (Ніна Гнатюк, Наталка Поклад), науковці (Тетяна Кара-Васильєва, Надія Миронець, Марія Дмитрієнко, Наталія Лакіза-Сачук, Олена Рябченко, Емма Шаповал), музикантки (Наталія Свириденко, Ірина Шестеренко), співачки (Олена Харачко, Валентина Купріна, Ірина Зябченко), художниці (Ніна Саєнко, Єлизавета Миронова), педагог Олена Леонтович, підприємця Любов Корж, чимало журналісток, лікарів та багато інших достойних жінок. Осередки даної організації були започатковані і в селах, куди також входила найсвідоміша частина сільської інтелігенції. Предстаники товариства відзначились участю у всіх найважливіших нарадах, конференціях і зібраннях. У 1999 р. Всеукраїнське жіноче товариство імені Олени Теліги стало одним з ініціаторів створення Національної Ради жінок України. В діяльності товариства простежується активна співпраця із спорідненими організаціями на міжнародному рівні, а саме із Українським Золотим Хрестом (США), Товариством українських жінок імені Ольги Басараб (Канада), Товариством українських жінок імені Олени Теліги у Великобританії, Суспільною службою українців у Канаді. Товариство брало участь у підготовці Звітної доповіді України для ООН (1995), є організатором кількох міжнародних і всеукраїнських конференцій, зокрема, "Від емансипації – до фемінізму" (1994), "Громадське та духовне покликання жінки" (1997), "Жіночий рух в Україні та процеси державотворення" (2000), "Європейський союз і НАТО – випробування для України" (2001) [5: 252–305].

Крім Всеукраїнського жіночого товариства імені Олени Теліги серед великої кількості жіночих організацій вагоме місце займає Всеукраїнське жіноче народно-демократичне об'єднання "Дія". Його виникнення є закономірною віхою у розвитку жіночого руху після набуття Україною незалежності в 1991 р. Ідея створення організаційного об'єднання жінок для вирішення як політичних завдань, так і великого спектру громадських проблем виникла на початку 1997 року, а у червні цього ж року на установчому з'їзді в Києві 86 делегатів вирішили створити Всеукраїнське жіноче народно-демократичне об'єднання (ВЖНДО) "Дія", гаслом якої є "Людина – Родина – Добробут – Україна". У з'їзді брали участь представниці із 15 регіонів України, найактивніші з яких стали засновниками даного об'єднання. Головою "Дії" стала обрана делегатами Г. В. Матіко-Бубнова, а головою Контрольно-ревізійної комісії – Г. М. Жорнова. Поряд з цими жінками у складі ВЖНДО "Дія" працювали Т. В. Кондратюк, Л. П. Корінчук, О. Г. Репета, Л. А. Кім та інші. Головною метою діяльності цієї організації, згідно із її статутом, є підвищення соціального статусу жінки, захист її громадянських, політичних і соціально-економічних прав. З самого початку основними напрямками діяльності організації були:

- просвітницька діяльність: організація лекцій, семінарів, курсів для жінок, сприяння розвитку культури та національної свідомості українського суспільства;
- участь у політичному житті, залучення широких верств жіноцтва до розбудови України як демократичної, правової, соціальної держави, сприяння розвитку в Україні громадянського суспільства;
- проведення незалежної експертизи законопроектів і програм для забезпечення рівноправного становища жінок у політичному та соціальному житті суспільства, охорони материнства і дитинства;
- співпраця з органами держаної влади та управління, державними, громадськими та іншими організаціями, засобами масової інформації, видавництвами [6: 157].

Наслідком активної громадсько-політичної діяльності став акт реєстрації ВЖНДО "Дія" Міністерством юстиції України 9 грудня 1997 року. Наприкінці цього ж року організація розгорнула активну роботу щодо підготовки жінок до участі у виборах до Верховної Ради України та місцевих органів самоврядування. Відтак, на базі Міжнародного благодійного Фонду Святої Марії було утворено жіночий клуб "Марія", головним завданням якого стала освіта жінок у галузі виборчого законодавства та технологій виборчих кампаній. У 1998 р. на парламентських виборах "Дія" підтримала Народно-демократичну партію і близько 30 діянок здобули перемогу на виборах до органів місцевого самоврядування різного рівня. Поряд з цим активістки товариства проводили семінари з гендерної проблематики, на яких розглядалися питання забезпечення рівноправності жінок і чоловіків в Україні, особливості функціонування жіночих громадських організацій в умовах трансформації українського суспільства, вивчався міжнародний досвід у цій сфері тощо. Одним із важливих напрямків діяльності товариства була благодійність: проведення новорічних ялинок, допомога дітям-сиротам та інвалідам.

Здійснюючи активну різноспектрову діяльність ВЖНДО "Дія" досить швидко розширила свої межі. Уже в листопаді 1998 р. "Дія" нараховувала 23 регіональні організації. Загальна чисельність об'єднання зросла до 4 тис. індивідуальних членів та близько 20 колективних, що охоплювали 8 тис. жінок. Найбільш активну позицію займали Дніпропетровська, Вінницька, Київська, Житомирська, Одеська, Харківська, Закарпатська обласні та міські філії [4: 123]. Діянки також інтенсивно працювали над чисельним зростанням та консолідацією жіночого руху в Україні. Зокрема, ВЖНДО "Дія", прийняло участь у створенні Національної Ради жінок України, як координаційного органу громадських жіночих організацій України, заступником голови якої стала активістка ВЖНДО "Дія" Т. В. Кондратюк [6: 145].

Протягом 1999 р. важливим аспектом просвітницької діяльності організації було проведення роз'яснюючих зустрічей та семінарів з питань політики та економіки, проводила регіональні семінари-тренінги для утвердження жінки як підприємця, політика, лідера, а також видання методичної літератури з цих проблем. Зазначимо, що ВЖНДО "Дія" активно працювала і на теренах Тернопілля. Зокрема, Тернопільська обласна ор-

ганізація "Дії" за сприяння Канадського міжнародного агенства запропонувала, ініціювала та реалізувала програму "Роль жінки в самоврядуванні міста".

Отже, діяльність жіночих організацій, активізувала жінок по всій Україні, спонукала зацікавлення наукою, культурою, політикою та іншими сферами суспільного життя. Новоутворені і відновлені жіночі організації в основу яких було покладено національно-просвітницьку місію, громадсько-політичну діяльність жінок, сприяння утвердженню ринкової економіки в Україні, благодійницьку і національно-культурну роботу, духовно-патріотичне виховання молоді, збереження цінностей історії рідної держави, зробили величезний вклад у розвиток молодшої України, сприяли відродженню та об'єднанню. Проте, головне завдання жіночого руху України – забезпечення реальної участі жінки в усіх сферах суспільного життя, не розв'язане і сьогодні. На шляху до досягнення мети українська жінка долає чимало перешкод, основною з яких є стереотип патріархату, який склався історично протягом попередніх століть. Суспільство, організоване на певних принципах і стереотипах, що скоріше відповідали типовому мисленню чоловіків, а не жінок неспроможне так швидко переорієнтуватися на нову віху в суспільному житті загалом. "Чоловіче" і "жіноче" начало, безперечно, єдині у загальнолюдському вияві, але стало вже світовим феноменом те, що їх погодження на суспільному рівні йшло і йде надзвичайно складно, через розмежування, протистояння тощо. Гармонія інтересів обов'язково проходить через етап захисту чи утвердження саме своїх "чоловічих" чи "жіночих" інтересів [1: 31]. Проблема рівності чоловіків і жінок – найпоширеніша у сучасному суспільстві, адже вся історія людства є результатом взаємодії двох світоглядів – патріархального та феміністичного, яким сьогодні потрібен діалог, що привів би до осмислення ролі жінки в суспільстві.

В модерних умовах XXI ст. сучасна жінка повинна "вибороти" свої права рівноправного члена соціуму і повернути те, що вона фактично добровільно віддала в епоху патріархату, а для цього потрібна докорінна трансформація свідомості суспільства [4: 14–15].

Входження України у нову еру свого існування як самостійної, суверенної та незалежної держави, а також посилення міжнародних зв'язків, такі фактори сприяли розвитку та активізації жіночого руху і заявили про українську державу у світі. Адже бездержавність української нації надзвичайно ускладнювала суспільні процеси, багато у чому пояснювала гальмування і нерозвиненість певних явищ і процесів. Саме жіночий рух став чи не найважливішим чинником консолідації українського соціуму в контексті становлення молодшої незалежної держави, а його розвиток дає підстави дивитися в майбутнє жінок з оптимізмом.

Список використаних джерел

1. Богачевська М. Дума України – жіночого роду. – К.: Воскресіння, 1993. – 109 с.
2. Державний архів Тернопільської області, ф. 3205, оп. 1, спр. 17, арк. 2.
3. Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні. / За ред. Л. Смоляр. – Одеса: Астро Принт, 1999. – 440 с.
4. Жінка в Україні: Міжвідомчий науковий збірник. – К. – 2001. – Т. XXIII. – 648 с.
5. Л. Смоляр. Самоорганізація жінок та відродження жіночого руху в Україні // Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні. – Одеса: Астро Принт, 1999. – С. 230–380.
6. Новітня історія України: Портрети Сучасниць. – К., 2003. – с. 167.
7. О. Козуля. Жінки в історії України. – К., 1993. – 255 с.
8. О. Стяжкіна. Жінки в історії української культури другої половини XX століття. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2002. – 270 с.

Lilya Rom anyshun

FEMINE MOVEMENT IN UKRAINE AT THE END OF 80 TH AND AT THE OF 90 TH YEARS OF XX TH CENTURY

The article has been olescribed the pauculiarities of femine movement in Ukraine at the tnd of 80 th and at the of 90 th years of XX th cntury on the experience of Olena

Teliha All – Ukrainian Fемine Society and All – Ukrainian Fемine folk – democratical organization "Diya".

УДК 379.85 (100) (477)

Світлана Нікітенко

МІЖНАРОДНА ТУРИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ В УМОВАХ РОЗБУДОВИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У статті проаналізовано основні проблеми розвитку міжнародної туристичної діяльності в сучасній Україні.

У ХХ столітті відбулася справжня туристська революція, яка, на думку генерального секретаря Всесвітньої Туристської Організації Ф.Франжіаллі, "настільки ж творча і важлива, як індустріальна революція, що почалася двома століттями раніше". Туризм поширився на нові раніше не досяжні регіони. Його вплив на життя окремих територій, а іноді й цілих країн став надзвичайно великим. Про це свідчить те, що на частку туризму припадає близько 12 відсотків світового валового продукту, понад 30 відсотків обсягів послуг світової торгівлі та 11 відсотків світових споживчих витрат, 7 відсотків загального обсягу інвестицій та 5 відсотків усіх податкових надходжень [1].

Україна має вагомі об'єктивні передумови, щоб увійти до найрозвиненіших у туристичному відношенні країн світу. Насамперед знаходячись у самому центрі Європи, на перехресті важливих міжнародних транспортних коридорів, вона має сприятливі природно – кліматичні умови, багаті історико-культурні можливості, людські та матеріальні ресурси.

Мета статті проаналізувати тенденції міжнародної туристичної діяльності України як складової зовнішньоекономічної діяльності.

Туристична діяльність в Україні вивчена недостатньо. Предметом спеціального наукового дослідження вона стала нещодавно. За часів існування СРСР окремі відомості про туристичну діяльність в Україні містилися у дослідженнях загальносоюзного значення. Вітчизняне "туризмознавство" почало формуватися після 1991 року. За роки незалежності України з'явилися перші наукові публікації з цієї тематики. Методологічно виправданим є те, що історія розвитку туризму в нашій молодій державі досліджується в контексті загального процесу становлення та еволюції світового туризму. Розвитку українського туризму присвячені наукові праці Федорченка В.К., Дьорової Т.А., Цибуха В.І., Худо В.В., Мальської М.П. та ін. Саме ці науковці вперше в Україні частково узагальнили та систематизували матеріал з історії туризму відповідно до періодизації історичного розвитку суспільства. Детальний аналіз стану, проблем та перспектив міжнародної туристської діяльності в нашій державі не проводився, тому інформація про цей вид діяльності вищезазначеними авторами дається фрагментарно, в контексті загального розвитку туризму. Починаючи з 1992 року виходить перший в незалежній Україні туристичний журнал "Міжнародний туризм", який відображає новини і тенденції міжнародної туристської діяльності.

Відсутність у 1989–1993 рр. структур і важелів державного регулювання туризму в Україні призвела до руйнування важливих складових частин інфраструктури галузі. Було порушено систему напрацьованих зв'язків і турів. Якщо в середині 80-х рр. Україну щороку відвідувало понад 500 тис. іноземних туристів, то в 1992 р. – лише близько 120 тис. Разом з тим, 10 млн. українських громадян виїжджало за кордон переважно за так зва-

ними "шоп – турами". Внаслідок цього в 1989–1992 рр. держава втратила майже 80 відсотків валютних прибутків від іноземного туризму [2].

Призупиненню цього негативного процесу сприяли вжиті урядом молодшої української держави заходи. З метою реалізації державної політики в галузі туризму постановою Кабінету Міністрів України від 10 листопада 1992 р. № 616 було створено Державний комітет України по туризму (реорганізований в Державний комітет молодіжної політики, спорту і туризму), а 14 грудня 2001 р. Указом Президента України створено Державну туристичну адміністрацію України.

Важливим кроком у створенні правових засад туристської діяльності стало прийняття 15 вересня 1995 р. Верховною Радою України Закону України "Про туризм" (першого на теренах колишнього СРСР). Метою Закону є створення правової бази для становлення туризму як високорентабельної галузі економіки та важливого засобу культурного розвитку громадян, забезпечення прав та інтересів туристів і суб'єктів туристичної діяльності, визначення їх обов'язків і відповідальності. Держава проголошує туризм одним з пріоритетних напрямів розвитку національної культури та економіки і створює умови для туристичної діяльності. Серед основних напрямів державної політики в галузі туризму визначається розвиток співробітництва з зарубіжними країнами та міжнародними організаціями, участь у міжнародних програмах розвитку туризму, розроблення та укладання міжнародних двосторонніх і багатосторонніх договорів у галузі туризму та визначення механізму їх реалізації [3].

У 1997 р. Україну визнали дійсним членом до Всесвітньої туристської організації (ВТО), а у вересні 1999 р. на 13-й Генеральній асамблеї ВТО у м. Сантьяго (Чилі) обрали до керівного органу ВТО – Виконавчої ради [4]. Згідно з п.1 ст.3 Статуту основна мета ВТО – сприяти розвитку туризму для внесення вкладу в економічний розвиток, міжнародне взаєморозуміння, мир, процвітання, загальну повагу і дотримання прав людини й основних свобод для всіх людей незалежно від раси, статі, мови і релігії [5]. Всесвітня туристська організація є головною міжурядовою організацією у галузі подорожей і туризму, виконавчим органом ООН, відповідальною за активізацію та розвиток туризму, розробку та впровадження світової туристичної політики. Членство України у ВТО значно підвищило імідж і авторитет нашої держави у туристичному співтоваристві, створило передумови подальшого розвитку національного туризму відповідно до тенденцій світового туристичного ринку із залученням до інформаційної мережі, інвестиційних пропозицій, системи підготовки кадрів, наукових досліджень, відкрило нові можливості налагодження взаємовигідної співпраці з країнами – членами ВТО, ознайомлення з передовими надбаннями найбільш розвинених туристичних держав світу [6].

У 1999 р. щорічному Міжнародному туристичному салону "Україна" – найбільшому виставковому заходу на теренах нашої країни, було надано статус заходу, що проходить під егідою Всесвітньої туристської організації, з використанням символіки ВТО, а також включенням Салону до Календаря міжнародних туристичних заходів ВТО.

Сьогодні для забезпечення специфічних пріоритетів України у взаємовідносинах з ВТО першочергова увага приділяється:

здійсненню спільних проектів із залученням технічної і фінансової допомоги фондів організацій на програми розвитку туризму в Україні;

регулярній участі у курсах підвищення кваліфікації з різних напрямів туристичної діяльності для представників національних туристичних адміністрацій країн – членів ВТО у штаб – квартирі ВТО та виїзних;

розширенню можливостей формування мережі партнерства, сприяння з боку ВТО передачі технологій ноу – хау, проведення маркетингових досліджень, а також інвестуванню в галузь туризму України;

розробці конкретних рекомендацій щодо проведення туристичної політики відповідно до соціально – економічного стану та потреб України;

створення спільного міжнародного турпродукту, з включенням до нього найбільш цінних історико – культурних та архітектурних пам'яток;

вивченню прогресивного досвіду організації туристичної галузі країн – членів ВТО та ін.

29 квітня 2002 року Кабінет Міністрів України затвердив Державну програму розвитку туризму на 2002–2010 роки. Основною метою Програми є створення конкурентоспроможного на міжнародному ринку національного туристичного продукту, здатного максимально задовольнити туристичні потреби населення країни, забезпечення на цій основі комплексного розвитку регіонів за умови збереження екологічної рівноваги та культурної спадщини [7]. Одним з основних завдань Програми є підвищення іміджу держави на міжнародному рівні та розширення міжнародної співпраці у туристичній галузі, адже розширення міжнародних зв'язків відкриває перед нашою державою великі можливості для просування національного туристичного продукту на світовому ринку та залучення до українського інформаційного простору світового передового досвіду організації туристичної діяльності.

Вже нині туристична галузь виробляє 8 відсотків валового внутрішнього продукту і становить 20 відсотків зовнішньоторговельного обігу України. Сьогодні кожен турист, який відвідав Україну, залишає тут майже 500 доларів. З урахуванням суміжних галузей туризм надає роботу приблизно 1,8 млн. громадян У 2000 р. Україну відвідали 4,4 млн. іноземних туристів, а якщо розглянути динаміку останніх років, коли за рекомендаціями ВТО було запроваджено методику статистичної звітності, то вона має такий вигляд:

- 1994 р. – 3,6 млн. іноземних туристів;
- 1995 р. – 3,7 млн. іноземних туристів;
- 1996 р. – 3,9 млн. іноземних туристів;
- 1997 р. – 7,6 млн. іноземних туристів;
- 1998 р. – 6,2 млн. іноземних туристів;
- 1999 р. – 4,2 млн. іноземних туристів;
- 2000 р. – 4,4 млн. іноземних туристів [8].

Такі зміни в динаміці потоку іноземних туристів до України зумовлені низкою чинників, зокрема:

- невирішеністю проблем, пов'язаних з механізмом отримання віз для в'їзду в Україну;
- загальною економічною ситуацією в Україні, погіршення якої призвело до зниження інтересу потенційних ділових партнерів;
- високими цінами на туристські послуги;
- відсутністю належної реклами туристських можливостей на державному рівні;
- відсутністю системи реалізації послуг іноземним туристам санаторно – курортними закладами та ін.

З метою підвищення ефективності туристичної галузі України, залучення туристів до країни, проведення широкомасштабної та комплексної реклами туристського потенціалу, інтеграції нашої країни в європейську спільноту, розвитку національної економіки та культури розроблено заходи щодо розширення міжнародного туристського співробітництва. Серед них:

- удосконалення договірної – правової бази зовнішніх відносин, укладання угод між урядового та міжвідомчого характеру про співробітництво в галузі туризму;
- активізація співпраці в складі чисельних спільних міжурядових комісій з питань економічного та науково-технічного співробітництва;
- вироблення дійового механізму взаємодії з міністерствами, відомствами, іншими органами виконавчої влади України, насамперед з Міністерством закордонних справ і Департаментом зовнішніх економічних зв'язків і торгівлі Мінекономіки, а також обласними та міськими державними адміністраціями щодо співробітництва України в галузі туризму;
- розвиток інституційного співробітництва, використання організаційно – фінансових механізмів міжнародних і регіональних органів, поглиблення безпосереднього партнерства між туристськими підприємствами та організаціями, насамперед у межах членства України у ВТО та у складі її керівного органу – Виконавчої ради ВТО, Ради по туризму держав СНД, Організації Чорноморського економічного співробітництва (ЧЕС), Центральноєвропейської ініціативи (ЦЕІ), участь у діяльності світових і міжнародних структур усіх рівнів;

- розвиток інформаційно – рекламної та виставкової діяльності, організація міжнародних і регіональних туристських салонів, ярмарків, бірж в Україні, зокрема в основних туристичних центрах: Міжнародного туристського салону "Україна" в Києві, Міжнародного туристського ярмарку "Крим. Курорти. Туризм" в Ялті, Міжнародного туристського ярмарку –виставки "Чорноморська Одиссея. Туризм. Відпочинок. Здоров'я" в Одесі, Міжнародного туристського салону в Харкові, Міжнародної туристської виставки "ТурЕкспо" у Львові, Міжнародного туристського ярмарку "Турконтакт" в Ужгороді; забезпечення планомірної та систематичної участі українських туристських підприємств у провідних зарубіжних міжнародних виставках: "ITB" у Берліні, "WTM" у Лондоні, "Fitur" у Мадриді, "MITT" у Москві, "EXPO" у Ганновері та ін. [9].

До речі, у лютому 2005 року за підсумками міжнародної туристичної виставки "Holiday World" в Празі Україна отримала гран – прі виставки за найкращий стенд та вдалу презентацію своїх туристичних можливостей [10], а у березні 2005 року на найбільшій і найавторитетнішій у світі турбіржі "ITB" у Берліні експозиція України отримала четверте місце серед європейських країн-учасниць за оформлення стенду і рівень роботи з відвідувачами [11].

Перспективним напрямом розвитку міжнародного туристичного співробітництва на найближче десятиріччя є активне створення в Україні різноманітних недержавних громадських туристичних організацій, а саме асоціацій у різних напрямках туристичної діяльності (турагенства, туроператори, виставкові організації, підприємства готельного господарства, туристичні видання, навчальні заклади тощо), їх входження до світових об'єднань, міжнародних організацій та асоціацій різного спрямування. Результатом має стати розширення об'їв, запровадження міжнародних стандартів якості туристичних послуг, розвиток рекламної діяльності та бізнесових партнерських стосунків. Значною перешкодою для розвитку інституційного співробітництва залишається відсутність бюджетного фінансування цього виду діяльності. Міжнародна діяльність не повинна традиційно залишатися пріоритетом держави, органів виконавчої влади в галузі туризму і має розвиватися також на вертикальному рівні. Регіони мають більше усвідомлювати важливість розширення міжнародних зв'язків, укладання обласними та місцевими адміністраціями міжнародних і міжрегіональних договорів і угод. Зарубіжний досвід свідчить про неухильну децентралізацію, підвищення ролі місцевих органів влади у розвитку туристичних регіонів багатьох країн.

Відповідно до документів ООН щодо туризму, зокрема, Хартії туризму, рішень Гаазької конференції, визначається право кожної людини вільно пересуватися, необхідність розробки та проведення державної політики щодо забезпечення гармонійного розвитку внутрішнього та міжнародного туризму, реалізації заходів, спрямованих на сприяння туристичним подорожам. Це насамперед, стосується укладання міждержавних і міжнародних договорів, спрямованих на спрощення перетину кордону туристами, особливо з тих держав, що є для України найперспективнішими туристичними ринками. Важливе значення для збільшення турпотоків у державах колишнього СРСР мало б запровадження єдиної туристичної візи для в'їзду до країн СНД, що сприяло б відродженню спільного турпродукту – так званих туристичних трикутників і наскрізних маршрутів по цих країнах, що користувалися б попитом і відповідали б міжнародним стандартам. Аналіз принципів організації туристичної галузі країн, що мають розвинену індустрію туризму, доводить необхідність надання державної підтримки розвитку туризму [12].

Таким чином, за своїм туристично – рекреаційним потенціалом Україна має всі можливості стати туристичною державою світового рівня. Ефективний розвиток міжнародної діяльності безпосередньо залежить від надання організаційно – методичної та фінансово – економічної підтримки туризму з боку держави. Туризм – високоприбутковий сектор економіки та чинник підвищення міжнародного авторитету, тому важливо, щоб визнання українського туризму як індустрії супроводжувалося виділенням відповідних ресурсів з боку держави, зокрема на розбудову інфраструктури, будівництво та реконструкцію шляхів, аеропортів, реставрацію історичних пам'яток, музеїв, підтримку єдиної державної інформаційно – рекламної системи туристичної галузі України. Досвід країн розвинутого туризму доводить, що без державних вкладень розвиток туризму неможливий, при

цьому вкладання є, по суті, не витратами, а інвестиціями у галузь, що дає високі та швидкі прибутки.

Список використаних джерел

1. Федорченко В.К. Україна і світ туризму // Урядовий кур'єр. – 2005. – № 136. – С.9
2. Федорченко В.К., Дьорова Т.А. Історія туризму в Україні: Навчальний посібник. – К.: Вища шк., 2002. – С.107.
3. Правове регулювання туристичної діяльності в Україні: Збірник нормативно – правових актів. / Під заг. ред. проф. В.К.Федорченка; Київ. університет туризму, економіки і права. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С.5–7.
4. Федорченко В.К., Дьорова Т.А. Історія туризму в Україні: Навчальний посібник. – К.: Вища шк., 2002. – С.111.
5. Мальська М.П., Худо В.В., Цибух В.І. Основи туристичного бізнесу: Навчальний посібник. – Київ: Центр навчальної літератури, 2004. – С.204.
6. Туристично – краєзнавчі дослідження. Випуск 3.- К.: ЧП Ільченко, 2000. – С.7.
7. Туристична діяльність. Нормативна база. / Роїна О.М. – К.: КНТ, 2005. – С.32.
8. Федорченко В.К., Дьорова Т.А. Історія туризму в Україні: Навчальний посібник. – К.: Вища шк., 2002. – С.115.
9. Федорченко В.К., Дьорова Т.А. Історія туризму в Україні: Навчальний посібник. – К.: Вища шк., 2002. – С.141.
10. <http://www.news.uzhgorod.ua>.
11. Україна на турвиставках // Міжнародний туризм. – 2005. – № 2 (62). – С.104.
12. Туристично – краєзнавчі дослідження. Випуск 3.- К.: ЧП Ільченко, 2000. – С.20.

Svitlana Nikitenko

**INTERNATIONAL TOURIST ACTIVITY IN THE CONDITIONS OF ALTERATION
OF THE INDEPENDENT UKRAINIAN STATE**

The main problems of the development of world tourist activity in modern Ukraine are analyzed in the article.

РОЗДІЛ 2

УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА БІОГРАФІСТИКА: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

УДК 347.62

Оксана Ятищук

ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО ТА НАРОДНА МОРАЛЬ В ТВОРЧОСТІ Г. Ф. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА

Стаття Ятищук О.В. присвячена відображенню у художніх творах Г.Ф. Квітки-Основ'яненка на прикладі сімейної обрядовості звичаєвого права та народної моралі українців.

У роки незалежної України значно зріс інтерес до поглибленого вивчення процесів правотворення на українських землях в минулому. Одним з таких процесів було виникнення і функціонування звичаєвого права. У XIV–XVIII ст. норми звичаєвого права на українських землях відігравали досить помітну роль. Вони виникали та формувалися в ході еволюції господарсько-побутових відносин людей і спиралися на загальноприйняті "давні" норми поведінки, вироблені різноманітними обставинами [1: 9].

Існують різні форми перетворення звичаїв у правові норми: мовчазна згода держави, фактичний розгляд справ у судах на підставі норм звичаєвого права і, нарешті, закріплення існуючих звичаїв у законі.

Характерною рисою звичаєвого права українців була його обрядовість. Різноманітна, змістовна та образна вона надавала звичаєвому праву характер життєвості та публічності, викликала увагу до судового процесу і співучасть у ньому не тільки безпосередньо зацікавлених осіб, але й громадськості, сприяла збереженню в народній пам'яті звичаєвих норм: засвідчувала правильність вживання звичаїв і підносила правотворчість народу [2: 80].

Обряд – це особлива колективна дія, призначена для того, щоб наочно образними засобами оформити і відзначити важливі події суспільного і особистого життя. Насамперед це стосується сімейної обрядовості, пов'язаної з біологічним циклом існування людини. Мета обрядів – за допомогою символів і символічних дій висловити, передати, закріпити традиційні для певної етнічної групи ідеї, норми, цінності.

Цікаві та етнографічно точні описи сімейної обрядовості ми знаходимо у творчості Г.Ф. Квітки-Основ'яненка. Найдетальніше у письменника зображено обряд українського традиційного весілля.

В Україні шлюбіві передувало знайомство і досить тривалі гуляння молоді на вулицях та вечорницях. За звичаєм заміж завжди віддавали старших дочок, молодші були "під коритом" доти, поки заміж не виходила найстарша сестра. Якщо траплялося, що першою одружувалися молодша, то це розцінювалося, як велика зневага до старшої сестри "...как можно меньшую дочь через старшую отдавать? Такого примера и от сотворения мира не было" [3, IV: 418].

Весільна обрядовість на Україні, подібно до весільних звичаїв інших слов'янських народів, починалася зі старостів, або сватання. Це перший етап весільного обрядового комплексу, який знаменував народження сім'ї. "Сватання – це вже перший акт шлюбних церемоній, і відбувається воно згідно з стародавнім ритуалом" [4: 63].

Порадившись з батьками, наречений сам ішов запрошувати двох родичів до себе за старостів. Як правило, старостами вибирали поважних, одружених чоловіків. Оскільки успіх сватання залежав ще й від уміння старости вести традиційні розмови, то при виборі старшого старости бралися до уваги такі риси вдачі, як комунікабельність, дотепність [5: 23]. З описів українського весілля різних часів відомо, що вступна промова старостів при сватанні була стабільним елементом обряду. Старости в різних варіантах виголошували риторичну, класично сформульовану, відшліфовану промову ловців-молодців, які пройшли півсвіту за слідом куниці-красної дівичі, а слід привів їх саме до дому госпо-

даря, і тому вони просили б віддати красну дівцю їхньому князю: "Ми є люди німецькії, а йдемо з землі турецької. Ми собі ловці, удалії молодці". /.../.

Нашому слову кінець, а ви зробіте нашому ділу вінець. Віддайте нашому князю куню, вашу красну дівцю. Чи ввіддасте, чи нехай підросте?" [III: 51].

У попередніх розмовах старостів молодь участі не брала. На заклик батька, матері або старости дівчина заходила до хати, ставала біля печі (ніби благаючи захисту у родинного вогнища), колупала піч або вдавала, що порядкує біля неї: "Маруся, вийшовши із кімнати, засоромилась – господи! почервоніла, що твій мак, і, не поклонившись, зараз стала біля печі та й колупа її пальцем" [III: 62].

Якщо дівчина давала свою згоду і цей шлюб задовільняв батьків, дівчині наказували принести рушники: "...іди ж, іди та давай, чим людей пов'язати" [III: 63].

Коли ж дівчині хлопець був не до вподоби, то такому горе-жениху підносився гарбуз: "...та й поставила на столі перед паном Уласовичем на сковороді... печений гарбуз!.. /.../ додому з гарбузом так і біжить, як біг до дівки, думаючи рушники брати" [III: 135].

Коли ж з тієї чи іншої причини відмовляли батьки нареченої, то знаком відмови було піднесення старостам чарки та повернення хліба. "– Не вмю я до прикладу у сім ділі сказати... Спасибі вам за вашу працю. Ідете ви з дальної і дороги, то, може б, випили по чарочці?"

Маруся, як се почула, та вголос...

Чи хотіли, чи не хотіли старости, узявши хліб назад, пішли з хати з Василем" [III: 52].

Коли ж старостів перев'язали рушниками, а молодого заткнули хусткою, справа вважалася офіційно завершеною.

Від цього дня засватана дівчина носила в косі широку червону стрічку, що свідчило про публічне оголошення сватання [6: арк. 59].

Одразу ж після сватання відбувалися заручини, тобто своєрідне закріплення остаточної згоди на шлюб і прилюдне оголошення цієї події. Часто бувало, що різні обряди передвесільного циклу відбувалися в один день: наприклад, сватання й оглядини, або сватання і заручини.

Коли сватання має головним чином побутовий характер, то заручини мають вже ритуальне значення.

При укладанні шлюбних угод народна мораль зобов'язувала дотримуватися чесності й порядності. Якщо після сватання молоді ще мали право порушити дане слово, то після заручин це вважалася неможливим. Після "хусток" дівка не могла відмовитися від весілля, бо це був великий сором, до того ж потрібно було платити молодому за збитки й безчестя. За свідченням старожилів "...від заручин хлопець вв'язаний майже так, як по весіллю" [7: арк. 3]. "а то як рушники подасть, то й побоїться відкидатись, щоб не платити Кандзюбі безчестя за наругательство" [II: 34].

Після заручин обидві родини розходились з певною переконаністю в нерозривності шлюбного союзу і починали готуватися до весілля.

Весілля здебільшого починалось у п'ятницю із запрошення гостей та коровайниць. Наприкінці XVIII – початку XIX ст. на весілля кликали все село, що виявляло громадське схвалення створення нової сім'ї. Просили за звичаєм усіх, не минаючи жодної хати в селі, обов'язково всіх членів сім'ї: "Просимо на хліб, на сіль і на весілля!" [III: 258].

Не запрошували гостей під час випадкових зустрічей на вулиці. З приводу цього в народі широко побутувало прислів'я: "Просили на дорозі, щоб не були на порозі" [5: 60].

Особливе місце в структурі традиційного весільного обряду багатьох народів посідає весільний коровай. Коровай був обов'язковим атрибутом при першому одруженні, вдовам та вдівцям при повторному одруженні короваю не пекли, його мали право робити лише заміжні жінки, та з них тільки такі, що на ту пору мали чоловіків при собі. Не тільки вдови, але й жінки, що їх чоловіки кудись від'їхали, в цьому обряді брати участь не могли [8: 199].

Повне зображення коровайного обряду на Слобожанщині ми знаходимо в оповіданні Г. Ф. Квітки-Основ'яненка "Козир-дівка".

Кульмінацією передшлюбних дійств був дівич-вечір. "Девичник єсть преддверие свадьбы" [V: 308]. Численні записи свідчать, що він був стійкою структурною частиною ве-

сільного обряду на всій території України зі своїми локальними варіантами. Тут відбувалося обрядове відокремлення наречених від несім'яної групи молоді і розпочинався за-вершальний цикл обряду.

Головною і заключною дією дівич-вечора був посад наречених, який вважався своєрідною санкцією на шлюб.

На Слобожанщині дівич-вечір починався в домі молодої, а закінчувався в хаті, де молодь гуляла на вечорницях [9: арк. 25]. "С вечора... съехались гости и гуляли на девичнике..." [IV: 173].

Форма церковного шлюбу входила в побут дуже повільно, під тиском спеціальних указів Синоду. У різних місцевостях поїзд до церкви відбувався по-різному, так що однієї виробленої традиції, найбільш характерної для України не було.

Загалом весільні походи молодого до молодої і від молодої до молодого лягли в основу творення обрядовості походу до церкви, урізноманітнюючись місцевими традиціями. У більшості випадків молоді після церковного шлюбу поверталися до молодої, де відбувалася церемонія зустрічі та батьківського благословення шлюбу хлібом-сіллю. Останнє здійснювалося двічі (перед відправленням до церкви й після взяття шлюбу), що можна пояснити нашаруванням дій у зв'язку з виникненням нового явища (церковне вінчання в день весілля) і збереженням традиційного обряду [5: 73] "... когда, мы возвратились в дом родителей наших они встретили нас с хлебом и солью" [IV: 173].

Хоч і до нашого часу збереглася традиція, коли молодий після шлюбу повертався до свого дому, молода – до свого. "Уранці молодих звінчали і обідали кожен у себе з своїми" [III: 37].

Після весільного обіду в домі молодого наступав урочистий момент – вирядження поїзда по молоду, а у домі молодої до зустрічі молодого. Скликанню і нормуванню весільного почоту надавалося велике значення. Ця обрядовість нагадувала готування війська в далеку дорогу.

За традицією, яка була поширена на території України, під час весільного походу молодого хлопці робили перейми, тобто своєрідний торг між молодим і парубками села за наречену. Цю традицію деякі вчені кінця XIX – початку XX ст. (В. Яструбов, М. Яструбов, Хв. Вовк) пов'язували з тим давнім часом, коли на дівчину мали право всі хлопці її общини [8: 220].

У кожному етнографічному районі символічний викуп молодої проходив по-різному. Але врешті-решт все закінчувалося тим, що старосту молодого пропускали до хати, де він звертався до матері молодої з проханням відпустити поїзд, на що і діставав згоду.

Молода вже по приходу нареченого сиділа на посаді в оточенні брата й дружок. Молодий, викупивши місце біля неї, піднімав нахилену на хліб чи калач голову молодої, цілував її і сідав поруч.

Посад, як набір елементів кульмінації весілля, у різних історико-етнографічних зонах України різнився локальною специфікою: окремі дії урізалися, деякі переносилися у дім молодого. Однак сам посад молодих як форма скріплення шлюбу відбувався скрізь у молодої до шлюбної ночі. В українському традиційному весіллі санкція посаду молодих була більш важливою, ніж шлюбна ніч. Адже незалежно від того, як закінчувався обряд комори – радощами чи сороміцькими піснями і ганьбленням батьків молодої – після спільного посаду молодих шлюб вже вважався нерозривним і визначеним громадою [5: 80]. Незважаючи на те, що публічне висміювання "нечесної молодої" та її батьків було досить суворим, а дорікання інколи тривали роками, ми ніде не знаходимо свідчень, щоб шлюб через це розпався. Це ще раз підтверджує думку про те, що головною санкцією шлюбу вважалося обрядове з'єднання молодих на посаді.

Після того, як молодий сів на своє місце поруч з молодою, в Центральному регіоні, а також у ряді суміжних регіонів розпочинається урочисте дійство дарин, даровизни, викликання родичів при розподілі короваю. На це спеціально просили дозволу у старости, "... чарки поналивані і калач дружко покраяв" [III: 188], а піддружний роздавав його усім родичам. Після дарування, вечері "усе йде по закону, і вийдуть з хати надвір танцювати" [III: 375].

У деяких регіонах України після роздачі короваю приступали до покриття голови молоді, тобто свахи покривали її голову білою наміткою (серпанком), а поверх намітки знову одягався вінок.

Незалежно від часу проведення, він засвідчував, що молода з дівочої громади переходила до громади жінок і під владу чоловіка. Про це говорив не тільки її новий головний убір, а й зачіска. З цього часу вона заплітала не одну косу, як у дівочтві, а дві або розплетене волосся закручувала на "кибалку", "кичку" і одягала очіпок, а зверху зав'язувала перемітку чи хустку: "– зирк!.. – вона ув очіпку... вже молодницею" [III: 345].

У Україні тривалий час зберігалась обрядовість комори. Найбільш повне вираження знайшли ці звичаї на території Центрального регіону.

Постіль для молодих готували неодмінно на соломі, що її приносить дружка. В головах обов'язково клався сніп жита, образ, хліб і сіль. Зверху соломі покривали рядном, а на нього вже стелили постіль, що її привезла з собою молода. Після приготування, дружка просить у старостів благословення "молодих на покой одвести" і, доставши його, в супроводі піддружного, старостів та свашок одводили молодих до комори [8: 206].

Якщо молода виявлялась "нечесною" і не признавалась у цьому наперед, то висміювали і її, і всю її родину, їй співали непристойних пісень, на батьків одягали солом'яні хомути, підносили для горілки посуд без дна і т.д.: "...прийшлося... по закону хомут надівати" [III: 187]. У багатьох випадках весілля на цьому закінчувалося.

Заключним акордом українського весілля була перезва, яка починається з повідомлення матері молоді про щасливе завершення шлюбної ночі. Їй передавали печену курку, прикрашену калиною, червоною вовною, підфарбовану у червоний колір горілку і т.д. Часом цю місію брали на себе всі присутні на весіллі гості, зі старшим боярином на чолі. Попереду несли "корогву", тобто червону запаску, прив'язану до дрючка, бояри перув'язували себе червоними поясами, всіх решту присутніх – червоними стрічками, що було відзнакою того, що молода не посрамила себе, а є "доброго роду дитина". "Попереду везуть на превисоченому дрючці запаску шовкову та червону-червону /.../. І коням чуби, і музиці і руки, і скрипку, і чуб, і уси червоними лентами попереув'язовали" [III: 187].

У весільній обрядовості українців збереглося немало язичницьких елементів, які з часом втратили своє первісне значення, але народ їх дотримується, "бо так потрібно". Вважалося, що шлюб буде щасливим тільки в тому випадку, коли молоді та їхні рідні виконають певні ритуали з походами, танцями, піснями, діями і т.д. "Не від нас воно сталося, а ще діди і прадіди, та таки споконвіку так і женилися. І женються" [III: 375].

Як ми бачимо з прикладів, наведених Г.Ф. Квіткою-Основ'яненком в своїх творах, український народ має давні родинні традиції, які розвивалися протягом віків. Час, звичайно, вносить свої корективи і новизну, проте варто зберігати неперехідні цінності, які виробив народ: шанування Роду, поклоніння пам'яті предків, дбайливе ставлення до людей. Усе це неможливе без глибокого знання народних норм моралі, звичаєвості нашого народу [10: 309].

Список використаних джерел

1. Гуржій О. Право в українській козацькій державі (друга половина XVII – XVIII ст.). – К., 1994.
2. Грозовський І. Козацьке право // Право України. – 1997. – № 6. – С. 76–80.
3. Квіткою-Основ'яненком Г. Твори у 7 томах. – К., 1979–1981. Цитати творів Г. Квіткою-Основ'яненка подаються за цим виданням. Римська цифра позначає том, арабська – сторінку видання.
4. Здоровега Н. Нариси весільної обрядовості на Україні. – К.: Наукова думка, 1974. – 159 с.
5. Борисенко В. Весільні звичаї та обряди на Україні: Історико-етнографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 1988. – 192 с.
6. ІМФЕ НАНУ. – Ф. 1–7. – од. зб. 746.
7. ІМФЕ НАНУ. – Ф. 29–3. – од. зб. – 333.
8. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995. – 336 с.
9. ІМФЕ НАНУ. – Ф. 1–6. – од. зб. 668.
10. Ложко Г. Українське народознавство. – К.: Зодіак ЕКО, 1995. – 368 с.

Oksana Yatyshchuk

The article by Yatyshchuk O.V. deal with the reflection of customary law and national morality of Ukrainians on the example of family rituality in the works of G.Ph. Kvitka-Osnovyanyenko.

УДК 94 (477) "17/19"+94 (438)

Тетяна Чубіна

ЯН ПОТОЦЬКИЙ: ВИЗНАЧНІ ВІХИ ЖИТТЯ ТА ТВОРЧОСТІ

У цій науковій статті мова йде про рід Потоцьких, його внесок в історію та культуру України.

Немає родів великих і малих. Є досліджені і не досліджені... Дослідження історії окремих родин – це не лише приватна справа, але й історична необхідність. Велична історія України складається з історій окремих родин. Це невичерпне та маловивчене джерело історії.

У кожній країні є такі роди, які вже стали "власністю" всієї нації. Скажімо, у Німеччині – Габсбурги, у Франції – Бонапарти... Чимало славних родів можна назвати і в Україні. Є представники і так званих "інтернаціональних" кланів. Наприклад, магнати Потоцькі, нащадки яких вважають себе як поляками, так і українцями. Ці "українні" магнати, відіграли помітну роль і в польській історії, і в українській.

Мета даної статті полягає в тому, щоб відкинувши раніше сформовану ідеологічну упередженість до родини Потоцьких, показати сторінки життя і творчості одного з представників цього знатного роду, зокрема Яна Потоцького, а також розкрити його внесок в культури і науку України та Польщі.

Ян Потоцький – майже невідома історична постать. Навіть ті дослідники, які виявляли інтерес до цього непересічного вченого, не усвідомили до кінця його ролі в європейській історії [1].

Протягом XVII–XX століть Україною промайнула ціла плеяда постатей роду Потоцьких. Різні вони були – стримані й злі, розумні і не дуже, поступливі і надто жорстокі.

У свідомості українців Потоцькі в основному відомі як пребагаті магнати, що володіли величезною власністю на Правобережній Україні.

Розкорінившись на українських землях, Потоцькі забули про свій прадавній український селянський корінь, що сягає в XVI ст., – десь тоді у селі Потоки, що в Карпатах, один з пращурів перекинувся до поляків й спритно поліз заможною драбиною у багатство.

Опісля рід Потоцьких дав коронних гетьманів і воєвод, політичних діячів і церковних ієрархів, істориків, письменників, бібліофілів [2].

Яскравою постаттю цього знаменитого роду був Ян Потоцький – син коронного крайчого Юзефа Потоцького і графині Анни Терези з Оссолінських [3: 36]. Таємний радник, почесний член Петербурзької Імператорської АН граф Іван (Ян) Потоцький відомий нащадкам як письменник-історик, автор декількох комедій і повістей, етнограф і археолог, географ – невтомний мандрівник по Європі і Азії.

Народився Ян 8 березня (24 лютого) 1761 р. в Пикові Вінницького повіту (нині Калинівського району Вінницької області) [4: 415].

Старий польський довідник сповіщає, що у XVI ст. у Пикові був замок Філона Кміти Чорнобильського. Потім ним володів князь Януш Острозький. Пізніше Пиків став належати Потоцьким. Саме в родинних маєтках Пикова та сусідньої Уладівки пройшло дитинство юного Потоцького [3: 36].

Дитячі роки проводив, навчаючись за стандартами французької освіти. Обдарований прекрасними здібностями, Ян разом зі своїм молодшим братом Северином був відправлений для здобуття освіти в Женеву і Лозанну, де і провів свої юнацькі роки. Швидко оволодів декількома мовами, з любов'ю вивчав грецьких і римських істориків, природознавство, математику [3: 36].

Ян Потоцький належав до числа енциклопедично освічених людей свого часу. Змоду багато подорожував. Побував у Франції, Швейцарії, Італії, Англії, Іспанії, Єгипті, Туреччині, Голландії, Китаї, Монголії, а з 1797 р. мандрував по Росії, зокрема по Сибіру, Кавказу. Проживав час від часу в м. Тульчині. В результаті – цікаві спостереження, дослідження, цінні роздуми, книги.

Його життєвий шлях – це суцільний калейдоскоп подій, почасти авантюристичних, які варті повістей, романів-вестернів. Наведемо тільки окремі приклади з них. Уже 1778 р. Потоцький виїхав до Відня, вступив на службу в австрійські війська і взяв участь в бойових діях у Баварії. В 1779 р. він знаходиться в Сицилії, Тунісі, приймає участь в поході Мальтійського ордену проти піратів Середземномор'я [3: 36]. Далі він у "гарячих" точках Іспанії (1781 р.), Сербії та Угорщини (1784 р.), Голландії та Англії (1786 р.). Наслідком цих мандрів стали його репортажі, які хвилювали і збуджували увагу тогочасного читача, приносили йому гучну славу. В 1788 р. Потоцький повертається до Варшави і від подільської шляхти обирається депутатом чотирьохрічного сейму, який шукав шляхів реформ, щоб уникнути поділу Речі Посполитої. Ян Потоцький запропонував у боротьбі проти Австрії та Росії за незалежність озброїти польських селян і створити всенародну армію. Зрозуміло, польській аристократії це було не до вподоби.

В 1790 р. він уже в Парижі і, вступивши до лав якобінців, опинився на барикадах Великої Французької революції [3: 37]. В 1792 р. він знову у Варшаві, у вихорі політичних подій. Розбрат у польських політичних таборах, який вів до загибелі країни, переорієнтував його світоглядні позиції на Росію. В 1793 р. Потоцького прийняла імператриця Катерина II, здивувала його "розумінням" французьких вільнолюбних ідей. І знову він у постійних мандрах по Європі, Кавказу. У невеликих перервах час від часу повертався на Поділля. Майже чотири роки проживав у м. Тульчині. В 1802 р. Потоцький видав книгу "Коротка історія народу Росії", яка сподобалася самодержцю Олександрю I, і він запрошує автора до Петербургу, на службу в Міністерство іноземних справ. Уже 1805 р. Потоцький очолює делегацію російських вчених до Китаю, а 1806 р. організовує дипломатичний демарш проти наполеонівської Франції. Після підписання Тильзійського миру, Потоцький залишає державну службу.

Крізь призму романтизму, героїчних, а то й дивацьких вчинків в Яні Потоцькому простежується серйозний вчений, який сформувався під впливом філософії Гольбаха та інших європейських просвітителів XVIII ст. Потоцький захоплюється археологією, старожитностями, історією скіфів, сарматів, давніх слов'ян, Польщі, України та Росії. Його перу належить п'ятитомне видання "Дослідження Сарматії" (Варшава, 1789–1892 рр.), чотирьохтомник "Історичні та географічні матеріали про Скіфію, Сарматію і слов'ян" (Брауншвейг – Берлін, 1796 р.), "Археологічний атлас Європейської Росії" (СПб., 1805 р.) та інші, в яких автор обстоював тезу про автохтонність слов'ян, спільність їх життя і розвитку, визнання їх значного впливу на культуру світової цивілізації, що було викликом прихильникам норманських теорій у поглядах на первісну і середньовічну історію корінних народів Росії та України. Уже в цих працях і особливо в "Археологічному атласі Європейської Росії" Потоцький наводить численні факти і події, описує пам'ятки давньої матеріальної та духовної культури Волині, Поділля, Брацлавщини та інших регіонів України. Як знавець Правобережної України, Потоцький у 1806 р. видрукував французькою мовою для потреб царського уряду й науковців невеликі за обсягом, але змістовні за суттю книги – нариси "Давня історія Волинської губернії". Винятковість цих видань полягає насамперед в тому, що Потоцький, чи не єдиний у польській історіографії того часу, розглядав Поділля і Волинь, як східнослов'янські землі, які мали історичну спільність з народами Росії та України і не ідеалізував панування тут Литви і Речі Посполитої. Оглядаючи минулі часи на Поділлі й Волині, автор уперше в тоді існуючій літературі, хоч і конспективно спробував систематизувати й проаналізувати археологічні пам'ятки та

старожитності, як джерело вивчення, подати схематичну історію первісної доби і епохи середньовіччя та науково її осмислити. Недивлячись на значні, об'єктивно зумовлені прогалини і певну тенденційність у висвітленні подій, це були чи не найперші на початку ХІХ ст. узагальнюючі праці з історії Правобережжя, які заклали як офіційну точку зору на минувшину регіону, так і започаткували історико-краєзнавчі дослідження. На жаль, сьогодні названі книги Потоцького є раритетними виданнями і мало використовуються науковцями. І все ж ми повинні їм віддати належне. Йому належать 24 великі праці. Відомий польський історик і публіцист Міхал Баліньський (1794–1864 рр.) більше ста років тому стверджував: "У першому ряду вчених людей вісімнадцятого століття в Європі знаходиться без всякого сумніву історик граф Ян Потоцький" [5: 54].

В 1790 р. у Варшаві Ян Потоцький здійснив визначний, як на ті часи, науковий похід – піднявся у повітря на кулі власної конструкції разом з уславленим французьким пілотом Бланшаром. Це був перший у світі науковий політ "апарата з двома кабінами по боках для наукових досліджень", який пролетів відстань в одну польську милю (7,5 км) на висоті 2–3 км [3: 37].

Як письменник прославився фантастично-філософським романом "Рукопис, знайдений у Сарагосі" [6: 275–276]. Потоцький, створюючи по суті перший польський роман, вклав у нього складний і запутаний зміст, який в тій чи іншій мірі пов'язаний з його власними блуканнями і роздумами. Це не означає, звичайно, що "Рукопис" автобіографічний. Химерне поєднання переказу давньоєгипетських та іудейських вірувань з пустотливими епізодами в стилі "злочинського роману", опис дворцевих інтриг, витончена еротика, екзотичний фон подій, в складних перипетіях яких важко розібратись, – все це підпорядковано, очевидно, одній цілі, одній раціональній концепції, породженій болісними, але плідними філософськими пошуками Віку Просвітництва. О. С. Пушкін, будучи під враженням від прочитаного роману, написав незакінчений вірш "Альфонс садиться на коня..." Російський поет високо цінував і знав не тільки роман Потоцького, але і його наукові праці, на одну із яких він посилається, зокрема, в своєму "Путешествии в Арзрум" [7].

При житті граф Ян Потоцький дістав визнання, як вчений і письменник, його було обрано дійсним членом Варшавського товариства друзів науки (з 1803 р.), Російської академії наук (з 1806 р.), почесним доктором Московського університету (з 1808 р.) [8: 5].

Творче надбання Яна Потоцького, різноманітні плоди пера його, які він видавав на диво малими тиражами ("Археологічний атлас Європейської Росії" – 57 книг, одноактні комедії – поки що знайдено одну книгу), ще чекають своїх дослідників. Настане час, і широка читаюча публіка відкриє Потоцького не тільки як автора "Рукопису, знайденого в Сарагосі", але як і драматурга, полігота, дослідника Сходу, автора цікавих листів, де відбулося його бурхливе життя та така далека від нас бурхлива епоха...

В 1812 р. граф Потоцький повертається на Україну. В останні роки свого життя, під впливом важких фізичних і моральних мук, він впав в меланхолію.

2 грудня (20 листопада) 1815 року в панському будинку в селі Уладівка пролунав постріл [3: 40]. Челядь та родичі увірвалися в бібліотеку... Граф Ян Потоцький, правнук останнього гетьмана з роду Потоцьких, лежав на канапі з закривавленою скронею, а поруч, на килимі, – маленький інкрустований пістоль. Це був удар мечем по гордієвому вузлу трагічних крайнощів, з яких склалася доля Яна Потоцького – мимоволі "чужого серед своїх" й "чужого серед чужих". Панславист, він обстоював ідеї споконвічного перебування в даній місцевості слов'ян, в наукових працях пропагував філософські ідеї, осміяні життям на його очах. Класик польської літератури, для якого легше писати, думати й говорити французькою, аніж польською. Патріот, якого поляки вважали ренегатом. Ворог Наполеона, помічник російського царя у боротьбі з "корсиканським жаховиськом," – а в той же час його син Артур, другий син, був ад'ютантом Юзефа Понятовського, який воював з Наполеоном проти Росії.

Був двічі одружений. Від першого шлюбу з княгинею Юлією Любомирською у Потоцького було два сини – Альфред і Артур, від другого – з двоюрідною сестрою графинєю Констанцією Потоцькою – син Бернард і дві доньки – Ірена і Тереза [3: 38]. Після смерті батька книжкові скарби і весь архів перейшли у спадок до старших синів.

Унікальну колекцію його творів зі Сходу було передано Кременецькому лицю. Та життєві завірюхи завіяли і сам лицей, і книжкові скарби, і багато чого з життєпису Яна Потоцького. І навіть цвинтар, де поховано славетного подолянина.

Всесвітня слава прийде до Яна Потоцького лише згодом, більше ніж через століття, і він справедливо займе те почесне місце в історії світового письменства, яке по праву йому належить.

Список використаних джерел

1. R. Caillois. Dzieje człowieka i książki. Tłum. L. Kukulski. – Warszawa, 1967; W. Kotwic. Jan hrabia Potocki i jego podróż do Chin – Wilno, 1935; Портретная галерея русских литераторов, журналистов и других замечательных людей. / Изд. А.Э. Мюнстера. – Спб., 1859; Енциклопедичний довідник "Митці України". – К, 1992 р. та ін. 2. Bibliografia Krystynopola i Potockich. – Kraków, 1938. 3. Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Tom XXVIII/1. – Zeszyt 116. – 1984–1985. 4. Довідник з історії України. / За редакцією І. Підкови та Р. Шуста. – Том 2. – К.: Генеза, 1995. 5. Brückner A. Jana hr. Potockiego prace i zasługi naukowe. – Warszawa, 1911. 6. Зашкільняк Л.О., Крижун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський державний університет імені Івана Франка, 2002. 7. <http://old.russ.ru/culture>. 8. Chojecki E. Krótka wiadomość o życiu i pismach Jana hr. Potockiego, w: Potocki J. Rękopis znaleziony w Saragossie. – Lipsk, 1857.

Tetiana Chubina

JAN POTOTSKY: BIOGRAPHY AND CULTURE ACTIVITY

The article deals with the Pototsky's family and its contribution into the Ukrainian history and culture.

УДК 61 (09) (477)

Тетяна Лахманюк

"ВІДЕНСЬКИЙ" ПЕРІОД ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ІВАНА ЯКОВИЧА ГОРБАЧЕВСЬКОГО

У даній статті авторка аналізує "віденський" період життя та діяльності Івана Яковича Горбачевського. Висвітлює його навчання у Віденському університеті. Розкриває роль нашого славетного земляка в українському студентському товаристві "Січ" у Відні.

Говорячи про Івана Яковича Горбачевського, не можна не торкнутися його "віденського" періоду життя та діяльності. Ім'я нашого славетного земляка назавжди залишиться в історії України та світу, оскільки він належав до тієї не чисельної, але надзвичайно талановитої групи людей, які переконливо довели, що вони вірні сини та патріоти України.

Упродовж десятиліть офіційна українська історіографія в умовах панування догматичної ідеології була позбавлена можливості об'єктивного вивчення історії України. Відродження української державності усунуло перешкоди в опануванні історичної правди,

але разом із тим сучасні проблеми державного будівництва та національно-культурного відродження України вимагають наукового вивчення ряду питань вітчизняної історії, а, зокрема, періоду кінця XIX поч. XX ст.

Незважаючи на багатогранну громадсько-політичну діяльність Івана Горбачевського на сьогодні практично відсутні наукові публікації і монографічні дослідження, присвячені його праці як дослідника, науковця, вченого. Непросто заповнити цю значну прогалину у вітчизняній історіографії про видатного українського вченого, провідного громадсько-політичного діяча.

Тому автор поставила перед собою завдання висвітлити "віденський" період життя та діяльності Івана Яковича. Сприяти розв'язанню цих завдань певною мірою покликана і ця стаття, авторка якої намагається неупереджено, на новітній методологічній основі, із широким використанням джерел, визначити та проаналізувати навчання І. Горбачевського у Віденському університеті, а також його внесок у товариство "Січ" у Відні.

Після закінчення гімназії Іван Якович обирає професію лікаря, тому подальша його життєва стежка потяглася до Віденського університету на медичний факультет (у Галичині вищих медичних студій не було) [5: 6]. Лікарський факультет у Львівському університеті був закритий після студентських заворушень у 1848 році і знов був відкритий аж у 1896 році [3: 36].

Під кінець вересня 1873 р. наш земляк із кількома іншими побратимами прибув до столиці [8: 102].

Від того часу Іван Горбачевський постійно проживав на чужині [15: 707].

Студентом Іван Якович був взірцевим, тому наполегливо вивчав усі предмети [11: 1].

Перші два роки навчання в університеті молодий, талановитий студент повністю присвятив ретельному вивченню усіх предметів, які викладалися за програмою. Старанний, зважений аналіз вивченого дав йому змогу визначитись у своїх захопленнях. Тут спрацювала вроджена наукова допитливість юнака, яка стала вирішальною у виборі експериментальної медицини для подальшої його діяльності замість загальної практичної медицини.

Майбутній учений обрав для своєї праці фундаментальний дослідницький напрямок, який поєднав із наполегливим навчанням. Така цілеспрямованість І. Горбачевського була помічена професорами університету, що сприяло входженню його у середовище дослідників [4: 10]. Саме тому він не лише слухає лекції, а й [5: 38] у 1874 р. Іван Якович починає систематично працювати в хімічному інституті професора Шнайдера [8: 102]. Незабаром Іван Горбачевський став добрим теоретиком медичних наук і по закінченні літнього семестру попрощався з хімічним інститутом і перейшов нового семестру [13: 10] у 1875 р. до фізіологічного інституту професора Гіртла [8: 102], а у четвертому семестрі вже працював у лабораторії професора Брікке [13: 10]. Проте надалі обрав лікарську хімію під керівництвом професора Е. Людвіга, яка давала найбільше надій на можливість проникнення у сутність життєвих процесів здорового та хворого організмів, у пізнання природи біологічних речовин. Ентузіазм, допитливість студента подобалися названим професорам лікарського факультету університету, і вони усіляко підтримували його наукові починання [4: 10].

Дуже швидко захопила талановитого юнака хімія, що викладалася тоді у Відні чудовим лектором Ернестом Людвігом. Але Людвіг був не тільки знаменитим учителем, а як учень Гайдельберського – Бунзена, дуже гарним і точним аналітиком. Енергія І. Горбачевського під керуванням такого славетного вчителя скоро принесла свої плоди [5: 25].

Необхідно підкреслити, що шлях медичного хіміка розпочав у 1875 р., у свої 21 рік [5: 41].

На основі здобутих знань і успішних результатів у хімічному, а згодом також у фізіологічному інституті, майбутній визначний науковець опублікував свою першу наукову працю. В інституті професора Е. Людвіга вчений своєю витривалістю та систематичною працею досяг надзвичайних успіхів. Був призначений демонстратором, а незабаром асистентом цього інституту, й це дало йому доступ до езотеричної сировини і він міг ле-

гально працювати над альбуміноїдами, особливо над їхніми розкладовими продуктами під дією соляної кислоти [8: 102].

Опис своєї наукової роботи студент Іван Горбачевський почав із характеристики досліджуваного ним вестибулярного нерва. Оригінальність цих описів послужила підставою для першої його публікації [4: 10] на другому курсі університету [5: 6] під назвою "Ueber den Nervus Vestibule" [4: 10] ("Про вестибулярний нерв" – нерв, від якого залежить рівновага людини) [10: 172] у 1875 р. у Працях Цісарської Академії наук у Відні. Завдяки цій публікації студент третього курсу був запрошений до праці демонстратором (лекційним асистентом), а далі став асистентом в Інституті лікарської хімії при університеті, яким керував професор Е. Людвіг [4: 10].

За дану наукову працю був відзначений керівництвом університету і зарахований до наукового німецького товариства. Німці побачили в молодому студентові майбутню перспективу і не помилилися [5: 6].

У липні 1875 р. у Збаражі помер батько Івана – Яків Горбачевський, що помітно ускладнило матеріальне становище родини. Необхідно було шукати засобів для прожиття, оскільки покійний Яків не мав заощаджень. У таких складних матеріальних умовах брати Горбачевські усе ж таки продовжували навчання, очевидно, уже не без допомоги священика Ходоровського, із яким підтримували дружні стосунки. Добрі стосунки у Івана Яковича були і з доктором Корнелем Вітошинським, який працював у Збаражі і займався активною громадсько-просвітницькою діяльністю [4: 10–11].

Аналіз донесення збаразького старости про І. Горбачевського і його рідню, що подає Іван Головацький у праці "Іван Горбачевський. Життєписно-бібліографічний нарис" свідчить про те, що наш земляк дуже рідко відвідував родину з Відня [4: 115].

Іван Горбачевський наполегливо вчився, працював, і навіть на пропозицію студентів погодився очолити українське студентське товариство "Січ" у Відні. Його двічі підряд у 1875 і 1877 рр. обирали головою товариства. Тут варто згадати, що засновником товариства "Січ" у 1868 р. і першим його головою був відомий український культурно-громадський діяч другої половини XIX ст. Наталь Вахнянин; він також був у 1868 р. одним із засновників і першим головою товариства "Просвіта" у Львові. З лютого 1876 р. І. Горбачевський входив також до складу редакційного комітету журналу "Друг", брав участь в обранні І. Франка членом комітету й уведенні його до складу наукової секції журналу [4: 11].

Доцільно підкреслити, що хоч як наукова праця на медичному факультеті зайняла молодого студента, він не розірвав тих зв'язків, які пов'язували його з працею над відродженням української народної свідомості і тому вступив у Відні в члени "Січі" [5: 31].

Необхідно вказати, що, закладені в дитячі роки зерна національної свідомості проросли буйним цвітом у час навчання у Віденському університеті: у студентському об'єднанні "Січ", яке він очолив, створюється українська бібліотека, видається "Історія України" Маркевича, книжечки поезій Т. Шевченка. За цю діяльність І. Горбачевський потрапляє під нагляд поліції у Відні [5: 3].

Здійснений аналіз наявних документів свідчить, що головною метою діяльності культурно-пропагандистського товариства "Січ" було протидіяння акціям польського та російського товариств, що поширювали найгірші чутки про українців [14: 7].

У той же час із Києва на еміграцію виїхав Михайло Драгоманов. Він зупинився у Відні, де думав замешкати й розпочати видання українського журналу. Однак швидко вчений переконався, що австрійські порядки не дадуть необхідного для задуманого ним видання простору й свободи слова. Тому в середині 1876 р. йому довелося переїхати до Женеви.

Перебуваючи у Відні, М. Драгоманов познайомився з І. Горбачевським. Надалі внаслідок переїзду до Женеви він підтримував із молодим українським науковцем і політиком листовий зв'язок [4: 11–12].

Про діяльність тогочасної "Січі" І. Франко писав: "У лоні самої "Січі" почали формуватися люди, що не їли даром університетського хліба, піддавалися науці серйозно, не для посади та кар'єри, такі люди, як Іван Пулюй, Іван Горбачевський та інші. Вони тво-

рили, як тиху опозицію проти шумного кнайпового життя "Січі" і проти галицької рутенщини" [12: 322].

Таким чином, із вищенаведеного випливає, що у цей час літературно-наукова праця ніде в Галичині між українським суспільством не була зорганізована. Перші початки такої праці зустрічаємо в товаристві "Січ" у Відні, і тут належить Іван Якович до перших камелярів у цій ділянці. Разом із Михайлом Драгомановим і Остапом Терлецьким він стає на чолі змагань переробити товариство "Січ" у товариство літературно-наукове. Під головуванням Івана Горбачевського в "Січі" за 1875–1877 рр. змагається літературно-науковий рух до такої висоти та в такій програмі, що навряд чи в наступних роках віденська "Січ" могла відзначитися більшими успіхами. Бібліотека "Січі" збільшилась до 1000 томів, товариство відкрило читальню, видано накладом товариства першу частину історії Маркевича в 1000 примірниках та 4 книжечки поезій Шевченка для народу: 1) "Сотник", "Марина", "Титарівна", 2) "Княжна", "Варнак", "Петрусь", 3) "Неофіти", "Марія", 4) "Відьма" та підготовлено до друку й другу частину "Історії Маркевича" і "Популярну антологію", які однак через нестачу коштів не вийшли друком [5: 31].

Потрібно підкреслити, що головною роботою була культурно-пропагандистська праця: книжки, лекції (двічі виступав М. Драгоманов, Ф. Вовк, професор Дністрянський, В. Антонович, Олена Пчілка та інші) [14: 7].

У 1877 р. у Львові почалися ревізії, арештування і т. д. Це перенеслось і до Відня. Почалися і тут арешти, але ця акція не тривала довго, все ж таки вона припинила розвиток літературно-наукової праці товариства "Січ" вже за головування Петра Огоновського під кінець 1877 та протягом 1878 року [5: 32].

У січні 1877 р. почались переслідування членів редакційного комітету журналу "Друг". Зокрема, було викликано у поліцію І. Франка. Його допитували про зв'язки з М. Павликом і М. Драгомановим. Піддавались допитам також інші члени редакційного комітету, а за І. Горбачевським був організований таємний нагляд [4: 12].

Наш земляк став жертвою цих переслідувань за те, що вислав до Бухареста пачку книжок, де знаходився "Кобзар" Т. Шевченка празького видання. Він провів тоді у віденській поліції одну ніч [5: 32].

Запит про особу й знайомства Івана Яковича віденська поліція надіслала до Збаража – і у відповідь отримали донесення тутешнього старости [2: 20].

У кінці липня 1877 р. І. Горбачевський закінчив лікарський факультет Віденського університету [4: 12] із відзнакою [13: 10], захистив дисертацію і здобув науковий ступінь доктора медичних наук. З цього часу він повністю присвятив себе праці в університетському Інституті лікарської хімії: навчав студентів та займався самостійною науково-експериментальною діяльністю [4: 12].

Ось, що згадує сам Іван Якович Горбачевський у своїй праці "Із моїх споминів. Моя санітарна праця" про "віденський період" свого життя: "Після закінчення гімназії я записався на медичний факультет віденського університету, де досягнув докторат усіх лікарських наук. Уже як молодий студент другого року медицини я швидко зацікавився фізіологією, а згодом лікарською хімією. Тодішній знаменитий фізіолог медичного факультету Брікке прийняв мене до свого інституту, де я міг працювати і там вийшла моя перша наукова праця (1875 р.). Професор Брікке припоручив мене професорові Людвігові і я став демонстратором, а потім асистентом інституту лікарської хімії, де працював декілька років, спеціалізувався у цій ділянці хімії і публікував праці з біохімії" [7: 14].

Наш славетний земляк у студентські роки постановив собі: весь вік трудитися для добробуту народу. Цій клятві залишався вірним весь час [1: 3].

Аналіз наявних матеріалів дає підставу для висновку про те, що поява у кінці 70-х років кількох випускників Тернопільської гімназії українського роду, які захистили дисертації докторів філософії в області хімії й фізики (І. Горбачевський, С. Балеї, І. Пулюй), стало визначною подією Тернопільського краю. Названі вчені згодом набули світової слави. Правда, слід відзначити, що працювати вони могли лише у зарубіжних вищих навчальних закладах [9: 7].

За словами Михайла Гончаренка: "Не пощастило Івану Горбачевському відвідувати свою рідну школу: гімназію закінчив польську, університет німецький. Перші кроки в науці довелося йому проробити теж серед чужих" [6: 41–42].

У зв'язку з цим потрібно підкреслити, що в Україні не було умов для розвитку української науки чи мистецтва, й тому здібні й обдаровані люди находили поле для розвитку своїх талантів на чужині, як, наприклад, Соломія Крушельницька, Модест Менцінський, Іван Пулюй і багато інших, які не мали можливості проявити себе із-за нестачі рідних вищих учбових закладів, наукових інститутів, чи українських театрів [15: 706].

У цьому контексті слід підкреслити, що Іван Якович зрозумів, що тільки дослідно-наукова праця забезпечує народові почесне місце між цивілізованими націями. В нас поки що ця праця була занедбаною, та в Галичині виявилися тільки мінімальні початки на полі придбання наукових українських сил при Львівському університеті. Навіть поляки не мали ще свого медичного факультету у Львові, тому й не могло бути мови про організування нашої науково-дослідної праці на полі медичних дисциплін у рідному краї. Але наш народ був уже тоді готовий розпочати цю працю з метою поглиблення своєї народної культури. Не могло це статись у нашій власній святині наук. Тому ж не могла Європа дізнатись, що українська нація має такі сили, якими могли похвалитися і найкращі європейські університети. Так став І. Горбачевський каменярем у цій ділянці [5: 32].

Отже, можна зробити висновок, що світоглядні позиції Івана Яковича Горбачевського, перш за все, ґрунтувалися на тих політичних подіях, які були притаманні кінцю ХІХ століття. Вони стали основою різновекторної діяльності, яка відіграла важливу роль, з одного боку, насамперед у "віденський" період діяльності, коли Іван Якович формувався як науковець і громадсько-політичний діяч, оскільки багатогранна наукова й громадська діяльність уже тоді набула всеукраїнського та світового характеру. Його наукові праці здобули загальне визнання. З іншого – вона невід'ємно взаємопов'язана з працею нашого славетного земляка в українському студентському товаристві "Січ" у Відні.

Список використаних джерел

1. Бойко Т. Має Тернопіль пам'ятник Івану Горбачевському // Свобода. – 2004. – 12 червня. – С. 1, 3.
2. Волотовська Н. Іван Горбачевський. – Тернопіль: Укрмедкнига, 2004. – 56 с.
3. Головацький І. Видатна постать української й світової науки // Вісник НТШ. – 2004. – Ч. 31. – С. 36–37.
4. Головацький І. Іван Горбачевський (1854–1942): життєписно-бібліографічний нарис. – Львів, 1995. – 125 с.
5. Гонський Я. Іван Горбачевський у спогадах і листуваннях. – Тернопіль: Укрмедкнига, 2004. – 184 с.
6. Гончаренко М. Академік Іван Горбачевський // Лікарський вісник. – 1970. – січень. – Ч. 1. – С. 37–42.
7. Горбачевський І. З моїх споминів. Моя санітарна праця // 25-ліття Українського лікарського товариства і медичної громади. – Львів, 1935. – С. 14–17.
8. Гривняк Ю. Видатний учений // Альманах "Гомону України". – Торонто, 1980. – С. 102–105.
9. Маланюк П., Столярчук О., Маланюк М. Фрагменти з історії просвітницького подвижництва в Галичині. – Тернопіль, 1998. – 60 с.
10. Руда С. 150-річчя від дня народження І. Я. Горбачевського // Наука та наукознавство. – 2004. – № 3. – С. 172–174.
11. Савків Л. Іван Горбачевський: з Україною в серці // Свобода. – 2002. – 18 травня. – С. 1.
12. Франко І. Зібрання творів у 50 томах. – К.: Видавництво "Наукова думка", 1982. – Т. 33. – 528 с.
13. Шендеровський В. Він належав до когорти славетних українців // Ваше здоров'я. – 1996. – 4–10 травня. – № 19. – С. 10.
14. Шендеровський В. Іван Пулюй і сучасність // Українське слово. – 1994. – № 50. – С. 7.
15. Юркевич О. Іван Горбачевський – український учений світової слави // Визвольний шлях. – 1993. – № 6. – С. 706–713.

Tetjana Lahmanjuk

"VIENNESE" PERIOD OF LIFE AND ACTIVITY IVAN YACOVICHA GORBACHEVSCOGO

In the given article an author analyses the "viennese" period of life and activity of Ivan Yacovicha Gorbachevscogo. Lights his teaching in a viennese university. Exposes the role of our glorious countryman in Ukrainian student society "Sich" in Vienna.

УДК 94 (477)

Микола Алексієвець, Леся Ковалишин

"АМЕРИКАНСЬКИЙ ПЕРІОД" НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ О. КАНДИБИ-ОЛЬЖИЧА

У статті на основі архівних джерел та публікацій відображено "американський період" наукової діяльності О. Кандиби-Ольжича.

На сучасному етапі розбудови Української держави спостерігається підвищення інтересу широких кіл науковців і громадськості до історичної спадщини народу взагалі та до її визначних представників зокрема. Цей інтерес посилюється нагальною необхідністю переосмислення багатьох подій, явищ, оцінок суспільства. При цьому пріоритетного значення набуває звернення до ролі особистісного аспекту в історії, оскільки саме людський вимір є тим критерієм, що визначає духовність, потяг до історичної правди.

Виходячи з актуальності теми та враховуючи сучасний стан розробки даного питання в зарубіжній та українській історіографії, метою та завданнями статті є комплексно й об'єктивно проаналізувати "американський період" наукової діяльності вченого, простежити зв'язки О. Кандиби-Ольжича з науковими організаціями, видавництвами і науковцями США.

Наукові зв'язки і співпраця дослідника з американськими науковими установами та вченими впродовж 1932–1939 рр. – винятково важлива ділянка його наукової кар'єри, беручи до уваги, що до 1939 р. зв'язків українських учених, які проживали в Європі, з американськими науковими установами практично не було, або ж були вони тільки випадковими. Тому семилітня співпраця археолога з американськими установами та вченими у цьому відношенні була унікальною і заслуговує на окреме обговорення. Цілком логічним і важливим видається нам дослідити лише основні напрямки цієї наукової співпраці, яка охоплювала три важливі ділянки: археологічно-дослідну, викладацьку та публіцистичну.

Без перебільшення можемо стверджувати, що О. Кандиба-Ольжич своїми знаннями й поведінкою здобув визнання американських науковців, установ і музеїв, тому можна констатувати, що він був винятково здібним молодим археологом з міжнародною науковою репутацією.

Реконструкція "американського періоду" наукової діяльності О. Кандиби-Ольжича ґрунтується на нових архівних матеріалах, свідченнях американських співробітників археолога і на відповідній науково-інформативній літературі.

Ця доба наукової праці О. Кандиби-Ольжича досі не була повністю досліджена, а у працях зарубіжних та українських учених вона відтворена у неповному обсязі. Окремі згадки зустрічаються в працях Л. Винара [1; 2; 3], А. Сороковського [4], О. Стуля [5], М. Андрусяка [6; 7; 8]. Перша офіційна згадка про співробітництво з американськими науковими установами та науковцями подана у звітах В. Фюкса [9; 10; 11; 12], Дж. Маккурді [13; 14], у яких вказано, що О. Кандиба-Ольжич проводив археологічні розвідки у Румунії, зокрема досліджував археологічні матеріали з Кукутені, на основі яких визначив хронологічний і культурний зв'язок пам'яток неолітичної кераміки у Подунайському регіоні.

Автори звітів одночасно зазначили, що Подунайський регіон культурно і географічно сполучений із Польщею, Україною і Бесарабією, де знайдено подібні керамічні пам'ятки зі схожими декоративними мотивами і фізичними формами. Вони також продемонстрували безпосередній вплив археологічних концепцій і гіпотез О. Кандиби-Ольжича на розвиток археологічної науки, які, у свою чергу, пояснюють органічне поєднання неолітичної української кераміки з керамікою Подунайської області.

Участь дослідника в роботі американської археологічної експедиції у 1932 р. не лише поглибила його археологічні знання, але також мала безпосередній вплив на офіційну співпрацю археолога з Побаді-музеєм і Фогг-музеєм мистецтва при Гарвардському університеті, початок якої пов'язано з кінцем 1932 і початком 1933 рр. У цій справі важливу роль відіграв професор В. Фюкс, який на початку 30-х рр. тісно співпрацював із цими провідними американськими музеями.

Про археологічні розкопки у Старчево О. Кандиба-Ольжич зробив доповідь на тему "Археологічні розкопки американців у Югославії в 1932 році", про неї він наголошував на науковій конференції УІФТ у Празі [4: 218].

У 1933 р. О. Кандиба-Ольжич узяв участь у XIII літньому семестрі Американська Школа Передісторичних досліджень (АШПД), який тривав від 3 липня до 21 серпня на території Чехословаччини та Югославії. Цей семестр включав виклади видатних археологів, музейні дослідження, археологічні розкопки і студентські іспити. В. Фюкс був керівником семестру. Джордж Грант Меккурді, директор АШПД, у звіті за 1933 р. зазначав, що "доктор О. Кандиба-Ольжич не лише доповідав, але також відповідав за виготовлення археологічних мап і рисунків" [13: 5]. Автор звіту підкреслював, що вчений був визнаним авторитетом із неолітичної мальованої кераміки в Європі. Він не тільки допомагав у проведенні конференцій на тему "Малюнки неолітичної кераміки в Європі", реконструювавши знахідки, а й мав доручення малювати і реконструювати схеми" [13: 5].

Важливі відомості про діяльність вченого в американській археологічній школі знаходимо у звіті В. Фюкса, в якому подано ґрунтовні дані про цей літній семестр АШПД. Він розпочався у Празі 3 липня і відбувався у тісній співпраці з державним археологічним інститутом Чехословаччини. В. Фюкс надавав значну допомогу О. Кандиби-Ольжичу під час перебування американських археологів і студентів у Чехословаччині, зокрема археолог проводив у лабораторіях чеського інституту лабораторні заняття. "Про час перебування доктора О. Кандиби-Ольжича в Празі, як спеціаліста з Чорного моря, Карпатських гір, і Балканських полів..." – зазначає В. Фюкс [13: 10].

О. Кандиба-Ольжич у 1933 р. був уже відомим співробітником АШПД, а також загальноновизнаним авторитетом у галузі дослідження неолітичної мальованої кераміки у Європі.

Згадки щодо зв'язків О. Кандиби-Ольжича з Пібаді і Фогг-музеями при Гарвардському університеті збереглися у збірці професора П. Сахса, заступника директора Фогг-музею. За їх допомогою можна реконструювати співпрацю О. Кандиби-Ольжича з цими музеями, зокрема з Фогг-музеєм мистецтв. Підтвердження цього факту знаходимо у листі Джонова М. Розефільдова до Л. Винара від 29 квітня 1985 р., в якому зазначено, що "...архівна збірка п. Сахса зберігає деякі листи Фюкса, доктора Гетті Гольдмана про співпрацю з Фогг-музеєм та інші матеріали, у яких згадується Олег Кандиба-Ольжич. Ці матеріали датовані 1933 і 1934 роками. Віримо, що у майбутньому присвятимо окрему статтю архівним матеріалам про Олега Кандибу-Ольжича, які зберігаються в Фогг-музею і архівах інших американських наукових установах. Тут також висловлюю подяку проф. Робертові Еріхові за його допомогу в цих архівних пошуках" [2: 35].

У червні 1933 р. О. Кандиба-Ольжич отримав від Фогг-музею офіційне посвідчення, що "...він проводить з дозволу цієї американської установи наукову археологічну діяльність і планує відвідати країни Центральної та Південної Європи" [12: 33]. В офіційному звіті Фогг-музею за 1933 р. знаходимо додаткові відомості щодо діяльності О. Кандиби-Ольжича. Основним завданням було дослідження неолітичних керамічних посудин і фігур в Югославії та інших європейських країнах. У звіті зазначено, що вчений вивчав неолітичну мальовану кераміку протягом семи років, включаючи дослідження в Болгарії, Румунії [12: 35].

О. Кандиба-Ольжич за дорученням Фогг-музею проводив наукові дослідження в Югославії, зокрема у Белграді (Бєлгороді) влітку і ранньої осені 1933 року. Про це згадано у листівці О. Кандиби-Ольжича до Марини та Марка Антоновичів, датованій 7 жовтня 1933 р., в якій він писав: "...докінчую свою проблематичну працю в Білгороді і збирався в карколомну подорож, що в ній відвідую Відень разом з Маценком" [15: 101].

У кінці 1932 р. він опрацював і видавав англійською мовою "Report on Yugoslavia, Bulgaria and Romania" [16: 53].

Отже, 1932–1933 рр. були винятково важливими в американському періоді наукової діяльності О. Кандиби-Ольжича. Доктор В. Фюкс високо оцінив його знання як археолога і вважав його компетентним працівником американських наукових установ у Європі. Він підкреслював його знання слов'янських мов і ряду європейських: італійської, французької, німецької, англійської. Порівняно з американськими археологами, які мали обмежені знання європейських, зокрема, слов'янських мов, О. Кандиба-Ольжич справді був винятком і це, звичайно, мало значний вплив на його співпрацю з американськими науковими установами.

О. Кандиба-Ольжич та В. Фюкс близько співпрацювали і, як згадує пані Е. Лессер, студентка АШПД і знайома Олега у листі до Л. Винара від 30 травня 1984 р., між "...ними я бачила були як ділові, так і дружні стосунки" [17: 134]. Завдяки В. Фюксові О. Кандиба-Ольжич зав'язав співпрацю з АШПД та іншими американськими науковими установами.

У 1934 р. науковець продовжив своє співробітництво з американською школою передісторичних дослідів і взяв активну участь у її літньому семестрі, який тривав з 21 червня по 6 вересня на території Чехословаччини і Югославії. У звіті В. Фюкса за 1934 р. вперше згадано про зв'язки О. Кандиби-Ольжича з Українським вільним університетом у Празі. "Доктора Олега Кандибу (Український університет в Празі), наймають останнього року для читання лекцій в школі по північному та східному регіоні континенту" [10: 8].

Археолог продовжував співпрацю з Фогг-музеєм і з його дозволу досліджував археологічні пам'ятки у югославських музеях, зокрема у Національному музеї в Белграді (Бєлгороді), Етнографічному музеї у Скоп'є і локальних музеях у Неготині та Ниші. Він також підтримував зв'язки з професором В. Петковичем і доктором М. Гробіком із Національного музею та іншими югославськими вченими.

Американські установи і вчені в особі доктора Фюкса і Еріха вважали О. Кандибу-Ольжича авторитетним вченим [2: 37]. Лист професора Сакса до вченого, з архіву Фогг-музею, є свідченням того, що "О. Кандиба-Ольжич стає її платним співробітником, одержуючи 1000 крон щомісячно, як наукову дотацію" [14: 4]. Знаходимо підтвердження цього факту в листі Р. Еріха до Л. Винара, датованому 6 квітня 1985 р., в якому йдеться, що "...Гетті Гольдман з Гарвардського університету до вищезгаданої суми додала 150 \$, які продовжили стипендію О. Кандиби до 1 січня 1935 року" [14: 4]. Це була доволі значна сума на той час. О. Кандиба-Ольжич справді був винятково цінним співробітником американських наукових установ. Саме у листі В. Фюкса до О. Кандиби-Ольжича від 30 квітня 1934 р. знаходимо важливі дані щодо наукових планів, які вчений мав опрацювати, зокрема, запроєктовані з ініціативи В. Фюкса археологічні довідники, що тематично мали охоплювати територію Польщі, України, Росії, Румунії, Болгарії. Автором цих довідкових видань мав бути О. Кандиба-Ольжич. "Немає сумніву, що він зробив повну класифікацію місцевої археологічної історії в Польщі, Україні, Росії, Румунії, Болгарії. Зараз це дає завдання для подальшої праці" [18: 130]. Проте інформацію про ці заплановані проекти не вдається віднайти, і тому однозначно не можна твердити, що вони були реалізовані.

У 1935 р. В. Фюкс втратив посаду в Гарвардському університеті, продовжуючи свою співпрацю з АШПД і музеєм Пенсільванського університету, тому це завадило дальшій активній співпраці О. Кандиби-Ольжича з Фогг-музеєм, але не перервало його стосунків з Американською Школою Передісторичних Дослідів. Підтвердженням цього є лист Е. Лессер до Л. Винара, датований 3 травня 1984 р., в якому вона зазначає, що "...О. Кандиба через відхід Фюкса з Гарвардського університету також перервав свою співпрацю з Гарвардським музеєм" [17: 130].

У 1936 р. Олег Олександрович Кандиба-Ольжич почав співпрацювати з престижним американським науковим журналом "Американський Журнал Археології", в якому надрукував статтю "Техніка посудин на ніжці в пластиковій кераміці". Цю розвідку доктор Олег Кандиба-Ольжич написав ще у 1935 р. на основі результатів розкопок культури кам'яної доби у Старчево та досліджуючи подібні рештки інших культур у музеях Румунії, Мадящини, Югославії та Австрії (1934 р.), і на засіданні історично-філологічного товариства в Празі зазначив, що "посудина на ніжці є одною з характерних форм неолітичної паскової кераміки від середньоєвропейської рессенської групи до українського Трипілля, Болгарії. Посудина на ніжці відрізняється у своїх формах від конічної миски до профільованих баняків. Сама ніжка може бути тільки незначним кільцем або виступати у формі стрункої дзвонуватої підставки, вишуканої лінії, при чому в обох випадках ніжка може бути порожня або масивна" [19: 138]. Далі дослідник продовжував: "Праця з неолітичним матеріалом з розкопок у Старчево американської експедиції до Югославії та Білгородського музею дала змогу пізнати техніку виробу посудини на ніжці у цій групі. Посуд на ніжці у ній дуже поширений. Є це спеціальні глибокі дзвонуваті миски та баняки всіх родів кераміки. Ніжка буває ледве помітним широким кільцем або розвиненої конічної форми. Цю ніжку виповнювалося з низу глиною, щоб зробити її тяжкою та стабільною, частково або зовсім, так що вона дістала знизу вигляд склепіння" [19: 138]. Це було значне досягнення молодого археолога, якщо взяти до уваги, що це був основний журнал Археологічного інституту в Америці, в якому співпрацювали видатні археологи.

У звіті директора школи Дж. Меккурді за 1938 р. читаємо, що "О. Кандиба-Ольжич успішно викладав американським студентам, яких знайомив із результатами своїх археологічних досліджень" [14: 4], докладніші відомості зустрічаємо у річному звіті В. Фюкса за 1938 р., де він писав, що "остання згадка про співпрацю доктора О. Кандиби з АШПД відноситься до 1938 року. Протягом лабораторних досліджень в Празі ми мали можливість запросити доктора О. Кандибу з Українського університету для читання лекцій. Доктор О. Кандиба є експерт в Східній Європі мальованої кераміки, він представив до цього часу неопубліковані результати своїх наукових досліджень. Додатками його лекцій були гарно виконані малюнки і шаблони. Лекції доктора О. Кандиби були науково обґрунтовані" [11: 8]. Отже, 1938 рік був останнім роком тісної співпраці О. Кандиби-Ольжича з американською школою передісторичних дослідів.

Поряд з викладацькою діяльністю О. Кандиба-Ольжич здійснював і видавничу, зокрема випустив збірник "Українського Наукового Інституту в Америці". Діяльність інституту не вивчено, крім згадок та рецензій на перший і єдиний том збірника. Дотепер опублікована лише одна стаття М. Андрусика про Інститут, що побудована на епістолярній спадщині О. Кандиби-Ольжича. Вчений подав коротку довідку про згаданий інститут та збірник. У листі, датованому 7 жовтня 1939 р., зазначено, що "...восени 1939 року закладаю в Америці Український Науковий Інститут. Як установу незалежної української науки. Інститут має три відділи: історико-філософічний, математико-природничий та гуманітарно-економічний. На чолі його стоїть професор П. Грановський з мінісотського університету. Діловим секретарем є доктор Гайдак з того ж університету. А членами є українські вчені, що працюють в американських та канадських вищих закладах.

Прошу Вас ласкаво подати мені зворотню Вашу відповідь та переслати на мою адресу Вашу працю для Збірника, по можливості в найкоротшому часі" [8: арк. 24], "... розмір статті 1-½ друкованих аркуші. До праці має бути долучене коротке резюме на одній зі світових мов" [8: арк. 25].

Ще інститут планував видання і другого збірника, який мав бути присвячений "Історії української революції 1917 – 1918 рр. і " має призвати за українське державне будівництво в поодиноких аспектах – політичному, господарсько-культурному!" [8: арк. 27].

Початковий план передбачав видання збірника у столиці Карпатської України м. Хусті, де його вже було набрано, однак події середини березня 1939 р. змусили О. Кандибу-Ольжича надрукувати його у Празі [7: 110].

Таким чином, "американський період" наукової праці О. Кандиби-Ольжича вимагає повнішого висвітлення, проте на основі архівних джерел і наукової літератури можна зробити висновок, що співпраця з американськими науковими установами і дослідника-

ми мала виняткове значення у його науково-дослідницькій діяльності. Йдеться насамперед про розширення наукових зв'язків археолога, а також його безпосередню співробітництво з видатними європейськими й американськими археологами.

Список використаних джерел

1. Винар Л. Наукова діяльність О. Кандиби-Ольжича 1932–1941 рр. // Український історик. – 1986. – № 1–2. – С. 37–51.
2. Винар Л. Наукова діяльність О. Кандиби-Ольжича 1932–1941 рр. // Український історик. – 1986. – № 3–4. – С. 33–39.
3. Винар Л. Наукова діяльність доктора О. Кандиби: Пам'яті доктора О. Кандиби // Український історик. – 1994. – № 1–4. – С. 49–74.
4. Сороковський А. О. Ольжич як науковець // Український історик. – 1994. – № 1–4. – С. 218–223.
5. Штуль Олег Збірник Українського наукового інституту в Америці. Праці українського наукового інституту в Америці – Прага, 1939 // Проблем. – Прага, 1940. – № 7. – С. 188–191.
6. Андрусяк М. Жмуток спогадів // Український історик. – 1976. – № 3. – С. 136–140.
7. Андрусяк М. Жмуток спогадів у зв'язку з редагуванням доктором О. Кандибою Збірника Українського Наукового інституту в Америці: Спогади // Український історик. – 1976. – № 1–4. – С. 110–113.
8. Лист О. Кандиби до М. Андрусяка // Центральний державний історичний архів у м. Львові. – Ф. 388 (Андрусяк Микола – бібліотекар НТШ). – Оп. 1. – Од. зб. 34. – Арк. 1–25.
9. Fewks J. V. Report on the 1933. Summer Course of the American School of Prehistoric Research // Bulletin American School of Prehistoric Research. – 1934. – № 10. – P. 21–28.
10. Fewks J. V. Explorations in Yugoslavia and Czechoslovakia a report on the 1934 Summer course on the American of Prehistoric Research // Bulletin American School of Prehistoric Research. – 1935. – № 11. – P. 7–30.
11. Fewks J. V. A report of the 1938 Summer Course on the American of Prehistoric Research // Bulletin American School of Prehistoric Research. – 1939. – № 16. – P. 6–12.
12. Fewks J. V. Excavations at Starchevo, Yugoslavia, seasons 1931–1932 // Bulletin American School of Prehistoric Research. – 1933. – № 9. – P. 33–54.
13. Mac Curdy G. G. Report of the Director on the Work of the School, including the Thirteenth Annual Session // Bulletin American School of Prehistoric Research. – 1934. – № 10. – P. 5–10.
14. Mac Curdy G. G. Report of the Director // Bulletin American School of Prehistoric Research. – 1939. – № 15. – P. 4–9.
15. Лист О. Кандиби до Марини та Марка Антоновичів // Український історик. – 1985. – № 1–4. – С. 100–104.
16. Kandyba O. Report on Museum studies Yugoslavia, Bulgaria and Romania // Bulletin American School of Prehistoric Research. – 1933. – № 9. – P. 53–55.
17. Етел Лессер до Л. Винара від 3 травня 1984 року // Український історик. – 1985. – № 1–4. – С. 134–138.
18. Листування В. Фюкса з О. Кандибою-Ольжичем // Український історик. – 1985. – № 1–4. – С. 129–132.
19. Кандиба О. Техніка посудин на ніжці в пасковій кераміці. Недруковані праці О. Кандиби // Український історик. – 1985. – № 1–4. – С. 136–41.

Mykola Alexiyevets, Lesya Kovalyshyn

AMERICAN PERIOD SCIENTIFIC ACTIVITY OF THE O. KANDYBA-OLZYCHA

The article, based on archives and published works deals with american period scientific activity of the O. Kandyba-Olzycha.

УДК 94 (477.8)

Ірина Федорів

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І МИРОН КОРДУБА: ТВОРЧІ СТОСУНКИ ТА СПІВПРАЦЯ

У статті прослідковується вплив М. Грушевського на формування М. Кордуби як ученого, аналізуються творчі зв'язки учня і вчителя. Увагу авторки привернуло питання генезису двох історіографічних концепцій: народницької та державницької.

Михайло Грушевський був не лише найвидатнішим українським істориком, але й неперевершеним організатором наукової діяльності. Він створив міцні організаційні структури української історичної науки у Львові і Києві, які мали вирішальний вплив на розвиток української історіографії в національному і міжнародному вимірі. Саме завдяки надзвичайній обдарованості М. Грушевського як історика та організатора української науки вітчизняна історіографія зробила значний крок уперед, а в особі його історичної школи виявила свою життєздатність синтезувати багатовіковий історичний розвиток українського народу, запропонувала самобутню концепцію історії, відкривши глибини національного історичного процесу. Тому так важливо досконало вивчити і науково оцінити перші кроки на шляху, які М. Грушевський зробив зі своїми учнями, зокрема з М. Кордубою у Львові. До того ж можемо стверджувати, що без львівського інтелектуального середовища не міг відбутися і сам М. Грушевський, і що ці впливи були обопільними. Існував тісний зв'язок між ним і львівським осередком, який у цей час висунув багато індивідуальностей, самобутніх, яскравих істориків, одним з яких був Мирон Кордуба (1876–1947).

Слід сказати, що спроби з'ясування місця М. Кордуби в історії Галичини кінця XIX – початку XX ст. як учня Львівської історичної школи М. Грушевського неодноразово трапляються в сучасній українській історіографії. Це насамперед статті О. Купчинського "Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського: питання творчих взаємин і співпраці учня і вчителя" [1], Я. Серкіза "Науково-педагогічні засади М. Грушевського (за листами до М. Кордуби)" [2], праці Л. Зашкільняка [3], Я. Дашкевича [4], О. Домбровського [5], Ю. Макара і О. Добржанського [6], Я. Грицака [7], М. Алексієвця, Л. Алексієвця, О. Трум [8] та ін.

Серед цих публікацій можна виокремити статтю О. Купчинського [1]. У ній вчений на базі листів М. Кордуби до М. Грушевського ґрунтовно проаналізував ділові, творчі та особисті стосунки між учнем і вчителем, підкресливши, що епістолярна спадщина є неоціненним джерелом при з'ясуванні зазначених питань.

У контексті формування організаційних засад Львівської історичної школи М. Грушевського, її основних напрямів та змісту діяльності, внеску в розвиток української науки та національного відродження неодноразово згадує про М. Кордубу сучасний дослідник В. Педич [9].

У руслі питання, що розглядається, слід згадати дослідження Л. Винара, який у своїх працях про М. Грушевського та його історичну школу неодноразово згадує учнів історика, в тому числі і М. Кордубу та з'ясовує його роль у науковому житті Галичини тієї доби [10].

У монографії М. Алексієвця та В. Савенка поряд із показом ролі Наукового товариства імені Шевченка в українському національному відродженні (друга половина XIX – початок XX ст.) висвітлена діяльність М. Кордуби в Історико-філософській Секції та Етнографічній комісії Товариства [11].

Проте недостатнє вивчення питання творчих взаємин М. Грушевського і М. Кордуби, його наукова актуальність спонукали до написання даної статті.

Формування світогляду історика та становлення Мирона Кордуби як науковця розпочалося з перших днів навчання у Львівському університеті на філософському факультеті, тобто з 1893 р. Щасливий збіг обставин: у 1894 р. до Львова прибуває М. Грушевський, який очолює новостворену кафедру всесвітньої історії з українською мовою викладання у Львівському університеті. Так, М. Кордуба мав нагоду стати свідком нової доби української історіографії, що ознаменувалася роботою у Львові М. Грушевського [12: 144].

Особисто М. Кордуба познайомився зі своїм вчителем 17 жовтня 1894 р. в гостях у свого близького родича, відомого на той час науковця, громадського і політичного діяча – О. Барвінського [13: 150]. Зберігся цікавий спогад М. Кордуби про цю зустріч, в якому він писав, що перше враження від особи М. Грушевського зовсім не відповідало образу, який склався у нього до знайомства. "Низький, худорлявий, з незвичайно буйною бородою, нервозним способом говорити, він з вигляду зовсім не подобав на ті типи університетських професорів, які я привик зустрічати на львівському терені. Мене представили професорові як майбутнього ученика та вже сам титул "товаришу", з яким він звернувся до мене, звучав для мене з уст університетського професора непривично й бентежив мене" [14: 795]. М. Кордуба справив на М. Грушевського приємне враження. Згодом вчений переконався в його ерудиції та міцних знаннях [13: 150]. Доказом цього є й те, що в заліковій книжці за 1894–1895 навчальний рік він оцінив знання свого учня з історії України записом "дуже пильно", а в свідоцтвах про колоквиуми – "з поступом знаменитим" [2: 74].

Під керівництвом М. Грушевського М. Кордуба робив перші кроки в історичній науці. При підготовці наукових кадрів М. Грушевський дотримувався таких принципів. Перше – це вміння збудити зацікавлення предметом історії, довести її престижність, важливість для формування не тільки людини, але й нації. Друге – висока вимогливість, ставлення важких завдань в якомога ранньому віці, не історичний гурток при університеті, а участь у роботі Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ). Для цього треба було поступово розвивати у молодих студентів навички наукової роботи: реферування, огляди, рецензії, критика, архівний пошук включно до відряджень у закордонні архіви; врешті, створення умов для оперативного публікування завдяки виданням НТШ [15: 25–26].

Цікаві вістки про цей період праці М. Грушевського знаходимо в спогадах М. Кордуби. Він пише: "Кандидатів на фахових істориків між українською молоддю львівського університету було тоді небагато: Ю. Левицький, Е. Барвінський, О. Терлецький, Д. Коренець, я і може ще двох-трьох. Викладав строго, може, дещо засухо. Говорив дуже швидко і ті з-поміж нас, слухачів, які записували його виклади, попадали часто в розпуку. Центром всього першого курсу викладів було обговорення цілого норманського питання з повним науковим апаратом" [14: 795].

Як університетський професор, історик і керівник наукової діяльності НТШ, М. Грушевський у першу чергу звернув увагу на приєднання до наукової праці молодих здібних істориків, які переважно були його студентами і під його керівництвом брали участь у роботі Історично-філософської секції. В "Автобіографії", згадуючи про діяльність у 1898 р., М. Грушевський писав: "Окрім викладів і семінарійних занять, вів я приватні наукові заняття поза університетом зі студентами. Роздавав книжки для рефератів і оцінок, потім відчитувано ці реферати, а котрі ліпші – друковано. Тим способом вправлялися охочіші слухачі до наукової роботи" [16: 56].

У такому руслі працював і М. Кордуба, чітко усвідомивши вимоги свого вчителя. Як писав пізніше історик, "нас, своїх студентів, професор зтягнув до рецензійного відділу. Зразу це нам видалося дивним, бо не почували за собою відповідної підготовки, щоб обговорювати твори учених-спеціалістів. Але М. Грушевський вмів швидко розігнати сумніви. Роздав кожному по книжці й велів прочитати. Потім радив порівняти прочитане з тим або іншим давнішим твором про дану тему та при стрічах зараз випитував про вислід порівняння. Вислухавши терпеливо устного реферату, докинув тут і там свої замітки й кінчив: "А тепер, товаришу, пробуйте все те написати". Так поробив із нас 18–20 літніх хлопців-рецензентів" [14: 795]. Впродовж 1895 р. М. Кордуба прорецензував 28 наукових праць німецькою, польською, французькою та іншими мовами [17: 2].

Отож, шлях М. Кордуби до самостійних наукових досліджень лежав через діяльну участь у наукових товариствах і насамперед у НТШ. Йдеться не лише про вагомість товариства у формуванні М. Кордуби як дослідника з певним спрямуванням наукових

інтересів на українську тематику, а й про неабияке значення стипендіальної та гонорарної підтримки.

До НТШ М. Кордуба вступив у 1895 р. Це підтверджує запис у "Книзі обліку членів НТШ" та сплачені ним внески за 1895–1896 рр. [18: арк. 70].

У 1896 р. М. Кордуба вперше виступив на засіданні Історико-філософської секції НТШ. Таким чином, поруч з В. Антоновичем, Д. Багалієм, О. Барвінським, В. Гнатюком, О. Колессою, С. Томашівським, О. Терлецьким історик був одним з перших членів Товариства, яке поступово ставало центром наукової праці, особливо в галузях, пов'язаних з українознавством [19: 392, 395].

1 липня 1903 р. М. Кордубу обрали дійсним членом НТШ у Львові, головою якого тоді був М. Грушевський. Тепер він мав право брати участь у наукових засіданнях [11: 175]. Члени товариства читали повідомлення про свої роботи, а Історико-філософська секція рекомендувала до друку їхні статті [15: 26]. Зауважимо, що до дійсних членів секція зараховувала переважно своїх працівників, і число їх зростало досить повільно [19: 395–396].

Для М. Кордуби як учня М. Грушевського важливою була участь у виданні ювілейного наукового збірника, присвяченого вченому з нагоди його десятилітньої наукової діяльності в Галичині (1894–1904) [6: 343; 20]. Запрошення він одержав у листі від В. Гнатюка. Відповідаючи, М. Кордуба зазначав, що дуже радий взяти участь у запланованій справі на честь такого поважного діяча і вважає своїм обов'язком долучитися до неї: "на жаль, не маю під рукою нічого готового з тих речей, які надавалися б до збірки. Прошу проте заховати для мене 1,5–2 аркуші друку в другій частині, а я надіюсь на основі зібраного вже матеріалу зладити до січня 1905 р. розвідку з Буковинської історії" (лист від 15 жовтня 1904 р.) [21: арк. 103]. У квітні 1905 р. вчений пересилає вже готову статтю В. Гнатюку "Молдавсько-польська границя на Покутю до смерті Стефана Великого" [21: арк. 101; 20: 158–184].

М. Грушевський надавав особливої ваги виданням джерел до історії України, тому й розвинув археографічну діяльність [22: 72]. Так, його Львівська історична школа відіграла переломну роль у розбудові джерельної бази національної історіографії [10: 67]. Він планував видання літописів і хронік, матеріалів правничого, історико-етнографічного характеру, з історії церкви й освіти [23: 34]. У зв'язку з цим М. Грушевський направляв своїх учнів вивчати іноземні архіви. М. Кордуба їздив до Відня, Москви, Бухареста (1907–1909 рр.) [22: 72].

Археографічною комісією були вироблені основні вимоги щодо опрацювання документів, яких мали дотримуватись усі співробітники, а саме, публікувати тексти мовою оригіналу зі збереженням всіх мовних особливостей. Будь-яке втручання в текст документів передбачалося обговорювати у примітках, доповнення до тексту – подавати в квадратних дужках [24: 52].

Важливим успіхом Комісії стало видання серії збірників "Жерела до історії України-Руси" під загальною редакцією М. Грушевського. У ній планувалося опублікувати матеріали з історії українського козацтва (остання чверть XVI – до середини XVIII ст.). У 1905 р. вчений запропонував Комісії план видання джерел під назвою "Корпус матеріалів до історії козащини". Збирання документів мало відбуватись шляхом організації археографічних екскурсій до архівів і бібліотек різних країн Європи [25: 121], зокрема, бібліотеки Чарторийських, університету у Кракові, Красінських і Генерального штабу в Варшаві, публічної бібліотеки, архіву Сенату і Генерального штабу в Санкт-Петербурзі, архіву Міністерства юстиції і закордонних справ та Рум'янцівського музею у Москві [19: 408].

Для видання "Жерел до історії України-Руси" потрібні були немалі кошти [10: 175]. Хоча фінансова база НТШ поступово міцніла, але все ж таки матеріальні труднощі були відчутними. Урядових субсидій на археографічні дослідження та відрядження молодих дослідників майже не було [19: 121]. Зберігся лист НТШ від 9 грудня 1910 р. до Міністерства культури і освіти про надання стипендії кандидатові НТШ – М. Кордубі, відрядженому у Ватикан для збирання документів до "Корпусу матеріалів до історії козащини" [26: арк. 1–2]. Там історик підібрав необхідний матеріал з історії унійних змагань української церкви XVI – початку XVII ст. [22: 84].

М. Кордуба виявив неабиякий інтерес до втілення в життя ідей свого вчителя. У відділі рукописів ЛНБ ім. В. Стефаніка НАН України зберігаються матеріали виписок, зроблених М. Кордубою зі спеціальної літератури і джерел "Хмельниччина. Виписки з друкованих праць і рукописів. 1636–1662" [27].

Хоча до збирання матеріалів М. Кордуба приступив ще в 1905 р., членом Археографічної комісії був обраний тільки у 1911 р. [25: 122].

Про свою наполегливу працю над архівними документами він повідомляв М. Грушевському та своїм колегам. На цей час якраз припадає опрацювання ним габілітаційної праці, присвяченої польсько-семигородським відносинам у середині XVII ст. Допомогала й отримана довгоочікувана стипендія. Найбільше М. Кордубу цікавили документи про контакти Богдана Хмельницького із семигородським князем Юрієм II Ракоці. Так, під час роботи у віденських архівах над матеріалами про Хмельниччину М. Кордуба у листі до С.Томашівського 18 січня 1907 р. ділився думками про свої плани щодо збирання архівних матеріалів, писав про цікаві документи у відділах "Polonica" (Польському), "Turcsica" (Турецькому), про наявність у Відні великої частини венеційського дипломатичного архіву з тих часів, коли Венеція належала до Австрії: "... тож може цікаво буде Вам знати, що тут, у Відні матеріал до цієї справи (про Хмельниччину. – І. Ф.) дуже багатий і інтересний. Я весь час зустрічаю акти до цієї справи, спочатку навіть почав їх копіювати, особливо відносини Хмельницького з Туреччиною. Готую для "Записок НТШ" рецензію на книгу Йорги "Історія Румунії" і з цією метою думаю відвідати Бухарест. Затримуватись на Угорщині мені немає потреби, бо всі важливі архівні документи переглянуто до мене і видано. Якщо виб'ю продовження відпустки – то виберуся до Москви з надією знайти там щось цікаве" [28: арк. 13–14].

У тому ж році М. Кордуба виїжджав до Москви, оскільки там, в архіві Міністерства закордонних справ, зберігалися потрібні йому польські дипломатичні матеріали, про що він писав С. Томашівському 2 жовтня 1907 р. У листі також повідомляв, що знайшов невідомі досі акти про стосунки Ракоці з царем Олексієм Михайловичем, цікаві відомості про події 1653 р., матеріали про останні місяці козаччини перед смертю Б. Хмельницького [28: арк. 15]. Попри це, у Москві дослідник підготував цікавий для галицької молоді нарис з життя українських студентів Московського університету та Вищих жіночих курсів [29: арк. 1–6].

Завдяки такій кропіткій та наполегливій роботі М. Кордуби та інших членів Археографічної комісії: О. Терлецького, Д. Коренця, С. Томашівського, С. Рудницького, О. Целевича, Ю. Кміта, З. Кузелі, І. Джиджори, І. Кревецького, І. Крип'якевича впродовж 1895–1913 рр. було видано десять томів документів у серії "Жерела до історії України-Руси" [24: 52–53]. Напрацювання М. Кордуби ввійшли до дванадцятого тому як "Матеріали до історії української козаччини" [30].

Власне співпраця історика з М. Грушевським знаходить чітке відбиття в неопублікованих досі матеріалах – листуванні, яке є основним джерелом даної статті.

На сьогодні відомо 89 листів М. Кордуби до М. Грушевського і 106 листів вчителя до учня. Вони складені на звичайному письмовому папері кінця XIX – перших десятиліть XX ст. Незалежно від обсягу тексту, всі листи зберігають ідентичну тричленну форму – звертання, власне виклад і кінцеву формулу з датою. Час написання листів М. Кордуби до М. Грушевського – 90-ті рр. XIX ст. – 20-ті рр. XX ст. Листування охоплює три періоди життя М. Кордуби – віденський, чернівецький і львівський. Є й недатовані листи. Немає сумніву, що у нашому розпорядженні сьогодні є лише частина листування істориків. Напевно, мали місце втрати. Зберігаються листи – у фонді 1235 "Грушевські – історики, філологи" в ЦДІА України у м. Києві [31] та в приватному архіві Адріани Огорчак, онуки М. Кордуби (м. Львів) [32].

Спроби групування листів за змістом, звичайно, малопереконливі, бо кожен лист містить кілька або й кільканадцять питань, тем. Однак можна виділити ряд спільних тематичних груп. Простежуються, зокрема: а) наукові і науково-організаційні питання; б) видавничі справи; в) аспекти, пов'язані з навчанням; г) життя українських інституцій в Україні і за кордоном; д) контакти з вченими, письменниками та людьми інших професій; е) особисті та родинні справи [1: 176].

Отож, найчастіше свої замовлення, прохання та доручення М. Грушевський надсилав до М. Кордуби у листах, при тім кожного разу радіючи, якщо він не відмовлявся від наукової співпраці [32].

Частина завдань стосувалася рецензій, які були невід'ємними для наукового зросту. М. Грушевський писав, що добре, аби він таки знайшов час на рецензії; часто запитував, чи немає яких нових рецензій, щоб прислати для друку; радив, у які видавництва не варто писати, на що звертати особливу увагу, просив вибачення, коли рецензії невчасно виходили у світ, мотивуючи різними труднощами [32].

М. Грушевський замовляв у М. Кордуби рецензії на свої книжки. У листі від 7 березня 1899 р. він доручив написати рецензію на "Історію" до політико-історичного "Вестника Словацких Старожитностей", при цьому наголосивши, що "оскільки це справа принципова, то мова в цій міжнародній публікації мусить бути бездоганна, і я просив би Вас дати Вашу рецензію перед відсилкою для редагування І. Франку або М. Павлику, або хоч і мені" [32]. З останньою умовою М. Кордуба не погодився. На цьому ґрунті, як видно з листа від 30 жовтня 1899 р., між ним і М. Грушевським виникло невелике непорозуміння [32]. Це свідчить, що у свої двадцять три роки М. Кордуба вже був досить сміливий, впевнений і критичний у своїх рецензіях.

За дорученням М. Грушевського, а дещо пізніше, як свідчать листи, і з ініціативи самого М. Кордуби рецензувалися праці Р.-Ф. Кайндля, Л. Гетца, Н. Йорги, Л. Кубаля, А. Петрова і багатьох інших вчених. З цих рецензій та оглядів український читач отримувалася уявлення про європейське наукове життя. Щодо рецензування закордонних праць, то М. Кордуба переважно сам зголошував список робіт, які, на його думку, заслуговують на увагу українського читача, але бувало звертався до М. Грушевського: "прошу подати мені докладно план, за яким має вестися перегляд заграничної літератури" [1: 177].

Цікава відповідь М. Кордуби на пропозицію М. Грушевського рецензувати книжку Ю. Бачинського "Україна irredenta" у "Записках НТШ": "Ю. Бачинського, – пише М. Кордуба, – зреферую при вільній хвилині, однак сумніваюся, чи до наукового журналу, якими є "Записки", пасуватиме етюд політичний" [1: 180].

Завдяки М. Грушевському і НТШ розширювалося коло наукових зацікавлень М. Кордуби. Уже з 1896 р. розпочався друк його історіографічного "Огляду західноєвропейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та мистецтва" [1: 177]. У листах до М. Кордуби М. Грушевський часто радив, як треба працювати, а саме: "Залишати все дрібне і більше уваги звертати на праці важливіші, тоді буде менший і об'єм Огляду; виробляти техніку писання, особливо слідкувати за мовою, яку конче треба поліпшити, обмежувати розміри Огляду, для чого треба писати більш лаконічно; часто бракує рівномірності, нечіткі пояснення" [32].

Результатом творчої співпраці учня і вчителя стали систематичні "Огляди", які подавав М. Кордуба до "Записок НТШ" у розділі "Наукова хроніка". Це був надзвичайно ретельний відбір і аналіз опублікованих історичних праць в Західній Європі [33]. У XXV томі "Записок" М. Кордуба оглядав часописи за 1897 р., що видавалися в Україні, яка була під владою Російської імперії [34]. Такі "Огляди" інформували про найновіші історичні та гуманітарні дослідження Європи, репрезентувалися "Записками НТШ" як інтелектуальний виклик українським ученим.

Незважаючи на те, що молодий вчений на кожний факт чи явище прагнув мати власний погляд, не було наукових питань, з якими дослідник не радився би з М. Грушевським. Це видно з усього: чи то М. Кордуба ділився з вчителем думками про прочитане, чи опрацьовував ту чи іншу тему [1: 177]. Ось лише деякі приклади: "... пишу статтю про участь Данила в битві під Крессенбрунном"; – "... починаю роботу над "політикою галицьких бояр"; – "... просив би поради, наскільки на нього можна покладатися" (йдеться про твори Длугоша); – "... планую написати роботу про внутрішній устрій цілого княжества Галицького"; – "... нині є зазив Міхновського до видання української *sur genezis* енциклопедії. Чи знаєте Ви цього добродія, чи до діла цього зібрані хороші сили і чи є вигляд на успіх. Коли є, то мені хотілося би взяти в тім участь і написати новішу історію Галичини" [1: 180–181].

У свою чергу, М. Грушевський відповідав: "... про Длугоша скажу: його фактичні дати ще можна використовувати, особливо щодо дат хронологічних, але аксесуари, висвітлення, щоб так сказати, їх сервіровку, ліпше не брати" [32]; – "Ви хочете написати студію про похід 1663–1664 рр., це розуміється добре, але треба рахуватися з тим, що у Вас будуть матеріали головно польські, тим часом московські теж чимало важать, отож сту-

дія не буде цілком вичерпуючою"; – "... щодо Ваших бояр: вступ царів слабкий, досить мало нового, а Ваша редакція різниці бояр і мужів абсолютно нестійка, є деякі помилки і в дальшій, але аналіз партійної політики цікавий. Я думаю, що якби Ви zostалися при цій властивій темі, праця на тім би хіба зискала"; – "... свою працю про Галичину радив би Вам обробляти наразі епізодично, особливо головні моменти" [32].

Учень одержував цінні поради. Наприклад: "... будьте строгими і вимогливими до себе; – бракує прозорості, важкий спосіб викладу: при виясненні якоїсь тези не вирізняє головної аргументації; – висновки від побічних думок; – першорядні аргументи не виставлені наперед в порівнянні з другорядними; – трактування більш натяками, ніби річ загальновідома; – нема докладного уявлення, а виступають пункти суперечливі; – пишучи, Ви повинні уявляти перед собою читача, що нічого про цю справу не знає [32].

Майже чи не в кожному листі М. Грушевський закликав працювати над мовою, давав вказівки посилати М. Кордубі коректи до М. Павлика, "... аби Ви могли бачити, що є злого в Вашім стилі і приладитись до вимог" [32].

Листи М. Грушевського свідчать про його високу вимогливість як до себе, так і до учня, особливо в питаннях обов'язкового виконання обіцяного, дотримання термінів подання праць до видань НТШ, відданості науці. "Робота наукова, – пише вчений, – завжди вимагає певного аскетизму від чоловіка і хто занадто пильнує кнайпи, не може бути солідним робітником, відданим праці й народним інтересам, яких вимагає Русь" [2: 74].

Одночасно М. Грушевський був об'єктивний і відвертий, коли йшлося про оцінку наукових праць учня, виділяв їхні слабкі й сильні сторони. З листів видно, що детальний аналіз статей вчений робив під час особистих зустрічей, проте у листах учень одержував фахові настанови [2: 74].

Цікаво, як молодий учений будував свої наукові задуми. Перед тим, як розпочати роботу, він інформував професора, викладав свої міркування щодо побудови праці й тут же непрямо запитував про актуальність теми і потребу її опрацювання [1: 181].

М. Грушевський давав різні доручення своєму учневі: виконання коректури частин "Історії України-Руси", збір матеріалів у бібліотеках й архівах. Ось деякі з таких завдань: "Посилаю Вам до коректи решту середніх віків. Прошу, не затримуючи звернути", "... чи не були б Ви ласкаві сконтролювати для мене одну цитату...", "... щодо оповідання про Богдана Рожинського і реформу козаків за Баторія, я хотів би знати, як воно виглядає. У Відні напевне це випускається в кожній бібліотеці", "... прошу кілька виписок з Оссолінеум № 624 Йончинського, зокрема про хворобу Лянцкоронського внаслідок кампанії 1655 р. ", "зробіть витяги з Голінського до кінця" [32].

М. Кордуба надсилав М. Грушевському також різні витяги з науковими цікавинками, наприклад, писав: "Мені власне попала в центральній бібліотеці під руку рукопись "Historia Collegii Leopoliensi ab anno 1584 describi inctvata et ad annum 1773 continuata...", писана кількома руками. Рукою, котрої письмо сягає по рік 1668, описана облога Львова Хмельницьким", або "... надсилаю першу звістку про додаток до бібліографії Т. Шевченка", або: "... на вакаціях знайшов я між церковними книгами у Сушні "Тріодіон", друкований в Сльозки у Львові 1643 р. У передмові, присвяченій Адамові Кисилеві, є панеїрик на честь роду Кисилів з генеалогією і вчисленням заслуг Адама та його предків. Я скопіював отсю передмову" [1: 185].

Усі свої видавничі справи М. Кордуба також узгоджував з М. Грушевським. Останній турбувався про надання йому стипендії і допомоги НТШ, надсилення гонорарів. Грошові справи у листах загалом порушувало досить часто [32].

М. Грушевський підтримував свого учня не тільки матеріально, але й морально: "Радий, що маєте енергію вести дальше свою науку, не падайте духом, старайтесь бути культурним робітником" [2: 75].

Заслужують на увагу спостереження М. Кордуби над життям наукових інституцій Галичини. "Збори доказали (йдеться про Загальні збори НТШ у грудні-січні 1896–1897 рр., які змінили керівний склад Товариства. – І. Ф.), як мало члени Товариства ім. Шевченка кваліфікуються на членів Товариства з погляду науковості", – пише він, а щодо можливого вибору головою НТШ О. Барвінського прямо зауважив: "Я скажу одверто, що, на мою думку, з усіх можливих кандидатів О. Барвінський був би найвідповіднішим" [1: 181].

Учень не крився перед учителем своїм невдоволенням станом справ у НТШ. Наголошував на тому, як необхідна реформа статутів, щоб "не пускати людей неграмотних до впливу". До речі, в багатьох листах з кінця 1890-х р. М. Кордуба писав про життя НТШ, про вибори його віділу, наукові й видавничі справи. Він часто заспокоював М. Грушевського, "мовляв, скоро все вляжеться і незгоди зникнуть" [1: 181]. Це, на переконання М. Кордуби, станеться, коли в Товаристві вийде на перше місце не реклама й убоге політиканство, а наука. Так, в особі М. Кордуби М. Грушевський завжди мав прихильника, коли виникали непорозуміння в НТШ на ґрунті політичної заангажованості чи амбіцій наукового характеру.

У приватних та напівприватних повідомленнях М. Кордуби знаходимо також відомості про пересилання для М. Грушевського книжок із віденських бібліотек, працю в архівах, заснування Українського історичного товариства В. Мільковичем у Чернівцях, обрання М. Кордуби головою Археографічної комісії НТШ [1: 185].

Окрім наукових, між М. Грушевським і М. Кордубою склались приятельські особисті стосунки, обидва ділилися своїми щоденними радощами та клопотами. М. Кордуба докладно інформував про навчання, щоденні заняття, скаржився на здоров'я, родинні справи. Писав, що мріє про роботу в архівах, бібліотеках, причому "у Львові, на своїй землі, а не тут, у Відні, на чужині" [1: 184]. При цьому вражає у листах глибока ввічливість у звертаннях. Завжди на "Ви", "високоповажний пане Товаришу", чи "пане Докторе, Добродію!", а на завершення "З глибоким поважанням", "здоровлю Вас сердечно". Діловий стиль листів свідчить про повагу до адресата, врахування його думки: "якщо можна, прошу Вас", "чи не могли б Ви", "поспішіть висловити свою думку". Одним словом, завжди делікатний тон, тактовність, інтелігентність [32].

Можна вважати, що у стосунках М. Кордуби і М. Грушевського було щось більше, ніж звичайна співпраця учня і вчителя. Впродовж кількох десятків років його не покидало відчуття шани до "вельмишановного Професора" [32].

Цікаве і складне питання – це стосунки М. Грушевського і М. Кордуби в плані конфронтації двох історіографічних концепцій: народництва і державництва. Підкреслимо, що існуючі на той час ключові напрями української історичної думки, а саме, народництво, консерватизм і державництво у своїй оцінці взаємозалежності між двома процесами: державотворення і націотворення, з одного боку, і методами, можливостями і способами формування української ідентичності, з іншого, істотно різнилися між собою. З цих відмінностей випливало різне сприймання ними Західної України. Зокрема, галицькі консерватори і державники підкреслювали особливу роль Галичини в історії України, її окрему (від решти України) історію, ідентичність і певну всеукраїнську місію, яку вона, на їхню думку, несла і нестиме [35: 408].

Оскільки М. Кордуба належав до ядра Львівської історичної школи М. Грушевського, то перш за все необхідно визначити, якою була головна історіографічна концепція цієї школи, і наскільки цю концепцію поділяв М. Кордуба. Зазначимо, що, незважаючи на великий вплив професора на своїх талановитих студентів, він нікому не нав'язував якоїсь однієї доктрини, а навпаки, виховував критичний підхід до явищ і різних теорій, отож – стимулював формування власного світогляду [36: 83]. І якщо розглядати питання про стосунки між М. Грушевським і його учнями, то тут "розрив" між засновником-керівником та іншими вченими більш, ніж очевидний. Всі, без винятку, його вихованці перейшли на державницькі позиції з народницьких [7: 166].

До 1914 р. М. Грушевський і його учні репрезентували неонародницький напрям в ідеологічно-історіософічній площині історичних досліджень, який базувався на національному принципі історії українського народу. До 1913–1914 рр. не зустрічаємо якихось поважних виступів учнів М. Грушевського з критикою історіософічних концепцій їхнього керівника наукової праці [16: 62]. Вони перейшли на державницькі позиції після війни і революції 1917–1921 рр.

Зазначимо, що будь-яка історична школа має перш за все такі головні складники: спільність методології історичного дослідження; спільність головних історіографічних концепцій засновника школи і його учнів; спільність історіософічних засад тощо [16: 55]. Учні М. Грушевського у Львові, які творили його першу національну школу української історіо-

графії, перебрали від її засновника історичну схему, методологію історичного дослідження і його історіографічні та історіософічні концепції. Мова йде про історіографічну концепцію безперервності українського історичного процесу від початків етногенезу українського народу до новітньої доби історії України. Більшість істориків, зокрема Любомир Виняр, Ярослав Грицак, Олександр Домбровський вважають, що саме цю схему М. Грушевського "історики-державники" прийняли як національну схему української історіографії [16; 7].

Зауважимо ще один факт. Перегляд тем, якими займалися учні М. Грушевського, зокрема і М. Кордуба, наштовхує на цікавий висновок. Це переважно литовсько-польський і козацький період. Ніхто з них не займався довший час ХІХ століттям. Така тематична спрямованість співпадає зі змістом "Історії України-Руси" М. Грушевського. Тому виникає припущення, що М. Грушевський формував тематичні напрямки своєї школи у міру того, як просувалася потреба в збиранні і систематизації матеріалу для наступних томів "Історії України-Руси" [7: 169]. Це, звичайно, не означає, що він експлуатував працю своїх учнів, це було неминучим для створення величезного корпусу документального матеріалу, що ліг в основу "Історії України-Руси" [7: 170].

Перед М. Кордубою як "істориком-державником" стояло нелегке завдання – ґрунтовна переоцінка історичної спадщини "істориків-народників", зокрема в ідеологічній та історіософічній площинах, осмислення української історії, а також нова інтерпретація історичних джерел. Тут буде слушно зауважити, що майже вся праця М. Грушевського та його учнів базувалася на архівних матеріалах, що було наріжним каменем їхньої методології.

Проте, якщо об'єктивно відтворювати цей "історіософічно-історіографічний" двобій між українськими істориками після 1919 р., то безперечно, що "державницька школа" виросла з історичної школи М. Грушевського, його вони вважали найвидатнішим істориком, його історична схема була ключовою при формуванні його учнями власних концепцій [16: 62].

Наведемо такі факти. В грудні 1945 р. більшовицькі структури перейшли в наступ на концепцію історії України М. Грушевського, з'явилися перші доноси на представників школи М. Грушевського в університеті. За формулюванням І. Бєлякевича, це подавалося так, що "ворожі шкідливі виступи професорів М. Кордуби, І. Крип'якевича та інших деякі комуністи університету імені І. Франка почали викривати ще в грудні 1945 р." [37: 340]. Офіційно критику "буржуазно-націоналістичних концепцій" М. Грушевського та його школи у Львівському державному університеті розпочато в лютому 1946 р. з ініціативи партійної організації університету [4: 56]. Як й інших учнів М. Грушевського, М. Кордубу морально тероризували. Йому було запропоновано виступити із засудженням М. Грушевського, названо тему доповіді: "Буржуазно-націоналістичне висвітлення історії стародавніх часів, зокрема Київської Русі, у М. Грушевського" [38: 217]. Але М. Кордуба не виступив проти наукової концепції М. Грушевського. Більше того, на запланованому засіданні він виголосив доповідь: "Михайло Грушевський як дослідник княжої доби історії України", у якій назвав його одним з найвидатніших істориків України та висловив жаль, що М. Грушевського критикують деякі його земляки-українці [4: 56].

Додамо, що сам М. Кордуба вважав, що даремними були б зусилля "дошукуватися в "Історії" М. Грушевського ознак якоїсь окремої історичної школи", зазначаючи, що, приписуючи масовим явищам першорядного значення, М. Грушевський одночасно не заперечував важливості індивідуальних виступів [39: 41].

Попри все вищесказане в історичній концепції М. Грушевського прагнення до створення власної держави стоїть на другому плані проти намірів народних мас досягти максимум задоволення своїх соціально-економічних інтересів. М. Грушевський, який сформувався на ґрунті українського народництва, що не створило ніякого власного політичного ідеалу, вважав, що соціально-економічну та національну емансипацію українського народу можна досягти і в межах чужої державності (російської чи австрійської) при відповідній перебудові чужих держав. Вчений у своїй "Історії України-Руси" мало цінить державницьку діяльність українських князів та гетьманів, часто осуджує їх, оскільки вона відбувалася коштом соціально-економічного приборкання народних мас й вимагала від них жертв [10]. Історики ж державницького напрямку вважали ру-

шійною силою українського історичного процесу українську еліту – провідну верству, яка розуміла вагу державності й тому була державотворчим чинником в історії України [10].

Як бачимо, історія їхніх взаємин, як і хроніка життєвого та наукового шляху М. Кордуби, значною мірою відповідають на запитання – якою була Львівська історична школа М. Грушевського. Як генератор науково-творчих ідей М. Грушевський свого часу мав мало рівних йому в національній науці. Як би ми не аналізували стиль науково-організаційної діяльності Грушевського, одразу видно, наскільки далеким був він від пізнішого командно-адміністративного методу, наступ якого Грушевський пророче відчував: "Чим же буде Українська Академія? – писав він у 1926 р. – У що виллється вона під керуванням Радянської влади? Чи буде се бюрократична установа, котрої центром і серцем буде канцелярія, обсаджена фалангою апаратчиків, оповита бюрократичною таємницею?" [40].

Створення українських наукових товариств, зокрема НТШ, заснування періодичних збірників наукових праць, видання фахової та науково-популярної літератури вимагали формування кола вчених, які б стали кістяком майбутньої Академії наук. Власне, М. Кордубу – видатного українського історика, географа, етнографа, археографа, бібліографа – М. Грушевський ще у 1897 р. зарахував до "невеликого числа своїх справжніх учнів, якими він завжди опікувався і з яких сподівався пожитку для нашої суспільності" [32]. Обидва, будучи свідомими своєї ваги в українській науці, прагнули бути гідними один одного.

Список використаних джерел

1. Купчинський О. Листи М. Кордуби до М. Грушевського: питання творчих взаємин і співпраці учня і вчителя // М. Грушевський і Львівська історична школа. – Львів, 1995. – С. 178–186.
2. Серкіз Я. Науково-педагогічні засади М. Грушевського (за листами до М. Кордуби) // М. Грушевський і Західна Україна. – Львів, 1995. – С. 74–75.
3. Зашкільняк Л. Історіографічна творчість М. Грушевського на тлі європейської історичної думки кінця XIX – початку XX ст. // М. Грушевський і українська історична наука. Збірник матеріалів конференцій. – Львів, 1999. – С. 31–46.
4. Дашкевич Я. М. Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів: Атлас, 1994. – С. 65–85.
5. Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його львівською школою за радянських часів // Воля і Батьківщина. – 1996. – № 3. – С. 53–91.
6. Домбровський О. Традиції школи М. Грушевського у Львівському НТШ в 30-х роках // Український історик. [Михайло Грушевський. Студії і матеріали. 3 нагоди 130-річчя від дня народження. Під заг. ред. Л. Винара]. – 1996. – № 1–4. – С. 259–267.
7. Макар Ю., Добржанський О. Грушевський і українська інтелігенція Буковини в кінці XIX – на початку XX ст. // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів: Атлас, 1994. – С. 340–345.
8. Грицак Я. Нариси історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. Навч. посібник. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
9. Грицак Я. Чи була школа Грушевського? // М. Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій. – Львів, 1999. – С. 162–171.
10. Алексієвець М.М., Алексієвець Л.М., Трум О.П. Роль М. Грушевського у піднесенні національної самосвідомості українського народу (кін. XIX – поч. XX ст.). – Тернопіль: Літопис, 2002. – 104 с.
11. Педич В. П. Львівська історична школа М. Грушевського (1894–1914 рр.): Автореф. дис... канд. історичних наук / 07.00.01. – К., 1996. – 23 с.
12. Винар Л. Огляд історичної літератури про початки української козащини // Український історик. – 1965. – № 3–4. – С. 17–39.
13. Винар Л. Галицька доба М. Грушевського (1894–1914) // Український історик. – 1967. – № 1. – 2. – С. 5–23.
14. Винар Л. Найвидатніший історик України М. Грушевський (у 50-ліття смерті: 1934–1984) // Сучасність. – 1985. – лютий. – Ч. 2. – С. 73–92.
15. Винар Л. Силуети епох: Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський. Історичні розвідки. – Дрогобич: Відродження, 1992. – 184 с.
16. Винар Л. М. Грушевський – історик України // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й

річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів: Атлас, 1994. – С. 13–31. Винар Л. М. Грушевський: історик і будівничий нації (Статті і матеріали). – Нью-Йорк, Торонто, Київ: Вид-во Фундація імені О. Ольжича, 1995. – 304 с. 11. Алексієвець М. М., Савенко В. В. Роль Наукового товариства ім. Т. Шевченка в українському національному відродженні (друга половина XIX – початок XX ст.). – Тернопіль, 1999. – 188 с. 12. Прицак О. Мирон Кордуба і його життя // Дзвін. – Львів, 1990. – № 7. – С. 144–146. 13. Головин Б. М. Грушевський і становлення Мирона Кордуби як ученого // Михайло Грушевський – погляд із сьогодення. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження М. С. Грушевського. – Тернопіль, 1997. – С. 144–150. 14. Кордуба М. Приїзд проф. М. Грушевського до Львова // Вісник Союзу Визволення України. – 1916. – Ч. 128. – С. 795–796. 15. Крип'якевич Р. М. Грушевський та І. Крип'якевич // Український історик. – 1991. – № 1–2. – С. 24–37. 16. Винар Л. Найвидатніший історик України М. Грушевський (у 50-ліття смерті: 1934 – 1984) // Сучасність. – 1985. – лютий. – Ч. 3. – С. 54–78. 17. Серкіз Я. Плугатар національної історії // За вільну Україну. – 1994. – 10 лютого. 18. Кордуба Мирон – академік у Львові, член НТШ з 1895 р. // Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІА України у м. Львові). – Ф. 309 (Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів). – Оп. 1. – Спр. 371. – 70 арк. 19. Крип'якевич І. Історично-філософська секція НТШ під керівництвом М. Грушевського у 1894–1913 рр. // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Т. 222. – Львів: Вид-во НТШ у Львові, 1991. – С. 392–411. 20. Кордуба М. Молдавсько-польська границя на Покутю до смерті Стефана Великого // Науковий збірник, присвячений проф. М. Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці у Галичині (1894–1904). – Львів, 1906. – С. 158–184. 21. Листи М. Кордуби до В. Гнатюка // ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Зв. 155. – Спр. 2274. – Арк. 101–114. 22. Гирич І. Організація М. С. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя і діяльності // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 72–86. 23. Кучер Р. Наукове товариство імені Т. Шевченка: Два ювілеї. – К.: Наукова думка, 1992. – 112 с. 24. Бутич І. Михайло Грушевський – археограф // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів: Атлас, 1994. – С. 50–57. 25. Чуприна В., Чуприна З. Видатний дослідник Хмельниччини // Дзвін. – Львів, 2000. – № 3. – С. 121–124. 26. Лист депутатам австрійського сейму про надання дозволу на опрацювання теми “Корпус актів до історії козаччини” у Ватиканському архіві // ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 83. – 2 арк. 27. Кордуба М. Хмельниччина. Виписки з друкованих праць і рукописів (1636–1662) // Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника Національної Академії Наук України. – Ф. 61 (М. Кордуба). – Спр. 8–19. – 897 арк. 28. Листи Кордуби М. до Томашівського С. // ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 368 (Томашівський Степан, історик, публіцист, політичний діяч, дійсний член НТШ. 1875–1930 рр.). – Оп. 1. – Спр. 170. – Арк. 13–15. 29. Кордуба М. “3 життя українських студентів у Москві” // ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 834 (Українське студентське товариство “Січ” у Відні). – Оп. 1. – Спр. 119. – 6 арк. 30. Кордуба М. Матеріали до історії української козаччини. Акти до Хмельниччини (1648–1657) // Жерела до історії України-Руси. – Т. 12. – Львів, 1911. – 545 с. 31. Листи М. Кордуби до М. Грушевського // ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1235 (Грушевські – історики, філологи). – Оп. 1. – Спр. 551–552. – 142 арк. 32. Листи М. Грушевського до М. Кордуби // Приватний архів А. Огорчак (м. Львів). 33. Кордуба М. Огляд західноєвропейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та мистецтва в 1897 р. // Записки НТШ. – Т. 22. – Львів, 1898. – С. 1–42. Кордуба М. Огляд західноєвропейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та мистецтва в 1898 р. // Записки НТШ. – Т. 28. – Львів, 1899. – С. 1–36. Кордуба М. Огляд західноєвропейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та мистецтва в 1898 р. // Записки НТШ. – Т. 29. – Львів, 1899. – С. 1–31. 34. Кордуба М. Огляд часописей за 1897 р.: часописи видані в російській Україні // Записки НТШ. – Т. 25. – Львів,

1898. – С. 1–80. 35. Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVIII–XX століть. – К.: Либідь, 2002. – 480 с. 36. Крип'якевич Р. Історик України. Передмова // Дзвін. – Львів, 1990. – № 5. – С. 82–83. 37. Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали. В 2 Т. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 1. – 750 с. 38. Рубльов О., Черченко Ю. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції: (20–50-ті рр. XX ст.). – К.: Наукова думка, 1994. – 350 с. 39. Кордуба М. М. Грушевський як учений // Український історик. – 1984. – № 1–4. – С. 33–47. 40. Грушевський М. Перспективи і вимоги української науки // Україна. – 1926. – Кн.1. – С. 5–12.

Iryna Fedoriv

MYKHAILO HRUSHEVSKYY AND MYRON KORDUBA: CREATIVE RELATIONSHIP AND COOPERATION

In the article the influence of M. Hrushevskyy on the formation of M. Korduba as a scientist is investigated, and creative relations of the student and teacher on the basis of unpublished correspondence are analysed. The author of the article pays attention to the problem of genesis of two historiographic conceptions: nationality and statehood.

УДК 94 (477) (092) "1894/1914"

Оксана Валіон

КОНЦЕПЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ НАУКИ М. ГРУШЕВСЬКОГО ТА Її РЕАЛІЗАЦІЯ В УКРАЇНСЬКИХ НАУКОВИХ ТОВАРИСТВАХ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті проаналізовано основні компоненти концепції української національної науки М. Грушевського, показано її практичний аспект в Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові та Українському науковому товаристві у Києві.

Серед когорти подвижників національного відродження України кінця XIX – початку XX століть, творча спадщина яких набуває сьогодні не тільки пізнавального, а й головним чином практичного значення, є постать Михайла Сергійовича Грушевського. Оцінюючи заслуги М. Грушевського для національної справи, відомий український історик, учень та сучасник митця, В. Герасимчук писав, що "... головною і не затертою часом заслугою є те, що він видвигнув на перший план ідейний чинник духовно-культурного поглиблення нашого народного єства через піднесення наукою національної свідомості і національної культури..." [1: 2]. Така характеристика цілком відповідала людині, мета, зміст життя і щастя якої полягало в тому, щоб послужити національному українському відродженню. Основним методом цього служіння вчений вважав наукову роботу, адже завдяки відродженню української національної науки та ознайомленню з її досягненнями всіх верств суспільства, можна відродити та утвердити національну самосвідомість українського народу, позбавити його почуття неповноцінності, вторинності, навчити пишати власною історією і культурою, підняти на боротьбу за свої національні права і незалежність. З таких міркувань М. Грушевський обґрунтував власну концепцію відродження української науки та став основним конструктором втілення її у життя.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні внеску М. Грушевського в скарбницю української наукової думки в кінці XIX – на початку XX ст. Коло основних завдань сконцентровано на наступних аспектах: обґрунтувати концепцію відродження української національної науки М. Грушевського та показати магістральні шляхи її втілення в Науковому товаристві ім. Шевченка (далі – НТШ) у Львові і Українському науковому товаристві (далі – УНТ) у Києві.

Комплексне дослідження концепції національної науки М. Грушевського залишилося поза межею наукових розвідок. Її окремі положення відображено у статті М. Жулинського [2]. Проте висвітленню ролі діяча в організації та розвитку української науки присвячено більше уваги у науковому доробку вчених-дослідників творчості видатного історика [3; 4; 5; 6; 7].

Створення концепції національної науки було продиктоване складними історичними умовами, в яких опинилася українська нація на рубежі XIX–XX століть: порізнені державними кордонами українські землі знаходились у складі двох велетенських європейських імперій – Російської та Австро-Угорської. А відтак – різні урядові системи, різні культури, відмінні економічні й суспільно-політичні умови накладали відбиток і на розвій національного життя, національної культури українського народу, який слабо відчував свою національну єдність, солідарність, пасивно піддаючись чужим впливам. Тому М. Грушевський прагнув об'єднати розчленоване національне буття українського народу провідною формою суспільної свідомості – наукою.

Вагомими компонентами відродження національної науки М. Грушевський вважав видавничу справу та підготовку української інтелігенції, оскільки зміни, що відбуваються у сфері друкованого слова, характерно відбивають у собі процеси суспільно-політичного і культурного життя нації. Саме тому для поширення ідей українського відродженського руху, на думку вченого, необхідно мати так званий газетний простір, де б могла існувати широта різнорідних поглядів. "Справа преси, газет, – відзначав історик, – це найбільш пекуча справа. Але питання треба ставити ширше: про підтримку літератури, так би мовити, інтелігентської, такої, що підіймається над рівнем популярних видань для народу. Бо видання для народу будуть себе виправдовувати – вони дешеві. Не можна ставити тільки те, що матиме попит в масах. Але, що стосується літератури інтелігентських верхів, то вона неминуче потрібна для повноти національного життя. І обов'язок суспільності підтримати інтелігентську літературу спільними силами" [8: 116–117]. Однак це не означало, що вчений ігнорує популярну пресу. Більше того, ознайомлення з видавничою спадщиною М. Грушевського переконливо свідчить, що реалізація видавничих проєктів, призначених для народу і спрямованих на пропаганду національної ідеї у цьому середовищі, була інтегральною складовою його національно-культурної роботи, зокрема в галицький період (1894–1914рр.).

Заклик вченого підтримати інтелігентську літературу був продиктований, насамперед, станом української інтелігентської верстви, яка, на його думку, залишалася малочисельною, слабосилою матеріально, культурно теж не дуже міцною, та й задовольняла свої потреби з чужих джерел. Через те сама собою інтелігентська верства, зробив висновок М. Грушевський, дає тільки досить слабку підставу для розвитку вищих форм української інтелігентської культури. В умовах відсутності державних і публічних ресурсів, якими підтримують вищу культурну роботу в державних народів, саме інтелігенція є єдиним засобом поширення національної культури і розвитку культурно-духовного відродження українського народу. Можемо стверджувати, що заклик до розбудови української періодичної преси залишається актуальним і сьогодні, по більш як десяти роках незалежності.

Головною, пріоритетною для М. Грушевського в цей час була діяльність, спрямована на розвиток української науки як рушійної сили відродження та розвою української нації, зокрема, науки як компонента національної культури. Через відновлення та розвиток науки, він прагнув зробити вагомий внесок у розвиток культури, вказуючи чіткі орієнтації та шляхи зміцнення основ духовності, виражаючи потреби широкого загалу, втілюючи їх на практиці, кінцевою метою чого була популяризація знань власної історії, культури, освіти та української мови, що сприяло б інтелектуалізації і піднесенню національ-

ної самосвідомості українського народу. Перевага ідеї формування національної самосвідомості, на думку вченого, повинна була утвердити і об'єднати інтелігенцію, надати їй можливості самореалізувати свої внутрішні сили, тим самим відкриваючи нові шляхи розвитку культурно-духовного відродження. Власне, таким шляхом М. Грушевський прагнув реалізувати концепцію української національної науки. Здійснення задумів історика було сконцентроване на двох українських протоакадеміях – Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові та Українському науковому товаристві у Києві, практична діяльність яких весь час символізувала соборність та неподільність єдиної української науки і наукової думки.

Важливе значення для творчого зростання М. Грушевського у галицький період як дослідника та вченого мало Наукове товариство ім. Шевченка. Саме тут особливо проявився його талант наукового організатора, який мав не тільки підрядне значення для його досліджень, але також в цілому глобальне значення для формування національної науки та піднесення національної самосвідомості українського народу.

НТШ виникло в 1892 р. на основі реорганізації Літературного товариства ім. Шевченка, останнє було засноване в 1873 р., проте швидкий його розвиток від просвітницького товариства до першої всеукраїнської академії наук відбувся завдяки багатогранній, подвижницькій діяльності його багаторічного голови М. С. Грушевського. У своїй Автобіографії вчений зазначав, що після свого приїзду до Львова "... взявся за організацію наукової роботи в недавно зреформованім, але зовсім ще не виведенім на наукову дорогу Науковім Товаристві ім. Шевченка" [9: 201]. У 1894 р. молодий професор був обраний директором історично-філософської секції, а в наступному році став редактором "Записок НТШ". На чергових загальних зборах у 1897 р. його обирають головою Товариства, і на цьому посту він перебував аж до 1913 р. За час, коли на чолі Товариства стояв М. Грушевський, воно перетворилося зі скромного товариства на справжню, хоч офіційно не визнану Академію Наук.

Найближчими помічниками М. Грушевського були: видатний український письменник, літературознавець, філософ та дослідник новітньої історії Галичини, голова філологічної секції І. Франко; талановитий фольклорист, етнограф, мовознавець та літературознавець, публіцист, багаторічний секретар НТШ В. Гнатюк та багато інших. Та саме вони – М. Грушевський, І. Франко, В. Гнатюк – були, за вже тоді існуючою думкою, організаторами науки в НТШ, тим стержнем, навколо якого об'єдналися і працювали інші науковці [10: 23].

З метою розвитку української наукової думки та публікації кращих наукових праць М. Грушевський створив при НТШ загальноукраїнську наукову видавничу базу з великою оперативністю друку [6: 97]. "Народ доперва тоді почуває себе культурно самостійним, коли він може головніші свої потреби задовільнити в своїй літературі, – зазначав він, – лише розвоєм наукової літератури, сього верха культурного розвою в рідній мові, кінчається для суспільности залежність від чужої культури" [11: 67].

Вже з перших днів роботи у Львові М. Грушевський зрушує з мертвої точки ще, по суті, не запущений маховик наукової діяльності НТШ [5: 82]. Початково "Записки НТШ" було слабке видання, якому бракувало популярності й авторів. Перебравши редакторство, М. Грушевський перевів їх на періодичну основу, збільшивши тираж та обсяг. У 1895 р. вийшло 4 томи, а з 1896 р. вони виходять постійно шість раз у рік (раз у два місяці). До 1897 р. "Записки НТШ" служили органом всіх трьох секцій, а з часу заснування "Збірника математично-природописно-лікарської секції" вони стають органом двох секцій – історично-філософської і філологічної. Історик також запровадив чітку структуру "Записок" – кілька фундаментальних статей, часто з продовженням в наступних томах, а також розділи: "Наукова хроніка", "Miscellanea", "Бібліографія" [12: арк. 5]. Ця структура збереглася до 1914 р. й тепер не втратила своєї ваги.

Важливе значення для дослідження і висвітлення історичної пам'яті українського народу мала діяльність М. Грушевського на чолі історично-філософської секції НТШ. Поряд з галицькими вченими в секції працювало багато науковців з Наддніпрянщини (що було великою особистою заслугою М. Грушевського), а також молоді "адепти" науки, які в минулому прослухали науковий семінар вченого. В міру того, як зростало число

членів, розширювався обсяг діяльності секції. За період головування М. Грушевського, історична секція провела 303 зборів, на яких було прочитано 527 доповідей. Сам історик представив 85 рефератів.

Варто зауважити, що збільшилася кількість праць, присвячених періодові Козаччини, новітньої історії України, етнографії, економіки і статистики. Це якраз ті ділянки роботи, на які діяч звертав особливу увагу. Після обговорення на зборах секції, кращі, найбільш науково обґрунтовані реферати, подавалися до друку в "Записках НТШ".

Таким чином, "Записки НТШ" перетворились у найповажніший українознавчий орган, в якому професор Львівського університету став найавторитетнішим автором. До 1914 р. він відредагував 120 томів "Записок", які, за словами Л. Винара, "... створили цілу епоху в розвитку української науки і культури" [4: 180].

Важливе значення для українського культурно-духовного відродження мала діяльність М. Грушевського як редактора "Записок НТШ", головна увага якого була спрямована на мобілізацію творчих сил і залучення до активної співпраці в журналі наддніпрянських науковців, галицьких вчених та молодих учнів-студентів. Загалом серед співробітників і активних дописувачів "Записок" знаходимо І. Франка, О. Кониського, О. Лотоцького, О. Терлецького, С. Томашівського, З. Кузеля, О. Чайківського, В. Герасимчука, М. Кордубу, І. Крип'якевича, І. Джиджору, О. Сушка, С. Рудницького, В. Гнатюка, Є. Барвінського, К. Студинського, В. Щурата, В. Доманицького, О. Колессу, В. Липинського, І. Созанського, Ф. Вовка, В. Дорошенка та інших відомих дослідників [4: 180]. Частина цих співробітників представляла історичну школу Грушевського, яка стала основою для формування української національної історіографії.

Залучення до співпраці наддніпрянських і наддністрянських вчених у виданнях НТШ сприяло зближенню та співробітництву українських науковців, порізних державними кордонами. "Це соборництво в науковій праці, – зазначає Л. Винар, – перенеслося згодом на інші ділянки українського національного життя і допомогло координації і консолідації загальноукраїнських сил в культурній, суспільно-громадській, політичній площинах" [4: 180]. Ми можемо повністю поділити думку нашого сучасника, оскільки М. Грушевський, будучи речником соборності українських земель, послідовним виразником потреб усіх частин підневільної української нації, постійно дбав про те, щоб "... Україна була одна, Східна і Західна, Наддніпрянська і Наддністрянська, один край і один нарід, одно тіло й душа..." і з цих позицій прагнув "...підносити й скріпляти все те, що їх єднає та в'яже, а не те, що їх рижнить та ділить" [13: 266]. Саме спільна наукова праця, на нашу думку, єднає вчених і служить вагомим показником розвитку національно-культурного, духовного відродження на усій етнічній українській території.

Розкручений маховик наукової діяльності Товариства потребував крім "Записок НТШ" також і нових видань, які б підносили національну самосвідомість нашого народу. Тому за ініціативою М. Грушевського почали виходити також збірники різних секцій, зокрема, "Жерела до історії України-Руси", "Етнографічний збірник", "Матеріали до української антропології та етнології", "Студії з поля суспільних наук та статистики", "Українсько-руський архів", "Матеріали до української бібліографії", серії джерел "Пам'ятки української мови і літератури" та багато інших. За час головування вченого в НТШ почали вперше в нашій історії виходити періодичні видання в галузі природничих та математичних наук. Це, зокрема, "Збірник математично-природничої секції" (з 1897 р.) та "Лікарський вісник". При ньому з 1900 р. публікувалося інформаційне видання про діяльність товариства "Хроніка НТШ" паралельно українською та німецькою мовами.

Отже, в результаті широкої видавничої діяльності М. Грушевського як голови НТШ та його співробітників було написано й опубліковано українською мовою, в різних виданнях Товариства, велику кількість наукових праць з історії України, літературознавства, етнографії, фольклору, археології, археографії, медицини, біології, фізики, статистики та багатьох інших дисциплін. Видано чимало неопублікованих раніше джерел, перекладено і надруковано унікальні монографії з історії та історії України. Така науково-видавнича діяльність М. Грушевського на форумі НТШ, по-перше, спричинила піднесення національної самосвідомості українського народу, по-друге, справила значний вплив на активізацію і консолідацію науково-культурного життя на українських землях, порізних полі-

тичними, регіональними і релігійними кордонами, по-третє, виразно задокументувала перед усім світом самотність української культури.

Вищенаведена науково-організаційна діяльність М. Грушевського в Науковому товаристві ім. Шевченка була спрямована на трансформацію його в Академію Наук. Про переведення Товариства на статус Академії мріяли ще відомі попередники вченого, зокрема О. Кониський, О. Огоновський, О. Барвінський. Проте тільки професору Грушевському вдалося де факто здійснити цей задум, про що однозначно стверджують його слова: "Наша задача – прийти з часом до "Українсько-руської Академії наук" – стоїть міцно" [14: 5]. Про далекосяжний намір трансформувати НТШ в українську національну Академію наук історик виразно заявив ще у 1897 р., зініціювавши створення при Товаристві так званого "резервного фонду", призначеного, за його ж визначенням "... служити забезпеченням наукових видавництв Товариства в тяжку годину, а в будучності – дотацією українсько-руської Академії Наук, якої цієї інституції, що мала виродитися з нашого товариства, як результат теперішньої його наукової роботи" [14: 3].

Переведення Товариства в академію наштовхнулося на низку перешкод, які вчений окреслив так: "Сьогодні Товариство ім. Шевченка організоване цілком за типом західно-європейських академій наук. Йому не вистачає лише титулу академії, і мабуть, довго не вистачатиме, бо для цього необхідний законодавчий акт, а при сьогоднішньому становищі, коли австрійський уряд у відношенні до русинів керується поглядами поляків, які в кожному культурному досягненні русинів бачать порушення свого стану посідання, розраховувати на таку милість уряду не можна" [15: 119].

З того часу протягом 20 найближчих років справа перетворення НТШ в Академію Наук перебувала на задньому плані, аж доки М. Грушевський не поставив її у 1911 р. серед найневідкладніших завдань українського громадянства. У своїй статті "Призабута справа" він писав: "Ми вдовольнялися тим, що наше НТШ фактично вже стало нашою Українською Академією наук, сповняє сю місію без академічного титулу... На перепоні українських заходів стоїть рішуче супротивлення польських кругів" [16: 287]. Саме через такі прикрі обставини львівському професору доводилося довго порушувати цей важливий національний постулат і "... тримати його на черзі наших національних домагань – аж до його здійснення" [16: 287].

Справа трансформації НТШ в Академію, безумовно, ускладнювалася й фінансовим становищем інституції, рівень заборгованості якої на кінець 1911 р. М. Залізняк у листі до М. Федюшки від 24 листопада цього ж року оцінював сумою 50700 крон [17: арк.32зв.]. Щоправда, М. Грушевському вдалося частково поліпшити ситуацію, добувши в кінці 1912 р. на Наддніпрянській Україні довготерміновий низькопроцентний кредит [18: арк.2]. Однак, це не перешкодило анонімому "Комітету Громадського Добра" звинуватити вченого в тому, що він завдав НТШ такої моральної та матеріальної шкоди, яка не дозволить Товариству здобути титул Академії Наук, оскільки Товариство не придбало остаточно закладових фондів під таку інституцію. У брошурі "Перед загальними зборами Наукового Товариства ім. Шевченка", що вийшла напередодні зборів у Львові ці звинувачення на адресу тодішнього голови окреслювалися наступним чином: "Отже розтрата, самоволя, неясність, деморалізація, корупція і непотизм – се коротка характеристика адміністративної діяльності професора Грушевського" [19: арк. 20]. Без сумніву – це були звичайні інсинуації з боку опозиції, яка наполегливо нагнітала атмосферу навколо фінансових зловживань львівського професора. Недоречність наведених слів була розвінчана у брошурі "В обороні правди", в якій на основі звітів Товариства О. Роздольський, М. Мочульський, І. Джиджора спростували закиди про хабарництво та невдалу фінансову і наукову політику голови [20: 22].

Варто зауважити, що авторство анонімною брошури "Наша політика і професор Михайло Грушевський", що вийшла у Львові в 1911 р., ймовірно, належала С. Томашівському. Такі відомості зустрічаємо у листі В. Дорошенка до М. Грушевського від 25 грудня 1911 р., в якому автор писав: "Так укриваний автор пасквилю на Вас знайний тепер, хоч правда ще не в широких кругах, але треба надіятися, наступить невдовзі й публичне нап'ятованнє його безчельности й безхарактерности... А писав се чоловік, котрий Вам завдячує майже всією кар'єрою... Ваш ученик – др. Степан Томашівський. От

що боляче – не лиш для Вас, але й для всіх, хто цінить всю ту суму роботи, котру поклали Ви для добра рідного народу!" [21: 252].

Загальні збори НТШ 29 червня 1913 р., на яких склалася конфронтація між М. Грушевським і опозицією, гостро поставили перед вченим щонайменше дві дилеми: звільнитися з посади голови НТШ чи прийняти обрання на новий термін? Залишитися в Галичині чи покинути її? Незважаючи на поради М. Василенка [22: арк.41зв.] та інших співробітників не залишати роботу в Галичині, М. Грушевський, перебуваючи у Києві, написав листа про зречення з посади голови НТШ [19: арк.35–36]. На цей лист Загальні збори відповіли відмовою: "Загальні збори НТШ висловлюють жаль з приводу конфліктів, які привели до зречення Грушевського з посади голови НТШ і осуджують той факт, що в цих конфліктах були повністю недостойні методи боротьби і агітації, не приймають до відома зречення проф. Грушевського, і, признаючи його великі заслуги перед наукою і Товариством, просять його, щоб задержав провід у Товаристві" [19: арк.36]. Однак, М. Грушевський до Львова більше не повернувся, хоча формально залишався головою аж до 1921 р. (з 1913 р. по 1918 р. його функції виконував заступник голови С. Томашівський, а з 1919 р. по 1921 р. – В. Щурат).

Конфлікт 1913 р. став завершенням серії конфліктів у Відділі Товариства і поза ним, постійної опозиції галичан – "приклонників блаженного спокою" щодо вченого із всеукраїнським рівнем знань та європейським способом мислення. Ні переможених, ні переможців цей конфлікт не виявив. Моральну перемогу приписували М. Грушевському [23: 307], однак, чи означала вона перемогу фактичну, сказати важко: світова війна не дозволила розвинути успіху жодній з ворогуючих сторін. Ми поділяємо думку сучасних дослідників творчості Грушевського в тому, що центральною причиною виникнення цього зіткнення був галицький партикуляризм [24: 17].

Та у складній ситуації різних нападок та інсинуацій з боку опозиції М. Грушевський намагався поставити себе вище "понад кружкові антагонізми", відстоюючи наукові принципи відродження української культури, демонструючи яскраву боротьбу за українську національну ідею. Його тривала й послідовна діяльність у цьому напрямі справила позитивний вплив на розвиток національно-культурного життя українців, налагодження та зміцнення контактів між східно- та західноукраїнськими землями, виховання національно свідомого покоління української інтелігенції, надання нового імпульсу розвитку національної науки та культури.

Як великий соборник, Грушевський постійно думав про організацію українського наукового життя на сході України, але волею історичних обставин склалося так, що наука дуже довго була забороненою сферою українства в Росії (Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р. призупинили національно-культурний рух на Наддніпрянщині на кілька десятиліть).

На початку ХХ ст. російський самодержавний режим вступив у період чергової глибокої політичної кризи. Її спровокувала безславна поразка у російсько-японській війні (1904–1905 рр.) [25: 86]. В країні значно пожвавилися національні рухи. До влади в бюрократичній верхівці прийшли прихильники поміркованих реформ, що збудило нові надії серед свідомого українства.

Цей поточний момент М. Грушевський прагне повноцінно використати для заснування на Східній Україні паростків культурологічних та наукових структур паралельно з галицьким. У 1907 р. при підтримці групи співробітників журналу "Киевская старина" вчений створює у Києві Українське наукове товариство, за статутом подібне до Наукового товариства ім. Шевченка, завдання якого полягало в тому, щоб "... допомагати розробленню й популяризації українською мовою різних галузей науки, підтримувати зв'язки між ученими, що працюють в різних сферах науки..." [26: арк.1]. На перших загальних зборах Товариства 29 квітня 1907 р. М. Грушевського обрали головою УНТ, на якому вчений вже вдруге перевіряє опрацьовану на галицькому ґрунті модель Української Академії наук. Отже, Київ і Львів діяли на підставі персональної унії – обидва товариства очолював Грушевський.

За своєю структурою УНТ в Києві було дуже близьким до НТШ у Львові. Спочатку було утворено три секції: історичну, філологічну та математично-природничу, а також кі-

лька комісій (етнографічну, мовну). Пізніше виникли секції: медична, етнографічна (замість комісії), статистично-економічна, археологічна, мистецька, технічна; підсекція археографічна; комісії: історично-економічна, правнича (деякі з них розгорнули працю лише у 1917–1920 рр.).

Найбільш представницькою як за складом членів, так і за дослідною, видавничою діяльністю була історична секція, яку очолював М.С. Грушевський. У її рамках розпочалася диференціація різноманітної гуманітарної проблематики, яка згодом у системі ВУАН оформилася у самостійні наукові напрямки та установи: комісії з вивчення звичаєвого права, соціально-політичних рухів та інші [27: 30].

Офіційними органами Товариства були "Записки Українського наукового товариства", які виходили з 1908 р. і мали характер "... чисто-наукового українського видавництва, якого досі бракувало в Росії" [28: 12–13]. В "Записках УНТ" друкувалися розвідки й реферати, прочитані на наукових засіданнях і секціях Товариства; замітки, огляди, критичні статті з різних галузей знання, насамперед з українознавства – української мови, літератури, історії, артистичної творчості, етнографії, археології, географії, права, економіки, статистики та ін. До 1914 р. побачило світ 13 томів "Записок" [29: 143].

Окрім "Записок" справою наукового видавництва УНТ займався видаваний з 1907 р. замість "Киевской старины" журнал "Україна" в дещо зміненій програмі: додавши до відділу наукового відділу публіцистичний. Його Грушевський перетворив у 1913 р. в кварталник. Згодом, з'явилися такі видання, як окремі "Збірники" медичної та природничо-технічної (пізніше технічної) секцій, "Український етнографічний збірник" та "Український науковий збірник" [30: 180–188].

Завдяки організаційному талантові М. Грушевського, до активної співпраці в УНТ було залучено окрім київських науковців, представників інших наукових центрів Східної України (Харкова, Одеси), Галичини, Буковини, а також вчених, які працювали за межами українських земель (у Санкт-Петербурзі, Парижі тощо) [29: 142]. Серед співробітників "Записок" знаходимо Я. Шульгіна, О. Левицького, О. Грушевського, В. Щербину, Г. Павлуцького, К. Антоновича, А. Яковлєва, В. Доманицького, В. Перетца, М. Біляшівського, Б. Грінченка, О. Черняхівського, Ф. Вовка, В. Липинського та інших відомих науковців. Більшість з них склали історичну школу Грушевського. Можемо погодитись з думкою Л. Винара, що це був "львівсько-київський період" (1907–1914 рр.) історичної школи Грушевського, оскільки пересадження наукової діяльності вченого зі Львова до Києва одночасно сприяло поширенню впливів і діяльності його школи серед придніпрянських дослідників [4: 67–68].

Розуміючи, що головний центр українського наукового життя повинен бути в столиці України, в Києві, вчений всю організаційну діяльність в Товаристві спрямовував на перетворення його в Академію Наук, про що стверджує §13 Статуту УНТ. У ньому Товариство розглядалося як об'єднуючий центр "... напередодні реального перетворення по суті у вільну Наукову Академію, а Українське наукове товариство перетворюється в єдину наукову асоціацію на Україні, у якій повністю буде забезпечено і принцип національний" [5: 87]. Цю ідею вдалося реалізувати лише в умовах гетьманського правління на Україні в 1918 р. та, на жаль, при цьому були повністю зігноровані наукові сили УНТ.

Отже, розбудова М. Грушевським наукового і культурного життя на сході України значно розширила коло науковців, що займалися вивченням різних ділянок українства, одночасно закладаючи міцний фундамент для утвердження національної самосвідомості.

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що концепція національної науки, яку обґрунтував М. Грушевський, отримала життєдайний ґрунт в українських наукових товариствах кінця ХІХ – початку ХХ століття. Очолюючи Наукове товариство ім. Шевченка у Львові та Українське наукове товариство у Києві учений спричинився до створення сильних у структурному відношенні організацій, які своїми головними завданнями вважали популяризацію здобутків української науки шляхом піднесення національної самосвідомості українського народу, а також виховання національно свідомого покоління української інтелігенції.

Таким чином, активна робота М. Грушевського у вказаних напрямках показувала як українській, так і світовій громадськості, що Україна не чиясь "нацменшина", а самостійна нація з наукою і літературою світового рівня. Діяльність Великого Всеукраїнця була важливим етапом українського національно-культурного та духовного відродження на рубежі XIX–XX століть.

Список використаних джерел

1. Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України // Записки НТШ. – 1922. – Т. 133. – С. 1–26; 2. Жулинський М. Михайло Грушевський: до проблеми створення концепції національної культури України // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження М. Грушевського. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 1994. – С. 73–80; 3. Винар Л. Михайло Грушевський і Загальні Збори НТШ у 1913 р. // Український історик. – 1984. – № 1–4. – С. 64–84; 4. Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації: Статті і матеріали: К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1995. – 304 с.; 5. Романів О. Михайло Грушевський і його роль у становленні української національної науки // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження М. Грушевського. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1994. – С. 80–92; 6. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – організатор української національної науки // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження М. Грушевського. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1994. – С. 93–102; 7. Савенко В. М. Грушевський і НТШ // Михайло Грушевський. Погляд із сьогодення. – Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. – Серія: Історія / За заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Тернопіль: Літопис, 1997. – Вип. V. – С. 134–138; 8. Грушевський М. На українські теми: Видавнича криза // ЛНВ. – 1909. – Т. 48. – С. 108–117; 9. Грушевський М. Автобіографія, 1906 р. // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 197–21; 10. Кубійович В. Нарис історії наукового товариства ім. Шевченка (1873–1949). – Львів, 1991. – 53 с.; 11. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – творець концепції української національної науки // Наукове Товариство ім. Шевченка і українське національне відродження: Доповіді, повідомлення, матеріали першої наукової секції НТШ. – Львів, 1992. – С. 65–71; 12. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІА України у м. Львові). – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 23; 13. Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – 551 с. 14. Кокорудз І. Секретарське справоздане з діяльності виділу Наукового Товариства ім. Шевченка за рік 1897 // Записки НТШ. – 1898. – Т. 21. – Кн. 1. – С. 3–5; 15. Грушевський М. Львовское Ученое Общество имени Шевченка и его вклады в изучение Южной Руси // Журнал Министерства Народного Просвещения. – СПб., 1904. – Ч. 352. – №3. – С. 117–148; 16. Грушевський М. Призабута справа // ЛНВ. – 1911. – Т. 56. – С. 285–290; 17. ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 745. – Оп. 1. – Спр. 8; 18. ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 406; 19. ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 8; 20. В обороні правди. – Львів, 1913. – 22 с.; 21. Лист В. Дорошенка до М. Грушевського від 25 грудня 1911 р. // Листування Михайла Грушевського. І.П – Упор.: Р. Майборода, В. Наулко, Т. Бурлака, І. Гирич; ред. Л. Винар. – Київ – Нью-Йорк: УІТ, 2001. – С. 252–253; 22. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА України у м. Києві). – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 375; 23. Баб'як П. Листи Є. Тимченка до В. Гнатюка // Записки НТШ. – 1992. – Т. 224. – С. 295–333; 24. Кухар В. Громадсько-політична діяльність М. Грушевського (1894 – 1914 рр.): Автореф. дис.... канд. іст. наук. – К., 1995. – 21 с.; 25. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX століть. – К.: Генеза, 2000. – 356 с.; 26. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 80; 27. Грушевський М. Справа українських катедр і наші наукові потреби // ЛНВ. – 1907. – Т. 37. – С. 42–57; 28. Грушевський М.

Українське наукове товариство і його наукове видавництво // Записки УНТ. – 1908. – Кн. 1. – С. 3–15; 29. Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – Київ – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с.; 30. Грушевський М. Українське наукове товариство в Києві та історична секція при Всеукраїнській Академії наук в рр. 1914–1923 // Україна. – К., 1924. – Кн. 4. – С. 180–188.

Oksana Valion

M. HRUSHEVSKY'S CONCEPTS OF NATIONAL SCIENCE AND ITS REALIZATION IN UKRAINIAN SCIENTIFIC SOCIETIES AT THE END OF XIX – BEGINNING OF THE XX CENTURY

The main component of M. Hrushevsky's concepts of national science have been analyzed in the article. There has also been pointed out its practical aspect in the Shevchenko Scientific Society in Lviv and in the Ukrainian Scientific Society in Kyiv.

УДК 94 (477. 8)

Любомир Білинський

ПУБЛІЦИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА БОБЕРСЬКОГО

У статті висвітлено публіцистичну діяльність видатного українського вченого, професора І. Боберського.

Національно-визвольна боротьба українського народу у XX столітті породила плеяду визначних громадсько-політичних діячів. До них належить Іван Боберський (1873–1947), ім'я якого золотими літерами вписано до пантеону української слави. Боберський був одним з перших популяризаторів української фізичної культури як засобу пробудження національної свідомості народу. Він став одним з головних творців сокільсько-січового руху на Галичині, був талановитим педагогом, журналістом і видавцем. Велику увагу привертає активна діяльність Івана Боберського в українському товаристві "Сокіл-Батько", де він був головою з 1908 по 1914 рр.

Ім'я і творча спадщина І. Боберського досліджувались мало, у той же час вивчення громадсько-політичної, педагогічної, науково-публіцистичної діяльності вченого має велике значення для уточнення і поглиблення уявлення про історико-культурні процеси в Галичині на етапі відродження та організаційно-політичного оформлення ідеї державного суверенітету України.

Перша стаття про І. Боберського була опублікована з нагоди його 20-річчя вступу в члени "Сокола" (1901 р.) у часописі "Український вістник" (Львів), 4 вересня 1921 р., проф. Степаном Гайдучком [5].

Закордоном були опубліковані статті, які належали його однодумцям і сучасникам галицьких національно-визвольних змагань до 1919 р., що опинилися в еміграції. Це велика публікація доктора біологічних наук, професора Едварда Жарського [8: 40–44], а також Романа Дацка – куратора Українських Музеїв у Детройті [6: 36].

У брошурі "Огляд діяльності Спортивного товариства "Україна" Е. Жарський публікує матеріал про професора І. Боберського як творця і батька українського тіловиховання [7: 37–43].

У роки незалежності України шість статей про життєвий і творчий шлях професора Боберського написані Богданом Трофим'яком [10–15] та Оксаною Вацебою [3].

Завдяки дослідницькій праці проф. о. Ю. Мицика побачив світ щоденник І. Боберського, який містить записи періоду 1918–1919 рр., які були підготовлені до друку самим І. Боберським [2].

Оскільки сучасний стан розробки даного питання в літературі потребує ґрунтовного дослідження, ми ставимо за мету: дослідити публіцистичну діяльність Івана Боберського.

Іван Боберський народився 14 серпня 1873 р. в с. Доброгостеві, що на Дрогобиччині, в багатодітній священничій родині. Після закінчення в 1891 році Самбірської гімназії він шість років студював німецьку філологію в університетах Львова та Граца. Саме в австрійському Граці як активний член тамтешнього українського студентського товариства "Русь" захопився ідеєю фізичного виховання молодого покоління. Після закінчення студій він здійснив науково-практичну подорож по Німеччині, Франції, Чехії, Швеції, де детально вивчав методику та тенденції розвитку фізичного виховання [4: 237].

Після початкової педагогічної діяльності в іноземних навчальних закладах, на початку 1901 р. І. Боберський займає посаду професора німецької мови, класичної філології в Академічній гімназії Львова. Фаховий вчитель руханки, як тоді називали фізкультуру, І. Боберський викладає також руханку в гімназії сестер Василіянок. Водночас у тому ж році вступає у члени львівського "Сокола", діяльності в якому віддає все своє життя, творчу енергію, матеріальні кошти [11].

Усвідомлюючи вагомість пропаганди спорту засобами друкованого слова Боберський успішно поєднує практичну, громадсько-спортивну діяльність з творчою та видавничою працею. З-під його пера вперше українською мовою з'являються описи дитячих рухливих забав, посібники для занять різними видами спорту, а також підручники для підготовки фахівців з фізичного виховання [4: 239]. З 1903 по 1905 рр. виходять у світ підручники для народних вчителів руханки "Забави і гри рухові", "Копаний м'яч", "Вільноручні вправи", "Про рух", "Нові шляхи до тілесного виховання", "Народні вправи" та ін..

У 1907 р. з ініціативи та фінансування І. Боберського почали виходити "Сокільські Вісті" – орган українського сокільства, а з 1910 р. – щомісячник під назвою "Вісти з Запорожа" – часопис руханкових і пожежних товариств. Тут із методичними статтями виступали І. Боберський, К. Трильовський, С. Гайдучок, Л. Цегельський, П. Франко та інші активні учасники сокільсько-січового руху Галичини [9: 40]. У 1913 р. І. Боберський видає на європейський зразок "Календар вістей із Запорожа на 1914 р."

Саме він придумав назву "Пласт" для новоствореної української скаутської організації і з його ініціативи та його коштом у 1913 році виходить друком підручник "Пласт" О. Тисовського [4: 239].

Протягом 13 років Іван Боберський видає 17 праць, не враховуючи сотень статей у часописах.

Боберський об'їжджає Галичину з рефератами про значення фізичної культури для української нації, акцентуючи особливу увагу на залучені до занять спортом молоді і жіноцтва.

Ставши лідером українського сокільського руху, який на зламі ХІХ – ХХ ст. набрав широкого розмаху в Галичині, Боберський в серпні 1908 року очолив Львівський "Сокіл-Батько" – головну централю цієї масової організації. Саме під його керівництвом (1908–1914 рр.) сокільство сягнуло свого апогею. Якщо в 1908 році в Галичині було 400 сокільських "гнізд", то в 1914 році налічувалося вже 974 філії "Сокола-Батька", в яких було близько 70 тис. членів [11].

Перші постріли світової війни 1914 р. перервали спортивну діяльність сокільських товариств, члени яких повністю влилися до лав "Українських Січових Стрільців". І. Боберський обирається членом Боєвої Управи УСС, а з проголошенням Західно-Української Народної Республіки – членом Секретаріату військових справ ЗУНР. В листопаді 1918 р. з рекомендації організатора й керівника Листопадового чину першого міністра оборони ЗУНР Дмитра Вітовського він очолив Письменницький відділ Держав-

ного Секретаріату військових справ ЗУНР. Боберський займався важливою організаційною та видавничою роботою, редагував офіційний орган військового міністерства ЗУНР – "Вістник Державного Секретаріату військових справ", перекладав з німецької підручники з військової справи, ветеринарії (надзвичайно потрібні для кавалерійських військ), опікувався військовими часописами: "Стрілець", "Вістка", "Козацький голос", "Стрілецький шлях", які виходили під егідою ДСВС, розробив проект однострою та відзнак Української Галицької Армії, який врешті був схвалений міністерством оборони.

І. Боберський турбувався про увічнення пам'яті про Січове Стрілецтво для нащадків. Йому належала ініціатива видання альбому про Січових Стрільців, а також збору документальних матеріалів про українське військо [9: 40].

Боберський свідомий був того, що правду про національно-визвольну боротьбу українського народу потрібно донести до читачів як до сучасних так і до майбутніх. У своєму щоденнику він записав: "Ми, українці, не любимо писати. Не розуміємо, що записане слово зберігає минувшину, дає нам заохоту або пересторогу" [2: 20].

У суворі дні військового лихоліття він натхненно працює на публіцистичній ниві. І. Боберський дбав про те, щоб бойові дії та будні українського стрілецтва були висвітлені як письменниками, так і фотографами, і з боєм відзначає в своїх записах про недостатню роботу на цьому напрямку: "Потрібні є світліни для видавництва, щоб вої Легіону перейшли в будучі часи і дали заохоту українській молоді... Замало маємо сміливців, а також замало малярів і письменників. Постійно відчував я, що стрільці не дають про себе знати. Як може утворитись "Іліяда", коли її ніхто не пише? Ті всі описи, які дотепер вийшли з-під пера д-ра Назарука, Василя Диківського, Антона Лотоцького, Льва Лепкого, Романа Купчинського, Андрія Бабюка, Юрка Шкрумеляка, писані, друковані або літографовані, то все дрібні каплі [2: 25].

Очолюючи в 1918–1919 рр. Письменницький відділ Державного Секретаріату військових справ ЗУНР І. Боберський пише ряд підручників та брошур, призначених для війська, про що робить відповідні записи в щоденнику: "Викінчую підручник про шерм (фехтування) у війську" [2: 163]; "Працював над брошурою, яка війську тепер найбільше потрібна, а це як поборювати не ляхів, а воші" [2: 140]; "В бюрі полагодив я посилку до Коломиї. Це такі рукописи, як брошура "Воші і пархи", "Вишкіл вояка" [2: 158]; "Від 10-тої до 1-шої вночі переглядаю військові підручники, щоб можна приготувити український текст" [2: 119]; "Щоби заповнити час, переводив я з німецької мови два формуляри про жеребців для ветеринарійного референта" [2: 121]; "По вечері мав я зійтись з сотником Семеном Магальясом, щоб працювати дальше над підручником про скоростріл" [2: 139]; "Для світлиців написав я особний правильник, щоб знали свої права й обов'язки" [2: 25]. Ці записи дають уявлення про внесок І. Боберського в розбудову українського війська.

Він був також активним дописувачем тогочасних періодичних видань, про що теж знаходимо свідчення в його щоденнику: "Про стрілецькі пісні і труби помістив я в "Ділі" короткий перегляд" [2: 53]; "Відвідав я кілька разів Горонду і Варпалянку, де стояв кіш. А на Різдво відвідав я сотні в Карпатах в селі Фельсегеребен. Писав я про їх тяжку службу в горах, серед снігу і морозу, статтю, яку помістив віденський часопис "Neues 8-Uhr Blatt" в серпні 1915 р." [2: 21].

Стараннями та працею І. Боберського було видано "Співаник УСС", який на 128-и сторінках містив 83 пісні та 69 фотографій і малюнків. Подаючи в "Співанику" портрети українських вождів минувшини: князя Ігоря, Володимира Великого, Мономаха, гетьмана Сагайдачного, Б. Хмельницького, І. Мазепи, упорядник мав надію, що "він підніме свідомість українського загалу".

У 1920 р. уряд ЗУНР призначив І. Боберського повноважним представником до США та Канади для інформування української громадськості про визвольні змагання 1914–1919 рр. та організації допомоги українському війську.

Із 1925 р. І. Боберський – представник Львівського товариства опіки над українськими емігрантами в Канаді з уповноваженням співпрацювати із Товариством опіки ім. св. Рафаїла.

Перебуваючи у Канаді І. Боберський допомагав порадами у виданні творів П. Божичу, популяризував у пресі діяльність керівника школи українського танцю у Нью-Йорку В. Авраменка. Він збирав матеріали про українські часописи, книгарні, друкарні, українські школи, церковне життя на американській землі, займався статистикою української еміграції. За редакцією І. Боберського вийшли альманахи "Нове поле" (1927), "Прерія" (1928), "Кленовий лист" (1929). В альманасі "Нове поле" опублікував складену ним карту українських поселень у провінціях Канади [9: 40]. Для "Української загальної енциклопедії" підготував ґрунтовну статтю "Неполітична еміграція Канади" [1]. Одночасно у канадський період життя публікував статті як в українських періодичних виданнях США і Канади ("Америка" та ін.), так і у львівських часописах ("Діло", "Нова зоря" та ін.). Зібрав велику колекцію фотографій, що зберігається в Українській бібліотеці ім. І. Боберського у Вінніпезі.

З 1932 р. й до кінця життя Іван Боберський жив у М. Тржич (Словенія), але продовжував підтримувати зв'язки із Галичиною, де публікував статті у періодичних виданнях. Там він і похований.

І. Боберський як апостол фізичного та національного відродження усе своє життя присвятив вихованню повноцінного українського громадянина, для якого фізична культура стала щоденною потребою, а служіння патріотичній ідеї – метою життя. Сталевий вояк, крицево-кришталевий характер, велике, повне любові до рідного краю серце, здорова душа – все це мусило бути у здоровому тілі. Ось що ставив він за ідеал українській молоді.

Його вислови-гасла-кличі – "все вперед і всі враз!", "фізична культура на службі нації!" актуальні і в наші дні, коли йде процес виховання національної свідомості, творення психології нової людини. Пам'ять про великого громадянина-подвижника ніколи не вмере, як ніколи не загинуть і його ідеї.

Список використаних джерел

1. Боберський І. Неполітична еміграція Канади // Українська Загальна Енциклопедія / Під гол. редакцією Івана Раковського. – Львів – Станіславів – Коломия: Видання кооперативи "Рідна школа". – Т. 3. – С. 980–985.
2. Боберський Іван. Щоденник, 1918–1919 рр. / Упоряд. Ю. А. Мищик. – К.: Вид. дім "КМ Академія", 2003. – 260 с.
3. Вацеба О. Нариси з історії спортивного руху в Західній Україні. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1997. – 230 с.
4. Винничук О. Історико-педагогічні аспекти розвитку фізичної культури. – Тернопіль: АСТОН, 2001. – 404 с.
5. Гайдучок С. Професор Іван Боберський // Український вістник. – 1921. – Ч. 178.
6. Дацко Р. Іван Боберський (1873–1947) – педагог, організатор сокільського руху у Західній Україні // "Сокіл-Батько": Спортивно-руханкове товариство у Львові: Альманах, 1894–1994 / Відп. за вип. і упоряд. А. Благітка. – Л.: РВО "Основа", 1996. – С. 36.
7. Жарський Е. Огляд діяльності Спортивного Товариства "Україна" в Торонті, Канада. За роки 1948–1949. – Торонто, 1950. – 43 с.
8. Жарський Е. Проф. Іван Боберський, його роля і значення для української фізичної культури // "Сокіл-Батько": Спортивно-руханкове товариство у Львові: Альманах, 1894–1994 / Відп. за вип. і упоряд. А. Благітка. – Л.: РВО "Основа", 1996. – С. 40–44.
9. Малик Я. Боберський Іван [14. 08. 1873 – 1947] // Українська журналістика в іменах / За ред. М.М.Романюка. – Л., 1996. – Вип. 3. – С. 39–41.
10. Трофим'як Б. Іван Боберський – вихователь нової генерації української молоді // Матеріали І-ї республіканської конференції Міністерства освіти України. – Волинський державний університет ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1994. – 515 с.
11. Трофим'як Б. Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні (з початку 30-х років ХІХ ст. до 1939 р.): Навч. посібник. – К.: ІЗМН, 1997. – 424 с.
12. Трофим'як Б. Гімнастично-спортивні організації у національно-визвольному русі Галичини (друга пол. ХІХ ст. – перша пол. ХХ ст.). Монографія. – Тернопіль: Економічна думка, 2001. – 694 с.
13. Трофим'як Б. Проф. Боберський // Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: Збруч, 2004. – Т. 1. А-Й. – 696 с.
14. Трофим'як Б. Професор Іван Боберський (4. 08. 1873 – 17. 08. 1947) – видатний український громадсько-політичний, державний та військовий діяч // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Во-

лодимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2004. – Вип. 2. – С. 62–68. 15. Трофим'як Б. Професор Іван Боберський – творець національної системи виховання елітарної генерації української молоді (1901–1918 рр.) // Мандрівець. – 2005. – № 1. – С. 25–30.

Lyubomyr Bilynsky

IVAN BOBERSKOGO'S PUBLICISTIC ACTIVITY

In clause it is shined publicistic activity of an outstanding Ukrainian scientist, professor Ivan Boberskogo.

УДК 398 (477)

Борис Ракович

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК ПРО СТАН НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ НА ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В КІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті автор показує внесок В.Гнатюка у розвиток національної освіти в Галичині, Буковині та Закарпатті в кінці ХІХ – початку ХХ ст.

Будівництво незалежної України неможливе без відродження і розбудови національної школи, яка має забезпечувати виховання громадян, зберегти і примножити культурно-історичні надбання українського народу.

Про важливість національної школи для розвитку і збереження держави вказували відомі діячі минулого, у зв'язку з чим важливе значення мають концептуальні погляди відомого вченого-українознавця Володимира Гнатюка.

Незважаючи на величезну фольклорну, етнографічну, видавничу діяльність, В. Гнатюк не залишив поза увагою й питання народної освіти, у публіцистичних статтях висловлював цінні думки щодо її розвитку. Він з гиркотою зазначав, що в Галичині, на Закарпатті, Буковині, на російській Україні народ в селах "мало або й зовсім не просвічений, полишений сам собі на волю без ніякого проводу інтелігентних людей" [1: 3]. Значна кількість народних шкіл у Галичині була лише на папері, а фактично переважали польсько-українські, за винятком незначної частини старшокласних шкіл у містах. Не було зовсім українських відділових, фахових, рільничих шкіл, учительських семінарій, реальних, вищих шкіл, за винятком 4 гімназій. Але це крапля в морі "у порівняно до числа руської людності".

Конкретний аналіз стану освіти на заході України дав В. Гнатюку змогу зробити висновок, що "ніякий нарід не упосліджений так у шкільництві в Австрії, як русини" [2: 114]. Австро-польські шовіністи перешкоджали розвитку українських шкіл, висували і відстоювали наївні аргументи: некультурність українців, гайдамаччина, брак учителів та учнів, племінна ненависть і антагонізм, лагідна класифікація і т. д. Вони потрібні їм для того, щоб для молоді польської національності відкривали більше гімназій. Тому з гімназій виходить "найбільше польської інтелігенції, вона... не допускає до ніякого, найменшого, національного розвитку" [2: 115]. Протидіяти цьому, на його думку можна і треба було шляхом заснування українських приватних гімназій з обов'язковим поступовим переведенням їх на державний кошт.

Не кращі справи в галузі народної освіти були й на Буковині. Хоча українці становили більшість населення краю (як і в Галичині), та "в шкільництві покривджені вони як і галицькі русини" [3: 195].

В.Гнатюк вважав, що на час переходу Буковини до складу Австрії там спостерігався стан народної освіти, аналогічний стану освіти в Галичині. Вже у формуванні нової шкільної сітки були спроби використати її на користь румунізації українського населення. Після включення Буковини як окремого округу до складу Галичини в 1786 та передання буковинських шкіл під нагляд римо-католицької консисторії (1805 р.) шкільництво там почало занепадати. Становище стало покращуватися після передачі нагляду над школами буковинській православної консисторії (1850 р.). Але рішучий перелом настав тільки після прийняття шкільного закону 1868 року, завдяки якому число народних шкіл почало швидко зростати, і на початку ХХ ст. вони були вже в усіх селах.

Ще інша ситуація з народною освітою рідною мовою спостерігалася Гнатюком на Закарпатті, де наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. значно розвивався народноосвітній Рух і почали засновуватися парафіяльні школи з викладанням тогочасною літературною мовою, але згодом в міру набуття угорцями переваг над неугорським населенням, а потім майже повної незалежності від Австрії та в міру розгортання курсу на асиміляцію стала посилюватися мадяризація закарпатської школи і до початку ХХ ст. вона була повністю завершена [4: 15–16].

В. Гнатюк не раз підкреслював велике значення "рідного шкільництва", бо іншомовне – чуже українській нації і "причиняється тільки до денаціоналізації" [5: 201].

Опираючись на міркування "знаних" педагогів А. Дістервега і К. Ушинського, він зазначав, що найкращим способом виховання є національне. В. Гнатюк висловив думку, що "московська школа в українському селі нижча від народу, безсила і некорисна, доброго сліду не кине, бо спиняє в дитини розвиток, душу ж не розвиває, а псує; огидний жаргон, що вона виробляє, здатний хіба щоб ябеду скласти; вся школа замалим не пекло дитині" [6: 5].

"Російський уряд зацікавлений, щоб селянина якнайдовше в темноті тримати. На російській Україні нема шкіл з українською мовою навчання і національною літературою. Ті книжки, що дозволяє уряд, діти або зовсім не розуміють, або розуміють неправильно. Для них залишається чужим у навчальних книгах, окрім слів "зміст, стиль, світогляд". Вони насичені "фальшивою історією", "святим писанням", "політичними статтями, писаними в честь царя" [6: 5]. Таке навчання не розвивало розумові здібності дітей, а ще більше їх псувало.

Школа в російській Україні, завданням якої є пропаганда "самодержав'я, православ'я, народності", вчить дітей "гордувати своєю мовою", а запобігти цьому можна лише "зворушенням мас народних просвітою", і станеться це тоді, коли українська інтелігенція "повернеться до мови й духу своєї нації" [6: 5].

Вивчення української мови в середніх школах, викладання нею різних предметів надзвичайно важливе з точки зору національності, воно сприятиме тому, що кожен учень оволодіє літературними нормами рідної мови. Але ця справа поставлена в школі погано. Часто учень, який володіє літературною мовою, в школі псує її і після закінчення навчання не вміє правильно писати, висловлюватися. Спричинено це тим, що вчителі не навчають ґрунтовно, бо й самі добре не знають, і використовують недосконалі підручники. Адже "доси нема у нас порядної наукової граматики нашої мови і повного словаря..." [7: 408–409].

Констатуючи повний занепад народного шкільництва в Галичині і на Буковині в період їх перебування під владою Австрії, В.Гнатюк наводить короткі відомості про впровадження владою системи народної освіти, в рамках якої всіма можливими засобами обмежувалося навчання українських дітей рідною мовою, а замість цього створювалися сприятливі умови для колонізації та германізації шкіл в Галичині. За його даними одна з перших спроб викладання в школах українською мовою в Галичині мала мізерні наслідки. Влада дозволила створювати нові українські школи в Східній Галичині лише там, де не було польських і німецьких шкіл, а розпорядженням губерньського управління від 6

лютого 1792 р. українським дітям дозволялося навчатись рідною мовою лише два рази на тиждень [4: 9].

Для вивчення рідної мови треба використовувати твори письменників, написані літературною мовою, граматики і словники, а головним джерелом повинна стати народна словесність, що містить "невичерпну копальню" для кожного, хто хоче пізнати українську мову у всіх її відтинках. Український фольклор (усна словесність) "найбагатший і найгарніший у слов'янщині" [8: 343]. У ньому є "такі гарні і такі високоартистичні твори, які можуть рівнятися з найгарнішими творами найвизначніших поетів" [8: 344]. Їм властиве незвичайне багатство мови, поетичних образів, символів, порівнянь і т. д., тому вони дуже сильно впливають на учнів. Однак, у тодішніх школах не тільки панували фальшиві поняття про фольклор, але й навіть не було "одностайної думки, як його вчити та яка мета науки" [8: 343]. Для повного вивчення усної словесності в середніх школах треба створити спеціальний підручник, який включав би найяскравіші зразки всіх її жанрів та народних говірок. Тільки ґрунтовне засвоєння народної творчості в школі, на думку вченого приведе до зміни хибного погляду, що вона не може дати інтелігентові ніякої духовної поживи, бо вийшла з такого низького і темного середовища, де культурній людині немає чого шукати, немає чого вчитися.

Торкаючись вищої освіти, В. Гнатюк зазначав, що Львівський університет повинен бути українським, з викладанням українською мовою "відповідно до потреб українсько-руського населення Галичини" [9: 111]. Для цього треба збільшити кількість українських кафедр на всіх факультетах. Але "Галицький сойм з польською більшістю всяко перешкодив цьому". Тому не тільки не збільшували кількість таких кафедр, а й "існуючі вже не обсаджували цілими роками" [9: 111]. Професорів української національності "зіпхали на підрядне становище", довели до того, що "русини дістають університетські ступені не у Львові, стають професорами по чужих університетах і там доходять до значення учених з європейською славою" [9: 112].

Доля так розпорядилася, що безпосередньо в школі В. Гнатюк попрацював дуже мало. Після закінчення у 1897 р. Львівського університету він отримав посаду вчителя гімназії, але вже через рік був змушений залишити педагогічну діяльність, і як з'ясувалося пізніше, назавжди. Причиною було те, що шкільним властям не сподобалася надмірна активність молодого вчителя, як співорганізатора святкування 25-річчя літературної творчості І. Франка. Крайова шкільна рада вирішила перевести В. Гнатюка на роботу до Самбірської гімназії, але на нове місце призначення він не прибув, а за порадою М. Грушевського розпочав працювати в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка, якому й присвятив усе життя [10: 27].

Незважаючи на відхід від педагогічної діяльності, В. Гнатюк не випускав з уваги питання галицького шкільництва. З одного боку, таке зацікавлення було притаманне передовій частині галицької інтелігенції, котра розуміла вагу і значення школи й освіти для народу та до якої, без сумніву, належав Володимир Гнатюк. З другого боку, в особі В. Гнатюка, аналізуючи його чисельні публікації на педагогічні теми, бачимо людину, яка не лише виявила певний інтерес до даної проблеми, а й брала активну участь у боротьбі за українську школу.

Великою заслугою В. Гнатюка перед національною школою є те, що він наполегливістю, кипучою енергією зумів зацікавити і захопити народних учителів з усіх куточків краю до активної етнографічної практики. На них він дуже сподівався, оскільки вони щоденно перебували в гущі народу і мали змогу вивчати до найменших подробиць його життя і проникати в потаємні куточки його душі. В. Гнатюк виростив плеяду вчителів-збирачів різноманітних фольклорних матеріалів, які зробили пдний внесок у розвиток етнографічної думки і народної педагогіки на західноукраїнських землях. Серед них можна назвати Луку Гарматія, Олексу Іванчука, Антона Онищука, Василя Равлюка, Євгенію Бохенську та багато інших [11: 52].

Видатний етнограф і вчений надавав великого значення вивченню народної творчості в школах, вважаючи її засобом пізнання історії свого народу, його духовності. На його думку, незвичайне багатство мови, поетичних образів, символів мають значний вплив на формування особистості учнів. В. Гнатюка непокоїло те, що вивчення народної словес-

ності в школах запущено, відсутній єдиний підхід до її викладання, бракує відповідної навчальної літератури. Не виключено, що в творчих планах В. Гнатюка і була підготовка саме такого підручника, побудованого на багатому етнографічному матеріалі.

Науковець доклав багато зусиль для впровадження у школах української літературної мови, утвердження фонетичного правопису. У низці статей на правописні теми боровся за чистоту української мови, підкреслюючи її величезне національне значення, гостро критикував стан викладання рідної мови в галицьких школах [12: 341]. Вирішальну роль у вивченні учнями мови він відводив учителям, які, на його думку, повинні бути професіоналами свого предмету, постійно прагнути до вдосконалення знань, активно працювати в наукових товариствах.

Багатий матеріал для дослідника історії школи містять статті й замітки В. Гнатюка про стан українського шкільництва. Чи стосується це загальних шкільних питань ("Русини в школах Галичини" [13], "Народна освіта в числах" [14], "Уваги про галицькі середні школи" [15] та ін.), чи йдеться про стан справ в окремих навчальних закладах ("Русини в тарнопільських гімназіях" [16], "Справа українсько-руської гімназії в Станіславі" [2] і т. д.), скрізь автор намагався подати не просто суху статистику, а робив власний аналіз, з'ясовував причини такого становища.

В умовах наступу панівної верхівки Галичини на державні українські школи В. Гнатюк бачив порятунок національного шкільництва в організації приватних шкіл ("У справі заснування приватних шкіл" [17]), активно відстоював ідею окремого українського університету у Львові [18: 170].

Низка опублікованих рецензій В. Гнатюка на шкільні підручники свідчить про те, що він не був байдужий і до цієї надзвичайно важливої проблеми української школи. Він завжди вітав вихід нових шкільних книжок, але разом із тим критично оцінював їх зміст, робив слушні зауваження щодо мови викладу, методичної побудови тощо.

Грунтовний аналіз освітньої справи в Західній Україні дав змогу В. Гнатюку пересвідчитись у її незадовільному стані та прийти до висновку, що потрібно "піднести українське шкільництво до того ступеня, на якому воно стоїть в інших культурних народів" [5: 201]. Ця думка залишається актуальною і сьогодні.

Список використаних джерел

1. Герцюк Д. В. Гнатюк і питання української школи в Галичині // Тези доповідей і повідомлень наукової конференції, присвяченої 120 – річчю від дня народження В. Гнатюка. Тернопіль: Збруч. – 1991. – С. 117.
2. Гнатюк В. Справа українсько – руської гімназії в Станіславі // Літературно – науковий вісник (далі ЛНВ). – 1902. – Т. 19, Кн. 9 – С. 114–115.
3. Гнатюк В. Народні школи на Буковині // ЛНВ. – 1899. – Т. 6, Кн. 6 – С. 195–196.
4. Гнатюк В. Національне відродження австро-угорських українців (1772–1880 рр). Відень: Союз визволення України. – 1916. – 65 с.
5. Гнатюк В. Наша школа // ЛНВ. – 1909. – Т. 48. – С. 200–203.
6. Гнатюк В. Часописи українсько-руські // Записки НТШ – 1897. – Т. 21, Кн. 1. – С. 4–5.
7. Гнатюк В. Галицько-руські народні приповідки // ЛНВ. – 1909. – Т. 48. – С. 408–409.
8. Гнатюк В. В справі науки української мови в середніх школах // Наша школа – 1913. – № 6. – С. 343–344.
9. Гнатюк В. Справа українського університету у Львові // ЛНВ. – 1899. – Т. 7, Кн. 8. – С. 111–114.
10. Яценко М. Володимир Гнатюк. Життя і фольклористична діяльність. К.: Наукова думка, 1964. – 260 с.
11. Мушинка М. Володимир Гнатюк // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – 1981. – Т. 207.
12. Гнатюк В. В справі української мови в середніх школах // Наша школа. – 1913. – С. 340–346.
13. Гнатюк В. Русини в школах Галичини // ЛНВ. – 1899. – Т. 8, Кн. 10. – С. 48.
14. Гнатюк В. Народна освіта в числах // ЛНВ. – 1900. – Т. 12, Кн. 10. – С. 67.
15. Гнатюк В. Уваги про галицькі середні школи // ЛНВ. – 1902. – Т. 24. – С. 121–137.
16. Гнатюк В. Русини в тернопільських гімназіях // ЛНВ. – 1902. – Т. 16, Кн. 10. – С. 11–12.
17. Гнатюк В. У справі заснування приватних шкіл // ЛНВ. – 1905. – Т. 31. – С. 277.
18. Гнатюк В. Справа українсько – руського університету у Львові // ЛНВ. – 1901. – Т. 16, Кн. 12. – С. 159–175.

VOLOPDYMYR HNATYK ABOUT THE STATE OF NATIONAL COMMUNITY ON WESTERN UKRAINE IN THE END XIX – BEGINNING OF A XX ITEM

In the article an author shows contribution of V. Hnatyk to development of national community in Galichina, Bukovina and Zakarpattya in the end XIX – beginning in a XX item.

УДК 94 (477)

Юрій Молінський

МИРОН ТАРНАВСЬКИЙ І БРОДІВЩИНА (ВІЙСЬКОВИЙ І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ)

В праці аналізуються періоди перебування генерала Галицької армії Мирона Тарнавського в Бродях і на Бродівщині; його військова та громадсько-політична діяльність на території краю.

Постать генерала УГА Мирона Тарнавського є прикладом того, як в західноукраїнському суспільстві в 20–30-их роках минулого століття не завжди належно використовувалася потужний інтелектуальний потенціал, зокрема кадрових військових. Адже українських генералів на той час було не так багато. Тим більше, прикро, що заслужений для української справи кадровий військовий генерал Мирон Тарнавський, фактично протягом останніх сімнадцяти років свого життя (1921–1938 рр.) перебував у глухій провінції і, попри певну громадсько-політичну активність на місцевому рівні, не брав участі у тогочасному західноукраїнському військовому й громадсько-політичному житті та інших аналогічних (з військовим ухилом) структурах. Чому тогочасні лідери національного руху практично не використовували досвід і вміння цього українського генерала? На ці та багато інших запитань дослідникам ще потрібно дати відповідь. Отже, ми ж у своїй статті зупинимось на окремих аспектах військової та громадсько-політичної діяльності Мирона Тарнавського на Бродівщині уродженцем якої був генерал. З його життям і діяльністю пов'язаний процес відродження та становлення новітньої української державності. Тому актуальним є осмислення значення постаті генерала в історії Бродівщини в цілому і Бродів зокрема. Для цього потрібно в повній мірі охарактеризувати його військову, політичну, громадську діяльність на території нашого краю.

Користуючись порівняльно-історичним, проблемно-хронологічним методами потрібно вивчити і дослідити діяльність Мирона Тарнавського на території Бродів і Бродівщини, що дозволить узагальнити його роль в новітній історії нашого краю.

Джерельну базу нашого складають архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України у Львові (Ф. 201. – Греко-католицька митрополича консисторія; Ф. 205. – Прокурор апеляційного суду Ф. 309. – Наукове Товариство ім. Шевченка; Ф. 360. – Особистий фонд Володимира-Степана Старосольського; Ф. 760. – Особистий фонд Григорія Степури), Центральный державний архів вищих органів влади і управління України (Ф. 2188. – Начальна Команда Галицької Армії; Ф. 2192. – Диктатор Західної області УНР, м. Чортків і Кам'янець-Подільський 1919–1920), Бібліотеки Народнової у Варшаві (фонд мікрофільмів Товариства ім. Шевченка) Державного архіву Тернопільської області, Бродівського історико-краєзнавчого музею. Наукові праці, які характеризують постать Мирона Тарнавського як військового та громадського діяча на теренах краю слід відзначити, що вони мають в переважній більшості біографічно-описовий характер. Такі

праці як: "Мирон Тарнавський – Начальний Вождь УГА" М.Гордія, що вийшла друком в 1936 р. [1], а також сучасні роботи "Генерал Мирон Тарнавський, життя і чин" Б.Якимовича [2] та "Генерал Мирон Тарнавський" О. Панькевича [3] носять суто оглядовий характер, а, щодо діяльності Мирона Тарнавського на території Бродів і Бродівщини взагалі містять мізерні епізодичні данні. Більш докладна інформація про місто і своє перебування в ньому міститься у мемуарних спогадах самого генерала, записаних Володимиром Лісовським і виданих у 1935 році [4]. Суттєву інформацію про діяльність М.Тарнавського в різні періоди життя вміщено у мемуарному виданні: альбом "Пам'яті Вождя УГА", де надруковано спогади Л.Лепкого "Вояк холодної крові та гарячого серця" [5], Р.Купчинського "Як поникли прапори" [6], В.Старосольського "Rebusin in arduis" [7], Д. Паліїва "Остання хвилина генерала" [8], І.Дурбака "Остання дорога генерала" [9], що були видані у 1939 р., та сучасному двотомному альманасі "Броди і Бродівщина", де вміщено наукові праці Я.Онищука "Генерал М.Тарнавський" (Штрихи історичної біографії) [10], М. Войтовича "Вождь сотисячної армії" [11], спогади А. Турчина "Спомин про генерала Тарнавського" [12]. Проте, і ці праці не дають повної вичерпної інформації щодо Бродівського періоду життя і містять переважно біографічно-оглядовий, або описовий характер. Спогади про Черницький період життя помістив у своїй книзі "Стежками і дорогами Бродівщини" о. С. Клепарчук [13].

Користуючись вищезгаданими дослідженнями, спогадами очевидців, а також неопублікованими матеріалами з фондів архівів Варшави, Києва, Львова, Львівської наукової бібліотека ім. В. Стефаника НАН України Тернополя, Бродівського історико-краєзнавчого музею, метричних книг с.Барилова, в статті зроблено спробу дослідити життєвий шлях Мирона Тарнавського безпосередньо пов'язаний з Бродами і Бродівщиною. В загальному бродівський період життя і діяльності Мирона Тарнавського можна поділити на три етапи: перший – ранній (дитинство, навчання і військової служби 1869–1892рр.); другий – передвоєнний та в роки Першої світової війни (1912–1914); та третій – міжвоєнний (до останніх років життя 1921–1938).

Розглядаючи перший період життя Мирона Тарнавського слід відзначити, що він народився 29 серпня 1869 р. в селі Барилові Бродівського повіту (нині Радехівський район – *М.Ю.*) на Львівщині [14: 9] в сім'ї священика. Його батько, парафіяльний духівник села Барилова з 1859 року [15: арк.75]. Отець Омелян Тарнавський був в близьких родинних стосунках з родиною відомого західноукраїнського письменника, діяча "Руської Трійці" Маркіяна Шашкевича [16]. Мати – Юзефа Тарнавська походила з роду Маліцьких [15: арк.106]. Окрім Мирона в сім'ї Тарнавських був ще старший син Омелян-Іван та донька Володимира [14: 11; 15: арк. 106].

Першим вчителем М. Тарнавського був батько майбутнього старшини УСС відомого українського маляра Юліана Буцманюка [17: 4]. Шкільна наука майбутньому генералу була нецікавою і давалась досить важко, більшу перевагу він надавав верховій їзді, пустотливим хлопчачим забавам, полюбляв ходити на полювання з викраденою у батька рушницею.

Гімназійне навчання та обов'язкова строкова військова служба на довгі роки пов'язала Мирона Тарнавського з Бродами. Закінчивши початкову, як тоді називали народну, школу в рідному селі, він здав екзамени і розпочав навчання у Бродівській гімназії (тоді Цісарсько-королівська вища реальна класична гімназія імені Рудольфа – сьогодні гімназії ім. І. Труша – *М.Ю.*). Навчання у гімназії велося німецькою та польською мовами, які були чужі для гімназиста М. Тарнавського і давались зі значними труднощами. Єдиними предметами, які хлопець любив і залюбки вивчав була математика і фізика. Не покращилося його навчання і після переведення до Львівської гімназії. Як пізніше згадував сам генерал: "Велике місто, чуже оточення до решти притупила охоту вчитися" [17: 5]. Після декількох років науки в Бродах, Львові, а також вдома де батько був змушений винаймати вчителя, М.Тарнавський повернувся на навчання до 6 класу Бродівської гімназії, яку успішно закінчив у 1889 р. [10: 493]. В гімназії М.Тарнавський навчався разом з І. Трушем, який згодом став відомим художником [18].

Закінчивши гімназію, М.Тарнавський пішов на військову службу до австрійської армії. Після піврічних старшинських курсів у Львові (сьогодні у цьому будинку біля Стрий-

ського парку військово-політичне училище [19]), Тарнавський повернувся до Бродів в 30 батальйон Краєвої оборони для проходження піврічної військової практики. Казарми 30-го піхотного батальйону знаходилися в самому центрі міста. В радянський час будівля казарм слугувала за житлові приміщення і була зруйнована в середині 80-х років ХХ ст. Докладний опис казарм й самого міста, кінця ХІХ початку ХХ ст., зробив у своєму творі "Марш Раденького" відомий австрійський письменник, ще один виходець з Бродів Йозеф Рот: "Єгерський батальйон стояв у містечку з десятима тисячами жителів. Тут був просторий округлий майдан, в центрі якого перетиналися дві дороги. Одна пролягла зі сходу на захід, друга з півдня на північ. Одна вела з вокзалу на цвинтар, друга від руїн замку до парового млина" [20: 138]. Ще цікаво, що "казарма стояла за міським парком. Неподалік неї, ліворуч, містився окружний суд, навпроти окружне управління, а за його врослими старезними мурами – дві церкви, римо-католицька і православна; праворуч від казарми височила гімназія. Місто було таке маленьке, що його перейшов би за двадцять хвилин. Найважливіші міські будівлі містилися одна біля одної у настирливому сусідстві" [20: 142]. Власне такими були військові казарми на період строкової служби М.Тарнавського в Бродах.

Після здачі екзаменів в офіцерській школі Львова у 1891 р. М.Тарнавський в ранзі лейтенанта звільнився у запас і повернувся у рідний Барилів. Але ні домашні умови, ні праця у Краєвій управі не змінили бажання бути військовим і в 1892 р. на офіційне запитання від військової влади він поновився на військовій службі в австрійській армії.

З 1892 по 1896 рр. М.Тарнавський навчався на офіцерських курсах у Відні при вищій офіцерській школі, і проходив військову практику у 13 піхотному батальйоні у Тарнові та 18 полку Краєвої оборони в Перемишлі.

В 1896 р. здав екзамени у вищій військовій школі у Відні і в званні поручика в 1899 р. його призначено до австрійського військового підрозділу у Самборі [17: 17]. А в 1907 р. за власним проханням М.Тарнавського, його переводять у 35 полк Краєвої оборони, що базувалася у Золочеві де в 1909 р. він отримав звання отамана (капітана – *М.Ю.*) і став командиром піхотної сотні [21: 3133].

Наглядним прикладом упередженого ставлення австрійського командування до українців являється просування Мирона Тарнавського по службі в цісарській армії. Незважаючи на високу фахову підготовку рангове просування було повільним, головною причиною цього була його національність – українець, а крім того демократизм та лояльне ставлення до підлеглих. Так у 45 років Мирон Тарнавський капітан, а за чотири роки Першої світової та часу польсько-української воєн пройшов шлях до генерала-четаря (суч. генерал-майор – *М.Ю.*), від командира сотні до командира армії. Висока фахова підготовка й талант полководця яскраво проявився у ході Першої світової війни, на що не змогло не звернути увагу вище командування. Прикладом цього був передвоєнний та воєнний період перебування Мирона Тарнавського на Бродівщині.

Так, з наближенням Першої світової війни, критичною прикордонною ситуацією та частковою мобілізацією населення в 1912 р. М.Тарнавський, як командир сотні 35 піхотного полку отримав спеціальне завдання: забезпечити евакуацію з Бродів місцевого уряду та кавалерійських підрозділів австрійської армії, а також проводити розвідувальну роботу. Ситуація в місті була настільки складною, що солдати сотні М.Тарнавського перебували у постійній бойовій готовності. Як згадував у своїх спогадах сам генерал: "В Бродах ми побували в гострому погугівлі два тижні. За цей час ніхто з нас навіть не роздягався" [17: 21]. Місто було переповнене військовими причому не тільки австрійськими, бо частими гостями у місті були й російські офіцери, які часто переходили кордон, що пролягав поруч.

Вже з перших днів Першої світової війни М.Тарнавський, як командир піхотної сотні, завжди був на передовій лінії фронту. Своє бойове хрещення прийняв на Бродівщині в районі Радзивилова [22: 5: 8]. Сотня М.Тарнавського витримала наступ ворожого кінного полку, що наступала на даному напрямку і, тим самим дозволила відступити основним силам кінної дивізії Заремби [23]. А за кілька днів його ім'я з'явилося у бойових повідомленнях з фронту у зв'язку з битвою в районі Олієва [5: 8].

Влітку – восени 1914 р. сотня М.Тарнавського відступаючи і прикриваючи головні сили відзначилася під Сасовим, Красним, Буськом, Львовом, Городком, Перемишлем, за це М.Тарнавський отримав звання майора.

В період Першої світової війни М.Тарнавський неодноразово відзначився як талановитий командир, був нагороджений Хрестом залізної корони III ступеня, Німецьким залізним хрестом [24: арк. 11], Орденом Леопольда і турецьким півмісяцем [2: 10].

Висока фахова підготовка, глибоке знання військової справи були відзначені і в період польсько-української війни 1918–1919 рр. Так, зокрема, прибувши на територію Західноукраїнської Народної республіки, Державний секретар військових справ одразу призначив його на посаду командуючого Другим "Осадним" корпусом Галицької армії. Під час Вовчухівської наступальної операції Галицької армії в лютому-березні 1919 р. в складі делегації від УГА генерал брав участь у переговорах з польською стороною та мирною делегацією Антанти на чолі з генералом Бартолемі [25: арк. 96]. За бойові дії під час так званої Вовчухівської офензиви та дипломатичну діяльність М.Тарнавського за наказом Начальної Команди Галицької армії (НКГА) від 1.03.1919 р. підвищили у званні до полковника [26: арк. 42–44]. Найбільш яскраво талант полководця проявився у М.Тарнавського під час Чортківської наступальної операції ГА, 7–28 червня 1919 р. За ініціативу проведення і планування цієї операції, а також за керівництво нею, НКГА підвищує М.Тарнавського у званні до генерала-четаря, [27: арк. 8], а з 6 липня за наказом Диктатора ЗУНР – Є. Петрушевича був призначений командуючим усією Галицькою армією [28: арк. 333].

Національно-патріотичні погляди М.Тарнавського гуртували навколо нього національно-свідомий український елемент в різні періоди його військової діяльності: як командира вишколу (навчального центру) УСС та командира Легіону УСС у 1916, 1917 рр.; як командуючого Другим корпусом Галицької армії (13.02 – 6.07.1919) під час українсько-польської війни 1918–1919 рр.; як командуючого Галицькою армією в бойових діях на території Наддніпрянської України (липень – листопад 1919). Він був натхненником національно-патріотичної ідеї і після завершення української національно-демократичної революції в останніх роках свого життя (1921–1938).

Останній, третій, післяреволюційний період життя М.Тарнавського знову територіально пов'язаний з Бродівщиною, де він вів досить помітне громадське життя. Після п'ятимісячного ув'язнення у польському концентраційному таборі для військовополонених воїнів УГА у Тухолі біля Гданська [29: арк. 80–86]. М.Тарнавський повернувся в Золочів де проживала його сім'я: дружина Марія, двоє синів та дві дочки. Але важкі матеріальні умови, постійні утиски з боку польської влади, а також скориставшись з того, що "Краєвий Союз Кредитовий" почав розпродаж угідь і маєностей панів Ковнацьких, змусили його на початку 1921 року переселитись в с. Черницю Бродівського повіту (сьогодні Бродівський район на Львівщині – *М.Ю.*) Керівництво "Краєвого Союзу Кредитового" запросило М.Тарнавського на посаду уповноваженого виконавчого відповідального для розпродажі землі [30], що давало останньому матеріальний дохід, відсоткову платню від укладеного договору. До того ж, завдяки старанням "Крайового Союзу Ревізійного", М.Тарнавський отримав 6 моргів поля і напівзруйнований палац Ковнацьких [12: 460]. Разом з ним тут купували землю родина Гнаткових, брати Степан і Гриць [31: 124]. Для родини Бєлінських парцеляцію закупив адвокат Микола Шухевич, брат офіцера УГА Степана Шухевич. Власне вони були найближчими сусідами М.Тарнавського.

Село, де оселився Мирон Тарнавський розташоване на схилах гір Вороняк вздовж річки Ікви. Парафія с. Черниць на 1935 рік нараховувала 1645 віруючих [32:140-147].

В. Ласовський, А. Турчин, Р. Купчинський та о. С. Клепарчук згадують, що займав генерал одну кімнату з кухнею, бо решта палацу була зруйнована. В кімнаті генерала було два ліжка і стіл. Одне тверде, накрите коцом – це ліжко генерала. Звичка до невибагливого вояцького життя залишилась у нього і тоді коли він міг дозволити собі більшу вигоду. На середині кімнати круглий стіл, на ним книги і свіжі газети. Генерал сам виконував роботу по господарстві, а також допомагав йому і сусід. Генерал утримував кури, корову та город з яриною. Страви варив собі сам [11: 460].

Спочатку жив генерал з допомоги Української військової організації (УВО), а згодом, стараннями українських депутатів одержував пенсію офіцера австрійської армії, яку отримував з 1926 року в розмірі 500 золотих на місяць [33: арк. 3]. Проживав він усамітнено і далеко від культурних центрів, вів активну громадську діяльність. Радо давав пожертви на різні благодійні цілі, підтримував українські товариства регіону. Став співзасновником й активістом та входив у президію українського-національного товариства Січових Стрільців. Свідченням цього є донесення в красу прокуратуру Львова від польської жандармерії про засідання товариства від 10 листопада 1924 р. [34: арк. 64]. Проте не входив до жодної політичної партії чи організації, хоча на вибори йшов все першим і голосував за кандидата від УНДО.

Хоч національно-демократична революція потерпіла поразку, проте М.Тарнавський користувався неабиякою популярністю. А в 1928 р. його навіть було висунуто, як кандидат у сенатори від Станіславського воєводства. Виборці висловили повну довіру, але він відмовився від сенаторства [35].

Свідченням активної громадської діяльності є його ініціатива у створенні і відкритті 1 листопада 1936 року військового музею при Науковому товаристві імені Шевченка (НТШ). До речі, стрічку при відкритті музею розрізав сам генерал М.Тарнавський [23].

Щорічно, два рази, 1 листопада і на Трійцю приїздив М.Тарнавський до Львова, щоб віддати шану полеглим героям і зустрітися з живими побратимами [13: 156–158]. Декілька разів виїздив у Карпати, де разом з товаришами ходив на полювання. В 1937 р. Мирон Тарнавський на запрошення митрополита Андрея Шептицького побував у митрополічій резиденції в Підлютнім, де відбулися його зустрічі з митрополитом Андреем і його братом, ігуменом Клементом Шептицькими.

За два тижні до смерті, на Зелені свята 1938 р., за участю М.Тарнавським відбувся великий хід до меморіалу воїнам ГА та Січовим стрільцям на Янівському цвинтарі. 28 червня у важкому стані він вже лежав у лікарні у Бродах. Першу допомогу у Бродівській лікарні йому надав його зять, за фахом лікар С.Коцюба. За дорученням львівської лікарні – "Народної лічниці" у броди було відряджено хірурга, д-р Малеса, який обстеживши хворого, встановив діагноз – гострий приступ апендициту й терміново відправив його до Львова. Проте стан був безнадійним і 29 червня 1938 р. о 9:50 ранку на 69 році життя Мирон Тарнавський помер. Його тіло було перевезено до собору Святого Юра у Львові [8: 46], де тисячі бажаючих могли попрощатися з померлим.

Для організації похоронів було створено спеціальний орган – "Діловий комітет". Активістами комітету було узгоджено з польськими властями місце поховання (на Янівському цвинтарі біля могил галицького стрілецтва) визначено порядок похоронів та маршрут траурного походу. За кошти комітету було розроблено проекти надробних плит і пам'ятника генералу створених скульпторами А. Коверком, А. Павлюсьом. Похорони М.Тарнавського 2-го липня 1938 р., перетворились на багатотисячну демонстрацію, що стала свідченням його національно-патріотичної вагомості.

Таким чином, як бачимо своїм життям і діяльністю М. Тарнавський став прикладом для наслідування українській політично-свідомій молоді. Його послідовниками, у боротьбі за українську державність, стали його діти: старший син генерала Омелян Тарнавський пройшов разом з батьком весь бойовий шлях ГА з лютого 1919 р. до липня 1920 р., перебуваючи як в Галичині так і на території Наддніпрянської України і в липні 1920 р. разом з батьком повернувся в Галичину; молодший син – Мирон-Зиновій Тарнавський за фахом інженер-енергетик, з студентських років член УВО, за що неодноразово арештований польською поліцією [36: арк. 167; 38: 150], під час Другої світової війни був старшиною дивізії "Галичина", згодом керівник радіо-культурно-ідеологічного центру Української Повстанської Армії (УПА) [38: 95–97]; за активну політичну позицію і участь у визвольній боротьбі, як лікар УПА донька генерала, Марія Тарнавська-Коцюба, була засуджена і заслана радянським режимом на Себір, відбувала каторгу у Воркуті [39].

Список використаних джерел

1. Гордій М. Генерал Мирон Тарнавський – Начальний Вождь УГА. – Львів, 1936. – 133 с.
2. Якимович Б. Генерал Мирон Тарнавський – життя і чин. – Львів, 1994. – 25 с.
3. Панькевич О. Генерал Мирон Тарнавський. – Львів, 1997. – 48 с.
4. Ласовський В. Спога-

ди Мирона Тарнавського. – Львів, 1935. – 197 с. 5. Лепкий Л. Вояк холодної крові та гарячого серця // Альбом. Пам'яті Вождя УГА. – Львів, 1939. 6. Купчинський Р. Як поникли прапори // Альбом. Пам'яті Вождя УГА. – Львів, 1939. 7. Старосольський В. Rebus in arduis // Альбом Пам'яті Вождя УГА. – Львів, 1939. 8. Паліїв Д. Остання хвилина генерала // Альбом. Пам'яті Вождя УГА. – Львів, 1939. 9. Дурбак І. Остання дорога генерала // Альбом Пам'яті Вождя УГА. – Львів, 1939. 10. Онищук Я. Генерал Мирон Тарнавський. Штрихи історичної біографії // Броди і Брідщина. – Т. 2. – Броди, 1998. 11. Турчин А. Спомин про генерала Тарнавського // Броди і Брідщина. – Т. 2. – Броди, 1998. – С. 459–463. 12. Войтович М. Вождь сотисячної армії // Броди і Брідщина. – Т. 2. – Броди, 1998. – С. 458–459. 13. Клепарчук С. Життя генерала Тарнавського Мирона в Черницях // Стежками і дорогами Брідщини. – Торонто, 1976. – С. 156–158. 14. Радехівське районо відділення реєстрації актів громадського стану. Метрична книга с. Барилів 1866–1942 рр. 15. Центральний державний історичний архів України у Львові (Далі ЦДІА України у Львові). – Ф. 201. – Оп. 4а. – Спр. 121. Метрична книга с. Барилів. 1835–1865 рр. 16. Стадник Г. У списках героїв України // Народна справа. – 9 липня 1994. 17. Тарнавський М. Спогади. – Львів: Вечірня година, 1992. – 128 с. 18. Гордієнко В. Слово про генерала Тарнавського // Молода Галичина. – 29 червня 1991. 19. Куртяк Є. Сльози генерала Тарнавського // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1991. 20. Рот Й. Марш Радецького. – Київ: Юнівера, 2000. – С. 138. 21. Енциклопедія Українознавства. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка. – С. 3133. 22. Науменко К. Мирон Тарнавський. // Армія України. – 24 серпня 1991. 23. Литвин М. Науменко К. Генерал-четар Мирон Тарнавський. // За вільну Україну. – 13–14 квітня 2001. 24. ЦДІА України у Львові. – Ф. 760. – Оп. 1. – Спр. 37. Генерал-четар Мирон Тарнавський: – дещо з даних його військової служби. – Арк. 11. 25. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВОВУ) у Києві. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 29. Начальна Команда Галицької армії. М. Ходорів 27.02.-3.03.1919 р. Наказ військам. – Арк. 96. 26. ЦДАВОВУ України у Києві. – Ф. 2188. – Оп. 2. – Спр. 47. Переписка НКГА з Державним Секретаріатом Військових Справ. – Арк. 42–44. 27. ЦДАВОВУ України у Києві. – Ф. 2188. – Оп. 3. – Спр. 4. НКГА Наказ військам. 10.06.–30.06.1919 р. – Арк. 8. 28. ЦДАВОВУ України у Києві. – Ф. 2192. – Оп. 1. – Спр. 2. Диктатор ЗОУНР. – Арк. 333. 29. ЦДІА України у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1679. Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Огоновський В. Галицька армія без зброї в кайданах. – Арк. 80. 30. Архів автора. Контракт купівлі-продажі землі в с.Черниці Крайовим Союзом Кредитовим. 1924 р. 31. Турчин А. Мандрі по громадах Брідщини // Броди і Брідщина. – Т. 1. – Броди, 1998. – С. 124. 32. Клепарчук С. Стежками і дорогами Брідщини.- Торонто, Онтаріо: Родина, 1971. – 250 с. 33. ЦДІА України у Львові. – Ф. 752. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 3. Лист Міністерства Фінансів № D.1.27957. /Em/ 36 До Мирона Тарнавського. 34. ЦДІА України у Львові. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 433. – Арк. 64. Тарнавський Мирон генерал УГА в засіданні президії "Січових стрільців". – Арк. 64. 35. Генерал Мирон Тарнавський бувший Начальний Вождь УГА // Українські Вісті, 1938. – 2 липня. 36. ЦДІА України у Львові. – Ф. 371. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 167. Тарнавський Мирон (студент) арестований польською поліцією. 29.VIII. 1930. 37. Мірчук П. Нарис історії ОУН. Т. I. – Мюнхен – Лондон – Нью-Йорк, 1968. – 642 с. 38. Левицька-Загоруйко М. У кожного своя доля. – Новий-Розділ, 1994. – 492 с. 39. Архів автора. Листівка.

Yuriy Molinski

MYRON TARNAVSKI AND BRIDSHCHYNA (MILITARI AND PUBLIC-POLITIKAL ASPEKT)

Periods of stay of general of the Galician army of Myron Tarnavski in Ford are analysed in labour and on Bridshchyni; his military and public-political activity on the edge territory.

УДК 94 (477)

Юрій Древницький

ПРАВОЗАХИСНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА СТАРСОЛЬСЬКОГО

У статті розглядається правозахисна діяльність Володимира Старосольського та його участь у політичних процесах проти українців.

Життєвий шлях Володимира Старосольського – громадсько-політичного діяча, юриста, науковця, надзвичайно цікавий з погляду різноплановості інтересів і відданості українській національній справі. В його особі поєдналися риси не лише глибокого теоретика, але й практика. Правозахисна діяльність В. Старосольського – лише одна з граней його діяльності, й разом із участю в соціал-демократичному русі, боротьбі українського стрілецьтва, науковими студіями, займає помітне місце в його життєвому доробку.

Адвокатська практика В. Старосольського стала прямим продовженням його навчання та багаторічних наукових досліджень. Класична освіта у Краківському (1895/1896), Львівському (1896/1898) та Віденському (1898/1899) університетах доповнювалася студіюваннями в Граці у проф. Гумпловича, в Берліні у проф. Зіммеля, Петрова та Мартіца, у Гейдельберзі в у проф. Г. Єлінека. Здобуття освіти доповнювалося науковими дослідженнями в галузі державного права в українському університеті у Празі, Празькому університеті та в Подебрадській Господарській Академії. Всі його найбільші праці, включаючи двохтомну "Держава і політичне право", вказують на добре підготовлений і свідомий, загальної мети філософічний метод. Шукаючи відповідь на запитання, що уявляє собою новітня держава, він наштовхнувся на проблему нації, яку опрацював в окремій монографії. Розуміючи важливість методологічних проблем, він шукав їх розв'язання в наукових напрямках модерної доби – в школі неокантіанців та нормативістів, намагаючись обґрунтувати соціологічне розуміння права та держави, що й визначило його власний шлях.

Відстоюючи взаємозв'язок між теорією і практикою, В. Старосольський активно брав участь у численних процесах за участю українців. Підкреслимо останній момент. Увага до правничих проблем з якими зіштовхуються українці (причому, різних соціальних прошарків), зумовлювалося загальною включеністю В. Старосольського в український національний рух у різних якостях – від старшини УСС до активного і свідомого політика. Таке переплетення професійної діяльності з участю в національно-визвольній боротьбі характерне не лише для Старосольського, однак, в його особі цей взаємозв'язок простежується особливо яскраво.

Адвокатська практика В. Старосольського розпочалася одразу по закінченні навчання. Повернувшись з Відня до Львова він відкрив там адвокатську канцелярію. Проте, є всі підстави стверджувати, що аж до поразки Української революції 1917–1920 рр. вона була похідною від громадсько-політичної діяльності. В. Левицький називав адвокатську канцелярію В. Старосольського "кузнею української політичної думки" [1: 393].

Серед справ цього періоду відзначимо захист Станіслава Дністрянського, якого було притягнуто до відповідальності за політичну промову на несанкціонованому місцевими властями передвиборчому вічі. Цікавим моментом у цьому процесі було те, що С. Дніст-

рянський був вчителем Старосольського. І взагалі, двох українських правників, науковців, політичних діячів єднали особиста дружба, близькі політичні погляди й наукові позиції. Їхня тісна співпраця на ґрунті розбудови українського національного життя і національно-державницької політичної думки виявилася плідною і тривала й на еміграції.

Як правник і особливо як адвокат, В. Старосольський мав високий авторитет у Галичині. Карні справи політичного характеру додали йому слави оборонця української молоді, селян, політичних діячів. Блискуче й переконливо виступив він на процесі у справі Мирослава Січинського. 13 квітня 1908 року Січинський вбив цісарського намісника Галичини графа А. Потоцького за махінації під час виборів, накази австрійським жандармам стріляти в українських виборців, за підтримку москвофілів та прикривання зловживань польської влади на місцях. Захищаючи убогих селян, робітників, студентів, Старосольський не брав з них грошей, хоча адвокатська практика була єдиним джерелом прибутків його родини [2: 87].

Заслуговує уваги участь В. Старосольського спільно з В. Габсбургом (Вишиваним) у захисті українців від переслідування гетьманськими урядовцями та окупаційною владою. Під гаслом боротьби з більшовизмом проводилися масові арешти та реквізиції, переслідування свідомих українців, які за часів Центральної Ради виявили себе на політичному та громадському поприщі. В. Габсбург особисто розглядав кожен факт несправедливого арешту чи реквізиції та карав винних. Допомогавав йому в цих справах В. Старосольський. В. Габсбург згадував: "Нам на спілку вдалося врятувати життя деяким українцям" [3: 53].

Після поразки української національної революції В. Старосольський на певний час відходить від активної громадської роботи в цілому і адвокатської практики зокрема. Вся його увага була зосереджена на наукових студіях, при цьому напротязі 1920–1928 рр. він проживав за кордоном. Повернення у Львів у 1928 р. ознаменувалося відновленням адвокатської практики. Його знайомства і зв'язки були надзвичайно широкі. Він був радником, арбітром, людиною, з думкою якої рахувалися. В деяких питаннях В. Старосольський виступав консультантом митрополита А. Шептицького. У 1928 р. В. Старосольський став членом Варшавської адвокатської палати й перебував у її складі до 1939 р., що дозволило йому прийняти активну участь у тогочасних судових процесах.

Повернення В. Старосольського фактично співпало з активізацією українського націоналістичного руху в Галичині під проводом УВО та ОУН. Терористичні методи цих організацій викликали відповідну реакцію з польського боку. Відповідно виникла потреба у кваліфікованому захисті багатьох молодих українців. В. Старосольський, відгукнувшись на прохання Є. Коновальця, опинився у числі тих адвокатів, які безкорисно взялися за цю важку справу. Безумовно, що на таке рішення вплинула виразна антипольська позиція В. Старосольського. Не приймаючи політичної позиції молодих націоналістів (Старосольський часто опонував Донцову в націоналістичних питаннях, а також був членом соціал-демократичної партії), він захищав їх, як активних представників української нації.

Правозахисна діяльність В. Старосольського охоплювала така сфери: 1) адвокатська – у політичних процесах вад членами УВО, ОУН, українськими політичними діячами; 2) адвокатська – у кримінальних процесах над українськими селянами, установами (соціальний і національний аспекти); 3) правова – у захисті прав політичних в'язнів під час перебування їх в ув'язненні. Ставши відомим адвокатом, В. Старосольський не намагався досягти меркантильної мети [4: 378]. Зокрема, колишній канцелярист його адвокатської контори О. Хом'як згадував: "Професор всеціло був заангажований у політичних процесах, яких було надто багато, а за які не було переважно платників. Професор приймав найчастіше таких, за якими не було кому подбати" [5: 382].

Політичні процеси стали для В. Старосольського чимось більшим, ніж професійна діяльність. Як пише його син Юрій: "Політичні суди давали Володимирові (Старосольському) глибоке й проникливе розуміння цих психологічних процесів молоді, що виростили з патріотизму, юнацького романтизму...". Старосольський глибоко переживав трагедію звинуваченого. На запитання, чому він, як член УСДП, яку осуджувала ОУН, захищає її членів, Старосольський відповідав: "Ці питання (відносин між ОУН і УСДП) будемо розв'язувати у власній державі, а тепер вони для мене українці" [4: 379].

Серед успішних процесів цього періоду відзначимо суди над В. Атаманчуком та І. Вербицьким (1929), К. Огородником, Ю. Гошовським і С. Новицьким (1929), над сімома членами УВО (1929), над сімнадцятьма членами УВО (1930), над членами УВО В. Шабаном і Г. Тюном (1930). Крім процесів над членами УВО, В. Старосольський брав участь у захисті українських політичних діячів: о. М. Кушкевича, В. Кохана, С. Біляка, І. Ліщинського у 1930–1931 рр. У 1931 р. він домогся звільнення з ув'язнення під заставу провідних українських політиків, зокрема голову УНДО, посла до польського сейму Д. Левицького (15 липня) і члена Проводу УНДО та УВО, посла Д. Паліїва (3 вересня). Останній за допомогою Старосольського виграв судовий процес 27 листопада 1931 р. проти В. Скржининського (редактора газети "Слово Польське"). За наклеп і образу честі Д. Паліїва його було засуджено до одного місяця ув'язнення [4: 377–378].

На 1931 р. припала найбільша кількість політичних процесів: судили не тільки політичних діячів, а й членів ОУН яких звинувачували у підпалах, грабунках, розповсюдженні "Сурми" і постійно – у державній зраді (§ 58). У лютому–листопаді 1931 р. політичні процеси відбувались майже щодня. 1931 р. В. Старосольський, окрім чотирьох процесів над політичними діячами, брав участь у захисті на 10 судових процесах за підпали і 7 – за приналежність до ОУН і УВО, тобто у майже всіх великих політичних процесах.

Слід відзначити, що у тогочасній Польщі по відношенню до членів ОУН застосовували 58 параграф (в іншій редакції § 98) – державна зрада. Цей параграф давав трибуналові широкі можливості при винесенні вироків: від одного року тюрми аж до смертної кари. Цей параграф звинувачував підсудного в тому, що він хотів силою і насильством відірвати частину території від цілісності держави. Тому оборонці, зокрема тонкий інтерпретатор цього закону В. Старосольський, доводили, що використовувати цей параграф відносно членів ОУН є грубою несправедливістю. У цілому ряді випадків В. Старосольському вдавалося домогтися пом'якшення вироків за цим параграфом, а також врятувати своїх підзахисних від смертної кари. В таких випадках Старосольський намагався чітко проводити лінію розрізнення політичного осуду від юридичного. Наведемо один із прикладів його аргументації. Під час процесу над членами ОУН В. Качмарем та С. Федчуком, Старосольський апелював: "Високий трибунале! Цей закон відносно ОУН є грубо несправедливий! Головні постанови цього параграфу (98-го) відносяться до двох моментів: 1) насильне намагання змінити форму державного правління і 2) намагання відірвати частину державної території і приєднати її до іншої держави. Як одне, так і друге не можливо і не вільно стосувати до діяльності ОУН, бо ж її аж ніяк не цікавить правно-політична форма польської державности та її внутрішній політично-суспільний лад. ОУН зовсім не змагає до відірвання частини польської державної території і прилучення її до іншої! Я питаю вас, панове судді трибуналу, до якої держави ОУН мала б прилучити наприклад західньо-українські землі, які ви назвали "Малопольська всходня"? До Москви, з якою ОУН і весь український народ боровся і бореться?" [6: 364]. В. Старосольський доводив, що ОУН бореться за самостійну соборну Україну, а отже, швидше намагається підбурювати населення проти держави і тим самим порушує політичний спокій в середині держави.

Окрім політичних процесів В. Старосольський брав участь у захисті українських селян, установ, діячів на кримінальних розправах польської влади, які мали соціальний і національний характер переслідування. Сім сільських пастухів (с. Домашів, Рава-Руська), звинувачених прокуратурою у грабунку Арона Кіка (28 жовтня 1928 р.) завдяки захисту В. Старосольського були звільнені з-під варті.

З 10 до 24 травня 1929 р. у Львові тривав процес над українськими селянами із с. Батятичі (Жовківський район). Унаслідок конфлікту між селянами і фірмою, який "придушила" поліція, загинуло четверо селян, десятки поранено. У суді звинувачено 46 селян і селянок, яких захищали В. Старосольський, М. Заєць і Т. Стефанович. Захист будувався на запереченні свідчень поліції, яка звинувачувала селян у конфлікті. Усе ж суд присяжних признав вину 40 селян, а 6 звільнив.

Ще одним процесом, який засвідчив соціальне і національне гноблення українців у II Речі Посполитій, став суд над дирекцією "Українбанку" у Луцьку (26 листопада 1929 р. з перервами, 1 березня 1930 р.). Підсудних Бондарчука, О. Ковалевського і Палаша про-

курор звинуватив у порушенні статуту банку, проведенні незаконних операцій. Їх захищали адвокати В. Старосольський, П. Вержиновський і Багриновський (обоє останніх – з Луцька). Процес набув у Луцьку значного розголосу. Польська преса звинувачувала дирекцію у сепаратизмі й "ундівстві". Дії адвокатів на суді викликали захоплення українців м. Луцька. О. Лучанин у звіті з Луцька писав: "Виходячи з суду українці з приємним почуттям щодо надзвичайного такту, який виявили оборонці Старосольський, Вержиновський і Багриновський, які... з великою гідністю боронили українську інституцію" [7]. У результаті успішних дій захисту дирекцію банку звільнили.

У контексті адвокатської діяльності Старосольський здійснював правовий захист і опікувався політичними в'язнями під час їхнього перебування в ув'язненні. Так, під час голодування українських політичних в'язнів (60 осіб) у "Бригідках" (17–21 квітня 1931 р.), як повідомляло "Діло", Л. Ганкевич і В. Старосольський провели кількогадинну конференцію [8].

Політичні процеси принесли В. Старосольському не тільки визнання й славу відомого адвоката, а й дозволили усвідомити драматизм і тупиковість ситуації, коли молодь, не маючи змоги реалізувати себе у суспільстві, йшла на смерть. Члени УВО та ОУН намагались терористичними акціями привернути увагу цивілізованої Європи до українського питання у Польщі. Молоді, а то й зовсім юні патріоти, які потрапляли у жорна поліцейської машини, без належної підготовки, не зносили тортур і знущань під час слідства і зізнавались (у більшості) в скоєних і нескоєних злочинах. Лише високе професійне вміння адвоката та велика громадянська мужність допомагали В. Старосольському протистояти польському звинуваченню у судових політичних процесах та рятувати молодих українців від важкої кари, або і смерті. Як адвокат, він вигравав, здавалося, програшні справи, чим створив собі репутацію високопрофесійного правника, мужньої, надзвичайно освіченої та інтелігентної людини.

У червні 1934 р. членами ОУН було здійснене резонансне вбивство міністра внутрішніх справ Б. Перацького у відповідь на польську політику пацифікації. Перед судом у Варшаві, що розпочався 18 листопада 1935 року, за вбивство міністра постали 12 українців, серед яких були лідери ОУН С. Бандера та М. Лебедь. Організуючи варшавський процес над ними, польська влада заздалегідь подбала про те, щоб не допустити туди В. Старосольського як адвоката, побоюючись його знань, сили аргументації і поваги в правничому науковому світі, не тільки в Польщі, а й поза нею. Саме тому його було викликано в суд у якості свідка, що автоматично позбавляло можливість взяти на себе оборону кого-небудь з підсудних [2: 90].

Якщо говорити про стиль і принципи адвокатської роботи, то необхідно відзначити, що В. Старосольський дуже опікувався справами найзнедоленіших верств українського суспільства, дуже часто працюючи без винагороди. Характерною рисою ведення справи В. Старосольським було те, що він ніколи не робив політичних в'язнів нещасними жертвами і не принижував їхньої гідності. Підготовка відповідей на обвинувачення, касацій, апеляцій та інших важливих документів Старосольський, як правило, залишав на пізню ніч, бо дні і вечори він проводив у суді або з клієнтами, на політичних чи професійних нарадах, або з відвідувачами, яких завжди вистачало. Однією з засад було притримуватися "ультімо", тобто "останньої хвилини". Він виходив з принципу, що пишучи відповідь на обвинувачення, краще її подавати в останню хвилину перед остаточною датою, бо тоді супротивна сторона не буде мати досить часу на заперечування поставлених зауваг [5: 383].

Адвокатська практика В. Старосольського виявилася вельми корисною для українського національного руху в його протистоянні зі сваволею польської адміністрації австрійського та "санаційного" періодів. У її основі можна виділити кілька цікавих контекстів. Найперше, це подвижницька робота по захисту політичних, соціальних та національних прав українців, допомога при розв'язанні численних процесуальних труднощів. По-друге, це акцентація на пріоритетності в суспільстві закону, принципу, на якому ґрунтується сучасна демократія. По-третє, адвокатську практику Старосольського можна розглядати як перші спроби створити в галицькому середовищі моделі чи елементи громадянського суспільства, яке намагається поставити під власний контроль державний апарат.

Суспільна затребуваність у адвокатських послугах В. Старосольського зумовлювалося посиленням авторитарних умов у Другій Речі Посполитій і черговою акцентацією, з огляду на це, українського національного питання. Безумовно, що ораторський талант Старосольського, його знання тонкощів юридичного процесу, науковий вишкіл та багатолітній досвід роботи в якості адвоката вивели його в число найвидатніших представників української еліти першої половини ХХ ст.

Список використаних джерел

1. Левицький В. Пам'яті Володимира й Дарії Старосольських // Володимир Старосольський. 1878–1942. – Записки НТШ. – Т. 210. – С. 393–394.
2. Кресіна І. Свідомість і воля – основа нації // Розбудова держави. – 1998. – № 1–2.
3. Вишиваний В. Українські Січові Стрільці з весни 1918 р. до перевороту в Австрії // Гірняк Н. Полковник Василь Вишиваний. – Вінніпег, 1956. – С. 53.
4. Огородник Т. Правозахисна і громадсько-політична діяльність В. Старосольського (1929–1931 рр.) (за матеріалами газети "Діло") // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 375–393.
5. Хомяк О. Пан (за термінологією Вячеслава Липинського) // Володимир Старосольський. 1878–1942. – Записки НТШ. – Т. 210. – С. 381–386.
6. Качмар В. Незрівняний оборонець українських політичних в'язнів // Володимир Старосольський. 1878–1942. – Записки НТШ. – Т. 210. – С. 360–369.
7. Діло. – 1929. – 3 грудня.
8. Діло. – 1931. – 21 квітня.
9. Мицик Р. Наглий суд у Львові // Володимир Старосольський. 1878–1942. – Записки НТШ. – Т. 210. – С. 375–376.

Yuriy Drevnitsky

RIGHT IS PROTECTIVE ACTIVITY OF VOLODYMYR STAROSOLSKYY'S

In the article a right is examined protective activity of Volodymyr Starosolskyy's that his participation in political processes against Ukrainians.

УДК 94 (477) (092)

Наталія Григоруk

НАУКОВА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛИ ЧУБАТОГО У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті автор розглядає основні етапи формування та становлення М. Чубатого як вченого. Показано значення його діяльності для дослідження історії України.

Сьогодні увагу науковців передусім привертають імена тих вчених, діяльність і творчість яких раніше перекручувалась й фальшувалась чи взагалі була вилучена з науково-го та суспільного обігу України. Саме такої долі зазнала спадщина Миколи Чубатого, призвище якого в радянській літературі з політичних мотивів свідомо замовчували.

У цьому зв'язку особливої актуальності набуває дослідження життя та діяльності Миколи Чубатого (1889–1975 рр.) – українського ученого, історика України, права та церкви, педагога і публіциста, редактора і громадського діяча.

В українській історіографії й досі не проведено ґрунтовного дослідження, що стосувалося б постаті історика, адже до середини 90-х років ХХ ст. вивченням його життя і діяльності займалися в основному вчені з української діаспори в США.

За традицією українські діячі, зокрема науковці, писали власні життєписи дуже рідко. Проте чимало автобіографічного матеріалу знаходиться в спогадах і статтях професора М. Чубатого, з яких необхідно назвати "Десять днів у Києві в січні 1919", надруковану в журналі "Літопис Червоної Калини" 1931 р. [1], а також "Як родилася Соборна Україна", вміщену в часописі "Америка" у 1957 р. [2].

З найперших біографічних відомостей потрібно відзначити невелику інформацію про головні праці, співробітництво в українських та іноземних енциклопедіях, участь у міжнародних наукових конгресах, поміщену у "Записках Наукового товариства імені Т. Шевченка", том 169 [3: 573–574].

Багаті автобіографічні матеріали, що розкривають нам провідну роль М. Чубатого як піонера української історичної науки, зокрема історії права й церкви, знаходяться в статтях "Українська історична наука. Її розвиток та досягнення" [4], "Як народжувалася наука історії українського права" [5] та "Наукове товариство ім. Шевченка. Його минуле й сучасне" [6].

Широку біографічну інформацію про професора М. Чубатого можна знайти у працях Михайла Ждана [7] та Ярослава Падоха [8, 9, 10]. Вони присвячені основним віхам життя та діяльності історика.

У 1975 р. була надрукована стаття професора Василя Ленцика [11]. Вона з'явилася в англomовному журналі "Український Квартальник". Окрім коротких біографічних відомостей, автор статті подав характеристику М. Чубатого як здібного науковця, журналіста й громадського діяча.

Особливу вартість для дослідження і висвітлення життя та широкої різноманітної діяльності історика містить збірник на пошану Миколи Чубатого "У пошуках історичної правди", випущений Науковим товариством ім. Шевченка у 1987 р. [12]. Статті у цьому збірнику цінні тим, що їх автори були знайомі з М. Чубатим та працювали з ним у НТШ, Львівській Богословській Академії, Українським католицьким університеті у Римі та ін. Ці статті досить глибоко доповнюють біографію вченого.

Важливими першоджерелами при дослідженні наукової діяльності історика є опубліковані ще за життя праці М. Чубатого, що зберігаються у фондах відділу україніки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. На сторінках періодичних видань України також почали з'являтися публікації про Миколу Чубатого, які незважаючи на популярний характер і розрахунок на масового читача, містять певну інформаційну цінність.

Так, у 1994 році Богдан Мельничук з Тернополя одним з перших опублікував у "Безрезілі" невелику, але цінну статтю "Микола Чубатий – невідомий і відомий" [17]. Дві статті, присвячені вченому, опублікував Олег Полянський, у них є конкретний фактичний матеріал з питань біографії, громадсько-політичної діяльності, наукових інтересів історика. Це статті: "Був учнем Михайла Грушевського" [18], "Історія Миколи Чубатого" [19].

А далі з'явилися статті у сучасній довідковій літературі. Невеликі за обсягом відомості вміщено у "Малій енциклопедії етносторонності" [20], у "Довіднику з історії України" [21], в Історичному календарі [22], в "Енциклопедії українознавства" [23], у "Народженні Україною: Меморіальний альманах" [24: 736–737] та ін.

Недавно у Києві та Тернополі видано збірники про славетних і визначних людей Тернопільщини. В них відведено певне місце і відомому уродженцю Тернополя Миколі Чубатому [25: 218–219; 26: 279–280].

Отже, проведений історіографічний огляд наукової літератури свідчить, що досліджуване питання спеціального висвітлення в українській історичній літературі не знайшло. Досі не стало предметом дослідження питання ролі і значення видатного історика в науковому і громадсько-політичному житті України. На жаль постать професора М. Чубатого маловідома нашим сучасникам, тому ця праця є певним внеском у створення цілісної наукової біографії нашого земляка. Тому метою нашого дослідження є показати найважливіші віхи життя та творчості М. Чубатого.

Народився Микола Чубатий 11 грудня 1889 року в Тернополі у міщанській хліборобській родині Дмитра й Параскевії з Зарихтів [27: 38; 28: 318].

Можливо, що в батьківському домі та в його традиціях треба шукати джерела чому найвизначніший член роду Чубатих, Микола, став науковцем, досліджував історію собою України. Початкову освіту він одержав у школі вправ при вчительській семінарії в Тернополі. Там само (1902–1909 рр.) він здобував освіту в українській державній гімназії імені Франца Йосифа, яку завершив іспитом зрілості з відзнакою 12 червня 1909 р. [29: 146; 30: 500]. Одночасно з цим, за окремим дозволом митрополита Андрея Шептицького, у 1912–1914 рр. ходив на заняття до Михайла Грушевського, професора Львівського університету. Мабуть, постать Грушевського і його домінуюча тоді наукова фігура у Львові, зокрема на полі історії, притягнула молодого двадцятичотирирічного студента-богослова. У Львові вже тоді відомим був перший том "Історії України–Руси" Грушевського (вид. у 1888р.) і готувались дальші томи тієї першої солідної наукової праці.

Вважається, що Грушевський є засновником львівської історичної школи. Наукове товариство ім. Шевченка у своїх "Записках" гуртувало біля проф. Грушевського ряд учнів і дослідників. Між ними потрібно й поставити ім'я професора Чубатого. Можливо через це після теологічних студій М.Чубатий вирішив не висвячуватись на священника і вступив до Львівського університету, де в 1913–1914 роках на філософському факультеті студіював історію. З початком Першої світової війни він змушений був переїхати в Університет до Відня, де в 1914–1916 рр. продовжував історичні студії. Після відступу російської армії з Галичини Микола Чубатий повернувся до Львова та завершував там у 1916–1917 роках свої історичні студії. У той же час він, будучи учасником семінару професора Освальда Бальцера, відомого польського історика права, вирішив спеціалізуватися в галузі українського права. Тому після закінчення філософського факультету та здобуття доктора філософії – в серпні 1917 р. [31: арк. 161] – він, за порадою професора О.Бальцера в 1917–1918 рр. студіював право на правничому факультеті Львівського університету, готуючись до габілітації на доцента слов'янського права. Тема наукової роботи, яку він отримав від професора О. Бальцера, була: "Державно-правне становище руських земель Литовської держави під кінець XIV в." [21: 1063–1064].

Микола Чубатий брав активну участь в історичних подіях відновлення української державності в Західній Україні, як кур'єр і розвідник Центрального Військового Комітету, який готував листопадове повстання. Необхідно відзначити, що Чубатий був активним учасником зайняття Львова українцями вночі першого листопада 1918 року, а також роззброєння жандармерії в Миколащові біля Львова. З 1 листопада 1918 року він став першим асистентом державного секретаря освіти Агенора Артимоновича в уряді Західно-Української Народної Республіки [8: 102]. У січні 1919 року, прем'єр д-р Сидір Голубович включив Миколу Чубатого, як знавця історії українського права, до складу 40-членної делегації до Києва для проведення злуки західних та східних українських земель в одну Українську державу, разом з іншими членами делегації брав участь у роботі скликаного Директорією Трудового конгресу України. Важливими пам'ятками державного будівництва в часи ЗОУНР залишаються праці М.Чубатого "Державний лад на Західній Области Української Народньої Республіки" (1921 р.) [13], "Десять днів у Києві в січні 1919" (1931 р.) [1]. "Після упадку української влади в Західній Україні повернувся я до Львова та став працювати як журналіст, тобто як співредактор щоденника "Нова Рада", а згодом як редактор тижневика "Правда", – згадує професор у своїй праці "Як народжувалася наука історії українського права" [5: 140]. В обох часописах автор помістив приблизно вісімдесят статей [8: 102]. Статті Чубатого відзначалися принциповістю і мали історичну перспективу. Ними він продовжував боротьбу за українську державність, проте в березні 1920 р. польська влада закрила обидва видання.

Професор М.Чубатий у 1921 р. був запрошений викладати історію українського права на правничому відділі і став членом сенату Львівського (таємного) Українського Університету (Л(т)УУ) [32: арк.2–20; 33: арк.1; 34: арк.1–4]. Ця висока школа була першою академічною установою, що ввела викладання українського права як самостійного предмета.

Надзвичайність професора Чубатого, як викладача історії українського права, полягає в тому, що він перший визначив не тільки предмет історії українського права і методику його дослідження, але й перший, не без великих труднощів і вагань початківця, підготував лекції з цієї ділянки й закріпив їх у своєму підручнику, який подавав джерела та державне право перших двох дід української історії: княжої та литовсько-руської. Його назва така: "Огляд історії українського права. По запискам проф. д-ра М.Чубатого. Історія джерел та державного права" [35; 36].

Значну частину життя М.Чубатого становить його наукова й педагогічна праця, пов'язана з греко-католицькою Духовною Семінарією та Богословським Науковим товариством у Львові.

У 1925 році митрополит Андрей Шептицький запросив М.Чубатого викладати історію української церкви на Богословському факультеті при греко-католицькій Духовній Семінарії у Львові. З 1926 року він був прийнятий членом Українського Богословського Наукового товариства. У 1927 р. Богословський факультет було перетворено на Богословську Академію і М.Чубатий продовжував у ній свою працю спочатку як надзвичайний (до 1932 р.), а опісля як звичайний професор аж до 1939 р. Тобто за дванадцять років, він виховав сотні священиків, свідомих великого минулого української церкви й нації, з яких декілька стали єпископами. В тому періоді життя М.Чубатий, крім свого педагогічного навантаження (директор Семінарії Сестер Василіянок – 1923–1928 рр. та вчитель польської Державної Семінарії у Львові), одночасно професор М.Чубатий писав статті до часописів "Діло" та "Наша Мета" і підготував ряд цінних наукових праць з історії української церкви, зокрема "Про правне становище Церкви в козацькій державі" (1925 р.) [14], "Державно-правне становище українських земель литовської держави під кінець 14 в." (1926 р.) [15], "Українська католицька Церква" (1934) [57], "Відродження католицтва у Франції" (1938 р.) [37], "950 літ християнства в Україні" (1938 р.) [16] та інші. За наукові заслуги Наукове товариство ім. Шевченка 24 вересня 1928 року прийняло його в дійсні члени, [38: арк. 20] у 1932–1935 роках він був членом його управи, а в роках 1937–1939 він виконував обов'язки заступника директора Історично-філософської секції Товариства [39: арк.1, 3; 40: арк.7].

Коли був обраний членом управи Міжнародної організації "Пакс Романа", професор М.Чубатий разом з дружиною, виїхав, як український делегат, 10 серпня 1939 року до США на міжнародний конгрес цієї католицької організації. У зв'язку з початком другої світової війни не міг повернутись до Львова й залишився там до останніх днів свого життя [41: 188].

Отже, у міжвоєнний період М. Чубатий у першу чергу був науковцем, а найяскравішими у громадській діяльності історика були 1918–1919 рр. М. Чубатий сформувався як науковець і громадський діяч у Львівській історичній школі М. Грушевського. Уже в той час характерною рисою його як науковця була широта його досліджень: етногенез українського народу, історія українського права та історія української церкви.

Список використаних джерел

1. Чубатий М. Десять днів у Києві в січні 1919 // Літопис Червоної Калини. – 1931. – № 5–6.
2. Чубатий М. Як родилася Соборна Україна // Америка. – 1975. – 22, 23, і 25 січня.
3. Збірник на пошану Зенона Кузеля // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. 169. – Париж-Нью-Йорк-Торонто-Сідней, 1962. – 574 с.
4. Чубатий М. Українська історична наука. Її розвиток та досягнення. – Філадельфія, 1971. – 52 с.
5. Чубатий М. Як народжувалася наука історія українського права // Науковий збірник Українського Вільного Університету на пошану Івана Мірчука (1889–1975). – Т. VIII. – Мюнхен – Нью-Йорк – Париж – Вінніпег, 1974. – С. 140–148.
6. Чубатий М. Наукове товариство ім. Шевченка. Його минуле і сучасне // Америка. – 1975. – Ч. 63–67.
7. Ждан М. Микола Чубатий // Український історик. – 1969. – № 4. – С. 47–62.
8. Падох Я. Микола Чубатий (1889–1975) // Український історик. – 1975. – № 3–4. – С. 100–111.
9. Падох Я. Микола Чубатий. 1889–1975. Українське Історичне Товариство. Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен, 1976. – 15 с.
10. Падох Я. Історична заслуга професора Миколи Чубатого // Свобода. – 1975. – 24 вересня – Ч. 179. – С. 2–3.
11. Lencyk W. Prof. Nicholas Chubaty – Ukrainian Historian and Scholar // The Ukrainian Quarterly. – 1975. – Vol. XXXI. – No. 3. – P. 284–293.

12. У пошуках історичної правди: Збірник на пошану Миколи Чубатого. 1889–1975 / Ред. Лужницький Г. і Падох Я. // Записки НТШ. – Т. 205. – Нью-Йорк-Париж-Сидней-Торонто, 1987. – 548 с. 13. Чубатий М. Державний лад на Західній Області Української Народньої Республіки. – Календар Просвіти. – Львів, 1921. – 40 с. 14. Чубатий М. Про правне становище Церкви в козацькій державі. – Богословія, Львів – Т. 3. – 1925. – Ч. 1. – С. 19–53; Ч. 2. – С. 181–202. 15. Чубатий М. Державно-правне становище українських земель литовської держави під кінець XIV в. // Записки НТШ. – Т. 134–135. – 1924. – С. 19–65; Т. 144–45. – 1926. – С. 1–108. 16. Чубатий М. 950 літ християнства в Україні. – Львів: Дзвони, 1938. – 16 с. 17. Мельничук Б. Микола Чубатий – невідомий і відомий // Березіль. – 1994. – № 9–10. – С. 167–168. 18. Полянський О. Був учнем Михайла Грушевського // Тернопілля'95: Регіон. Річник. – Тернопіль, 1995. – С. 358–359. 19. Історія Миколи Чубатого: (Життя та діяльність громадського діяча) // Полянський О. Історичні силуети. – Тернопіль, 1998. – С. 107–110. 20. Чубатий М. Д.: (Укр. Правознавець і історик церкви, відомий громад. діяч діаспори) // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 896–897. 21. Андрусак Т. Чубатий Микола // Довідник з історії України (А–Я): Посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів / За заг. Ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-е дооп. і доповн. – К.: Генеза, 2001. – С. 1063–1064. 22. Гуцал П., Ткачук М. Дослідник історії церкви і права: (Микола Чубатий) // Історичний календар '99. – К., 1998. – С. 351. 23. Падох Я. Чубатий Микола // Енциклопедія українознавства. / Гол. редактор проф. доктор Володимир Кубійович. – Львів: НТШ, 2000. – Т. 10. – С. 37–75. 24. Народжені Україною: Меморіальний альманах. У 2-х т. – К.: ЄВРОПМІДЖ, 2002. – Т. 2. – 896 с. 25. Визначні постаті Тернопілля. Біогр. збірник. Упор.: О. Г. Бенч, В. М. Троян. – К.: Дніпро, 2003. – 232 с. 26. Вони прославили наш край. Молоді про славетних людей Тернопільщини. Бібліографічний посібник. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – 288 с. 27. Ф. 487 (Греко-католицькі парафіяльні управління Галицького намісництва). – Оп. 1. – Спр. 288 (Метрическая книга о бракосочетании по г. Тернополю за 1871–1892 годы). – 120 арк. 28. Ф. 487. – Оп. 1. – Спр. 291 (Метрическая книга о рождении по г. Тернополю за 1881–1891 годы). – 212 арк. 29. Губчак М. Українська державна гімназія в Тернополі // Шляхами Золотого Поділля. Тернопільщина і Скалатщина. Регіональний Історично-Мемуарний Збірник. – Т.1. – 2-ге видання Комітету "Тернопільщина", Філадельфія, ПА, 1983. – С. 137–149. 30. Косар Д. Зведений список учнів Української державної гімназії в Тернополі за 1898–1913/14 н. р. // Ювілейна книга Української гімназії в Тернополі. До сторіччя заснування. 1898–1998 / Підбір, упорядкування та редакція текстів і коментарів Степана Яреми. – Тернопіль; Львів: НТШ; Львівське крайове товариство "Рідна Школа", 1998. – С. 469–505. 31. Державний архів Львівської області. – Ф. 26 (Львівський королівський університет ім. Франца І. (1817–1918)). – Оп. 15. – Спр. 1350 (Альбом обліку докторських дипломів, 1916–1919). – 446 арк. 32. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі - ЦДІАУ). – Ф. 310 (Український університет у Львові. 1921–1925 рр.). – Оп. 1. – Спр. 16 (Протоколи засідань сенату університету). – 20 арк. 33. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 310. – Оп. 1. – Спр. 197 (Список лекторів університету). – 1 арк. 34. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 310. – Оп. 1. – Спр. 203 (Список викладачів юридичного факультету). – 5 арк. 35. Чубатий М. Огляд історії українського права. – Львів: Видання віділу Українського Університету, 1921. – 119 с. 36. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів. – Ф. 9 (Окремих надходжень), спр. 4470 (Чубатий М. Огляд історії українського права. – Підручник для вищих шкіл). – 321 арк. 37. Чубатий М. Відродження католицтва у Франції (обсервації та рефлексії з подорожі). – Львів: Дзвони, 1938. – 21 с. 38. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309 (Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів). – Оп. 1. – Спр. 372 (Книга обліку дійсних членів товариства том II і останній). – 136 арк. 39. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 380 (Список почесних, дійсних і звичайних членів товариства). – 13 арк. 40. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2712 (Списки членів товариства (НТШ) із зазначенням анкетних даних). – 15 арк.

Nataliya Hryhoruk

SCIENTIFIC AND SOCIAL ACTIVITY OF MYKOLA CHUBATYI IN INTERWAR PERIOD

In the article the author observes the main stages of formation and establishment M. Chubatyi as scientist. The meaning here activity for the investigation of history has been shown.

УДК 94 (477)

Богдан Луговий, Олена Лугова

ГРОМАДСЬКА І ДУХОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИТРОПОЛИТА ГАЛИЦЬКОГО СПИРИДОНА ЛИТВИНОВИЧА

У статті розглядаються основні віхи життя митрополита Спиридона Литвиновича, а також подаються його найбільші здобутки у розбудові Української греко-католицької церкви та у національному відродженні цього часу.

Спиридон Литвинович був "митрополитом Галицьким, архієпископом Львівським, єпископом Каменським, Надворним, прелатом Його Святості Папи, графом римським, членом палати вельмож австрійської Державної Ради і сейму королівства Галичини, член Академії Квіритів, доктором святого богослов'я" [3: 2], а найголовніше – він був вірним сином своєї церкви та свого народу.

Постать Спиридона Литвиновича є мало відомою для сучасних істориків. Його прізвище ні про що не говорить багатьом нашим сучасникам. На даний час дослідженням життя і діяльності митрополита Спиридона Литвиновича займалися в основному діячі церкви. Одним із перших, хто дав належну оцінку діяльності о.Литвиновича його сподвижник єпископ Юліан Пелеш. Уривки спогадів Ю. Пелеша подає І.Назарко у своїй праці "Київські і Галицькі митрополити. Бібліографічні нариси (1590-1960 рр.)" [11], який постаті Спиридона Литвиновича присвятив окремий розділ. Тут можна знайти дані про життя, діяльність єпископа-помічника, Галицького митрополита та смерть о.Литвиновича. Оглядом цієї проблеми торкалися і такі автори, як: Г.Лужницький "Українська церква між заходом і сходом. Нарис історії Української церкви" [8], Я. Гординський "Віденська греко-католицька духовна семінарія в 1852–55 рр." [4], І. Рудович "Історія Галицько-Львовської Епархії" [12], С. Шах "Львів – місто моєї молодости" [15], С. Матковський "Три синодальні архієреї" [9]. Слід також сказати, що першим, хто намагався ознайомити з постаттю С. Литвиновича, був його земляк Василь Савчук [13], краєзнавець, член Національної спілки журналістів України. Він робив спроби організувати відзначення річниці з дня народження митрополита, однак не знайшов підтримки.

Відсутність ґрунтовної узагальнюючої праці, що висвітлювала б життя та багатогранну діяльність Спиридона Литвиновича, як громадського і церковного діяча, його роль і місце у національно-духовному відродженні України, зумовила вибір теми даної статті.

Народився Спиридон Литвинович 6 грудня 1810 року в селі Дрищів (сучасна назва – Надрічне Бережанського району) у сім'ї священика. Батько був священиком в селі Урмань Бережанського повіту. Мати Спиридона Євгенія Будовицька була дочкою священика з села Мужилова, що біля Підгаєць. Першим навчальним закладом, який він закінчив була Бережанська гімназія [1: 75]. Духовну освіту здобував на богословських факультетах

тах Львівського та Віденського університетів, а 19 липня 1835 р. був висвячений у сан священника. Він також здобув науковий ступінь доктора богослов'я. Наш земляк був і кафедральним проповідником Собору святого Юра у Львові, катехитом гімназії у Чернівцях [13: 4], а з 15 грудня 1848 р. парохом церкви святої Варвари у Відні. У 1852 р. о.Литвинович був призначений почесним крилошанином та першим ректором новозаснованої духовної семінарії у Відні [4: 79]. Професор Я. Гординський дає таку оцінку цього періоду його життя: "Не міг виявити прихильності до москвофільства той, хто хотів показати себе лояльним австрійським горожанином. Таким лояльним горожанином мусів конечно виявити себе ректор Віденської семінарії. Як парох Віденської церкви і настоятель питомців, що мали нагоду сходитися з різними католицькими достойниками Австрії мусів він добре дбати про те, що би й сам думав офіційно так, як думало правительство, і щоби так само думали його питомі. І може мало хто держався так точно гадки правительства, як перший ректор Віденської семінарії" [11: 187]. У 1857 р. висвячений на єпископа-помічника Галицького митрополита. Після смерті митрополита М. Левицького у 1858-60 рр. він стає тимчасовим адміністратором Галицької митрополії [3: 2].

Доктор Литвинович брав також активну участь у суспільно-політичному житті Галичини. Будучи єпископом-помічником, о.Литвинович виявив себе визначним парламентаристом. Найзапекліша боротьба велась тоді навколо питання спроб австрійського уряду замінити слов'янську абетку на латинську. Він писав меморіали до австрійського уряду спрямовані проти латинізації українського письма [13: 5].

У 1860 р. Львівським митрополитом стає перемиський владика Г.Яхимович. Тоді ж Литвинович складає із себе обов'язки тимчасового адміністратора Галицької митрополії і свою діяльність спрямовує у суспільно-політичне русло. Його обрано віце-маршалком Галицького сейму. Сейм делегував нашого земляка представником до Рейхсрату у Відні. Там він користувався не тільки підтримкою українського духовенства і селянства, але і польського. У державній раді єпископ Литвинович належав до найбільш впливових послів, при цьому не забуваючи свого священницького обов'язку. В листопаді 1861 році його обрано співголовою Палати Послів австрійського парламенту. У своїй політичній діяльності відстоював права українського населення в Галичині, підтримував проект поділу Галичини на дві окремі адміністративні одиниці – західну (польську) і східну (українську). Рішуче виступав проти спроб польського вищого духовенства підпорядкувати греко-католицького митрополита польському архієпископу [5: 412].

У квітні 1863 році передчасно помирає митрополит Яхимович і єпископ Литвинович змушений повернутися до своїх душпастирських обов'язків. В Галичині вже довгий час були протиріччя між латинським і українським обрядами. Папа Пій IX прагнув змінити таку ситуацію. З цієї причини він викликав єпископа Спиридона Литвиновича до Риму [12: 57]. Під час цього візиту до Риму цісар Франц Йосип II призначив його Галицьким митрополитом. Це відбулося 30 червня 1863 року. Папа Пій IX потвердив його 28 вересня цього ж року [2: 259].

Великим здобутком цього греко-католицького церковного діяча було прийняття у 1863 році "Конкордії" (з латинської – згода) з римо-католицькою церквою.

Робота по підготовці даної угоди велась ще його попередниками. Однак Галицька митрополія переживала тяжкі і довгі суперечки, які нав'язували москвофіли і полонофіли, Московська православна церква і Польська латинська церква, кожна з яких домагалася церковно-релігійних та політичних цілей, а також підпорядкованості взаємовідносин між кліром латинського і грецького обрядів. Ось тому ієрархи обох обрядів нарешті погодились ще у 1853 році укласти між собою угоду – "конкордат". Митрополит Литвинович ще як єпископ-помічник разом із крилошанином Михайлом Малиновським багато працювали над підготовкою цієї угоди [11: 190]. Оскільки в квітні 1863 році митрополит Якимович помер, то справу доведення угоди до її повного завершення виконав вже митрополит Спиридон Литвинович. Результатом того було те, що Папа Пій IX декретом від 17 липня 1863 року затвердив цю угоду, а в жовтні 1863 року проголошено між обрядове порозуміння поляків і українців у Галичині [6: 48–49].

Положення "Конкордії" 1863 р., викладені в декількох розділах, мали важливе значення для стабілізації відносин між Латинською і Греко-католицькою церквами, зокрема

в таких справах: зміна обряду, священні й релігійні чинності, уділення Святих Тайн, подружжя, виховання дітей, взаємодопомога. "Конкордія" в трьох перших розділах гарантувала обом обрядам в Галичині їхню кількісну незмінність, їхню територіальну непорушність та їхню сакраментальну totoжність. А два останні розділи нормували громадсько-церковну співпрацю і взаємини [12: 98].

Спиридон Литвинович проголосив "Конкордію" окремим посланням, подавши при цьому український переклад декрету Конгрегації Поширення Віри (чого не робилося до того). За словами самого митрополита ця угода є "вироком Пія IX про рівноправність нашого обряду з латинським, яким Папа взяв нас в оборону супроти насилля з боку поляків" [8: 518].

Запровадження "Конкордії" в Галичині було далеко не простим, оскільки державна влада почала втручатися в це порозуміння своїми законами, а деякі латинські єпископи просили дещо змінити в них. Та Апостольський Престол стояв непохитно на позиції "Конкордії". Ця угода стала малим кодексом співжиття двох обрядів і протривала із незначними змінами до розпаду Австрійської імперії.

Ще одним значним досягненням митрополита Спиридона Литвиновича було прискорення процесу канонізації св. Йосафата. Ставши митрополитом, він клопочеться перед Римським престолом, щоб прискорити канонізаційний процес святого Йосафата.

Йосафат Кунцевич став національним символом та мучеником. В 1643 році він був беатифікований Папою Ураном VIII і в 1867 році Папою Левом XII канонізований [10: 69]. Таким чином завдяки мученикові за Українську греко-католицьку церкву, що був проголошений святым, Українська греко-католицька церква стає нарівні з іншими католицькими церквами [8: 517–518].

Хоча "Конкордія" регулювала міжобрядові відносини між Латинською і греко-католицькою церквами, та в суспільно-політичному житті польські чинники продовжували застосовувати політичні спекуляції щодо українців, особливо тоді, як цісар Франц Йосиф I після заяв поляків про їхню лояльність погодився на польське верховенство в Галичині [7: 45]. Крім інших дій, поляки не цуралися знову звинувачувати українців у москвофільстві. У цих умовах митрополит Литвинович 1868 р. вніс меморіал проти польських оскаржень українців у москвофільстві [15: 25]. Та вся біда в тому, що діяльність Литвиновича припала на часи, коли перемогла австрійська і польська реакція, а тому треба було поступово і вперто відвойовувати кожну позицію [9: 59].

З цього приводу митрополиту неодноразово робилися закиди. Однак, що міг Спиридон Литвинович вдіяти на противагу чіткого напрямку австрійської політики та державного ладу, основою якого були феодальні відносини, а українці на той час вже не мали національно-свідомої шляхти.

Помер митрополит С. Литвинович у 1869 році. Похований у Львові на Личаківському кладовищі.

Найточнішою оцінкою постаті Спиридона Литвиновича будуть слова єпископа Пелеша, його сучасника, який писав свою історію через десять років після смерті митрополита: "Із природи здавався він вибуховий, але згодом став самою добротою, поблажливий і лагідний супроти всіх, що з ним стикалися. В цілому своєму житті й діяльності був вірним сином своєї Церкви і своєї нації... Литвинович багато доконав для своєї церковної провінції, але його вчинки були розкислені не на хвилину, а на далеку майбутність. Він мав і ще багато гарних і великих задумів, але їх виконанню перешкодила передчасна смерть. Литвинович тишився повним довір'ям і великою пошаною як у Римі так і Відні" [11: 193].

Підсумовуючи вище сказане, слід відзначити, що митрополит Спиридон Литвинович зумів зробити те, чого не вдавалося його попередникам: укладення Конкордії 1863 року з римо-католицькою церквою та канонізації українського греко-католицького святого. Цим самим було досягнуто фактичного визнання Української греко-католицької церкви Римським престолом, і цим самим зрівнювалося в правах українську і католицьку церкви на західноукраїнських землях.

12 січня 2006 року в Бережанському краєзнавчому музеї відбувся пам'ятний вечір, присвячений 195 річниці з дня народження митрополита греко-католицької церкви. Сим-

волічно він був проведений в стінах колишніх гімназійних зал, в одному з яких навчався о. Литвинович. Панахиду відправив отець Олег Дідух.

Поряд із такими видатними провідниками Української греко-католицької церкви як Андреем Шептицьким, Йосипом Сліпим постать Спиридона Литвиновича є не менш значною. Він був першим провісником національного пробудження українського народу. І справедливим є те, що його ім'я виписане на стінах Собору Святого Юра у Львові як одного з провідних діячів греко-католицької церкви.

Список використаних джерел

1. Бережанська земля. Історично-мемуарно збірник. Т.1. – Нью-Йорк, 1970. – 871 с.
2. Блажейовський Д. Ієрархія Київської церкви. – Львів: "Каменяр", 1996. – 567 с.
3. Галушка С. Наш митрополит // Бережанське віче. – 1993. – 10 квітня. – С. 2.
4. Гординський Я. Віденська Греко-Католицька духовна семінарія в рр. 1852–1855. // Записки НТШ. – р. XXII. – т. СХV. – 1913. – кн. III. – С. 77–130.
5. Довідник з історії України (А-Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.
6. Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження. – Дрогобич, 1990. – 93 с.
7. Левицький Ю. Коротка історія Київської (Української) церкви. – Львів: "Свічадо", 1993. – 53 с.
8. Лужницький Григор. Українська церква між Сходом і Заходом. Нарис історії української церкви. – Філадельфія, 1954. – 723 с.
9. Матковський "Три синодальні архієреї". – Львів, 1932. – 96 с.
10. Монгаловский О.А. Жизнь и деятельность Ивана Наумовича. – Львів, 1899. – 86 с.
11. Назарко І. Київські і Галицькі митрополити. Бібліографічні нариси (1590–1960). – Торонто, 1962. – 271 с.
12. Рудкович І. "Історія Галицько-Львовської Епархії". – Жовкла, 1902. – 124 с.
13. Савчук В. Надрічне – село над Золотою Липою. – Бережани, 1994. – 108 с.
14. Свистун Ф.А. Митрополит Спиридон Литвинович и о. Иван Наумович. – Л., 1905. – 104 с.
15. Шах С. "Львів – місто моєї молодости". – Ч. III. – "Цісарсько-Королівська Академічна гімназія". – Мюнхен, 1956. – 68 с.

Bogdan Lugovi, Olena Lugova

PUBLIC AND SPIRITUAL ACTIVITIES OF METROPOLITE GALITSKIY SPIRIDON LITVINOVICH

In the article consider the main parts of life of metropolite Spiridona Litvinovicha. Here it is noted all his achievements in the building of Ukrainian Greek-Catholic church and in national regeneration of this time.

РОЗДІЛ 3
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 (477)

Віктор Грабик

КІЛЬКІСТЬ ТА ЕТНІЧНИЙ СКЛАД ВІЙСЬК ТЕВТОНСЬКОГО ОРДЕНУ ТА ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКИХ СОЮЗНИКІВ У БИТВІ ПРИ ГРЮНВАЛЬДІ 15 ЛИПНЯ 1410 РОКУ

У повідомленні розглядається проблема кількісного та етнічного складу військ у битві при Грюнвальді, яка була кульмінаційним моментом Великої війни між Тевтонським орденом з одного боку, та Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського – з іншого, критично оцінюється підходи до вирішення даної проблеми різними фахівцями, подається обґрунтування поглядів і висвітлення досліджуваної проблеми.

По сьогоднішній день залишаються не з'ясованими кількість і озброєння обох воюючих сторін. Ці проблеми останнім часом висвітлені в працях лодзинських археологів і фахівців по зброї, які працюють під керівництвом А. Надольського. В праці шведського дослідника С. Екдаля про тевтонські загони і про джерела, які стосуються Грюнвальда також висвітлено багато нового, що стосується цієї теми.

В уже проведених дослідженнях була зроблена спроба з'ясувати етнічний і військовий потенціал воюючих сторін весною 1410 року. За розмірами королівство Польське (240 тис. кв. км.) і Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське (1100 тис. кв. км) значно переважали землі Пруського ордена (58 тис. кв. км). За кількістю населення польсько-литовська сторона (близько 1800 тис. чол. в Польщі, біля 300 тис. – етнографічній Литві, для руських земель які входили в її склад даних не існує) також мала перевагу над тевтонцями (біля 500 тис. чол.).

Але ця кількісна територіально-демографічна перевага урівноважувалась більш чіткою організацією і більш високим рівнем урбанізації в Пруссії і її багатими фінансовими ресурсами. Тевтонський орден міг також розрахувати на допомогу лівонської і німецької гілок, а також Люксембургів Чехії та Угорщини, міг провести набір найманців за гроші. Польща і Литва такими можливостями не володіли. Ядром польських і литовських сил, являлись кінне ополчення шляхти або литовсько-руських бояр, міщан і селян в рицарських загонах і нечисельній піхоті [1:16].

Тевтонський орден володів значною підтримкою в Західній Європі, особливо в німецьких землях. Кістяк тевтонців становили молодші сини дворян священної римської імперії [3:1].

В багатьох німецьких князівствах існували філіали Тевтонського ордена із своїми володіннями і замками. Ці філіали також володіли значним економічним потенціалом, свої гроші вони витрачали на пропагандистські компанії, а також на мобілізацію для потреб Тевтонського ордена [2:507].

Польське військо прийшло на битву в складі п'ятидесяти хоругв із них сім виставили підкорені Польщею української землі. Ян Длугош називає наступні українські полки: львівський, холмський, галицький, перемишльський і три подільських; у двох хоругвах були наймані рицарі з чехів, моравів і сілезців.

За Яном Длугашем: було відомо, що польське військо в цій битві мало п'ятдесят знамен котрі ми називаємо хоругвами які складались з відомих рицарів, крім литовських хоругв числом сорок. Перша хоругва була великою хоругвою Краківської землі. На знамені якої був Орел, увінчаний короною з розкритими крилами на червоному тлі, в ній зайняли ряди всі найбільші вельможі і рицарі Польщі і всі заслужені і досвідчені воїни переважаючи всіх інших силою і кількістю; лідером її був Зиндрам із Машковиц, а знаменосцем рицар Марцин із Ворцимовец з роду Полукози; Спереду в першому її ряді силу

їх переваги і заслуг стояли дев'ять рицарів. Друга хоругва – Гонча. Третя хоругва – придворних чинів. Четверта – святого Георгія. П'ята хоругва – землі Познанської. Шоста хоругва – землі Сандожежської. Сьома – калижська. Восьма – землі Серадської. Дев'ята – землі Люблінської. Десята – землі Ленгчицької. Одинадцята – землі Куявської. Дванадцята – землі Леопольської на пурпуровому тлі. Тринадцята – землі Велюньської. Чотирнадцята – землі Пшемишльської. П'ятнадцята – землі Добжинської. Шістнадцята – землі Холмської. Сімнадцята, вісімнадцята і дев'ятнадцята – землі Подільської. Двадцята – землі Галицької. Двадцять перша і двадцять друга – князя Мазовії Земовіта. Двадцять третя – князя Мазовії Януша. Двадцять четверта – Миколая Куровського. Двадцять п'ята – Альберта Ястшембца єпископа Познанського. Двадцять шоста – Христіана із Острова кастиана Краківського. Двадцять сьома – Яна Тарнавського, воєводи Краківського. Двадцять восьма – Сендзіволя із Острога, воєводи Познанського. Двадцять дев'ята – Миколая із Міхалова. Тридцята – Якуба із Концеполя, воєводи Серадзьського. Тридцять перша – Яна або Івана із Обихова. Тридцять друга – Яна Лігендзи із Бобрека. Тридцять третя – Анжея із Тенчина. Тридцять четверта – Бігнема із Бжезя. Тридцять п'ята – Петра Шафранца із Пестковой скали. Тридцять шоста – Клеменса із Москожова. Тридцять сьома – Вінцента із Гранова. Тридцять восьма – Добислава із Колесніци. Тридцять дев'ята – Спитка із Ярослава. Сорокова – Марцина із Славська. Сорок перша – Доброгоста із Шамотул. Сорок друга – Християна із Козеглув. Сорок третя – Яна Менжика із Домброви. Сорок четверта – Миколая, Сорок п'ята – Миколая Кміти із Висниц. Сорок шоста – братів і рицарів Грифів. Сорок сьома – рицаря Заклики Кожеквицького. Сорок восьма – братів і рицарів Козлерогів. Сорок дев'ята – Яна Енчиковця. П'ятидесятя – Гневоша із Далевіц. П'ятдесят перша – Сигизмунда Корібута.

Крім цього були в литовському війську Олександра Вітовта великого князя Литви хоругви під якими стояли тільки рицарі литовські, руські, самагідські і татарські. Називались хоругви по імені земель литовських, а саме: Трокська, Віленська, Городненська, Ковенська, Лідська, Медницька, Смоленська, Вітебська, Київська, Пінська, Новгородська, Брестська, Дорогочинська, Мельницька, Кременецька, Стародубська, деякі носили назви за іменами князів, котрі за наказом князя керували ними, а саме: Сигизмунда Корєбута, Лінгвеневича Симеона, Георгія.

Пруське військо, як і в рицарській силі так і за числом знамен поступалось польському. Два знамена або хоругви мав магістр: велику і малу, третя хоругва всього ордену, четверта Конрада Білого Контлера, Каземира Щепинського, святого Георгія, єпископа Помезанського, єпископа і єпископства Самбійського, єпископа і єпископства Кульмського, єпископа і єпископства Вармійського, великого командорства, міста Кульма, казначея Ордену, командорства і міста Грундзендза, командорства і міста Бальги, міста Кйонікберга, командорства Староградського, командорства і міста Тухолі, замку і командорства Нешавського, рицарів і найманців з Вестфалії, фогства міста Рогозьно, командорства і міста Гданська, командорства і міста Енгельсберг, командора і міста Гродніци, замка Братіна, міста Брунсберга, найманих рицарів – дві, командорства і міста Лосіна, командорства і міста Члухова, міста Бартештейна, командорства і міста Остероди рицарів Кульмської землі, командорства і міста Ельбінга, іноземних рицарів нижньої Німеччини, командорства і міста Торуня, іноземних лицарів нижньої Німеччини, командорства і міста Торуня, зібрання рицарів з Рейну, міста Гнева, міста Хейль Гебейт, командорства і міста Брунсвінка, командорства і міста Гданська, рицарів з Міснії, командора і міста Щитна, командора і міста Рагннети, міста Книпова, лівонська, фогства і міста Тчева, найманих рицарів, командорства і міста Брандербурга [4:87–95].

Хоругви мали різну чисельність – від 60 до 200–300 списів, але були хоругви і в 500–600 списів. Мобілізаційною боєвою одиницею того часу вважався "спис". Він складався з важкоозброєного рицаря, який мав двох коней з списом, мечем і щитом, одного або двох легкоозброєних зброєносців, стрільця з луком і артбалетом. Ще двоє слуг знаходилося в таборі.

Зброєносець, як і рицар являвся дворянином, по суті "спис" включав в себе не менше трьох воїнів вершників. Заможні рицарі в своїх "списах" мали й більшу кількість воїнів "Списи" складали полки, або хоругви. Кількість списів в полках могло бути від 20

до 150 воїнів. Головною ударною силою списа являвся сам рицар в стальних обладунках і важким озброєнням. Поруч з ним був зобов'язаний воювати зброєносець в більш легкому озброєнні. Стрільці мали панцирі і напівпанцирі [2: 507].

Відсутність свідчення про чисельність військ і окремих хоругв Ордену, Польщі і Великого князівства Литовського дає можливість вибудовувати найрізноманітніші припущення – аж до фантастичних – з цього приводу. Звичайна методика розрахунку полягала в тому, що брали якесь середнє можливе число списів для хоругви (наприклад 70, що давало 210 або 300 тобто коло 1000 воїнів) і перемножували на число хоругв. Тому в різних дослідників чисельність війська становила від 80 тис. для хрестоносців і 160 тис. для Польщі і Великого князівства, то 18 і 16 тис. відповідно дехто з істориків не рахували піхоти, інші не рахували татар, треті по-різному оцінювали чисельність війська, залишеного для охорони замків і кордонів. Дехто з істориків не рахували піхоти, інші не рахували татар, треті по-різному оцінювали чисельність війська, замішаного для охорони замків і кордонів.

Найбільш цікавими в усьому відношенні є обрахунки Кучинського, який опирався на мобілізаційні можливості країн учасників битви. Польське військо він визначив у 20 тис. солдат, білорусько-литовсько-українські в 11.5 тис. Для Великого князівства, однак, розрахунки базувались на списках війська Великого князівства від 1529 року, за якими кінне військо, складало 24 тис. 500 воїнів. В силу зменшення території Великого князівства в ХУ на початку ХУІ ст. втрое цю цифру можна віднести до 1410 року. Але навряд чи правильно буде вважати що велика частина війська не ходила в похід.

Навпаки, Вітовту була потрібна перемога над Орденом. В цьому випадку він повертав Жмудь, і отримував судава, а Ягайло віддавав йому ту частину подільських земель, якими користувалася Польща. Поразка Ордена і мирний кордон з Золотою Ордою. В випадку приходу туди Джелал-ад-Дін перетворювали Велике князівство в дуже сильну державу; реальні можливості самостійного розвитку Великого князівства, зрозуміло, добре бачилось Вітовтом, і він був зобов'язаний для досягнення завітних мрій прикласти всі сили. Це означало, що він повинен був вести на битву певну кількість своїх полків. Тому сили Великого князівства в битві під Грюнвальдом можна оцінити в 20 тисяч кінниці, кілька тисяч піхотинців, 3–5 тисяч татар і 3–4 тисячі челяді, обозних, конюхів [5: 282].

За М.Біскупом: визначення кількісного складу збройних сил Польщі і Литви, підготовані до військового походу літом 1410 року, вельмиумовне, і вказує лише на наявні можливості. Польща – близько 18 тис. кінноти, головним чином шляхецької, невелика кількість найманців і близько 12 тис. обозних, майстрів та іншої допоміжної челяді – всього 30 тис. чоловік, які встали під родові та земські хоругви (не менше 51).

Велике князівство Литовське – приблизні оцінкові дані, зокрема З. Сперанського, дають можливість набору близько 11 тис. кінноти в 40-х хоругвах, які складались з литовських, жемайтійських і руських бояр з певною кількістю простого селянського люду в ролі боярської прислуги, або в нечисельних піших загонах. Виходить що частка Польщі становила 2/3, а частка Великого князівства біля 1/8 кінноти. Таким чином, вся польсько-литовська армія могла нараховувати не менше 41 тис. кавалерії і певну кількість піхоти, чисельність якої невідома.

Ця армія була не лише найбільшою за всю середньовічну історію Польщі і Литви, але й Європи того часу [1:16]. За іншими даними: військо Вітовта в більшості своїй складалось з кавалерії. Воно нараховувало 11 тис. чоловік, що становило третину військ Великого князівства Литовського.

Польська армія під Грюнвальдом нараховувала 18 тис. кавалерії, 3 тис. піхоти та 18 тис. в обозі. Литовська піхота становила всього 500 чоловік. Пізніше до них приєднались загопи найманців, завербованих польським королем за гроші литовського князя. За наявними даними не менше 50 тис. чоловік.

Війська Ордену – становили велику військову міць. За оцінками дослідників, зробленими за останній час, у Ордену нараховувалось близько 16 тис. кінноти і 5 тис. піхоти, а якщо додати кілька тисяч обозної челяді, то загальна кількість досягала 25 тис. чоловік. Одних лише Тевтонських братів нараховувалось близько 500, але саме вони перебували на командних посадах

очолювали знамена, загони, які перебували на службі в Ордену і складались з службового рицарства (дворянського) сільських старост (солтисів) і селян, а також ратних з великих міст, рицарів з Західної Європи і близько 3700 найманців з Сілезії і Чехії (за М. Біскупом) [1: 17].

В період середньовіччя і раннього Відродження, в залежності від обставин, на війну могли мобілізувати від 3 до 30 відсотків населення країни. В 1410 році Тевтонський орден провів максимальну мобілізацію сил [30: 1]. Об'єднана армія хрестоносців складалась із власної армії Ордену, війська 4-ох пруських єпископів, пруського земельного ополчення, ополчення пруських військ, найманих контингентів, війська поморських князів і "дружніх полків" – європейських рицарів.

Загальна кількість тевтонського війська під Грюнвальдом, за оцінкою польських істориків, становила 33 тис. чоловік. З них 21 тис. була кіннота, 6 тис. селян. Крім того частина рицарського війська залишилась в замкових гарнізонах [2: 508].

За підрахунками К. І. Тарасова отримуємо ще інші дані: якщо притримуватись обчислення, про які описує Ян Длугош, то було пруського війська в 51 хоругву, коли відняти 16 хоругв резерву, які повів у бій Великий магістр, то отримуємо 35 хоругв в найкритичніший момент бою. Насправді в орденському війську хоругв було більше, не менше 60-ти, поскільки якась кількість рицарських знамен була взята Вітовтом і повішана у Віленському кафедральному соборі святого Станіслава і ще чотири знамена розбитих під Грюндвальдом [5: 283].

В польській армії переважав католицько-слов'янський елемент, перш за все польський, була певна кількість русичів, ще менше чехів і німців (серед рицарства і піших міщан). Армія Великого князівства Литовського в етнічному відношенні була більш складною. Деякі дослідники вважають, що одну третю її становили балтійські литовці і жмудини, а дві третіх – русини, близько одної тисячі – татари Джелал-ад-Дін. Частина воїнів армії сповідувала католицизм, частина – православ'я, решта – татари, частина жмудинів і литовців були язичниками, що полегшувало тевтонцям антиягелонську пропаганду [2: 509–510].

За іншими даними істориків, кількість татар, які брали участь в поході на Грюнвальд, становила 2 тис. вершників, їх очолював хан Джелал-ад-Дін, який розраховував на допомогу Владислава і Вітовта в міжусобній боротьбі за владу в Золотій Орді. В складі польської армії воював загін молдавських рицарів [1: 17].

Етнічний склад армії Тевтонського ордену, однак був вельми складним. Німецький елемент, звичайно переважав в Ордені, а також серед певної кількості рицарства і найманців, міщан і селян. Але значною була частка слов'ян – поляків і кашуби, а також балтійців – прусів з східного району Пруссії. Пропорції цих трьох етнічних груп – німецької, слов'янської і балтійської, встановити неможливо [2: 510].

На стороні Тевтонського ордену в бойових діях приймали участь німці зі всіх земель "Священної Римської імперії" [6: 1]. В армії Ордену були також поляки з Пруссії, окатоличені загони прусів, загони з західно-поморських земель під командуванням князя Казимира Щецинського. Наймані загони хрестоносців були сформовані з чехів, моравців і швейцарів.

Таким чином, Грюнвальдську битву можна з повною впевненістю і обґрунтуванням назвати битвою у якій брали участь представники народів більшої частини Європи і частини Азії, іншими словами – Битвою народів.

Список використаних джерел

1. Хрестоматия по истории средних веков. Т. 2.– М.:Изд во. соц. ек. Лит, 1963. – 700 с. 2. История Европы.: Эпоха Возрождения. – Мн.: Харвест. – М.: ООО "Изд. АСТ", 2000. – 655 с. 3. Зайончковский Ю. Черный крест на белом щите // №38/16 Сентября – 22 Сентября 2004 года. Available: http://www.medieval-wars.com/enc/g_00111.html 4. Длугош Я. Грюндвальська битва.– М.-Л.: Изд. АН СССР, 1962.– 268 с. 5. Тарасов К.И. Погоня на Грюнвальд. Ист. роман. – Минск: ПКМП "Оракул", 1992. – 280 с. 6. Бегунов Ю.К., Клейненберг И.Э., Шаскольский И.П. Хроника Тевтонского ордена // Письменные источники о Ледовом побоище. Available: http://livonia.narod.ru/research/ice_battle/tevton.htm 7. Герман фон Зальца. Летопись славная. Available: <http://www.osh.ru/games/Makarena-2003/liv>

German.shtml 8. Гейсман П.А. Польсько-литовсько-руський поход в Восточную Пруссию. – Київ, 1910. – 120 с.

Viktor Grabik

QUANTITY AND ETHNIC COMPOSITION OF TROOPS OF TEUTONIC TO THE ORDER AND POLISH-LITHUANIAN ALLIES IN A BATTLE AT GRONVALD 15 JULY IN 1410

In the report the problem of quantitative and ethnic composition of troops in a battle at Gronvaldi is considered, which was the climactic moment of Large war between the Teutonic order from one side, and Large principality of Lithuanian, Ruscogo and Gemantiyscogo – from other, is critically estimated approaches to the decision of the given problem by different specialists, is given ob-roundouvannya looks and illumination of the explored problem.

УДК 94 (477) 04

Людмила Калиушко

ОСОБЛИВОСТІ ТАКТИКИ ПЕТРА I В ПОЛТАВСЬКІЙ БИТВІ 1709 Р.

В статті розглядаються головні особливості тактики Петра I в Полтавській битві у відповідності з основними принципами воєнного мистецтва.

На сьогодні історики-фахівці дещо зменшили свою увагу до питань військової історії. Перед ними виникає цілий ряд труднощів, пов'язаних з тим, що військова історія спирається на поняття й категорії військової науки, використовує її методики та термінологію. Разом з тим, розробки військово-історичної науки мають важливе значення, оскільки використовуються у військово-патріотичному вихованні, а також для відповідного ідеологічного впливу на населення країни. На думку О. Божка, "Військова історія є однією з найважливіших складових державницької ідеології" [1].

Полтавська битва привертала увагу багатьох дослідників, тому історіографія цієї теми нараховує не одну сотню праць. Однак, необхідно підкреслити, що російські дослідники рідко зупинялись на помилках та прорахунках російського командування. Особливо яскраво це проявилось в працях, присвячених Полтавській битві, які вийшли в період Великої Вітчизняної війни. На думку В. Г. Сарбея їх загальним недоліком було "безпідставне замовчування хиб і помилок в оперативному керівництві російського командування" [2]. Саме тому постає потреба розглянути тактику Петра I, виділивши її істотні риси, переваги та недоліки, з'ясувати, які нововведення Петра були головними причинами його перемоги.

Згідно з військовим енциклопедичним словником, "тактика – (греч. *taktika*- искусство построения войск, от *tasso* – строю войска) это составная часть военного искусства, охватывающая теорию и практику подготовки и ведения боя подразделениями и частями различных видов войск" [3].

Даної теми в тій чи іншій мірі стосується цілий ряд наукових праць, серед яких необхідно звернути увагу на дослідження військового історика, відомого фахівця, полковника Б. Тельпуховського [4]. Характеризуючи особливості російського військового мистецтва, які виявились в Полтавській битві, Тельпуховський не погоджувався з думкою багатьох

істориків, нібито збудовані за наказом Петра на полі бою редуту були виразом оборонної тенденції росіян. Натомість, він наголошував, що вони призначались як пункти для розгрому шведської армії, вміло пристосовані до тогочасної лінійної тактики наступу піхоти. Полковник Тельпуховський зазначає, що "Так в петровской системе редутов был заложен принцип активной обороны и идея перехода от обороны к наступлению. В истории военного искусства подобный способ действий был применён впервые" [5].

Найбільш детальний опис Полтавської битви в радянській довоєнній історичній літературі дав С. Безбах, який всебічно розібрав тактичний план і заходи Петра, що забезпечили перемогу російській армії. На його думку, застосована Петром система польових укріплень виключала будь-які випадковості в бою. "В битві під Полтавою виявився талант Петра, високі якості російських військ, прекрасні зразки керівництва ними з боку начальників" [6]. Разом з тим, Безбах вказує і на істотні промахи Петра у боротьбі зі шведами.

Докладний аналіз бою в цілому і російської тактики зокрема поданий в книзі В. Панова "Пётр I как полководец" [7]. Панов вважає найістотнішим та найоригінальним у плані бою розташування військово-інженерних споруд – редутів, які з самого початку бою внесли розлад у шведські ряди. В книзі підкреслюється, що надзвичайна продуманість плану "баталії" під Полтавою Петром I обумовила те, що російське командування "продиктувало" шведській армії і спосіб ведення бою, і шлях відступу.

На високому фаховому рівні написана стаття С. Гербановського "Инженерные мероприятия в обороне Полтавы и по обеспечению Полтавского сражения" [8]. Гербановський в новому світлі, порівняно зі своїми попередниками, розглядає військово-тактичне призначення деяких фортифікаційних укріплень, споруджених за наказом Петра. Автор, наприклад, доводить, що на укріплений табір Петро дивився "як на проміжний опорний пункт, який зберігав його артилерію, обоз та інші матеріальні засоби, а також міг служити для оборонних цілей на випадок раптового нападу шведів або невдачі наступної генеральної битви" [9]. Щодо редутів, то Гербановський бачить в їх спорудженні Петром прагнення полегшити просування військ з укріпленого табору до місця битви – до Полтави, де стояла в бойовій готовності шведська армія, і, по-друге, вони мали в наступній битві паралізувати маневреність противника.

І. В. Лебедев у статті "Военная умелость росіян у війні зі шведами" наголошує, що "Вперше в історії воєн в Європі на підступах противника були збудовані не суцільні лінії окопів, а переривчасті, замкнені укріплення" [10]. Саме в цьому, на думку Лебедева, і полягало те нове в інженерній умілості, що вніс у неї Петро I.

Дійсно, Петро I цілком вдало розрахував можливу тактику ворога. Треба сказати, що на той час найбільш поширеною була лінійна тактика, тобто війська шикувались рівномірно по фронту в 2–3 лінії і бій вівся переважно вогнем. Однак недоліком такої тактики була мала рухливість бойового порядку, неможливість маневру в ході бою. Саме це і використав у своїх цілях Петро I. Розташувавши свій табір на галявині, праворуч якої знаходився ліс біля с. Мале Будище, а з лівого флангу – густий ліс, який тягнувся до самої Полтави, він наказав побудувати в проміжку між лісами шість редутів. Перпендикулярно їм було побудовано другу лінію редутів (два з чотирьох були недобудовані).

Редут – (фр. Redout – опорний пункт) зімкнуте польове укріплення, підготовлене до кругової оборони [11]. Редуту були споруджені на відстані пострілу один від одного. Петро I врахував психологію бійців – наступати по незайманому ворогом простору, тобто в проміжках між групами, які наскрізь прострілювались перехресним вогнем. Це була сильна сторона його тактики.

Радянські дослідники схильні вважати вдалим вибір Петром оборонної позиції. Однак не слід забувати, що в тилу російського табору була р. Ворскла з крутим берегом. Правіше табору була глибока балка, напрямок якої був майже перпендикулярно Ворсклі. Отже, в разі необхідності відступу шлях російської армії був складним і незручним. З одного боку була Ворскла, з іншого – у випадку відступу на північ – довелося б переходити велику балку.

Військові фахівці підкреслюють глибоке розуміння Петром I основних принципів військового мистецтва та його вміння застосувати їх в реальній оперативно-тактичній об-

становці. Полковник Б. С Тельпуховський з цього приводу писав: "мы видим гармоническое сочетание решительности и осторожности, исключительный глазомер, редкую проницательность в оценке обстановки, способность быстро и верно принимать решения, уверенность в принятом решении и настойчивость в его проведении" [12].

Петро I в Полтавському бою дотримувався наступних принципів військового мистецтва:

Принцип підготовки:

Побудова передової позиції (редути). При підготовці Полтавської операції Петро I звертав особливу увагу на те, щоб паралізувати маневр шведської армії. Це повинні були здійснити редути.

Моральна підготовка військ – звернення Петра до солдатів та генералів про значення битви для країни. В радянській історіографії наголошувалось, що авторство Петра щодо відомого наказу, зачитаного перед полтавським боєм остаточно не доведено історичною наукою. На нашу думку, цілком логічно, що Петро I звертався до своїх бійців перед боєм для того, що підняти їх бойовий дух: "Прошу вас, христілюбивые мои воины, знайте, что Господь крепок во брани и праведное оружие сильною своею мышцею подкрепляет, помощник вам есть и будет, но видя меня купно с вами на раны и на смерть готова, дерзайте за истинную веру, мать церковь и любезное отечество, и за жизнь вашу, любезные друзья мои" [13]. В бою солдати покладались на допомогу Богородиці, хоча і були готові до смерті у будь-який момент (звідси і звичай надягати білі сорочки перед боєм).

Турбування ворога нападами кінноти, виснаження ворога постійними нападами в переддень битви. Як зазначає відомий шведський дослідник Полтавської битви Петер Енглунд, "Русские упорно отказывались принять бой на шведских условиях. Их встречная стратегия была коварной и хорошо продуманной: вместо открытого боя они всё больше усиливали давление на потрепанную армию. Они старались измотать шведов непрерывными булавочными уколами и помешать снабжению продовольствием" [14].

Акції кінноти на передовій позиції, які примусили шведів до передчасного розгортання армії, що призвело до порушення їх бойового порядку і паралізувало сильну сторону шведської армії – маневрування на полі бою, вибило ініціативу з їх рук.

Підготовка контратаки гарматним та рушничним вогнем (2 період бою);

Принцип переваги сил:

Зосередження до місця бою загону Скоропадського та калмиків хана Аюки

Відклик кінноти Меншикова, щоб перейти в контратаку головними силами

Принцип панування над волею ворога:

Ретельне вивчення обстановки, постійна розвідка позицій противника;

Створення укріпленого табору з метою уникнення несподіваного нападу противника

Редути забезпечили роз'єднання ворога, вони стали пасткою для шведів.

Зустріч головної атаки ворога контратакою;

Принцип несподіванки:

Укриття 9 батальйонів у зміцненому таборі;

Раптовий артилерійський вогонь у крило ворога;

Принцип експлуатації перемоги:

Перекрыття ймовірних шляхів відступу шведів за Дніпро;

Знищення переправи біля Переволочної;

Своєчасний вихід війська зі зміцненого табору на випадок переслідування ворога

Відрядження кінноти в погоню.

Крім того, вищезазначені принципи військового мистецтва були підкріплені мудрими стратегічними кроками – зовнішньополітичною та військовою ізоляцією Карла XII від можливих союзників. Вміле захоплення ініціативи в свої руки, перехід від оборони до наступу у вирішальний момент бою, вміння використовувати артилерійський та рушничний вогонь для підготовки штикової атаки, прагнення до охоплення кіннотою флангів наступаючого ворога і завершення штиковою атакою – все це в кінцевому рахунку зумовило перемогу російської армії.

Список використаних джерел

1. Исторична наука: термінологічний і понятійний довідник /В. М. Литвин, В. І. Гусев, А. Г. Слісаренко та ін. – К.: Вища школа, 2002. – С. 61.
2. Сарбей В. Г. Полтавська битва 1709 р. У висвітленні радянських істориків // 250 років Полтавської битви 1709–1959. Збірник статей. – К., 1959. – С. 133.
3. Военный энциклопедический словарь. / Пред. Гл. ред. В 63 комиссии Н. В. Огарков. – М.: Воениздат, 1984. – С. 724.
4. Тельпуховский Б. О стратегии и тактике Петра I // Военная мысль, 1944. – № 8–9. – С. 74–84.
5. Тельпуховский Б. С. Северная война 1700–1721. Полководческая деятельность Петра I. – Москва: Военное издательство министерства вооружённых сил Союза ССР, 1946. – С. 115.
6. Безбах С. Полтавское сражение. – М., 1939. – С. 59.
7. Панов В. Пётр I как полководец. – М., 1940. – 98 с.
8. Гербановский С. Инженерные мероприятия в обороне Полтавы и по обеспечению Полтавского сражения // Из истории русского военно-инженерного искусства. – М., 1952. – С. 54–69.
9. Гербановский С. Вказана праця, С. 61.
10. Лебедев І. В. Военна умілість росіян у війні зі шведами // Полтавська битва: Труды наукової сесії ін-ту іст. Укр., присвячені 230-літтю Полтавської битви (1709–1939) /АН УРСР, ін-т історії України, за ред. С. М. Білоусова і О. П. Оглобліна. – К., 1940. – С. 107.
11. Военный энциклопедический словарь. / Пред. Гл. ред. В 63 комиссии Н. В. Огарков. – М.: Воениздат, 1984. – С. 630.
12. Тельпуховский Б. О стратегии и тактике Петра I // Военная мысль, 1944. – № 8–9. – С. 81.
13. Дневник военных действий русской армии под Полтавой // Український історичний журнал, 1991. – № 2. – С. 93.
14. Энглунд П. Полтава: Рассказ о гибели одной армии. – М.: Новое литературное обозрение, 1995. – С. 66.

Lyudmyla Kaliushko

THE MAIN FEATURES OF TACTICS OF PETER I IN POLTAVA BATTLE 1709

The article analyzes main features of tactics of Peter I in Poltava battle in accordance with military principles.

УДК 94 (477):351

Микола Бармак

ПОРЯДОК НАДАНИЯ ЧИНІВ І ПРИЗНАЧЕННЯ НА ПОСАДИ ЦИВІЛЬНОЇ СЛУЖБИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (XVIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.)

Розглядаються основні засади, які впливали на кар'єрне зростання державних службовців часів Російської імперії. Детально розглядається порядок надання чинів і призначення на посади цивільної служби, кваліфікаційні вимоги, що пред'являлися до чиновників.

В Україні проходить адміністративна реформа, направлена на зміцнення держави, забезпечення її демократичного, правового і соціального характеру. Реформа передбачає підвищення ефективності державного управління, основним механізмом якого є державна служба. Ця служба покликана внести важливий вклад в реалізацію функцій держави, підйом економіки і розвиток громадянського суспільства. Особливе значення в умовах цієї реформи набуває аналіз історичного досвіду становлення та реформування

державної служби в різні періоди перебування у складі інших держав. Інститут державної служби, будучи привнесеним Російською імперією на українські землі, успішно пережив не лише імперію, а й Радянський Союз, успішно функціонує в наш час з тими вадами, які були притаманні йому і двісті-триста років тому.

Російський уряд активно створював законодавчу базу, за допомогою якої впливав на проходження служби державних службовців всіх рівнів адміністративних органів влади імперії. В нормативно-правову базу, на основі якої регулювалися кар'єрна стратегія і тактика влади, входили основні закони Російської імперії: "Табель про ранги..." [1], "Генеральний регламент" (1720 р.) [2], "Статут про цивільну службу" [4], "Положення про порядок надання чинів у цивільній службі" (1834 р.) [3] й інші численні нормативні акти верховної влади. Регламенти, положення й інші нормативні документи російського уряду встановлювали правові, організаційні та соціальні основи формування і функціонування корпусу державних службовців. Вони регулювали службову кар'єру, визначали офіційний статус посади на підставі її зарахування до того або іншого класу, особистий статус посадовця залежно від чину і заслуг, відзначених державою орденами, почесними званнями тощо.

Порядок надання чинів і призначення на посади цивільної служби в Російській імперії складався з великої кількості чинників, які треба було враховувати, просуваючись по чиновницькій драбині. Ці чинники, а також засади присвоєння вищих рангів чи представлення для їх надання стануть предметом розгляду та аналізу наступної статті.

Кваліфікаційні вимоги, відповідно до яких чиновники могли розраховувати на службове просування, визначалися ще в "Табелі про ранги" [1]. До них відносилися освітній рівень, проходження служби від нижчих її ступенів до вищих, накопичення знань і умінь у галузі управління, стаж роботи в адміністративних органах, успішність виконання обов'язків на попередніх посадах, заслуги перед державою при виконанні урядових доручень тощо. Наступним документом, у якому правила надання чинів і призначення на посади деталізувалися та конкретизувалися, було "Положення про порядок надання чинів у цивільній службі" (1834 р.), яке увійшло складовою частиною у "Статут про службу за призначенням від уряду" [4]. В цих нормативних актах встановлювалися дві підстави для підвищення по службі: а) "старанне і похвальне" проходження служби взагалі; б) "заслуги, які полягають у яких-небудь особливих подвигах чи ділах, на користь служби здійснених, або які доводять труди і позитивні якості чиновника" [4: 265].

За російським публічним правом чин – це титул, що присвоювався чиновнику і спричиняв для нього юридичні наслідки, як особистого, так і майнового характеру. Всі цивільні чини Російської імперії були розділені на чотирнадцять класів.

Надання першого класного чину залежало від станового походження особи і рівня освіти. Після закінчення визначених законодавством вищих навчальних закладів при вступі на державну цивільну службу дворяни могли отримати чини 14–10 класів. Ті особи, які не мали права на отримання якого-небудь класного чину, приймалися в державні установи на роботу канцелярськими службовцями.

Серед основних засад, які визначали порядок просування державного службовця вгору по службовій драбині, слід назвати такі принципи: надання чину за вислугою років, надання чину за особливі заслуги, рангування посад, поступовість та почерговість отримання чинів, скорочення строків служби в рамках відповідних класів, отримання чинів згідно із посадою, яку займає чиновник, присвоєння чинів відповідно до станового походження та ін. Всі ці принципи були тісно взаємопов'язані між собою.

Протягом XVIII – першої половини XIX ст. у службовій кар'єрі величезну роль відігравало станове походження особи. Чинні в цей період "Статути про цивільну службу" надавали дворянському стану пільгові права при отриманні чинів і посад. До середини XIX ст. дворяни користувалися особливими перевагами при отриманні чинів і посад. Російський уряд робив все можливе для збереження командних постів у державному апараті за дворянством, зокрема створюючи сприятливі умови для швидкої кар'єри його представників.

Рівень здобутої освіти та успіхи у навчанні часто ставали основним чинником при присвоєнні першого класного чину при вступі на цивільну службу. Вихованці університе-

тів, гімназій чи прирівняних до них навчальних закладів, які закінчили повний курс навчання, отримували ті класні чини, на які їм давали право їхня наукова ступінь, звання чи атестат закладу, в якому вони навчалися [4: 61]. Право надання класних чинів при випуску належало керівникам тих навчальних закладів, які закінчувала особа. При присвоєнні класних чинів випускникам враховувалися їхні успіхи і заслуги [4: 65].

"Надання першого класного чину особам, які не набули права на отримання його при вступі на службу, визначалося правилами, вміщеними в "Статуті про цивільну службу...", в різні строки, зважаючи на походження цих осіб і набуті ними знання" [4: 261].

Щодо до отримання чинів, починаючи з 13 класу, відповідно до підстав для виникнення права на отримання вищого чину встановлювалися і різні строки вислуги років: один – за старанне і похвальне проходження служби; інший, коротший, – за заслуги, виявлені в службі [4: 267]. В той же час ніхто не міг бути представлений на підвищення у чині раніше встановленого строку, ні в першому, ні в другому випадку [4: 268].

Службова кар'єра першого або вертикального типу ґрунтувалася на принципі вислуги років, суть якого полягала в тому, що при успішній службі і "добрій моральності" службовці набували права на присвоєння чергового вищого чину за вислугою років. Чиновники першого розряду проходилися в чини з 14-го по 8-й класи через кожні три роки, а, щоб претендувати на чин з 8-го по 5-й класи, необхідно було прослужити по 4 роки [4: 341].

Проте, навіть за видатні заслуги заборонялося призначати в чин дійсного статського радника до закінчення двадцятирічного терміну служби в класних чинах. Особливість надання чинів "за особливі заслуги" полягала головним чином у скороченні терміну служби в рамках відповідних класів. Для чиновників, які "відзначилися", вислуга років у порівнянні із загальним терміном зменшувалася не більше, ніж на один рік за проханням безпосереднього начальства [4: 342].

Для представлення до надання чинів вищих за статського радника, тобто з 4-го по 1-й клас, були встановлені окремі терміни, які могли бути скорочені за умови наявності у претендента "видатних заслуг", а присвоєння цих чинів повністю передавалося на розсуд імператора.

Канцелярським службовцям, які не входили в сітку чотирнадцяти класів, надавалася можливість тривалої служби (12 і більше років) і за допомогою "заслуг" вони могли отримати право на здобуття першого класного чину колезького реєстратора. Такі характеристики як вислуга років, "безвадна служба", успішне виконання посадових обов'язків, "заслуги і позитивні якості", відсутність "підозри" у нелояльності або "неблагонадійності" були дуже вагомими чинниками успішної службової кар'єри.

Якщо не враховувати комплекс об'єктивних і суб'єктивних чинників, що впливали на просування по службовій драбині, то відповідно до "Положення про надання чинів" тільки за вислугою років службовці першого розряду загалом могли пройти службу, отримуючи поступово чини від 14-го по 5-й клас, за 24–26 років, чиновники другого розряду – за 30–36 років, чиновники третього розряду – за 37–42 роки. Кар'єра державних службовців, які підіймалися по ієрархічних сходах, враховуючи заслуги, була дещо швидшою. Їх шлях від колезького реєстратора (14-й клас) до статського радника (5-й клас) скорочувався: для чиновників першого розряду – до 15–17 років, для чиновників другого розряду – до 22–25 років і для чиновників третього розряду – до 26–30 років [5].

Просте виконання посадових обов'язків, навіть якщо за часом воно відповідає нормативній вислугі років, ще не давало права просування по службі. Представлення до підвищення в чині було можливим при наявності стажу адміністративної роботи. Особливо це стосувалося чинів 8 класу і вище. Претенденти на службове просування повинні були пред'явити документальне свідчення того, що вони мали не менше ніж десятирічний стаж служби на керівних посадах.

У службовому просуванні службовців рельєфно виявився тісний зв'язок і взаємовплив чину і посади. Законодавство Російської імперії передбачало строге дотримання принципу відповідності присвоюваного чину класу посади, яку займав службовець [4: 268].

Клас посади чиновника і чин, який йому надавався, перебували у тісному взаємозв'язку. З одного боку, призначення чиновника на посаду, яка в державному розписі посад відносилася до вищого рангу, закономірно ставило питання про підвищення класного чину новому посадовцю. Наприклад, щоб отримати чин таємного радника (3-й клас), необхідно було займати адміністративні посади директора департаменту відомства, управляючого міністра, опікуна учбового округу, губернатора тощо. З іншого боку, чин виражав статус службовців у чиновницькій ієрархії і був підставою для того, щоб чиновник був включений у список кандидатів на підвищення по службі. Надання чергового чину за вислугою років або за заслуги із залишенням на колишній посаді створювало ситуацію, коли службовець мав чин, клас якого був вищий за клас посади. Особи, чий посади перебували на рівень нижче за чин, ставали першочерговими претендентами на вакантні місця.

Нестача кваліфікованих кадрів часто ставала причиною ситуації, коли класні посади, особливо нижчої ланки, могли займати особи, які мали чин на два класи нижче за клас посади або й взагалі не мали класних чинів. "Статут про цивільну службу" подавав перелік тридцяти трьох категорій посад, що могли замінюватися особами, які не лише не мали чинів, але взагалі не мали права вступати на цивільну службу. До цього переліку входили посади від чотирнадцятого до восьмого класів включно. Такий підхід, закріплений у законодавстві Російської імперії, застосовувався на практиці майже сторіччя.

Представлення до вищого чину було можливим у зв'язку з майбутнім призначенням на вищу посаду. Присвоєння чинів 4–1 класів було пов'язане тільки із зайняттям вищих посад і лише при вислугі років на нижчих посадах. Наприклад, для надання чину таємного радника (3 клас) вимагалось прослужити в попередньому чині дійсного статського радника не менше десяти років і посідати при цьому посаду не нижчу за четвертий клас.

В будь-якому випадку у практиці організації державної служби в Російській імперії неухильно дотримувалась принцип почерговості і поступовості у присвоєнні чинів. Неодмінним чинником успішної кар'єри державних службовців був досвід адміністративно-управлінської роботи, надбаний при послідовному проходженні служби від нижчих до більш високих посадових постів. За вимогами "Генерального регламенту" (1720 р.) керівники галузевих колегій були зобов'язані дбати про те, щоб претенденти на вакантні посади володіли необхідним об'ємом знань і досвідом по профілю управлінської посади. Стаж адміністративної діяльності був обов'язковим елементом у комплексі основних факторів, які визначали кар'єру державного службовця. "Надання чину непорушно слідує встановленій для них поступовості, і в загальному порядку цивільної служби ніхто не може бути призначений через чин, або оминаючи чини нижчі прямо у вищі" [4: 269].

Іменний указ Олександра I від 6 серпня 1809 р "Про правила надання чинів по цивільній службі і про випробування в науках для переведення в колезькі асесори і статські радники" [6] ввів принцип залежності підвищення по службі чиновника і присвоєння йому чинів від рівня його освіти. Зокрема, це стосувалося чинів колезького асесора, який давав право спадкового дворянства, та статського радника.

Відповідно до цього указу імператора, щоб отримати чин колезького асесора (8-й клас), претенденти повинні були пред'явити свідоцтво про закінчення одного з російських університетів або про успішне складення екзаменів з предметів по університетській програмі.

Вища освіта, згідно із указом, стала однією з необхідних умов для надання чину статського радника (5-й клас). Вислуга років визнавалася недостатньою для його отримання. В обов'язкову групу документів, на підставі яких чиновник міг бути представлений до чину статського радника, були включені свідоцтво про не менш ніж десятирічну службу "з ревністю і старанністю"; посвідчення про роботу "радником, прокурором або правителем канцелярії" за останні два роки; атестат університету "про успішне навчання або випробування в науках, цивільній службі властивих" та ін.

Вище названий указ Олександра I від 1809 року викликав невдоволення і прямий опір з боку бюрократії, яка вбачала в ньому серйозну перешкоду для гарантованого отримання чинів колезького асесора та статського радника тільки за вислугу років при врахуванні станового походження. У 1834 році цей документ був скасований і відновлені

колишні привілеї дворянства в одержанні вищих чинів. Відтак подальша діяльність та й саме існування курсів по підготовці чиновників до іспитів вже були недоцільними, тому вони були закриті у тому ж 1834 році.

Російський уряд не полишав спроб підвищити освітній рівень людей, які впроваджували його політику в життя, спонукаючи чиновників до підвищення їхньої освіченості і отримання професійних знань. Для цього не тільки запроваджувалися пільги, але й створювалися певні умови. За постановою Комітету міністрів (січень 1834 р.) службовцям адміністративних установ дозволили слухати лекції в університетах. Умовами отримання такого права були згода вищестоящих по службі посадовців і успішна здача вступних іспитів до вузу. По суті цивільні службовці одержали можливість стати студентами університету з правом вільних відвідувань лекцій. Подібна практика надавала шанс чиновникам нижчого рівня, не залишаючи державної служби, здобути університетську освіту.

Міністерства і відомства рекомендували керівникам адміністративних установ "проявляти турботу" про подальше підвищення освіти колишніх випускників училищ, які працювали в державних органах влади канцелярськими службовцями. З метою стимулювання поглиблювати знання указом 1836 р. вводилося правило, згідно із яким молоді канцелярські службовці протягом трьох років після початку служби повинні були екзамінуватися з основних предметів, що входили до програми училища. Працюючі в губернських установах складала іспит за місцем служби або в гімназіях, а службовці повітової адміністрації – в повітових училищах. Про результати таких випробувань директори гімназій і училищ доповідали керівництву губерній.

Вжиті урядом заходи сприяли підвищенню рівня освіти серед чиновництва Російської імперії, але вирішити проблему заповнення вакансій в органах державної влади високоосвіченими і високопрофесійними кадрами не змогли. Таке становище, звичайно, не могло не впливати на рівень професіоналізму в діяльності інститутів державного управління.

Серед чинників, що впливали на службову кар'єру, необхідно відзначити і ступінь відповідності ділових якостей чиновника вимогам системи управління самодержавної влади. В атмосфері адміністративно-бюрократичної управлінської системи, окрім професійних знань, досвіду управлінської роботи, організаторських здібностей, особливе значення набували "старанність" у виконанні розпоряджень вищестоящих органів і посадовців, неухильне дотримання порядку реалізації указів, повне підпорядкування волі начальства, недопущення будь-якого відхилення від вимог зверху. В умовах авторитарно-бюрократичного апарату з культом вищестоящего начальника чиновник міг розраховувати на успішну кар'єру лише в тому випадку, якщо він повністю відмовлявся від самостійності в думках і вчинках, погоджувався з втратою власної особистості і зосереджував свої знання і здібності на реалізації вказівок начальства. Для кар'єри, особливо службовців нижчої ланки, потрібні були не стільки професійна ерудиція, творче "собственномыслие" і організаторський потенціал, скільки здатність до покірності, беззастережна старанність, згода з роллю гвинтика в машині державного апарату, уміння пристосовуватися до мислення, волі і стилю вищих чиновників.

Серед чинників успішного просування по службі і вдалої кар'єри можна також назвати близькість до начальницьких посадовців, здатність залучитися їх патронатом. Кар'єра сотень і тисяч чиновників була успішною завдяки заступництву високопосадовців, що мало велике, якщо не вирішальне, значення.

При просуванні чиновників по службовій драбині виразно розрізнялися вертикальна і горизонтальна кар'єри в тодішньому трактуванні понять, а також мало місце поєднання першої і другої. Досить широкого поширення набула практика горизонтальної кар'єри. Вона активно використовувалася стосовно обіймання посад губернаторів, віце-губернаторів, керівників казенних палат і цілої низки інших посадовців. Так, Т.І. Тутолмін, призначений Катериною II правителем Тверського намісництва (1775 р.), потім очолював управління Новоросійського краю (1779 р.), керував Архангельським (1784 р.), Мінським і Волинським намісництвами (1795 р.), згодом управляв Подільським намісництвом (1796 р.) і був генерал-губернатором цього краю. Через певний час адміністратив-

ною посадою в горизонтальній службовій кар'єрі Т.І. Тутолміна була посада московського генерал-губернатора (1806–1809 рр.). Використовуючи горизонтальну кар'єру посадовців такого рівня, уряд вирішував низку кадрових питань, зокрема використовував досвідчених чиновників для зміцнення губернського керівництва у певних регіонах, розширював адміністративний досвід у "важких" губерніях, не дозволяв "захворіти" місництвом, заохочував висуненням на посади губернаторів у центральні губернії тощо.

В цілому комплекс факторів, що визначали характер кар'єри державних службовців, був значно ширший від розглянутих вище. В XIX ст. велику вагу мали розміри земельних володінь дворян, приналежність до титулованого аристократичного роду, наявність у чиновників відповідного "набору" російських орденів.

У першій половині XIX ст. в Російській імперії формувалася кар'єрна система державної служби. Для неї було характерним створення стабільного корпусу кадрових чиновників, які присвячували активне життя службі в державних адміністративних органах на професійній основі. Службовці, які мали необхідну освітню підготовку, робили кар'єру, просуваючись вгору по ієрархічній чиновницькій драбині, почергово отримуючи чини і займаючи відповідно до них посади, завдяки спеціальному механізму просування по службі. Починаючи працювати в державних органах влади, чиновник брав на себе певні зобов'язання і потрапляв у жорсткі рамки існуючих статутних правил. Призначення на посаду проходило з врахуванням рівня освіти, кваліфікації, попередньої кар'єри, а службове зростання залежало головним чином від характеристик і оцінок якостей того чи іншого чиновника безпосереднім керівництвом і від низки інших об'єктивних і суб'єктивних обставин.

Список використаних джерел

1. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е, с 1649 по 12 декабря 1825 года. СПб., 1830. Т. 1–45. (далі: ПСЗ-1). – Т.6. – № 3890. 2. ПСЗ-1. – Т.6. – № 3534. 3. ПСЗ-1. – Т. XXX. – № 23771. 4. Свод уставов о службе гражданской. – Кн.1. Устав о службе по определению от правительства. – М., 1895. 5. Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX веке. – М., 1978. – С.67.

Mykola Barmak

THE PROCEDURE OF CONCESSION OF RANKS AND CIVIL SERVICE APPOINTMENTS IN RUSSION EMPIRE (THE 18 TH – FIRST QUARTER OF THE 19 TH CENTURY)

Factors which influenced of the quarry growth of civil servants of the Russian Empire are examined. The order of grant of ranks and setting on the positions of civil service, qualifying requirements which were produced to the officials is examined in detail.

УДК 94 (436) + 94 (439)

Андрій Лозинський

ОРГАНІЗАЦІЯ АВСТРО-УГОРСЬКОГО ФЛОТУ

У статті подана правова основа організації австро-угорського флоту, наведені кількісний особовий склад і якісна характеристика вищого морського керівництва.

Розглянута також матеріально-технічна база флоту, дана коротка характеристика військово-морських суден, звернена увага на військово-морські бази.

Однією з особливостей в геополітичних відносинах сучасності є питання морської безпеки. Передовсім воно стосується тих держав, які мають прямі виходи до моря і володіють власним флотом. Не є винятком в цьому плані Україна, де проблема флоту набула особливої політичної гостроти, пов'язаної з розпадом СРСР і успадкуванням його флоту. У зв'язку з цим дуже важливим є знання досвіду минулого. В цьому й полягає актуальність даного дослідження. Це питання в українській історичній науці спеціально не вивчалось, а в існуючих дослідженнях зарубіжних учених наведені лише загальні відомості [1]. Тому автор ставить мету узагальнити існуючі праці з військової історії Австрії і на їх підставі охарактеризувати організаційні основи побудови її військово-морського флоту.

Флот монархії Габсбургів мав тривкі традиції. Його основи стосуються часів імператора Йосифа II, який у 1786 р. закликав на морську службу 160 офіцерів і матросів. У 1805 р. особовий склад флоту склав вже 600 моряків. Після 1815 р., з включенням до габсбурзьких володінь Венеції, в австрійському флоті було вже понад 3 тис. офіцерів і моряків. На цьому рівні така чисельність була до середини 50-х років XIX ст. Це був суто австрійський флот. Він підпорядковувався безпосередньо імператору. До 1868 р. для Угорщини як суто сухопутної держави, морські справи були чужими. Вона не виділяла на його потреби жодних коштів і не направляла для несення служби людей. Винятком були добровольці-офіцери, чимало з яких згодом зайняли вищі командні посади. Ротація особового складу у військово-морському флоті відбувалася на добровільних засадах і набиранням рекрутів у морських провінціях монархії. Австрійська конституція 1868 р. визначала термін служби на флоті дев'ятьма роками, у тому числі на дійсній службі – три роки і у резерві – шість років. Закон про збройні сили Австро-Угорщини від 1889 р. вніс деякі зміни щодо цих термінів. Так, тривалість дійсної служби продовжувалася до чотирьох років, у резерві залишався шестирічний термін. Замість служби у запасі було запроваджено трирічну службу охорони моря. Таким чином загальний термін військової морської служби склав 13 років. Закон про збройні сили від 1912 р. не вніс істотних змін щодо тривалості військово-морської служби.

Кількість морських військовослужбовців впродовж другої половини XIX – початку XX ст. радикально не змінювалася, незважаючи на зміни в геополітичній ситуації у Європі та зростання чисельності кораблів. Якщо у 1859 р. морські сили Габсбургів разом з береговими службами склали близько 11 тис. офіцерів і матросів, то станом на 1909 р. (168 кораблів) їх чисельність складала лише 15,8 тис. військовослужбовців. На Дунайській флотилії у 1909 р. (10 кораблів) додатково було ще майже 500 осіб [2: 27–28].

Мобілізація, проведена влітку 1914 р., різко збільшила чисельність військово-морських сил. Під австро-угорські знамена було закликано 33,7 тис. офіцерів, підофіцерів і матросів. З них безпосередньо на кораблях, які рейдували у відкритому морі, було 19,4 тис. осіб, а на суднах, які охороняли узбережжя – 8,5 тис. військовослужбовців. Решта – близько 4,3 тис. осіб, були задіяні на навчальних кораблях, різних службах і штабах на суходолі. Крім цього, у резерві знаходилося майже 1,5 тис. військовослужбовців. У листопаді 1914 р. додатково було закликано до війська ще 240 офіцерів.

Великим ентузіастом морської справи виявився ерцгерцог Максиміліан, брат імператора Франца Йосифа I. За його наполяганням австрійський уряд у 1862 р. вилучив флот з відомства Військового міністерства і підпорядкував новоутвореному Морському міністерству. Останній відав як цивільними (торговими), так і військовими справами на морі. Проте вже після від'їзду ерцгерцога до Мексики у 1864 р. (він став там королем як Максиміліан I), Морське міністерство було ліквідоване, а військово-морський флот знову повернувся у відомство Військового міністерства на правах Морського департаменту. Його керівник мав одночасно посаду заступника військового міністра і був головнокомандувачем військово-морськими силами. Керівник Морського департаменту отримав широкі повноваження і фактичну автономію у своїх діях. Він підпорядковувався безпосередньо імператору. Мав право ведення прямих переговорів з главами урядів Австрії і Угорщини,

не ставлячи до відання військового міністра. Одночасно він самостійно пропонував австрійському і угорському парламентам щорічний бюджет на потреби військово-морських сил.

Тріумф габсбурзького флоту у битві поблизу о. Віс 20 липня 1866 р. дав початок військовій кар'єрі контр-адмірала Вільгельма Тегетгоффа. Того ж дня імператор надав йому звання віце-адмірала, нагородив Орденом Марії Терезії і призначив пожиттєвим членом вищої палати (панів) австрійського парламенту. У березні 1868 р. В. Тегетгофф очолив Морський департамент Військового міністерства і став головнокомандувачем флоту. На цих посадах він перебував до своєї смерті в квітні 1871 р. В. Тегетгофф всі свої зусилля і впливи спрямовував на розвиток флоту. Проте парадоксальним фактом стало те, що морська перемога 1866 р. заспокоїла верхівку імперії, яка не дуже підтримувала плани головнокомандувача флоту. Керівники держави вважали військово-морські сили достатньо міцними і не зважали на посилення їх потенціалу.

У 1868 р. В. Тегетгофф представив австрійському і угорському парламентам проект розбудови флоту. Зокрема, у ньому він зазначив, що без військового флоту неможливо обороняти прибережні території монархії, яка зразу ж відмовиться від своїх морських провінцій. За цим проектом австро-угорський флот мав мати у своєму складі 50 суден різного типу, у т.ч. 15 броненосців і переважати флот потенційного противника, передусім італійський. Реорганізація військово-морських сил була розрахована на десятирічний термін. Для її потреб планувалося виділити 25 млн. форинтів (50 млн. крон). Парламенти погодилися з аргументами В. Тегетгоффа і проголосували за виділення 1,9 млн. форинтів як перший транш. В наступні роки кошти на реорганізацію флоту постійно зменшувалися, внаслідок чого програма В. Тегетгоффа так і не була реалізована [3]. Наступником В. Тегетгоффа став віце-адмірал барон Фрідріх фон Пьок, який очолив Морський департамент і став головнокомандувачем флоту. Він був кадровим військовим моряком, але не мав задатків державного діяча, не займався політичною діяльністю. На цій посаді весною 1883 р. його змінив віце-адмірал барон Макс фон Штернек. У знаменитій битві 1866 р. він командував броненосцем "Ерцгерцог Фердинанд Максиміліан", яким протаранив італійський лінкор. Часи М.Штернека у військовому управлінні закінчили застій у корабельній і морській справі Австро-Угорщини назагал. Він з самого початку звернув увагу на значення технічних винаходів для потреб флоту. У зв'язку з цим розробив нову програму реорганізації військово-морських сил. На цей раз в центрі уваги він поставив будівництво невеликих кораблів. Вони мали охороняти передусім броненосці у відкритому морі. Ці функції покладалися на кораблі, які отримали назву контрторпедоносці. Ці два види кораблів кардинально змінили структуру військово-морського флоту та сприяли його технічній модернізації.

Наступником М. Штернека став віце-адмірал Герман фон Шпаун, який перебував на цій посаді з 5 грудня 1897 р. до жовтня 1904 р. Не маючи підтримки в парламентах на отримання бюджетних коштів, він подав у відставку. Замість нього імператор призначив його заступника, віце-адмірала графа Рудольфа Монтецукколі, який займав цю посаду до 1913 р. [4: 79].

У лютому 1913 р. Морський департамент очолив Антон Гаус, німець з Гориції. В 1885 р. він став капітаном торпедоносця. Згодом працював викладачем Морської академії у Фіуме. У 1907 р. віце-адмірал А. Гаус був членом австро-угорської делегації на міжнародній конференції у справах роззброєння в Гаазі. На посаді головнокомандувача проявив себе як грамотний стратег. За визначні заслуги імператор у 1916 р. присвоїв йому найвище військове звання – Великого адмірал (це звання було запроваджено у 1915 р.) і надав титул барона. Помер він на заpalення легенів у 1917 р.

Командування порту в Пулі складало одночасно адміністративний і контрольний орган військово-морських сил. Його юрисдикції підлягали порти у Трієсті (Італія) і Шібеніку (Хорватія). Це командування безпосередньо підпорядковувалося Морському міністерству. У серпні 1913 р. штаб-квартира головнокомандувача військово-морського флоту була перенесена з Відня до Пули (Хорватія). Таким чином були розділені резиденції Морського департаменту і головнокомандувача військово-морськими силами. Фактично обов'язки головнокомандувача здійснював старший офіцер на посаді інспектора. 4 сер-

пня 1914 р., з початком Першої світової війни, було утворене оперативне Командування флоту, якому підпорядковувалися всі порти.

Головною базою, де дислокувався австро-угорський військово-морський флот, була Пула. Важливе стратегічне значення зберігали порти Котор (Чорногорія) і Лошній (Хорватія). У Шібеніку знаходилася резервна морська база. Всі названі порти були одночасно потужними морськими фортецями. Практично всі кораблі монархії базувалися в межах держави. Лише окремі знаходилися в інших портах. Так, в Албанії (Влера) знаходився крейсер "Шігетвар", у Туреччині (Стамбул) – канонерка "Таурус". Крейсер "Імператриця Єлизавета" з кінця 1913 р. курсував у водах Тихого океану в районі Далекого Сходу. З початком війни він отримав наказ переміститися в один з китайських портів і очікувати там на дальші розпорядження. Тим часом у жовтні 1914 р. японські кораблі оточили австро-угорський крейсер, який у нерівному бою 10 листопада затонув на глибині 57 м. [5: 47–49].

У стратегічних військових операціях Австро-Угорщини флот був невід'ємною ланкою. Особлива увага в цьому напрямку приділялася з початку ХХ ст., коли загострилося протистояння двох військово-політичних блоків – Троїстого союзу і Антанти. У 1912 р. Англія і Франція домовилися про пріоритетну сферу дій на випадок майбутньої війни з Німеччиною. Так, французький флот підтримував спільні інтереси у Середземному морі, а англійський охороняв вхід до Ла Маншу і рейдував у Північному морі. Натомість у рамках Троїстого союзу було досягнуто згоди про оперативні дії німецького флоту на півночі Європи, а італійського і австро-угорського – на півдні. Їх головне завдання полягало у контролі над комунікаціями майбутнього противника, а стратегічно вони дотримувалися оборонної тактики.

У 1913 р. відбулася друга конференція держав Троїстого союзу з військово-морських питань. На ній була вироблена нова стратегія на випадок майбутньої війни. За досягнутими домовленостями об'єднаний австро-угорський і італійський флоти, сконцентровані у портах південної частини Італії, зміцнювалися німецькими військовими крейсерами "Гєбен" і "Бреслау". Дотримуючись назагал оборонної тактики, ці сили мали передовсім атакувати конвої, які транспортували французьку колоніальну армію (45 тис. вояків) на європейський фронт [6: 119].

Розстановка сил на Середземному морі була сприятливіша для Троїстого союзу. У 1912 р. англійці вивели з його акваторії 4 броненосці і станом на 1913 р. 15 австро-угорських і 12 італійських броненосців протистояли 20 французьким кораблям. Правда, за військово-технічними характеристиками, вони були неоднаковими. Зокрема, трьом лінкорам Антанти протистояв лише один німецький – "Гєбен". Натомість семи французьким і чотирьом англійським броненосцям Австро-Угорщина змогла виставити лише два, а Італія – дев'ять кораблів подібного типу. У класі крейсерів Італія мала в розпорядженні вісім кораблів, Австро-Угорщина – чотири, Німеччина – один, Франція – один, а Англія – чотири (див. табл.1). За часом будівництва всі вони були приблизно однакового віку. Порівняння корабельної артилерії свідчить про перевагу держав Троїстого союзу. Так, останні мали 213 гармат (у т.ч. 99 найновішого зразка), а Антанта – 208 (у тому числі 84 найновішого зразка) (див. табл.2).

Проте цей план не був реалізований на початку Першої світової війни, оскільки Італія оголосила про свій нейтралітет, а потім вступила у війну на боці Антанти. Таким чином, західна частина Середземного моря повністю потрапила під англо-французький контроль. Нейтралітет Італії не виявився несподіванкою для Австро-Угорщини. До цього часу італійська політична еліта не поділяла думки втягнення у війну Італії проти Англії. Зважаючи на ймовірну італійську відмову, вище австро-угорське командування розробило альтернативний план на випадок війни, який мав повністю оборонне значення. Його головною метою була охорона і оборона власного узбережжя. Правда, зробити це було нелепо, зважаючи на протяжність морського кордону на 2 113 км. До цього треба також ще додати 4 023 км берегової лінії всіх островів на Адріатичному морі, що належали Австро-Угорщині. Альтернативний план також передбачав раптові і короткі напади на кораблі противника.

На час австро-угорського дуалізму австрійський флот мав один гвинтовий лінійний корабель, 7 броненосців та інших суден загальною чисельністю 59 одиниць, оснащених паровими двигунами. Крім них були ще 34 судна, які приводилися в дію при допомозі парусів і весел (2 фрегати, 2 корвети, 7 бригів та ін.). Останні використовували переважно з навчальною метою, організації різних експедицій та для інших не військових цілей.

Дальшою своєю розбудовою австро-угорський флот зобов'язаний трьом визначним постатям: ерцгерцогу Фердинанду Максиміліану, В. Тегетгоффу, герою переможної для австрійців морської битви 1866 р. і Йозефу фон Ромако, головному конструктору кораблів. Останній спроектував більше десятка броненосців, запровадив безліч новацій, згодом запозичених флотами різних країн. Щоб гідно оцінити діяльність цих людей, достатньо привести красномовний факт: Австро-Угорщина разом з Англією стали єдиними в Європі країнами, чий броненосний флот броненосця був повністю побудований на власних верфях! Навіть Франція мала один великий броненосець берегової оборони "Рошамбо", куплений в 1867 р. в США.) Звичайно, кораблебудування двоєдиної монархії за розмахом важко порівняти з аналогічною галуззю в Англії, але все таки воно мало власну школу. Деякі конструкторські новинки навіть вплинули на еволюцію лінійних кораблів інших розвиненіших країн.

Військові кораблі будували, виходячи з досвіду морської битви біля о. Віс. Головне місце у їх конструкції відводилося розміщенню артилерії в носовій і кормовій частинах. Цими принципами керувався головний корабельний конструктор Йозеф фон Ромако. У 1867 р. на судноверфі поблизу Трієста австрійський уряд розпочав будівництво першого військового казематного корабля. Під назвою "Лісса" у 1869 р. його спустили на воду. Проте він мав змішану, дерев'яно-залізну конструкцію. У 1869–1871 рр. на корабель казематного типу перебудували лінійний корабель "Імператор". Повністю залізними були "Кустоцца" і "Ерцгерцог Альбрехт", спущені на воду у 1871 р. В 1871 р. на французькій судноверфі був збудований великий корабель-майстерня "Циклоп".

Основу австрійського флоту складали броненосці. Першими з них були невеликі дерев'яні фрегати "Драх" і "Саламандра". Вони офіційно іменувалися "броненосцями плавбатарейми". Задумані як відповідь на італійські "Формідабіле", вони були виготовлені повністю на вітчизняній судноверфі в Трієсті. Прикметно, що рішення про їх будівництво Фердинанд Макс прийняв самостійно ще до затвердження рейхстагом плану створення нового флоту. Й. Ромако оперативно підготував проект, а завод так же швидко виконав замовлення. В результаті головний броненосець "Саламандра" вступив до ладу через 15 місяців після початку будівництва – цей рекорд не вдалося побити ні самим австрійцям, ні італійцям.

Зрозуміло, така поспішність в проектуванні і виготовленні в поєднанні з відсутністю досвіду кораблебудування броненосця не могла не позначитися на бойових якостях первістків нового флоту. Броненосці виявилися слабкими, мало морехідними і мали в своїй конструкції безліч анахронізмів, що дісталися від парусної епохи. Зокрема, залишилися гігантські носові фігури дракона і саламандри, виконані майстром Апостолі Сеньяном. Невдоволення команди викликали механізми. Спочатку кораблі мали по одному трилопатному гвинту і розвивали швидкість трохи більше 9 вузлів. Лише в 1872 р., після заміни казанів і гвинта на дволопатний системи Грифіта, вони досягли 11 вузлової швидкості.

Наступну серію австрійських броненосців типу "Імператор Максиміліан" і "Ерцгерцог Фердинанд Максиміліан" представляли кораблі, у яких саламандра була збільшених розмірів. Вона вміщала механізми підвищеної потужності і більше число гармат. Правда, якість артилерії залишалася колишньою: в основному це були гладкоствольні 48-фунтові снаряди.

Саме кораблі перерахованих типів складали кістяк ескадри В. Тегетгоффа в битві біля Лісси. Вони мали ряд посередніх характеристик, застарілою була артилерія, мала маневреність. Так, "Фердинанд Максиміліан" зміг протаранити "Ре д'Італія" лише з третьої спроби – коли у противника вийшов з ладу рульовий пристрій. Так інакше і бути не могло: адже флагман австрійців на повній швидкості мав величезний діаметр циркуляції – 1260 м або 16 довжин корпусу.

Разом з тим ці броненосці під командуванням В. Тегетгоффа мали певні переваги. Вони були захищені високоякісною бронею і, крім того, мали немало вдосконалень, запроваджених головним конструктором Й. Ромако. Наприклад, один з його винаходів стосувався захисту дерев'яної обшивки від заліза. Так, дубовий корпус австрійських кораблів покривався спочатку товстим шаром білил, потім листами свинцю, а зверху гумою. І лише на останню ставилася броня, причому на оцинкованих болтах. Така ретельна робота зумовила довгий термін служби дерев'яних корпусів. Більшість кораблів навіть після виключення з складу флоту ще по 10–15 років служила як учбові бази та допоміжні судна. Наприклад, флагманський "Фердинанд Максиміліан" розібрали лише в 1916 р.

Мабуть, головним висновком, який зробили морські стратеги, виходячи з аналізу битви біля Лісси, стало значення ролі таранного удару. Це означало, що основна потужність корабля повинна бути направлена не на борт, як це вважалося до цього часу, а вперед. Таким чином, одержала загальне визнання концепція броненосця-тарану з сильним подовжнім вогнем, яка вже виношувана на основі досвіду громадянської війни в США.

Першим подібним кораблем австрійського флоту стала "Лісса". Його конструкція мала збільшені розміри, надводні частини частково були зроблені з заліза. Артилерія корабля – нові 240-мм снаряди Круппа – розміщувалася в двох'ярусній батареї, проте нижні порти розташовувалися на відстані менше 2 м від ватерлінії, що фактично виключало її використання в свіжу погоду.

Найважливішим уроком битви біля Лісси стали перші повністю залізні броненосці "Кустоца" і "Ерцгерцог Альбрехт". Цей тип їх конструктор Й. Ромако назвав суднами "казематів з носовою батареєю". Подібні по конструкції, хоча і різні за розмірами, вони мали двох'ярусний центральний каземат, що дозволяв вести носовий вогонь відразу з чотирьох гармат. Артилерія, поставлена Круппом, вважалася найкращою. 260-мм гармати, поставлені на "Кустоці", з дистанції 10 кабельтових пробивали броню завтовшки 24 см, а 240-мм гармати "Альбрехта" – завтовшки 21 см. Кораблі були чудово броньовані, мали подвійне дно і водонепроникні перегородки, проте швидкість їх ходу вже вважалася недостатньою. Правда, Й. Ромако вдалося істотно поліпшити маневреність нових броненосців. Так, діаметр циркуляції "Кустоци" на повному ході склав лише 3 довжини корпусу.

"Кустоца" і "Альбрехт" стали класичним зразком австрійського кораблебудування, суть якого полягала в постійних компромісах між адміралами і верховною владою. Адже парламент суто сухопутної Угорщини прагнув всіляко урізувати асигнування на будівництво флоту, регулярно накладаючи вето на проекти військово-морського бюджету, що йшли з Відня.

За таких умов В. Тегетгофф вирішив схитрувати. Оскільки статті військового бюджету на будівництво нових броненосців постійно викреслювалися, то треба знайти нові засоби на модернізацію вже існуючих кораблів, що не викликало сильної протидії. У результаті Й. Ромако довелося розробляти такі своєрідні проекти, які могли з'явитися, мабуть, тільки в Австро-Угорщині.

Рахунок цим переобладнанням відкрив "Імператор" – старий дерев'яний 91-гарматний лінкор, що хоробро бився під командуванням капітана Пьоца біля Лісси. У лютому 1869 р. корабель ввели в док і протягом декількох років перебудовували в броненосець по типу "Лісси". Від старого "Імператора" залишилася лише середня частина дубового корпусу нижче за ватерлінію (вищий борт став залізним) та парова машина. Остання, не зважаючи на часткову заміну казанів, і зумовила головний недолік нового броненосця – його тихохідність.

Але найбільшій модернізації піддався все ж таки не "Імператор", а три інших – броненосці типу "Імператор Максиміліан". Їх дерев'яні корпуси були розібрані, механізми демонтовані і частково поміщені в нові залізні корпуси більшої довжини. Фактично новозбудованим кораблям від їх попередників дісталися тільки парові машини (без казанів), частина броньових плит і окремі назви. Зважаючи на це, в більшості військово-морських довідників ці "переобладнані" броненосці класифікуються як нові кораблі.

Розвиток австро-угорського флоту в таких своєрідних умовах проходив головним чином завдяки активній діяльності В. Тегеттгоффа. На жаль, його життя було недовге. У 1871 р. під час свого візиту до Мексики він заразився дизентерією і помер. З його смертю флот імперії почав швидко занепадати, припинилося будівництво броненосців на експорт [7: 124].

Прикметно, що за півтора десятиліття після того, як став до ладу "Кустоцца", австрійський флот одержав лише один новий броненосець – "Тегеттгофф". Останній рангоутний лінкор, "Лебедина пісня" Й. Ромако, він по праву вважається одним з найцікавіших кораблів свого часу. Не дивлячись на жорсткі фінансові обмеження, новий броненосець продемонстрував прекрасний баланс між малою водотоннажністю і відмінно захищеним важким озброєнням. Сталевий корпус, подвійні дно і борти, поперечні броньові траверси – все це забезпечувало хорошу плавучість. Вага його броні складала 2 555 т, або 34 % від водотоннажності, що ставить броненосець у один ряд з найпотужнішими кораблями світу.

У 1893 р. "Тегеттгофф" капітально модернізували. Він став двогвинтовим, позбувся рангоуту, старі 11-дюйми замінили сучасними 240-мм гарматами Круппа, швидкість ходу підвищилася на 1,5 вузли. Переіменований на "Марс" (в 1912 р. ім'я "Тегеттгофф" при своїли новому дредноуту), корабель після закінчення Першої світової війни був розібраний в Італії на металолом.

У першій половині 1870-х років на озброєнні австро-угорського військово-морського флоту появився новий тип військового судна – торпедоносець. Його конструкція і будівництво припадає ще на 1860 р. У 1864 р. морський офіцер поручник Люппіс разом з англійським інженером Робертом Вітегедом на Рієкській судноверфі збудували пробний екземпляр. Через два роки цей корабель продемонстрували перед державною комісією, яка назвала його торпедою (від *torpedo marmorata* – мармурова похила площина). У 1867 р. нову зброю закупив австро-угорський військово-морський флот. Пристрої для запуску торпед були встановлені на броненосці "Імператор Максиміліан" і канонерці "Морський вовк". Починаючи з 1874 р. торпедоносці для потреб австро-угорських збройних сил будували на англійських судноверфях. До 1881 р. там збудували 10 таких суден. Крім торпедоносців у судноверфях Пули і Трієста будували великі крейсери: "Задар", "Спалато", "Шібенік" і "Люссін".

У 1884 р. М. Штернек запропонував нову програму перебудови військово-морського флоту. Його ядро мали створити 15 броненосців, які перебували у стані постійної бойової готовності. Другою за значенням військовою силою мали стати швидкохідні крейсери. Третє по-важливості місце відводилося утворенню численних ескадр торпедоносців і і кораблів, які супроводжували броненосці. Ці останні отримали назву контрторпедоносців. У своїй програмі М. Штернек звернув також увагу на важливість будівництва транспортних, допоміжних і ремонтних суден.

Тим не менше, його програма викликала критику, передусім угорських парламентаріїв. Для підкреслення важливості перебудови флоту на нових засадах, М. Штернек усі кораблі розділив на два класи. Перший отримав назву "Кораблі оборони узбережжя", а другий – "Експедиційні одиниці". Аргумент про охорону узбережжя виявився вирішальним і врешті-решт угорці погодилися затвердити військові видатки, призначені на будівництво нових кораблів при умові їх цільового призначення. У 1880-х роках військові кораблі для монархії будували на австрійських, англійських і німецьких судноверфях. У 1890 р. розпочато будівництво першого міноносця ("Саламандра").

Кількісні і якісні зміни на флоті пов'язані з урядуванням Р. Монтецукколі. 30 вересня 1908 р. на воду було спущено броненосець "Радецький" – військовий корабель нового типу, оснащений потужною артилерією. Ця дата вважалася днем відродження австро-угорського флоту. Натомість перестали будувати броньовані крейсери. За 1893–1914 рр. були збудовані лише три такі кораблі. Це пояснювалося втіленням у життя доктрини "оборони узбережжя". У 1914 р. завершилось будівництво флотилії швидких крейсерів, яка складалася з чотирьох кораблів. Це були судна нового типу, які могли вести бій на рівних з аналогічними суднами противника. Проте їхнім недоліком виявився малий калібр (100 мм) артилерійських гармат.

Узбережжя охороняли менші судна. До Першої світової війни було закінчено будівництво серії перших 850-тонних контрторпедоносців типу "Татра" У 1911 р. на озброєння було передано 6 таких кораблів. Кораблі типу "Гусар" на початку війни виявилися дуже застарілими. Протягом 1909–1911 р. було збудовано серію малих торпедоносців, двигуни яких працювали на нафті. Їх в основному застосовували з розвідницькою і патрульною метою. Всі торпедоносці, незалежно від часу їх будівництва, характеризувалися невеликою дистанцією плавання, що унеможливило їх використання поза Адріатичним морем.

Найостаннішим здобутком військово-морського флоту Австро-Угорщини стала флотилія підводних човнів. Проте назагал вона виявилася найслабшою ланкою флоту. Напередодні війни було на озброєнні шість таких човнів, а сьомий вступив до ладу вже наприкінці 1914 р. Керівництво флоту трактувало підводні човни як експериментальну зброю. Це саме стосувалося морської авіації. Натомість австро-угорський флот був добре підготовлений до війни мінами, що стало наслідком військової доктрини. Дуже добре функціонував радіозв'язок. Система кодів, яка використовувалася на флоті, належала до найкращих у світі.

Так у загальних рисах виглядала морська політика Австро-Угорщини. Її особливістю було те, що модернізація флоту проводилася в умовах недостатнього фінансування з боку держави. Для того, щоб знайти необхідні кошти, треба було збільшити податки або урізати кредити, призначені для сухопутного війська. Сильний флот зміг би загрожувати англійським колоніям і берегам Франції, а також Росії.

Таблиця 1.

Перелік кораблів, які були на озброєнні австро-угорського флоту напередодні Першої світової війни

Назва корабля	Роки будівництва	Тоннажність	Вартість (в кронах)	Загальна вартість (в кронах)
Броненосці				
Ерцгерцог Карл	1902–1905	10 600	26 718 201	422 132 552
Ерцгерцог Фрідріх	1902–1907	10 600	26 622 261	
Ерцгерцог Фердинанд Макс	1904–1907	10 600	26 394 768	
Ерцгерцог Франц Фердинанд	1907–1910	14 500	42 219 583	
Радецький	1907–1910	14 500	42 200 000	
Зрінї	1907–1911	14 500	42 200 000	
Вірібус Унітіс	1911–1912	20 000	60 600 000	
Тегетгофф	1911–1913	20 000	60 600 000	
Принц Євгеній	1911–1914	20 000	60 600 000	
Святий Іштван	1911–1915	20 000	60 600 000	
Броньовані крейсери				
Святий Георгій	1900–1905	4 300	18 077 945	18 077 945
Швидкі крейсери				
Адмірал Шпаун	1907–1910	3 500	10 400 000	41 600 000
Шайда	1911–1913	3 500	10 400 000	
Гельголанд	1911–1913	3 500	10 400 000	

Новара	1911–1914	3 500	10 400 000	
Контрторпедоносці				
Гусар	1904–1905	400	1 558 136	37 957 627
Улан	1905–1906	400	1 568 987	
Штрайтер	1905–1906	400	1 568 521	
Відфанд	1905–1906	400	1 568 879	
Шарфшутце	1905–1907	400	1 568 840	
Ускок	1905–1907	400	1 569 102	
Турул	1907–1908	400	1 555 594	
Пандур	1907–1908	400	1 555 594	
Шікос	1907–1909	400	1 515 994	
Ріска	1907–1909	400	1 515 994	
Велебіт	1907–1909	400	1 515 993	
Дінара	1907–1909	400	1 515 993	
Татра	1911–1913	850	3 000 000	
Балатон	1911–1913	850	3 000 000	
Шепель	1911–1913	850	3 000 000	
Ліка	1911–1914	850	3 000 000	
Оріон	1911–1914	850	3 000 000	
Тріглав	1911–1914	850	3 000 000	
Варашдінер	1912–1914	380	1 500 000	
Торпедоносці				
50 Е	1904–1905	200	722 106	44 041 184
51 Т-63 Т	1905–1907	200	9 369 758	
64 Ф-73 Ф	1907–1909	200	7 049 320	
74 Т-81 Т	1912–1914	250	8 000 000	
82 Ф-97 Ф	1913–1914	250	15 900 000	
98 М-100 М	1913–1915	250	3 000 000	
Підводні човни				
У 1 – У 2	1907–1909	230–270	2 430 000	12 960 000
У 3 – У 4	1907–1909	240–300	2 830 000	
У 5 – У 6	1908–1910	238–273	2 700 000	
У 7	1909–1914	240–273	5 000 000	
Патрульні катери				
Б	1905	36		1 386 375
С, Д	1908–1909	39	1 386 375	

Е, Ф, Г, Х	1907–1910	15		
Річкові монітори				
Інн, Еннс	1913–1914	520	5 200 000	5 200 000
Інші				
10 ремонтних кораблів	1908–1910	47	1 000 000	1 000 000
Рятувальний корабель "Геркулес"	1909–1910	1 500	1 234 462	10 694 462
Міноносець "Хамелеон"	1912–1913	1 000	2 560 000	
Два вуглевози	1913–1914	12 000	7 000 000	

Таблиця 2.

Порівняння кількості і потужності корабельної артилерії

Калібр в мм	305	274	240	194	164	150	138	120	100
Австро-Угорщина (кількість гармат)	48	–	61	43	–	110	–	24	94
Франція (кількість гармат)	112	4	72	78	126	–	126	–	28

Список використаних джерел

1. Wandruszka A., Urbanitsch P. Die bewaffnete Macht. – Wien, 1987; Czonkareti R. Marynarka wojenna Austro-Węgiel w I wojnie światowej 1914–1918. – Kraków, 2004.
2. Czonkareti R. Marynarka wojenna Austro-Węgiel. – S.7, 27–28.
3. Wandruszka A., Urbanitsch P. Die bewaffnete Macht.
4. Sokol H.H. Des Kaisers Seemacht. 1848–1914. Wien, 2002. – S. 79.
5. Czonkareti R. Marynarka wojenna Austro-Węgiel. – S. 47–49.
6. Sokol H.H. Des Kaisers Seemacht. 1848–1914. – S. 119.
7. Sokol H.H. Des Kaisers Seemacht. 1848–1914. – S. 124.
8. Підготовлено на основі матеріалів, поміщених у книзі: Czonkareti R. Marynarka wojenna Austro-Węgiel w I wojnie światowej 1914–1918. – Kraków, 2004.
9. Там само.

Andriy Lozinskyy

ORGANIZATION OF AVSTRO-UGORSCOGO FLEET

In the article legal framework is given to organization of avstro-ougorscogo navy, resulted quantitative personnel and high-quality description of top marine management. Considered also material and technical base of navy, given short description of naval ships, attention appeal on naval bases.

УДК 94 (5): [327 (47+57):327 (581)] "1919/1922"

Михайло Ширяєв

СЕРЕДНЯ АЗІЯ В РАДЯНСЬКО-АФГАНСЬКИХ ВІДНОСИНАХ У 1919–1922 РР.

Стаття присвячена дослідженню афгансько-радянських відносин в Середній Азії у 1919–1922 рр. За допомогою архівних документів автор розкриває маловідомі сторінки з історії афганської зовнішньої політики відносно Радянської Середньої Азії у перші роки правління Аманулли-хана.

За останні роки політична ситуація навколо Афганістану неодноразово приковувала до себе неабияку увагу світового співтовариства. Особливу занепокоєність викликала експансіоністська зовнішня політика Ісламської держави Афганістан щодо суміжних країн регіону.

Цікаво, що намагання Афганістану у ХХ ст. грати роль регіонального лідера бере своє коріння з 1919 р., коли афганський емір Аманулла-хан (1919–1929), балансуючи в умовах англо-радянського протистояння на Середньому Сході, прагнув поширити власний вплив на деякі райони Радянської Середньої Азії. Незважаючи на те, що проблеми історії міжнародних відносин на Середньому Сході у 20-ті рр. ХХ ст. в цілому знайшли достатнє висвітлення як у радянській [1] та вітчизняній [2], так і в англійській історіографії [3], саме сторінка радянсько-афганських відносин в Середній Азії тактично обминалась через певні причини ідеологічного характеру. Разом з тим, проблемам зовнішньої політики Афганістану відносно Радянської Середньої Азії у 1919–1922 рр. приділялася недостатня увага. Серед небагатьох робіт, які безпосередньо торкались афгансько-російських взаємостосунків в Середній Азії можна виділити дослідження сучасних російських істориків В.С. Бойко та С.Б. Паніна [4]. Зважаючи на це, дана стаття покликана розкрити раніш малодосліджені сторінки радянсько-афганського суперництва у Середній Азії, на підставі введення до наукового обігу архівних документів.

Прихід до влади в Росії більшовиків та оголошення ними заклик до боротьби з англійським імперіалізмом у "Зверненні до усіх трудящих мусульман Росії та Сходу" від 20 листопада (3 грудня) 1917 р. не зустріло особливого ентузіазму з боку афганського еміра Хабібুলли-хана. Залишаючись вірним зобов'язанням перед Англією він не пішов на зближення з Радянською Росією не побажавши встановлювати з нею дипломатичні відносини. Однак одночасно з цим він і не погодився взяти участь у інтервенції Великої Британії до Середньої Азії, не надавши дозвіл англійцям перекинути свої сили через територію Афганістану, побоюючись, що таким чином вони зможуть повністю окупувати його державу. У відповідь на це Уайтхол не задовольнив прохання Хабібулли про допуск афганської делегації на Паризьку мирну конференцію.

У період з листопада 1917 до лютого 1919 р. у Афганістані посилилась внутрішньополітична боротьба за визначення зовнішньополітичного курсу. В оточенні Хабібулли все більше набувало впливу угруповання, яке бажало війни з Британією за підтримки Радянської Росії. Емір надалі продовжував дотримуватися позиції нейтралітету. На думку деяких радянських і англійських істориків така позиція коштувала афганському монарху життям.

Після вбивства 21 лютого 1919 р. еміра Афганістану Хабібулли-хана до влади у країні прийшов його син Аманулла-хан. Відразу ж зі вступом на престол він оголосив, що головною його метою є досягнення повної незалежності Афганістану та здійснення ряду реформ у внутрішньому житті держави.

Першою країною, що визнала незалежність та повний суверенітет Афганістану стала Російська Радянська Соціалістична Федеративна Республіка (РРСФР), яка вже 27 березня 1919 р. повідомила про це афганський уряд. У свою чергу у квітні до Москви ви-

рушило афганське посольство на чолі з генералом Мухамедом-Валі-ханом якому було доручено встановити дипломатичні відносини [5: 166]. З їх встановленням для Афганістану скінчилась майже сорокарічна зовнішньополітична ізоляція, яка була нав'язана йому Британією за умовами Гандамакської угоди 1880 р.

Однак Британія відмовилася визнати незалежність Афганістану та почала готуватись до війни. 3 травня 1919 р. між британськими та афганськими військами відбулись перші сутички, які поклали початок третьої англо-афганської війни. Незважаючи на те, що Москва знаходилась в дружніх стосунках з Кабулом вона далі декларативних заяв йти не поспішала і тому Афганістану прийшлося на одинці протистояти англо-індійській армії.

Зазнавши серйозної поразки біля фортеці Тал, англійці почали переговори про перемир'я, яке було встановлено 3 червня. У цей час до Кабулу вирушило радянське повноважне дипломатичне представництво на чолі з Миколою Захаровичем Бравіним.

У ході переговорів у Равальпінді (Індія) 8 серпня 1919 р. була підписана прелімінарна англо-афганська угода. Згідно з нею уряд Його Величності вимушений був де-факто визнати незалежність Афганістану [6: 209].

Але для Аманулли цього було замало. Тому не досягнувши очікуваних результатів у східній політиці, він спрямовує свої погляди на північ. Першим кроком на який він пішов, у перших числах вересня 1919 р., стало виголошення ним ультимативної заяви М.З. Бравіну. Її зміст так здивував останнього, що він вже 4 вересня 1919 р. передав його телеграмою до Москви. В ній містились наступні висловлювання Аманулли-хана: "Твердо вірячи у повну можливість об'єднання усіх азійських мусульман навколо Афганістану, я вважаю, що Радянська Росія заради укріплення моїх сил для майбутньої боротьби з Англією легко могла би поступитися мені тільки під протекторат Закаспійську область, Хиву, Бухару та Фергану (*Території мешкання туркменських племен та колишніх Бухарського емірату, Хівинського та Кокандського ханств – М.Ш.*). Для нашої спільної користі ви повинні були би негайно передати мені Кушкінську бездротову телеграфну станцію для доставки до Кабулу." [7: 147]. Фактично така заява стала оголошенням територіальних претензій до Радянської Росії. Проте ця обставина не завадила Аманулли дати дозвіл на відкриття 28 вересня 1919 р. російських консульств у трьох афганських містах: Гераті, Меймені та Мазарі-Шарифі. [7: 153].

14 квітня 1920 р. за пропозицією афганського уряду, відкрилась конференція у Майсурі (Індія) для вироблення остаточного договору про постійні дипломатичні зносини Англії та Афганістану. Британську делегацію очолював Генрі Доббс, секретар з зовнішніх справ уряду Індії, афганську – міністр закордонних справ Махмуд-Тарзі. На переговорах англійська делегація переслідувала три головних цілі. По-перше, отримати гарантії припинення підтримки, яку надавав уряд Аманулли-хана афганським племенам Північно-західної прикордонної провінції. По-друге, домогтись припинення радянсько-афганських дипломатичних відносин. По-третє, вимагати від уряду заборони діяльності у Кабулі емігрантського індійського Тимчасового уряду. В свою чергу афганська сторона намагалась забезпечити інтереси племен незалежної смуги та схилити Англію піти на пом'якшення Севрського мирного договору 1920 р. для Туреччини. Остання вимога мала на меті підняття авторитету Аманулли-хана на міжнародній арені [8: 172].

По закінченню конференції 20 серпня 1920 р. бажаних результатів не отримала жодна зі сторін.

Однак радянська агресія проти Бухарського емірату у серпні-вересні 1920 р. підштовхнула афганський уряд задовольнити деякі вимоги англійців та на певний час зайняти відкриту антирадянську зовнішньополітичну позицію. Сталось те, про що попереджував наркомат зовнішніх справ РРСФР у серпні 1920 р., Я.З. Суріц, який змінив М.З. Бравіна на посаді радянського посла в Афганістані. Він писав: "Припускаю, що Ваші надії на Афганістан надмірно оптимістичні. Надто багато кровних інтересів пов'язано у Афганістану з існуванням теперішньої Бухари. Остання є і буфером й карантинном і єдиним фінансовим джерелом". Стосовно позиції Аманулли до радянсько-бухарської війни Суріц прогнозував "... що першим наслідком буде більш ніж тісне співробітництво з Англією" [9: 19].

Ці перестороги знайшли своє підтвердження в першу чергу в тому, що під час вторгнення російських військ до емірату на боці Бухарської держави воювало чимало афганських кадрових військових, причому артилерійськими операціями керував афганський посол в Бухарі Абурукур-хан [10: 17]. Вже наприкінці 1920 р. Аманулла робить реверанс у бік Британії, істотно зменшуючи необмежену підтримку пуштунських племен у їх боротьбі проти англійців на північному заході Індії та висилає з країни усіх членів антибританського індійського Тимчасового уряду.

7 січня 1921 р. до Кабула прибула англійська місія на чолі з Г. Доббсом. Він обіцяв переглянути Равальпіндський договір 1919 р. та надати серйозну матеріальну допомогу. Від Афганістану ж вимагалось дотримання з Росією лише торговельних відносин та повної відмови від протегування прикордонним племенам. Емір відхилив ці пропозиції як неприйнятні, що привело до зриву переговорів [10: 176].

Дотримуючись політики балансування між Москвою та Лондоном, емір прагнув, використовуючи англо-радянські протиріччя на Середньому Сході, досягти якомога більшої незалежності Афганістану як у внутрішній, так і в зовнішній політиці. Насамперед цими мотивами і було продиктоване прагнення до укладання договорів про дружбу з Радянською Росією, а потім з Британською імперією.

28 лютого 1921 р. у Москві був підписаний дружній радянсько-афганський договір. За його умовами більшовицький уряд давав згоду "на вільне та безмитне транспортування через свою територію всілякого роду вантажів, закуплених Афганістаном" та надання "грошової та іншої матеріальної допомоги". Емір Аманулла погодився визнати статус-кво, який склався на той момент у Середній Азії. Обидві сторони брали на себе зобов'язання "не вступати з третьою державою у військову та політичну угоду, яка б нанесла збиток однієї з сторін, які домовляються" [11: 28–30]. Однак це не стало на заваді для Амануллі, який після остаточного розгрому бухарських військ у березні 1921 р. люб'язно надав політичний притулок бухарському еміру Сеїду Алім-хану. Під час прибуття останнього на афганську територію йому була влаштована урочиста зустріч правителем провінції Катаган Мухамадом Акбар-ханом. Через місяць Алім-хан отримав листа від Амануллі, в якому той запрошував його відвідати Кабул. По приїзду до афганської столиці колишньому голові Бухарського емірату був подарований палац "Калаї-Фату" неподалік від Кабулу та надане щомісячне грошове утримання, за рахунок афганського уряду [12: 50].

Склалась доволі парадоксальна ситуація, з одного боку Аманулла дотримувався умов договору лише на папері, а з іншого його ратифікація афганським урядом примушувала британців охочіше йти йому на поступки.

22 листопада 1921 р. у Кабулі був укладений англо-афганський мирний договір, за яким Англія визнавала незалежність Афганістану та встановлювала з ним дипломатичні відносини. І хоча англійська делегація не змогла добитися обмежень радянсько-афганських стосунків, але примусила уряд Амануллі, не допустити відкриття радянських консульств у Газні та Кандагарі (з шести запланованих), передбачених радянсько-афганським договором 1921 р. Натомість Афганістан здобув у Об'єднаного Королівства права транзиту зброї та військового спорядження через Індію. В цілому ж укладання англо-афганського договору 1921 р. стало істотною поступкою з боку англійського уряду.

Великий вплив на укладання угоди з англійським урядом справило також підписання договорів з мусульманськими країнами: від 1 березня 1921 р. з Туреччиною та від 22 червня 1921 р. з Іраном.

На початку 1922 р. очолювана Махмудом-Тарзі англофільська група представників вищої афганської адміністрації, зі згоди еміра Амануллі почала активно допомагати басмацькому руху Східної Бухари (*Сьогодні Нагорно-Бадахшанська автономна область Таджикиської республіки – М.Ш.*). Деякі повстанські ватажки на чолі з курбаши (воєначальником) Курширматом почали навіть присягати на вірність афганському емірові.

З кінця березня 1922 р. афганський уряд став активно допомагати загонам колишнього військового міністра Османської імперії Енвера-паши, якого Алім-хан призначив "командувачем емірської армії". За агентурними даними розвідувального відділу Турке-

станського фронту протягом березня-травня 1922 р. "... повстанці Східної Бухари безперервно отримують невеликими партіями зброю та патрони з Афганістану. За станом на травень 1922 р. у особистій охороні Енвера перебувало 180 афганських добровольців. У тому ж місяці до Енвера-паші прибула офіційна афганська місія на чолі з полковником Джарнейлем з трьома гарматами [13: 19].

Така всестороння підтримка афганською владою басмацького руху примусила Радянський уряд на деякий час припинити виконання радянсько-афганського договору 1921 р. Ця міра істотно вплинула на Аманулла і він у переломний момент боротьби басмацьких загонів проти Бухарської групи радянських військ припинив їм допомогу. На наш погляд, саме ця обставина стала однією з головних причин поразки повстання під керівництвом Енвера-паші у 1922 р.

Зрештою наприкінці літа 1922 р. з придушенням головних осередків повстання, стосунки між Афганістаном та Радянською Росією поступово почали покращуватись.

25 липня 1922 р. афганський емір випустив відозву до населення прикордонної смуги зі Східною Бухарою, у якій закликав до миру та відмови у підтримці антирадянських сил. 12 серпня відбулась зустріч між Аманулой-ханом та повноважним представником РРСФР у Афганістані Ф. Раскольниковим, під час якого емір запевнив посла у своєму дружньому ставленні до Радянської Росії. Через декілька днів на урочистому святкуванні триріччя афганської незалежності емір демонстративно виказав власну прихильність представнику РРСФР, при цьому не менш демонстративно ігноруючи англійського посла [14: 66]. Одночасно афганський міністр закордонних справ запропонував скоріше приступити до переговорів про радянсько-афганський торговельний договір. Через такий поворот у зовнішній політиці Афганістану радянське керівництво вирішило відновити виконання договору 1921 р.

Таким чином, радянсько-афганські відносини в Середній Азії у 1919–1922 рр. мали досить суперечливий характер, а сам регіон займав важливе стратегічне значення у зовнішній політиці обох держав. Радянська Росія намагалась використовувати Афганістан, як важіль впливу на Велику Британію та плацдарм для поширення "світової соціалістичної революції" на Британську Індію. Прагнення ж Афганістану стати регіональним лідером, використовуючи англо-радянське протистояння, не були настільки авантюристичними, як прийнято їх вважати у радянській та зарубіжній історіографії [1–4]. По-перше, у діях Афганістану на середньоазійському напрямку простежувалась певна послідовність у відстоюванні національних інтересів. По-друге, частина теренів на півдні Середньої Азії розглядалась ним, як запорука політичної та економічної безпеки держави, через що надання допомоги повстанському басмацькому рухові протягом 1919–1922 рр. ставало цілком обґрунтованим. Однак з поразкою у серпні 1922 р. повстання під керівництвом Енвера-паші Аманулла погодився на визнання Середньої Азії частиною РРСФР.

Список використаних джерел

1. Бабаходжаев А. Х. Провал английской антисоветской политики в Средней Азии и на Среднем Востоке в период признания советского государства де-факто и де-юре (1921–1924). – М.: Восточная литература, 1962; Коргун В.Г. Афганистан в 20–30-е годы XX в. страницы политической истории. – М.: Наука, 1979. Теплинский Л.Б. История советско-афганских отношений, 1919–1987. – М., 1988; Урманова Р.К. Реформы Амануллы-хана и происки английских империалистов в Афганистане в 1919–1925 гг. Дисс. к.и.н. – М., 1958; Хейфец А.Н. Советская Россия и сопредельные страны Востока в годы гражданской войны (1918–1920). – М.: Наука, 1964. 2. Величко Л. Афганістан у боротьбі за визволення. – Харків: Пролетарій, 1929; Ксьондзик Н. М. Огляд архівних матеріалів по темі: "Україна в історичних зв'язках з країнами Середнього Сходу – Іраном та Афганістаном (20–30-ті роки) // Східний Світ. – 1993. – № 1. – С. 44–47; Майдан І.Г. Вклад УССР в развитие сотрудничества между Советским Союзом и Афганистаном / Афганистан. Экономика. Политика. История. М.: 1984. – С. 191–198; Ратич М.О. Радянсько-афганські відносини за 30 років 1917–1947. Львівський держ. ун-т ім. І Франка. Доповіді. Повідомлення. Вип. 2. Історичний. – Львів, 1949. – С. 50–54; Хакимова А.Р. Советско-британское проти-

востояние в Афганистане в 20-е годы 20 века. // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. – 1999. – № 9 (19). – С. 43–49. 3. Adamec L. Afghanistan 1900–1923. A diplomatic history. – Berkeley–Los-Angeles, 1967; Becker S. Russia's Protectorates in Central Asia: Bokhara and Khiva, 1865–1924. – Cambridge, 1968; Fraser-Tytler W.K. Afghanistan: A Study of political Development in Central and Southern Asia – Oxford, 1953; Hopkirk P. Setting the East Ablaze. Lenin's dream of an Empire in Asia. – Oxford University Press, 1986; Kapur H. Soviet Russia and Asia, 1917–1927. – Geneva, 1966. 4. Бойко В.С. Внешнеполитический курс Аманулла-хана в Афганистане в начале 1920-х годов: среднеазиатское направление. // Востоковедные исследования на Алтае. – 2004. – Выпуск № 4. – С. 108–114; Панин С.Б. Советско-афганские отношения 1919–1929. Дисс. д. и. н. – М., 1998. 5. Теплинский Л.Б. Советско-афганские отношения 1919–1960. М.: Наука, 1960. 6. Великий Октябрь и народы Востока /Редактор А.А. Губер. М.: Восточная литература, 1957. 7. Російський державний військовий архів (далі – РДВА), Ф.125 “Управление Закаспийского фронта Туркестанской республики”. – Оп. 2. – Спр. 5. 8. Урманова Р. К. Реформы Амануллы-хана и происки английских империалистов в Афганистане в 1919–1925 гг. Дисс. к. и. н. – М., 1958. 9. Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ). – Ф. 670. “Сокольников Григорий Яковлевич (1888–1939)”. Оп.1. – Спр. 51. 10. РДАСПІ, Ф. 670. – Оп. 1. – Спр. 52. 11. Советско-афганские отношения 1919–1969 гг. / Документы и материалы. /Ред. В.М. Виноградов и др. – М.: Политиздат, 1971. 12. Алимхан С. История бедствий испытанных бухарским народом. Послесловие М. Хасанова, В. Германова, К. Шадиева // Звезда Востока. – 1991. – № 4. – С. 44–62. 13. РДВА. – Ф. 272. “Штаб Бухарской группы войск Туркестанского фронта”. – Оп. 2. – Спр. 55. 14. Международная политика РСФСР в 1922 г. Отчет Народного комиссариата по иностранным делам. – М., 1923.

Mykhaylo Shyruayev

MIDDLE ASIA IN SOVIET-AFGHAN RELATIONS IN 1919–1922

This article discovers the afghan-soviet relations in Central Asia in 1919–1922. Drawing upon archive documents the author research unknown pages of Afghan foreign policy towards Soviet Central Asia in the first years of Amanulla-khan's reign.

УДК 94 (477)

Леся Алексієвець

РОЛЬ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ФАКТОРІВ У СТАНОВЛЕННІ Й РОЗВИТКУ ПОЛЬСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ 1918–1926 РР.

У статті на основі вітчизняних і зарубіжних джерел проаналізовано головні напрями соціально-економічного розвитку Польщі у 1918–1926 рр., показано його вплив на національно-політичні процеси.

При розгляді нововідродженої польської специфіки кризь призму розбудови національної державності, нагальним є звернення до проблем, пов'язаних з соціальним і еконо-

мічним становищем держави, розвитком гуманітарно-культурної та етнічної політики суспільства як нерозривних сфер життєдіяльності соціуму. Політична трансформація державності не може бути успішною, якщо ці царини суспільно-політичного життя залишаються беззмінними, – такими, як були за минулих режимів у трьох зонах окупації, вони гальмуватимуть національно-державне відродження і, власне, сам державотворчий поступ. Трансформаційні процеси у відновленій Польщі були спрямовані на відродження й творення модерних державних інституцій у другу незалежність і покликані забезпечити якісно новий розвиток усіх її сфер.

Аналіз нововідродженої специфіки польського суспільства після Першої світової війни, на нашу думку, варто розпочати з соціально-економічної матриці, яка, в час відновлення незалежності Польської держави, найвідчутніше впливала на інші сфери життєдіяльності та формування політичних інститутів на етапі її постання. Перші трансформаційні роки міжвоєнної доби показують, що цей період для держави і суспільства був надто важливим і складним у плані їх виживання і подальшого існування. Звернення до соціально-економічної основи реалій післявоєнної Польщі підтверджує цей висновок. Польська держава розпочинала своє незалежне існування в 1918 р. в умовах: по-перше, великої розрухи і значних матеріальних та людських втрат; по-друге, глибокої кризи польської економіки й низького матеріального добробуту населення; по-третє, наявних соціально-економічних диспропорцій між окремими областями країни, які мали не тільки економічний, а й глибокий політичний зміст – консолідації суспільно-політичного життя, виступали важливим національним чинником, що становив добрий фундамент для Другого польсько-державного відродження; по-четверте, існування гострих суспільно-політичних і національних конфліктів, що стало причиною внутрішньої слабкості й залежності Польщі від західних держав і, відповідно, позначалося на її соціально-економічному розвитку й польській внутрішній та зовнішній політиці. Становище ускладнювалося також відсутністю кваліфікованих кадрів, інвестицій тощо. Усі зазначені труднощі об'єктивного характеру істотно поглиблювала слабкість держави, у 1919–1926 рр. виявилися всі "конструктивні" вади молодого польського парламентаризму. Названі фактори посилювали напруженість у суспільстві й загострення соціальних протиріч, уповільнювали національно-політичні процеси відродження та дальшого розвитку польської економіки і створення духовних основ суспільства в нових умовах. Варто зазначити, що у своїй сукупності вищезазначені чинники становили суть і зміст двох суперечливих, але взаємопов'язаних соціально-політичних явищ: післявоєнної економічної розрухи у поєднанні з важким минулим спадком, занепаду промисловості та сільського господарства, наростання соціальних суперечностей й політичної нестабільності, які дедалі більше гальмували розвиток польського суспільства, з одного боку, і зародження, становлення та формування в межах новопосталої Польської держави нових соціально-економічних відносин – з іншого.

Перш ніж перейти до характеристики створення економічного базису нововідродженої Польщі, доцільним, на наш погляд, є аналіз стартових умов розв'язання соціально-економічних завдань, які справляли значний вплив на трансформаційні процеси в усіх сферах суспільно-політичного життя польського суспільства міжвоєнного часу. Як згадувалося вище, Друга Річ Посполита започатковувала своє суверенне і незалежне існування як країна розорена, внаслідок воєнних дій та економічної політики держав-анексантив. Перебування польських земель у трьох окремих державних об'єднаннях, які понад століття функціонували в контексті різних економічних систем, призвело до політичної та економічної кризи, яку поглибила Перша світова війна. Соціально-економічне становище країни було дуже тяжким і характеризувалося значними диспропорціями в рівні окремих її регіонів. Війна спричинила величезні матеріальні втрати, оскільки воєнні дії охопили Королівство Польське, майже всю Галичину [1:108]. Промислова продукція у 1919 р. становила лише 30 % від рівня 1913 р., а в деяких її галузях скорочення виробництва набуло катастрофічного рівня [2:408]. Так, металургія ледве досягла 10–12 % довоєнного рівня. Текстильна промисловість випускала 39 % продукції 1914 р., шерстяна – 20–27 %. Польсько-радянська війна 1920 р. ще більше загострила економічну кризу в країні. Економіка після війни повністю розладналася. У більшості галузей виробництва

панував застій. Промисловість не мала сировини, вугілля та оборотних капіталів, сільське господарство – інвентарю, машин і добрив. Багато підприємств було закрито. Транспортери мали лише 50 % необхідної кількості парово-вагонного парку, до того ж значна частина рухомого складу перебувала в ремонті або була зайнята військовим відомством. Не менш вражаючими були втрати для польського сільського господарства. У 1918 р. збір зернових у трьох польських дільницях скоротився в середньому до 40 %, зокрема, збір пшениці становив 40 % довоєнної кількості, жита – 38 %, а картоплі – до 67 % передвоєнного рівня [3:137]. За продуктивністю сільського господарства, незважаючи на достатньо сприятливі кліматичні й ґрунтові умови, Польща перебувала на одному з останніх місць у Європі [2:408]. Зовнішня торгівля занепала. У країні процвітала спекуляція.

Матеріальні умови життя поляків погіршилися, зросло безробіття, яке не опускалося нижче 20 %, а в окремі роки досягало приблизно половини загальної кількості робітників. На дрібних підприємствах, де працювало до 15 осіб, їх було зайнято в три рази більше, ніж на великих і середніх. За життєвим рівнем польські робітники перебували на одному з останніх місць у Європі. Більшість мали низький професійний і культурний рівень. За офіційними даними, серед населення віком від 20 до 60 років було до 35 % неграмотних [4:264]. Ширилися голод та епідемії. У Польщі знову почалася еміграція. Чимало сільськогосподарських і промислових робітників у пошуках засобів до існування виїжджали за кордон: тільки в 1921 р. з країни емігрували 100 тис. осіб, а за три післявоєнні роки – понад 300 тис. [1:108].

На територіях, що увійшли до складу Другої Речі Посполитої, існували значні розмежування в соціальному складі та політично-правовій системі. Соціально-політичну консолідацію робітництва Польщі певною мірою затримували як відмінності у досвіді, глибині й масштабах соціальної боротьби, так і політика взаємного протиставлення національних та релігійних груп населення, які підтримували заможні верстви.

У кордонах відродженої Речі Посполитої об'єдналися території, які, уже зазначалося, протягом тривалого часу входили до різних державних утворень, що ще більше утруднювало післявоєнний розвиток. Їх різнобічна інтеграція та створення єдиного господарського механізму стали першорядними завданнями керівництва країни. Процес інтеграції польського суспільства ускладнювався наявністю інонаціональних територій, а також історично складною регіональною специфікою. Адже треба було не просто об'єднати економіку окремих частин, а й радикально перебудувати її відповідно до нових потреб держави, поступово усунути економічні диспропорції, що були характерні для різних її регіонів. Вкрай гостро поставала необхідність створення внутрішнього та завоювання зовнішніх ринків.

Землі, які увійшли до складу відновленої Польщі, різнилися за рівнем економічного розвитку. Найрозвинутішими в економічному відношенні були західні терени країни, де проживали, переважно, поляки, а в Помор'ї та Сілезії частково німці. У цьому регіоні була густа мережа залізничних і шосейних доріг, які вели, проте, на захід – до центральних областей Німеччини. Там успішно розвивалися промисловість, сільське господарство і торгівля. Центральні райони Польщі відрізнялися великою диференціацією, поряд з такими сучасними містами як Варшава чи Краків, тут були значні території бідності й відсталості. Зосереджувалися текстильні та машинобудівні підприємства. У найгіршому стані перебували східні окраїни держави, це пояснювалося тим, що вони раніше від інших опинилися у складі царської Росії. Тут, за рідкісними випадками, майже не існувало промисловості, а сільське господарство перебувало на низькому рівні. Цю частину держави називали "Польщею Б", на противагу розвиненішій "Польщі А", кордоном між якими умовно була р. Вісла. У східних землях проживали в основному слов'янські національні меншини та євреї, яких можна було зустріти на території всієї Польщі, як у маленьких містечках, так і у великих містах країни – Варшаві, Лодзі, Кракові, Львові та Вільно.

Одним з істотних чинників, що ускладнювали вирівнювання чи принаймні згладжування глибоких розрізень в інфраструктурі промисловості країни, і водночас додатково яскраво їх ілюстрували, був рівень комунікацій західної і східної частин Польщі. Якщо в західних воєводствах на порозі другої незалежності на 100 кв. км припадало 25,1 км до-

ріг з твердим покриттям, у східних їх було лиш ледь 2 км на 100 кв. км. Не краще виглядала ситуація з залізницями. Для прикладу, у колишній прусській дільниці довжина залізничної колії на 100 кв. км складала 11,2 км, австрійській – 5,6 км, російській – не повністю 3,5 км, на східних "кресах" трохи більше 2,5 км [5:122].

За таких великих відмінностей у рівнях розвитку окремих районів Другої Речі Посполитої завдання інтеграції країни й усунення економічних диспропорцій між окремими областями мали не тільки економічний, а й глибокий політичний зміст щодо консолідації суспільно-політичного життя та становлення національної державності. Інтеграційні процеси у польському суспільстві ускладнювалися наявністю національних меншин, неврахуванням їх прав. Проводячи політику загарбання українських і білоруських земель, правлячі кола Польщі фактично відмовилися від боротьби за споконвічні польські землі на заході й півночі. Включення до складу Другої Речі Посполитої території Західної України і Західної Білорусі стало причиною нових гострих суспільних і національних конфліктів, послаблення держави й розв'язання нагальних соціально-економічних завдань, що негативно позначалося на національно-політичних процесах в цей час.

До того ж, закінчення польсько-радянської війни і прийняття основного закону країни в 1921 р. призвели до спаду патріотичних і частково націоналістичних пристрастей. Ухвалення конституції викликало у багатьох польських громадян ефемерні надії на майбутнє. Однак поляки поступово переконувались, що збереження найважливіших для них статей недостатньо нею гарантовано. Використовуючи нестримну інфляцію, безперервний спад курсу польської марки, правлячі кола країни основну вагу відбудови зруйнованого господарства складали на населення. Процесу нормалізації економічного стану Польщі перешкоджало й те, що, незважаючи на постійні дефіцити державного бюджету, тільки на прямі воєнні потреби виділяли 42 % державних коштів. Розбудова Війська Польського була потрібна Ю. Пілсудському і його оточенню для здійснення ідеї "об'єднання польських земель", під якими найчастіше розуміли землі колишньої Речі Посполитої.

Соціально-політичні й культурні труднощі післявоєнного часу створювали серйозні проблеми в суспільно-політичному житті Польщі, зумовлювали глибокі суперечності у польському соціумі в час здобуття незалежності. Економічна нестабільність і невирішеність багатьох соціальних питань викликали посилення незадоволення з боку населення й наростання страйкової боротьби. Якщо у 1921 р. в країні, за офіційними даними, відбулося 720 страйків, у яких взяли участь 473 тис. робітників, то в 1922 р. – 900, за участю уже 697 тис. осіб [6:425]. Виступали і селяни, котрі добивалися здійснення обіцяної польськими властями реформи. За даними перепису 1921 р. майже 1/3 сільського населення становили безземельні. Заледве не половина всієї землі (45 %) належала великим землевласникам. У селі зберігалися ще феодальні форми визиску селян, особливо поширені в білоруських і українських областях. Злидні та зубожіння породжували незадоволення та масові заворушення серед них, особливо на території Західної України і Західної Білорусі. Тут боротьба за соціальні вимоги перепліталася з національно-визвольною. Гострою проблемою відродженої Польської держави було національне питання. Порушуючи умови Ризького мирного договору, правлячі кола Польщі закривали білоруські й українські школи, полонізували установи, відбирали у православного населення церкви, насаджували польських колоністів, так званих "осадників", відмовилися від сеймового закону 1922 р. про воєводське самоврядування [7:689–693], продовжували обмеження прав національних меншин. Білоруські й українські селяни чинили стихійний та організований опір, нападаючи на поміщиків, поліцію й чиновників, підпалювали поміщицькі садиби та офіційні установи, знищували засоби зв'язку і т.д., а в деяких місцях діяли партизанські загони. Усе це створювало гострі проблеми в соціально-політичному житті Польщі й посилювало національний рух меншин. Увесь же багаж економічного, суспільного, культурного відставання села, спричиненого фільварково-панщинною системою, що зберігалася тут тривалий час, а також поділами, суттєво вимальовував обличчя Другої Речі Посполитої, гальмуючи модернізаційні процеси та демократизацію політичного життя.

У післявоєнній Польщі продовжувала посилюватись фінансова криза. Польський уряд прагнув досягти бюджетної рівноваги з допомогою збільшення податків, іноземних позик і продажу природних багатств країни, зокрема лісу. Однак всі ці заходи не могли пом'якшити скруту. Наростання фінансово-економічної кризи в Німеччині, з якою Польща була зв'язана половиною своєї зовнішньої торгівлі, справляло значний вплив на країну. В червні 1923 р. американський долар коштував 100 тис. польських марок, а у жовтні – вже півтора мільйона, в грудні – шість мільйонів [8:466]. До того ж, надання дешевих інвестиційних кредитів привело до певного пожвавлення економіки, але разом з тим відбулося на тому, що підприємці не повертали позики, які отримали, внаслідок чого уряд змушений був постійно знецінювати гроші, а отже, зростала інфляція. Через це у середині 1923 р. неухильно, день у день, підвищували ціни на основні товари, а уряд без перепочинку друкував так звані порожні гроші. Економіка країни перебувала у стані глибокої гіперінфляції, тобто різкого спаду вартості грошей. У цей період грошовою одиницею держави була польська марка, введена у 1920 р. замість платіжних засобів державучасниць поділів. Такий тяжкий економічний стан Польської держави різко призвів до дальшого поглиблення кризи, зростання безробіття, а відтак – загострення соціальних суперечностей і, відповідно, викликав хвилю економічних страйків, які охопили країну, перш за все, її великі промислові центри. Восени 1923 р. робітничий рух досягнув свого найвищого рівня. 5 листопада 1923 р. почався загальний страйк у всій країні. "Краківські події" були, по-суті, нагадуванням "значимості економічних проблем у сучасній державі" [9:259]. Перед урядом Другої Речі Посполитої постали настійні завдання виведення країни з економічного і соціально-політичного розладу, що швидко прогресував. У таких складних внутрішніх і зовнішніх умовах відроджена Польща вступала у свій новий етап Другої незалежності. Відновлена держава повинна була відбудувати зруйновані промисловість і сільське господарство, створити ємний внутрішній та завоювати нові зовнішні ринки, ліквідувати фінансовий хаос і припинити інфляцію, надати роботу сотням тисяч безробітних, а також забезпечити населення продуктами харчування. При реалізації цих невідкладних надзвичайних завдань виникали додаткові труднощі, пов'язані з відсутністю досвідчених кадрів, фахівців, коштів, чіткої програми формування і діяльності державних інститутів у контексті національно-державного відродження.

Соціально-економічний розвиток у Польщі усієї міжвоєнної доби характерний злетами і спадами, що відповідали розвитку суспільно-політичної ситуації у країні й в цілому у світі. В час існування Другої Речі Посполитої можна умовно виокремити кілька періодів, упродовж яких основні завдання польського суспільства змінювалися, залежно від внутрішніх та зовнішніх обставин, і відповідно, іншими були методи їх вирішення. Загалом, протягом 20-літнього міжвоєнного періоду в історії Польщі вчені виділяють два основних цикли, враховуючи внутрішню і світову кон'юнктуру – 1922–1929 і 1930–1939 рр. Обидва вони різнилися економічними характеристиками і діями уряду країни. При цьому, найсприятливішими періодами в економіці міжвоєнної Польщі були 1921–1922, 1927–1928 і 1936–1938 рр. [10:253]. Занепад же 1929–1933 рр. охопив всі галузі промисловості, характеризувався довготривалим застоєм, депресією і був віддзеркаленням загальносвітової економічної кризи.

Враховуючи, що післявоєнна Польща, яка включала до свого складу поряд з індустриально розвинутими областями вкрай відсталі українсько-білоруські землі, була аграрною країною, а 60 % її населення займалося сільським господарством, саме селянство могло і повинно було стати основним споживачем промислових товарів. У зв'язку з цим аграрне питання набуло особливої ваги. Воно мало не тільки політичне значення, а й глибинний загальнодержавний зміст. Від ліквідації великого поміщицького землеволодіння залежав успішний розвиток товарних відносин на селі й економіки в цілому. "На чолі суспільних реформ, – виголошував В. Вітос 22 лютого 1919 р. у Законодавчому сеймі, – висуваємо необхідність швидкого і ґрунтовного проведення аграрної реформи, яка повинна дати землю тим, хто на ній працює. Реформу розуміємо не лише як велике соціально-економічне завдання, а як велику державну і національну проблему..." [11:129].

Аграрне питання в незалежній Польщі розв'язували довго і складно. Сільське господарство повсталі Польської держави перебувало у глибокій кризі. Внаслідок воєнних дій на польських землях і загарбницької економічної політики Росії, Німеччини та Австро-Угорщини села країни, сільськогосподарське виробництво, як уже зазначалося, було доведено до суцільного розорення. За продуктивністю сільського господарства Польща перебувала у числі найвідсталіших європейських держав. Малоземельним і безземельним селянам доводилось особливо важко. В 1921 р. 1012,4 тис. карликових господарств володіли лише 2,8 % загальної площі, 1138,5 тис. малоземельних господарств охоплювали 11,2 %, а 861,1 тис. середньоземельних господарств – 17,3 %. Великі власники мали близько 31 тис. господарств, які вмщували 18241,6 тис. га, що наближалось до 50 % загальної площі країни. У післявоєнній Польщі різко зменшилися виробництво зернових культур та кількість худоби, було знищено лісові ресурси, господарські та житлові приміщення, сільські дороги і транспорт, не вистачало робочих рук.

Відбудова сільського господарства Польщі після Першої світової війни тривала до половини 1920-х років. Збір жита, ячменю, вівса й картоплі в 1923 р. перевищував довоєнний рівень (у післявоєнних кордонах). Однак ці успіхи були нестійкими. Внутрішній польський ринок майже не розвивався. Зменшення споживання населенням міста й села скорочувало можливості збуту сільськогосподарської продукції.

Аграрне питання містило в собі багато різних значимих аспектів. У боротьбі за земельну реформу була й суперечка про те, який характер матиме відбудована Польська держава, чи з перевагою традиції і шляхетської культури, чи з домінантою культури народної, селянської. Ця проблема у ті роки була, як зазначає дослідник Другої Речі Посполитої Я. Паєвський, "суттєвою, вузловою" [12:154]. Загалом, у дискусіях, що точилися навколо земельної реформи в 1919 р. чітко можна вирізнити три основні напрями. Людовці, "Пяст" і "Визволенє" прагнули до експропріації з відшкодуванням великої земельної власності й парцеляції отриманого запасу землі між малоземельними і безземельними селянами. ППС висувала вимогу одержавлення землі. І третя позиція, правих – погодження з обмеженням прав земельної власності, але в якомога найменших розмірах, шляхом еволюції, причому повільної. 8 березня 1919 р. Законодавчий сейм прийняв Закон про здачу в оренду неосвоєних сільськогосподарських угідь, а 10 липня цього ж року сейм прийняв ухвалу "Про основи земельної реформи" [13]. Вона не була законом, не публікувалася у "Дженніку устав" ("Щоденнику законів"), однак вказувала загальні засади, які мали перебудувати аграрний лад Польської республіки – з опорою насамперед на сильні, здорові й здатні до інтенсивного виробництва селянські господарства, що базуються на принципах приватної власності різного типу і розмірів. Дії у цьому напрямку мали спрямовуватися на створення нових господарств шляхом поселень, збільшення дрібних господарств до розмірів самостійних господарських одиниць, створення невеликих господарств для вирощування овочів, а також заснування баз відпочинку, садків робітників і службовців поблизу великих міст та промислових центрів. У фонд парцеляції і поселень згідно з постановою повинні увійти землі, що були власністю держави (казенні й монастирські); взяті під державне управління: власність членів пануючих династій чи їх родичів; землі, що були власністю Російського землеробського банку і Пруської колонізаційної комісії; володіння так званої мертвої руки (духовні, єпископські, капітульні, монастирські, приходські) за узгодженням з Апостольською столицею (Ватиканом) та інших громадських організацій; землі, що стали власністю, отримані під час війни шляхом лихварства, і власністю осіб, що спекулювали землею; землі, що становили власність чи її частину, що їх викупляли у приватних землевласників шляхом законодавчого примусу за цінами, визначеними законом. При викупі, у міру можливостей, передбачали таку черговість, за якої спочатку повинні бути парцельовані маєтки, що погано господарювали чи зруйновані війною, та ті, сервітути яких не були врегульовані.

Проти постанови "Про основи земельної реформи" виступили праві, котрі зазначали, що примусове роздріблення землі порушує приватну власність; у країні нема великої кількості земель, щоб реформа могла забезпечити малоземельних і безземельних селян; реформа та роздріблення землі знищують сільськогосподарські підприємства, які до цього були головними виробниками й постачальниками продовольства для населення

країни і на експорт; реформа та роздріблення на сході країни послаблюють землеволодіння та економічні прерогативи поляків. Депутати Законодавчого сейму намагалися довести, що в незалежній Польщі не можна дозволити, щоб значна частина населення підлягала економічній дискримінації, зростання заможності села сприятиме розвитку промисловості та оздоровленню інвестиційної політики. У 1919–1920 рр. повсюдно демонстрували небезпеку прокомуністичних тенденцій на селі, залякували "голодом". Варто додати, що Тимчасовий революційний комітет, створений у Білостоці під керівництвом Ю. Мархлевського після того, як це місто зайняла Червона армія, в 1920 р. не проголосив гасла про поділ землі, а серед частини польських комуністів – панувала доктрина одержавлення землі. В умовах гострої боротьби різних політичних сил і пануючої воєнної обстановки Польський Законодавчий сейм 15 липня 1920 р. ухвалив Закон про сільськогосподарську реформу [14], згідно з яким передбачали роздріблення поміщицьких маєтків понад 180–400 га за відшкодування у розмірі 50 % ринкової ціни землі. Верхні межі парцеляції залежали від географічного розташування маєтків, а такої їх виробничої бази. Березнева Конституція Польщі 1921 р. законодавчо закріпила основні принципи охорони приватної власності (ст. 99), що практично задекларувало право на землю [15]. Справа земельної реформи знову зайшла в глухий кут. Проблеми поділу землі ускладнювало становище в країні. Вирішення аграрного питання набувало політичного характеру. У складних умовах протистояння різних політичних сил тільки 28 грудня 1925 р. було прийнято Закон про виконання аграрної реформи, причому у досить поміркованій редакції [16]. Його дія поширювалася на маєтки розміром до 180 га в центральній Польщі і 300 га у східних районах. Помістя, в яких були переробні підприємства (лісопилки, цукрові та спиртові заводи і т. д.), могли залишити до 700 га сільськогосподарських угідь. Селяни купували землю за ринковою вартістю. Примусове вилучення землі за викуп передбачали в тому випадку, коли на ринку річна пропозиція становила менше 200 тис. га. Усього в міжвоєнний період було парцельовано 2654 тис. га землі, створено 734 тис. нових господарств, земельних ділянок. Найбільше землі було розділено у Варшавському, Люблінському, Поліському, Познанському, Поморському воєводствах, а найменше – у Краківському і Станіславському. У країні в господарствах площею понад 50 га все ще залишалося 28,8 % оброблюваних земель, хоча вони становили лише 0,5 % від загальної кількості. Основна маса селянських господарств належала до малоземельних і середньоземельних, причому частка останніх скорочувалася на користь перших. У цілому в сільському господарстві Другої Речі Посполитої у міжвоєнні роки домінували процеси децентралізації земельної власності.

Непросто для Польщі вирішувалися у післявоєнний період й питання розвитку промислового виробництва. Великими були втрати від військових дій і грабівницької політики воюючих сторін, їх загальний розмір польська сторона визначила на Паризькій мирній конференції в 1919 р. у сумі 73 млрд. золотих франків [17:61]. Особливо постраждало народне господарство Королівства Польського і Галичини. Відступаючі російські війська евакуювали у глибину Росії промислові підприємства, установи, навчальні заклади, рухомий залізничний склад, кваліфікованих робітників і службовців. Були також депортовані німецькі колоністи.

Після того, як Королівство Польське захопили війська центральних держав, його народне господарство стало об'єктом використання ресурсів з боку Німеччини й Австро-Угорщини. Окупанти намагалися максимально використати економічний і людський потенціал зайнятих територій в інтересах ведення війни, а також, за можливості, підірвати конкурентоздатність польської промисловості в майбутньому. Широких масштабів набуло вивезення робочої сили, тільки в Німеччину залучили близько 300 тис. осіб [17:178]. У кращому стані перебувала економіка Верхньої Сілезії, Познанщини і Помор'я, але й тут спостерігався її спад. В австрійській частині країни від військових дій найбільше постраждали нафтова промисловість і сільськогосподарські галузі виробництва.

Із закінченням Першої світової війни та здобуттям незалежності Польщі відкрився новий період у становленні її промисловості. Проте процес відбудови і розвитку протікав повільніше, ніж в сільському господарстві. Зруйнована промисловість країни перебувала у глибокій кризі. Більшість її галузей, за винятком тих, які використовували для військово-

вих потреб, занепали. Так, у Королівстві Польському видобуток кам'яного вугілля становив у 1918 р. близько 68 % довоєнного обсягу, залізної руди в 1919 р. – 30 %, чавуну – 4 %, виплавка сталі – 3 %. Одна з найважливіших галузей польської промисловості – текстильна – виробляла в кінці 1920 р. лише 39 % довоєнного випуску бавовняних тканин і трохи більше 20 % шерстяних.

Транспорт країни був зруйнований. Його розвиток утруднювався через нестачу рухомого складу. До того ж, значна частина рухомого складу була у ремонті, зайнята військовим відомством, чи відправлена за кордон країнами-окупантами. Зокрема, у Німеччину вивезли 1400 паровозів і 42 тис. вагонів, а у Королівстві Польському залишилась тільки п'ята частина їх довоєнної кількості.

Значно постраждала також промисловість Галичини, особливо деревообробна, виборобна і нафтова. Тільки індустрія Верхньої Сілезії, яка перебувала в руках Німеччини (до липня 1922 р.) і відігравала важливу роль у її військовій економіці, мала повне навантаження протягом усієї війни.

У промислового розвитку, незважаючи на значні запаси корисних копалин, Польща у 1920-і роки продовжувала відставати від багатьох держав. Західна Україна, Західна Білорусь і Віленщина у складі Речі Посполитої залишалися напівколоніальними додатками, ринками збуту й постачальниками сировини. За рівнем споживання Польща значно відставала від Німеччини, Англії, Італії та інших країн.

У той же час у Польській державі були порівняно розвинуті окремі галузі промисловості. Основну масу польської промислової продукції випускали великі підприємства; порівняно висока концентрація виробництва поєднувалася з наявністю значної кількості середніх, дрібних і найдрібніших. Найбільшу роль відігравали кам'яновугільна, металургійна, текстильна і харчова галузі промисловості, які, в основному, були сконцентровані у кількох районах країни: паливно-сировинна і вугільна – у Домбровському басейні й Верхній Сілезії, текстильна – Лодзинському районі, машинобудівна – Варшаві, військова – Келецько-Радомському районі. Порівняно другорядними промисловими центрами залишалися Бяла і Бельско, Білосток і деякі міста північно-західної Польщі. У багатьох місцевостях країни були розкидані цукрові та винокурні підприємства. Східна частина держави – західноукраїнські й західнобілоруські землі, становили, знову акцентуємо, напівколоніальний придаток, ринок збуту і сировини для промисловості власне польських земель. Тож для Польщі було дуже важким питання пристосування економіки до потреб відродженої країни. Сформована на теренах трьох ринків великих держав-загарбниць, галузева структура не відповідала новим умовам. До того ж, непевна політична ситуація, реформи "соціалістичного" уряду Морачевського, виникнення робітничих рад, небезпека з боку радянської Росії породжували невпевненість у польських підприємців, котрі боялися втратити вкладені капітали у розвиток економіки і займали вичікувальну позицію, а іноземний капітал здебільшого був спекулятивним і користувався з повоєнного хаосу.

У такому складному становищі послабленої війною економіки відбувалася відбудова польської промисловості. Перед Польщею постали завдання відновлення національного промислового виробництва й інтеграції різних економічних регіонів, становлення єдиної загальнодержавної системи господарювання. Необхідно було здійснити не тільки модернізацію, а й структурну перебудову польської промисловості, що вимагало значних капіталів, яких тоді не було у польських підприємців. У зв'язку з цим зростала роль держави в розвитку промисловості, особливо пізніше, у другій половині 1930-х рр., коли розпочалося створення Центрального промислового округу, де зосереджувалися найсучасніші галузі виробництва. Саме держава отримувала велику частину іноземних кредитів, які потім і спрямовувала у розвиток економіки. За її участю були побудовані важливі державні магістралі, великий морський порт у Гдині, оборонні, хімічні та інші підприємства.

Відбудова і розвиток економіки у післявоєнній Польщі були можливі за умови доброго стану розгалуженої транспортної системи країни. Для цього держава приділила найбільшу увагу будівництву залізничних сполучень між окремими районами. У 1921 р. ввійшла в дію залізнична магістраль, що з'єднувала Варшаву і Познань, а кількома роками пізніше збудували залізницю між Сілезією та Гдинею. То була так звана вугільна ма-

гістраль, що мала життєво важливе значення для Польщі. Відремонтовували знищені війною мости, модернізували шосейні дороги та найважливіші шляхосполучення у країні.

Польщі необхідно було створити єдиний народногосподарський організм шляхом уніфікації господарського права, технічних нормативів і стандартів, провести відповідну реструктуризацію промисловості та зміни в її територіальному розміщенні, а також забезпечити своє місце у міжнародному поділі праці.

Звісно, закінчення Першої світової війни і перехід до мирного життя сприяли відбудові економіки Другої Речі Посполитої. Відродження польської промисловості відбувалося в основному за рахунок державних інвестицій. Отримуючи кредити від держави, підприємці повертали їх за номіналом, тобто за значно меншою вартістю, маючи, таким чином, великі прибутки. Виплата заробітної плати робітникам і службовцям грішми, курс яких постійно падав, також приносила їм прибуток. Все це давало змогу польським підприємцям знижувати ціни на свої товари і навіть конкурувати на зовнішніх ринках. Крім того, згідно з Версальським договором, Польща мала право вивозити свої товари в Німеччину без усякого мита впродовж п'яти років [18:57–58]. У результаті цього до Німеччини була спрямована половина польського експорту. Сприятливі умови для збуту мали польські: вугілля – в Австрії і Чехословаччині, текстиль – Румунії, Австрії, Угорщині, ліс – Німеччині й Англії. У зв'язку з цим обсяг продукції промисловості Польщі досяг у 1922 р. 62 % довоєнного рівня, і, як вважають польські економісти, в цілому відбудова промисловості країни завершилася до 1923 р., хоча показник промислового виробництва не перевищив 70 % порівняно з 1913 р.

Проте відбудова різних галузей промисловості відбувалася нерівномірно. Так, видобуток залізної руди в 1923 р. досягнув 97 % довоєнного рівня (у післявоєнних кордонах, тобто уже включаючи і Верхню Сілезію), виплавка сталі – 70 %, а чавуну – лише 49 %. Особливо відставала металургія Королівства Польського, де виплавка чавуну становила лише 27 %, а сталі – 42 %. Добування кам'яного вугілля досягло 89 % довоєнного рівня, причому в Домбровському, Сосновецькому і Краківському промислових округах воно його перевищувало. Бавовняна промисловість переважила довоєнний рівень, досягнувши за кількістю тонкопрядильних веретен у всіх змінах 139 %, а механічних ткацьких верстатів – 112 %, і робітників – 115 %. У той же час відставала від довоєнного рівня шерстяна промисловість, сягнувши за кількістю чесальних веретен у всіх змінах лише 56 %, механічних ткацьких верстатів – 37 %, і робітників – 59 % довоєнного рівня.

Такий розвиток промисловості Польщі призвів до однобокого його характеру. В той час як видобуток кам'яного вугілля, виробництво коксу, цукру, електроенергії через кілька років після закінчення війни перевищили довоєнний рівень, виплавка чавуну й сталі, добування нафти жодного разу за весь міжвоєнний період не досягли обсягу 1913 р. Загальний розмір промислової продукції також не піднявся вище обсягу довоєнного часу. Основна причина цього полягала насамперед у вузькості внутрішнього ринку, складності процесу формування єдиного народногосподарського організму з економіки територій, які протягом тривалого часу входили до складу різних держав, відриві польської економіки від зовнішніх ринків збуту та сировини. В той час як населення країни становило 1,6 % населення земної кулі, питома вага її промислової продукції не перевищувала 0,5–0,7 % світової промислової продукції.

При низькому рівні техніки і малій конкурентноздатності економіка Польщі відрізнялася високим ступенем централізації і концентрації капіталу. Особливо зростає роль картелів в економіці Польщі. Так, якщо в 1919 р. у країні діяли 9 національних і 3 міжнародні картелі, то в 1920 р. їх було відповідно вже 11 і 4, 1921 р. – 13 і 4, 1922 р. – 15 і 4, 1923 р. – 23 і 6 [19:163]. Промислові монополії були тісно поєднані з банками. Зокрема, Торговельний банк у Варшаві в 1923 р. був зв'язаний більш ніж з 20 промисловими, транспортними та торговельними об'єднаннями. Через свою економічну слабкість польський фінансовий капітал майже не вдавався до експорту. Пряма залежність польського капіталу від іноземного була однією з типових рис економічного розвитку післявоєнної Польщі. Другою характерною його рисою був тісний зв'язок промислових монополій і банків з аграрним капіталом та з великим землеволодінням. Великі землевласники відігравали провідну роль у багатьох промислових монополіях і банках.

Поступово поліпшили роботу залізничний та інші види транспорту. Рухомий склад парку зріс, так наприклад, вантажообіг збільшився з 42 млн. т у 1922 р. до 70 млн. т в 1923 р. [19:170].

Зростання промислової і сільськогосподарської продукції сприяло поживленню торгівлі, зокрема зовнішньої. Скажімо, експорт у 1923 р. порівняно попереднім роком зріс майже вдвічі. Особливо збільшилося вивезення кам'яного вугілля.

Господарське піднесення, проте, не мало під собою міцної основи. Головний ринок польської промисловості – внутрішній – розвивався слабо. Нових підприємств, залізниць майже не будували. Закупівельна спроможність населення була низькою. Надання державою дешевих інвестиційних кредитів, з одного боку, призвело до поживлення економіки, а з другого – негативно відбилася на фінансових можливостях країни. Багато підприємців не повертали отримані гроші, в результаті чого керівництво країни змушене було поступово знецінювати їх. Наслідки такої політики дали про себе знати в середині 1923 р., коли економіка виявилася в стані гіперінфляції. Соціально-економічне становище Польщі різко погіршилося, зростало безробіття, держава перестала бути гарантом захисту бідних верств населення. Це, в свою чергу, викликало хвилю економічних страйків, які охопили насамперед великі промислові центри.

Ситуацію підбурювали крайні ліві партії: Комуністична робітничка партія Польщі та її осередки – комуністичні партії Західної Білорусі (КПЗБ) й Західної України (КПЗУ). Трагічні події відбулися в Кракові, де під час зіткнення між озброєними робітниками й армією загинуло кілька десятків робітників. Виступи придушив уряд В. Вітоса, що стало причиною його відставки. Спроба створити уряд парламентської коаліції зазнала поразки, і президент доручив формування уряду В. Грабському, котрий повинен був вивести країну з економічного і політичного розладу, що швидко прогресував. Новий уряд був надпартійним, хоча його підтримували правоцентристи, а багато спеціалістів, котрі були зв'язані з ендецією, допомагали оздоровити фінансову систему країни. Прийшовши до влади, кабінет вирішив отримати гроші насамперед із багатої частини населення Польщі, що дало б змогу швидко збалансувати бюджет, тобто доходи і витрати держави. В. Грабський відкрито заявив про призупинення додрукування грошей. Населення повірило, що настав переломний момент у внутрішній політиці. У травні 1924 р. уряд провів грошову реформу і відкрив Польський банк, незалежний від державних структур [20:500]. Його акції були продані на вільному ринку, що дало змогу ввести національні гроші (польський злотий) і обійтися без іноземної фінансової підтримки. Господарське життя ввійшло у спокійніше русло: валюта стала твердою, а ціни – стійкішими. На початку 1925 р. вдалося отримати американську позику – 26 млн. доларів. Нормалізація фінансової системи сприятливо позначилась і на матеріальному становищі населення країни. Реальна заробітна плата робітників та службовців підвищилася, й інколи наближалася довоєнного рівня. Поліпшились умови і для сільського господарства.

Незважаючи на те, що уряд В. Грабського домогся стабілізації та конвертації польської валюти, він не зміг вирішити складних економічних проблем. На економіку Польщі негативно вплинув великий неврожай 1924 р., що викликав імпорт хліба із США, припинення безмитного вивезення польських товарів у Німеччину. Все це зумовило значний дефіцит у зовнішній торгівлі Польщі. Внаслідок недостачі капіталів Польський банк збільшив емісію паперових грошей. Курс злотого похитнувся. Нестаток капіталів і труднощі збуту призвели до гострої промислової кризи. Кількість безробітних восени 1925 р. досягла більш як 200 тисяч, а в лютому 1926 р. – 363 тис. Митна війна проти Польщі, яку Німеччина почала 15 червня 1925 р., призвела до ще більшого розладу польської економіки. Обсяг видобутку вугілля зменшився до 60 % від довоєнного рівня, виплавки сталі – до 37,5 %, а валової продукції промисловості у 1926 р. – до 56 % довоєнного рівня [21:50].

Погіршало і міжнародне становище Польщі. Уряд В. Грабського не бажав зближуватися з СРСР. Оскільки Німеччина відкрито загрожувала Польщі, він прагнув зміцнити франко-польський союз від 1921 р. і систему союзів, створену в Європі під гегемонією Франції. Проте укладення західними державами гарантійного пакту в Локарно у жовтні 1925 р. посилювало Німеччину й ослабило Францію – союзницю Польщі. Німеччина пого-

дилася визнати свої кордони з Францією, але відмовилася зробити це щодо своїх кордонів з Польщею. Над Польщею нависала реальна загроза із заходу.

Нова промислова криза і погіршення міжнародного становища Польщі викликали неодноразову зміну урядів, яка закінчилася 10 травня 1926 р. приходом до влади центроправого блоку ендеків – "Пяста". Було створено черговий уряд на чолі з В. Вітосом. Економічна ситуація в Польщі не поліпшилася і при уряді "сильної руки", яким його вважали: далі падав курс злотого, скорочувалося промислове виробництво, зростало число безробітних. У країні знижувався життєвий рівень населення і обмежувалися його права. В опозицію до уряду В. Вітоса стали ліві партії. Досить складними у Польщі залишалися й національні проблеми.

Таким чином, Польська держава упродовж сторіччя з чвертю, між знищенням незалежності в 1795 р. та її відновленням в 1918 р. після Першої світової війни, перетворилася на країну з глибокими соціально-економічними кризовими явищами. В економічній площині вона серйозно була ушкоджена спадщиною минулого, її розчленуванням на кілька регіонів та їхнім різним розвитком, спричиненим катастрофічним спустошенням періоду Першої світової війни. Перебування польських земель у різних державних об'єднаннях призвело до найбільшої системної кризи, розв'язання питання про існування чи не існування польської національної державності.

Перехід до мирного життя в умовах нововідродженої Польщі сприяв розв'язанню завдань її соціально-економічного розвитку. Друга Річ Посполита у післявоєнних складних внутрішніх і зовнішньополітичних умовах певною мірою зуміла модернізувати національну економіку відповідно до нових завдань щодо створення соціально-економічних основ польського суспільства на засадах ринкових відносин і демократизації суспільно-політичного життя. Зокрема, було виведено країну з економічного розладу, відновлено зруйновані війною промисловість і сільське господарство, створено ємний внутрішній й завойовано нові зовнішні ринки, ліквідовано фінансовий хаос та припинено інфляцію, надано роботу сотням тисяч безробітних, а також забезпечено країну продуктами харчування. Соціально-економічний розвиток у Польщі післявоєнної доби характерний численними злетами і спадами, що відповідали розвитку соціально-політичної ситуації в країні та світі. Найсприятливішими у досліджуваній період в економіці можна вважати 1921–1922 рр.

Відзначаючи позитивні тенденції у розвитку Польщі доби 1918–1926 рр., все ж таки слід відзначити, що загальний баланс промислового розвитку країни навряд чи можна вважати однозначно позитивним. Виробництво у ряді основних галузей промисловості було нижчим, ніж у 1913 р., багато з них перебували у стані застою. Нетривалі в цілому періоди економічної кон'юнктури чергувались зі спадами. Сповільнення темпів промислового розвитку порівняно з довоєнним періодом утруднювало відтік сільського населення у міста. Через загальний розлад світового економічного життя різко зменшилася економічна еміграція в Західну Європу і за океан. Політична й економічна дестабілізація Польщі разом із зовнішньополітичними факторами наприкінці 1925 – на початку 1926 р. викликали загальне незадоволення і створили в країні сприятливу атмосферу для здійснення державного перевороту. 12–13 травня 1926 р., звинувативши президента С. Войцеховського та уряд В. Вітоса і його прихильників у корупції та деморалізації армії, дестабілізації політичного й економічного становища у країні пілсудчики, за участю лівих сил, котрі прагнули до соціально-економічних перетворень і виступали проти правої небезпеки, перебрали владу. Встановлений після травневих подій 1926 р. режим отримав назву "санації", оскільки за завдання Ю. Пілсудський ставив оздоровлення економіки, морального клімату і суспільних відносин у державі.

Насамкінець зауважимо, що, незважаючи на певні досягнення у сфері повоєнної відбудови, економічній інтеграції країни, розбудові нових галузей промисловості й розвитку комунікацій, на економічній карті світу і Європи Друга Річ Посполита 1918–1926 рр. займала далеке місце. Перетворення в господарстві у цей час не змінили суспільно-професійної моделі країни. Багато народів, показали кращу динаміку економічного росту, ніж Польща. Цей факт мав значний вплив на перебіг подальшого розвитку Польської національної держави, а також її оборонних дій у вересні-жовтні 1939 р.

Список використаних джерел

1. Szcześniak A. L. Historia Polska i świat naszego wieku. 1914–1989. – Warszawa: Wydawnictwo Bellona, 1997. – 400 s.
2. Drozdowski M. M. Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej // Polska odrodzona. 1918–1939. Państwo. Społeczeństwo. Kultura / Pod red. J. Tomickiego. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1982. – S. 408–462.
3. Roszkowski W. Rolnictwo i leśnictwo // Problemy gospodarcze Drugiej Rzeczypospolitej / Pod red. K. Kozłowskiego. – Warszawa, 1989. – 457 s.
4. Краткая история Польши. – М.: Наука, 1993. – 528 с.
5. Zieliński H. Historia Polski. 1914–1939. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1985. – 428 s.
6. Історія південних і західних слов'ян / Пер. з рос. вид. – К.: Радянська школа, 1959. – 558 с.
7. Nr 329. 1922 wrzesień 1922. – Ustawa o zasadach powszechnego samorządu wojewódzkiego, a w szczególności województw: lwowskiego, tarnopolskiego, stanisławowskiego / Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / Pod redakcją H. Janowskiej i T. Jędruszczaka. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – S. 689–693.
8. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
9. Zaremba P. Historia Dwudziestolecia 1918–1939. Przyg. do druku M. Łatyński. – Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1991. – 520 s.
10. Jeziński A., Leszczyńska C. Historia gospodarcza Polski. – Warszawa: Wydawnictwo Key Text, 1999. – 560 s.
11. Sejm Ustawodawczy RP, Sprawozdanie stenograficzne z 4 posiedzenia (dalej – Spr. Sten. z 4 pos.), s. 129.
12. Pajewski J. Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1926. – Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1995. – 268 s.
13. Spr. Sten. z 67 pos., łam. LXVII/59–LXVII/66.
14. Ustawa o wykonaniu reformy rolnej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (dalej – Dz. U. RP), 1920, nr 70, poz. 462.
15. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej // Dz. U. RP, 1921, nr 44, poz. 267.
16. Ustawa z 28 XII 1925 r. o wykonaniu reformy rolnej // Dz. U. RP, 1926, nr 1, poz. 1.
17. Алексієвєць Л. М. Польща: шляхом відродження державної незалежності. 1918–1939. – Тернопіль: Астон, 2002. – 272 с.
18. Nr 10. 1919 czerwiec 28, Wersal. – Traktat pokoju między Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi a Niemcami // Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939 / Pod. red. T. Jędruszczaka i M. Nowak-Kielbikowej. – T.I. 1918–1932. – Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1989. – S. 41–70.
19. История Польши. Т. III / Под ред. Зуева Ф. Г., Манусевича А. Я., Хренова И. Я. – М., 1958. – 667 с.
20. Nałęcz T. Odzyskana niepodległość // Samsonowicz H., Tazbir J., Łepkowski T., Nałęcz T. Polska. Losy państwa i narodu. Do 1939 roku. – Warszawa: Wydawnictwo ISKRY, 2003. – S. 415–576.
21. Roszkowski W. (Andrzej Albert). Historia Polski 1914–2001. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003. – 496 s.

Lesya Alexiyevets

THE ROLE OF SOCIAL-AND-ECONOMIC FACTORS IN THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE POLISH NATIONAL STATEHOOD IN 1918–1926

On the basis of national and foreign sources, the paper analyses the main tendencies of social-and-economic development of Poland in 1918–1926 as well as reveals its influence on the national-and-political processes.

УДК 94:355.318.2 (100+4+430) "1939/1945"

Андрій Боляновський

ПОЛІТИКА ТРЕТЬОГО РАЙХУ ЩОДО ВІЙСЬКОВОГО ВИКОРИСТАННЯ ЛИТОВЦІВ У 1941–1944 РР.

Автор зосереджує свою увагу на різноманітних спробах рекрутування литовців на німецьку військову службу на різних стадіях нацистської окупації Литви. Метою даної статті є подати інформацію про дійсну кількість литовців на боці Вермахту в 1941–1944 рр. у контексті проблеми військового співробітництва з Третім Райхом у той же час інших східних європейців.

Військова співпраця східних європейців із Третім Райхом була і залишається предметом дискусій, особливо з уваги на політизацію цієї теми й аналіз її під кутом зору воєнних злочинів нацизму. Окремим питанням у цьому річизці є німецьке військове співробітництво литовців із німецькими інстанціями у 1941–1944 рр. Цій проблемі присвячено ряд досліджень литовських науковців. Наприклад, Арунас Бубніс дослідив історію литовських охоронних батальйонів [5: 81–84]. Макевіюс Мееісловас описав перешкоди, які чинили литовські націоналісти мобілізації мешканців своєї Батьківщини до їх національних формувань, що діяли на боці Німеччини [9]. Проте тема залучення литовців на військову службу Третім Райхом вимагає подальшого опрацювання. Особливої уваги заслуговує висвітлення питань про цільове призначення створених із них формувань, а також причини невдач чи успіхів при їх творенні.

На початку німецько-радянської війни у литовців були усі підстави вважати своїм ворогом СРСР, який позбавив їх державності, репресував значну кількість інтелігенції й здійснив масові розстріли політв'язнів. У Литві понад 20 000 литовців виступили проти відступаючих військ Червоної армії (ЧА), унаслідок чого 4 000 із них загинули й кілька тисяч були поранені; значна частина їх була прибічниками або симпатиками праворадикальних націоналістичних угруповань [10: 107]. Від осені 1941 р. країни Балтії увійшли до складу окупаційного адміністративно-територіального утворення – райхскомісаріату Остлянд (РКО), керованого Генріхом Лозе й підпорядкованого райхсміністерству окупованих східних територій, відомого теж як райхсміністерство Сходу – РМО (Reichsministerium Ost – RMO), яке очолював Альфред Розенберґ. При розробці планів щодо використання народів Балтії нацисти порівняно з естонцями та латвійцями менше довіряли литовцям, яких вважали порівняно з першими більше прослов'янськи орієнтованими. З огляду на це в Естонії та Латвії були створені добровольчі частини у складі Вермахту, а у Литві було сформовано тільки охоронні батальйони, підпорядковані німецькій поліції порядку. Литва, на відміну від Латвії та Естонії, не дала жодного національного легіону до збройних сил Третього Райху, хоча багато литовців служило у різноманітних частинах різного підпорядкування на боці Німеччини. Значна частина з них були дезертирами з радянського 29-го легкого піхотного корпусу – з'єднання, яке командування ЧА сформувало в основному з місцевих литовців (у тому недавніх вояків литовської армії) після окупації Литви військами СРСР улітку 1940 р. Перші сформовані підрозділи були відомі як "литовські сотні" (Litauische Hundschafften), пізніше реорганізовані у батальйони самооборони. Ці частини у військових мундирах пізніше були передані під контроль по-військовому уніформованої поліції порядку й реорганізовані в охоронні батальйони чисельністю в середньому по 600 осіб кожен. На початку 1942 р. створено литовські охоронні батальйони № 1–15, на червень у їх складі було 10 000 осіб й у складі поліційних батальйонів – 6 000, які діяли у Литві, Білорусі та Україні [12: 234].

Незалежно від литовських охоронних батальйонів протягом 1943 р. також сформовано п'ять литовських будівельних батальйонів № 1–5, усі командні офіцери яких були литовцями, й додано їх до німецьких інженерних частин під контроль німецької групи армій (ГА) "Північ". Завдання цих батальйонів зводилися переважно до спорудження автомобільних та залізничних транспортних шляхів та розбудови оборонних споруд-

жень. Спочатку ці частини були озброєні здебільшого гвинтівками, але коли загроза партизанів зросла, їх озброєно також автоматами й кулеметами. Від початку 1943 р. частина з них вступила до військ СС (до 40 % усіх військовослужбовців інженерних батальйонів), де вони служили на індивідуальній базі, оскільки не було створено жодного литовського легіону військ СС. Багато з литовців й навіть цілі їх групи служили в інших підрозділах німецької армії, де у більшості випадків вони фігурували як балтійські особи німецького походження або етнічні німці (фольксдойче) й виконували роль перекладачів [12: 233–236].

У січні 1943 р. керівник СС і поліції у Литві бригадефюрер Висоцкі наказав створити Литовський легіон для використання військами СС. У відповідь представники литовського самоуправління оголосили мобілізацію місцевого населення окупованої країни суперечною міжнародному праву й запропонували окупаційним інстанціям відновити незалежність Литви й сформувати литовську армію під власним національним командуванням. Під цим приводом вони відмовилися підписати звернення до литовців із закликом приєднуватися до боротьби на боці Німеччини проти СРСР. Висоцкі був усунутий із займаної посади, на якій його замінив бригадефюрер СС Гарм, але справу не було вирішено позитивно. Доки компромісу не було досягнуто, німці скеровували боєздатних литовців до таборів праці. Унаслідок цього 3 березня 1943 р. документ із закликом підтримати Німеччину в боротьбі проти більшовизму підписав лише керівник самоуправління Кубілюнас. Проте з рекрутів, що підлягали призову, мобілізовано тільки 20 % й 20 березня 1943 р. німецький генеральний комісар Литви Рентельн доповів Г. Лозе й присутньому тоді в Литві Г. Гімmlеру про фактичний провал акції вербування. Це викликало кардинальний поворот в політиці Райху щодо Литви. Було закрито університет у Ризі й заарештовано 48 провідних діячів інтелігенції. Серед них були генеральні радники, які відмовилися підписати звернення; за саботаж вказівок окупаційної влади їх ув'язнено в концтабір у Штуттгофі. Усе це викликало негативний відгук серед литовських добровольців. Сотні з них втекли до лісів й з часом стали основою для формування національних партизанських загонів опору [12: 233–236].

Литовці виступали за творення незалежної формації, очолюваної литовськими офіцерами, а не під контролем СС, й наполягали на тому, щоб формація використовувалася на їх Батьківщині та при її обороні від з'єднань ЧА, а не поза межами її національних кордонів. Проте центральні Берлінські й окупаційні інстанції виступали за цілком протилежне, унаслідок чого 11 жовтня 1943 р. шеф Головного управління СС соттльоб Берґер у таємному листі генерал-комісарові Литви Рентельну відхилив проект творення сильної литовської самооборони [8: 000 435]. Дебати над цією справою тривали до лютого 1944 р., коли німецькі інстанції прийняли усі литовські вимоги. Передбачено сформувати спочатку 10 батальйонів й згодом ще стільки ж частин, які мали бути використані у боротьбі проти радянських партизанів у Литві [4]. Незважаючи на невдачу попереднього року, у лютому 1944 р. окупаційні інстанції знову здійснили спробу рекрутувати литовців. Нова формація стала відомою як охоронний корпус "Литва" (німецька назва Schutzkorps Litauen) або Литовський територіальний корпус (Litauische Landeskorps) [7: 000876–000877].

На актуальність потреби творення литовських формувань на боці Німеччини безпосередньо впливали ситуативні обставини, зокрема наближення радянських військ до Литви і брак німецьких резервів для протистояння їх наступові. У зв'язку із цим 5 березня 1944 р. під час переговорів з генералом Паулюсом Плехавічюсом представники німецької сторони визнали, що їм необхідна допомога литовців, оскільки на литовській ділянці східного фронту з'єднання Вермахту не отримали потрібних резервів. Було домовлено, що у Литві буде мобілізовано від 40 до 60 тисяч чоловіків, а укомплектоване з них з'єднання мало виконувати функції забезпечення безпеки тилу на усій північній ділянці Східного фронту, приблизно від Нарви до Вільнюса, що дало б можливість звільнити для фронту значну кількість німецьких солдатів [1: 42]. 6 травня у Литві була оголошена тотальна мобілізація, а 9 травня формування охоронного корпусу перейшло до компетенції Вермахту, що викликало невдоволення національного складу й навіть антинімецькі виступи невдоволених. Відповідальність за вербування поряд з

Кубілюнасом покладено на П. Плехавічюса. Національний опір побачив у проекті шанс організації ядра майбутнього національного війська і підтримав мобілізаційну кампанію. На початку березня зголосилося 12 600 добровольців, кількість яких за короткий час зросла до 16 000. У відповідь німецькі військові інстанції вирішили збільшити кількість рекрутів, з яких 20 000 (згодом 30 000) вирішено скерувати до Райху для служби при Люфтваффе. За кожну 1 000 допущених до його національних частин Плехавічюс повинен був виділити 2 000 до військово-повітряних сил (ВПС) Німеччини. Проти цього резонно виступив національний рух опору, який не бачив сенсу скеровувати боєздатних литовців поза межі своєї Батьківщини у той час, коли до неї безпосередньо наблизилися радянські війська. Командування латвійських формувань під командуванням П. Плехавічюса відмовилося підпорядкуватися німецьким інстанціям. У відповідь корпус, який перебував на стадії комплектування, був розформований, а його вояцький склад переданий до відділів помічників зенітної артилерії при ВПС Німеччини. Багатообіцяюча акція закінчилася повним фіаско й у травні окупаційні установи розформували щойно укомплектовані батальйони через недовіру до відомого своїм націоналізмом Плехавічюса, небажання литовців складати присягу вірності Гітлеру, контакти їх офіцерів з національним опором й сумніви щодо надійності частин при їх залученні до бойових дій. Окупаційні поліцейні органи стратили 83 опозиціонерів й 110-ох відправили до концтаборів [12: 279]. Утім, ці дії мали радше суб'єктивний характер й навіть на думку керівництва німецької окупаційної адміністрації, були необґрунтованими. У серпні 1944 р. Г. Лозе відписав шефові канцелярії нацистської партії Мартінові Борману про те, що "генерал Плехавічюс, котрий розглядався як генеральний інспектор литовських з'єднань, провів ґрунтовний вишкіл своїх з'єднань для боротьби проти банд перед введенням в бій" і "загальну мобілізацію литовців як бойових помічників до групи армій "Північ" і як помічників Люфтваффе до дій у Райху" й зауважив, що керівник СС і поліції Півночі Росії Фрідріх Екельн "заарештував Плехавічюса з особистого озлоблення", аргументуючи це малочисельністю литовських формацій і їх неспроможністю чинити опір Вермахтові: "При малій кількості його з'єднань чисельністю 7 000–8 000 осіб ... видається абсурдною думка про те, щоб Плехавічюс хотів кинути ці з'єднання для боротьби проти німецького командування" [13: 2650539].

Успішною виявилася здійснена улітку 1944 р. з ініціативи литовських офіцерів Ятуліса та Чесни спроба об'єднання литовських військових частин в Армію Оборони Вітчизни (литовська назва *Tevynes Apsaugos Rinkline* – TAR), до якої увійшло два полки під командуванням литовських офіцерів й загальним командуванням німецького полковника Медера. Розбиті 7 жовтня під с. Папіле, вони відступили до Східної Пруссії, де їх реорганізовано у литовський саперний батальйон у складі 8 сотень й чисельністю 8 000 вояків, які будували укріплення й потрапили у Курляндський котел, звідки групи їх прорвалися до литовських лісів, де поповнили кадри національних антибільшовицьких партизанських загонів [2: 397–399].

Хоча Литва не дала бажаних німецькими інстанціями контингентів добровольців до дій на боці Німеччини, в критичній для окупаційних установ в країнах Балтії ситуації на середину 1944 р. спроби рекрутування литовців знову відновлено. У липні 1944 р. чотири батальйони об'єднано у Каунасі в 1-ий Литовський поліцейний полк. Восени були спроби сформувати у Данціґу 2-ий і 3-ій Литовські добровольчі піхотні полки, але вони виявилися безрезультативними [2: 394]. Із наближенням радянських військ по 3–4 діючі доти охоронні батальйони були згруповані у литовські добровольчі піхотні полки (*Lituanische Freiwilligen-Infanterie-Regimenter*), які відразу ж після формування кинуто на лінію фронту наприкінці 1944 р. й на початку 1945 р.; серед їх вояків було багато литовських фольксдойче. Водночас улітку 1944 р., коли радянські сили досягнули литовських земель, створено резервне з'єднання під назвою "Армія оборони Батьківщини" (*Tevynes Apsaugos Rinkline* – TAR). Воно складалося з невеликих підрозділів відступаючих озброєних литовських частин, об'єднаних у два полки під загальним командуванням німецького офіцера. Це нове формування було скероване на оборонні позиції під Папілес, де на початку жовтня воно було залучене до важких фронтових боїв проти радянських військ. Завдані втрати змусили цю формацію відступити. Ті, хто вижив

(понад 1 000 вояків) були згодом реорганізовані у Східній Пруссії в литовський саперний батальйон. Це формування також стало жертвою радянського наступу на Схід і було повністю знищене незабаром після сформування. Тільки невеликій кількості вояків вдалося врятуватися [2: 398]. Усього на січень 1945 р. на боці Німеччини діяло до 36 800 литовців, у тому: 5 400 у Вермахті (в тому числі 1 400 у 12-ох саперних сотнях, об'єднані у 3 батальйони на Східному фронті), 12 000 у Люфтваффе (частково об'єднані у їх власні національні сотні), 3 000 у поліції (частково об'єднані в сотні за національною ознакою), 400 в Службі праці Райху (Reichsarbeitsdienst), 15 000 в "Організації Тотта" і 1 000 у вартових відділах на промислових підприємствах, підпорядкованих райхсміністерству А. Шпеєра [6: 000858–000861; 14: 280].

У роки німецько-радянської війни литовці за будь-якого розвитку подій втрачали більше, ніж могли набути. За перемоги Третього Райху вони могли розраховувати в кращому разі на переселення чи асиміляцію, а за прогнозованої перемоги СРСР і західних альянтів як його союзників – на неможливість відновлення державної незалежності своєї Батьківщини. За кожної конфігурації військово-політичних сил литовці, які співпрацювали з Третім Райхом у політичній чи військовій сфері, опинялись у патовій ситуації. Нацистські расові експерти вважали литовців менше політично зближеними з Німеччиною й менше придатними до онімечування, ніж естонців та латвійців. Це викликало меншу довіру німецьких націонал-соціалістів до литовців й менше бажання останніх брати участь у бойових діях на боці Вермахту до підтримки Третім Райхом литовських державницьких аспірацій. З цієї причини у різних формуваннях, що діяли на боці Німеччини, служило набагато менше литовців, ніж латвійців та естонців. З історичної перспективи по війні це чисельно менше залучення до бойових дій литовців кидало меншу тінь на них в очах західних альянтів, які на той час оцінювали народи критеріями масовості їх співпраці з Третім Райхом чи боротьби проти нього. Чи зрадили вони при цьому національні інтереси свого народу і чи пішли на колабораціонізм (злочинну співпрацю) з ворогом? Це питання залишається спірним, хоча у Литві деякі автори однаковою мірою вважають колабораціоністами і тих, хто співпрацював на шкоду своєї Вітчизни із нацистами, і тих, хто співпрацював із більшовиками усупереч національним інтересам свого народу. Однозначно можна стверджувати одне: явною помилкою литовців, як і інших східних європейців, котрі добровільно співпрацювали з Третім Райхом, було насамперед те, що, обираючи "менше зло", вони "у боротьбі проти диявола робили ставку на сатану", тобто у боротьбі проти режиму Сталіна робили ставку на режим Гітлера.

Список використаних джерел

1. Гитлеровская оккупация в Литве. Сборник статей. – Вильнюс: Минтис, 1966. – 354 с. 2. Чуев Сергей. Проклятые солдаты. Предатели на стороне III рейха. Москва: Яуза, 2004. – 574 с. 3. Aktion gegen General Plechavicius und die von ihm aufgestellten Verbände 1944 // Bundesarchiv in Berlin-Lichterfelde (BA). – R 6/167. 4. Aufstellung neuer litauischer Schutzmannschafts-Bataillone für die Bandenbekämpfung 1943–1944 // BA. – R 6/356. 5. Bubnys A. Lietuviu viesoji policija ir policijos batalionai (1941–1944) // Genocidas ir resistancija. – Riga, 1998. – S. 1. 6. "Fremde Verbände Litauen", 1943–1944. – Kriegsgliederung, Aufstellung lit.Freiw.Verbände // Institut für Zeitgeschichte in München (IfZ). – MA-483; The National Archives of the United States in Washington (NAUS). – T-78. – Roll 412. 7. FS Lohse an RMfdbO v. 05.04.1944: Einziehung d.Litauer zur SS unter Ausschaltung d.Wehrmacht // IfZ. – MA-541; NAUS. – T-454. – Roll 39. 8. geh.Schr. (As) SS-Ogruf.Berger an GK Litauen (v.Renteln) v.11.10.1943 // IfZ. – MA-245; NAUS. – T-454. – Roll 16. 9. Mečislovas M. Lithuanian Resistance to German Mobilization Attempts 1941–1944 // Lituanus. Lithuanus Quarterly. Journal of Arts and Sciences. Editor of issue: Antanas Dundzila. – Vol.32. – No.4 New York, Lithuanus Foundation Inc., Winter 1986 // Internet: http://www.lituanus.org/1986/86_4_02.htm 10. Misiunas R.J. Fascist Tendencies in Lithuania // The Slavonic and East European Review. – Nr. 110. – January. – London: Modern Humanities Research Association on behalf of The School of Slavonic and East European Studies, University College, 1970. – P. 88–109. 11. Mobilisierungsmaßnahmen in Litauen sowie Auf-

stellung weiterer Truppenkontingente in Litauen 1944 // BA. – R 6/372. 12. Myllyniemi S. Die Neuordnung der baltischen Länder 1941–1944. Zum Nationalsozialistischen Inhalt der deutschen Besatzungspolitik. – Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1973. – 308 S. 13. NAUS. – T-175. – Roll 125. 14. Neulen H.-W. An deutscher Seite. Internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen-SS. – München: Universitas, 1985. – 518 S.

Andrii Bolianovs'kyi

THIRD REICH'S POLICY TOWARD MILITARY USING OF LITHUANIANS, 1941–1944

The author focuses on various attempts to recruit Lithuanians to the German military service on the different stages of Nazi occupation of Lithuania. The purpose of this article is to give information about the real number of Lithuanians on the side of Wehrmacht in 1941–1944 in context of the problem of military collaboration of other Eastern-Europeans with Third Reich at the same time.

УДК 327. 3 (438)

Наталія Чорна

ІНТЕГРАЦІЯ У НАТО ЯК ВИЗНАЧАЛЬНА ЦІЛЬ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ПОЛЬЩІ У 90-Х РР. ХХ СТ.

У статті авторка аналізує процес інтеграції Польщі у НАТО, визначає його передумови та основні етапи.

Кінець 80-х – 90-ті рр. ХХ ст. – доленосний період у новітній історії Польщі. Перемога демократичних тенденцій у революції 1989 р. залишила у минулому комуністичний лад та породжену ним систему взаємовідносин Польщі з країнами Європи та світу. Фактично одразу із оформленням нового керівництва Варшава оголосила про зміну зовнішньополітичного курсу на користь Заходу та початок принципово нового співробітництва на регіональному та глобальному рівнях. Одним із пріоритетних напрямків зовнішньої політики Польщі було визначено співпрацю з Північноатлантичним альянсом та наступне членство у ньому. Вперше про такий характер відносин у рамках Польща – НАТО було заявлено ще 1989 р. урядом "Солідарності", а документально закріплено у 1992 р. у таких нормативно-правових актах як "Основи польської політики безпеки" та "Політика безпеки і оборонна політика Польщі".

Висвітлення та аналіз проблеми становлення стосунків Польщі з Північноатлантичним альянсом, їх характеру та основних етапів інтеграції мають важливу наукову цінність, пізнавальне і наукове значення. Актуальність окресленого питання зумовлюється ще й тим, що і Україна у військово-політичній сфері та сфері міжнародної безпеки обрала співробітництво з НАТО. Наукове, об'єктивне і всебічне вивчення польського досвіду допоможе Києву досягти швидких та ефективних здобутків у процесі євроатлантичної інтеграції.

Історія становлення та розвитку двосторонніх відносин між Польщею та НАТО висвітлюється у працях українських, російських та польських вчених. Зокрема, це роботи Геремека Б. [1], Грицака П. [2], Майорової О. [3], Мошеса А. [4], Мадайчука П. [5] та ін.

Окремий інтерес викликають праці Зельке К. [6], Кривоноса Р. [7], Мітрофанової О. [8], Холая Г. [9], які проте, мають загальний характер і лише частково розкривають проблему інтеграції Польщі у НАТО.

Історіографічний огляд наукових досліджень свідчить про недостатню вивченість теми, тому метою даної статті є проаналізувати передумови, які зумовили орієнтацію зовнішньої політики безпеки та військової сфери РП на Північноатлантичний альянс, визначити основні етапи інтеграції та її наслідки для Польщі.

Події кін. 80-х – поч. 90-х рр. ХХ ст., насамперед крах комуністичних режимів у країнах Центрально-Східної Європи, розпад Радянського Союзу та розпуск Варшавського договору, стали каталізатором різних переорієнтацій в системі міжнародних відносин. Зміна політичної карти світу одним із прямих своїх наслідків мала вакуум системи безпеки у регіоні ЦСЄ. У таких умовах польське керівництво зіткнулося з необхідністю гарантувати зміцнення суверенітету держави, забезпечення зовнішньополітичної стабільності та безпеки в умовах постійно існуючої реальної загрози залишитися в сфері впливу Росії. Таким чином, одним із визначальних факторів, що справили вплив на однозначність орієнтації Польщі на Захід, був антиросійський. Саме страх перед Росією посилював прагнення поляків знайти гарантії безпеки на Заході.

Другий фактор породжувався тим, що з розпадом СРСР для Польщі постала проблема відсутності реального гаранта кордонів від можливих територіальних претензій з боку оточення, насамперед Німеччини. З відомих міркувань ці проблеми Варшава планувала вирішити лише за участі альянсу.

Не менш важливою передумовою поглиблення відносин з НАТО стала психологічна налаштованість населення, переконаного, що членство в альянсі гарантуватиме РП безпеку та недоторканість кордонів.

Зіграв свою роль в аналізованому процесі і цивілізаційний вибір Польщі. Вважаючи себе частиною Заходу, для поляків логічним було і приєднання до західної системи безпеки. До того ж, членство в альянсі розглядалося як крок на шляху до Євросоюзу, як аргумент на користь прийняття до нього. НАТО – зручний механізм, який дозволив країнам ЦСЄ скоротити шлях на Захід, адже через ЄС, з цілою низкою його вимог до економічного та внутрішньополітичного ладу, такий шлях був би значно довшим.

На думку польського історика і колишнього міністра оборони Польщі П.Грудзинського, існувала ще одна причина, яка робила для екс-комуністичних країн регіону членство в НАТО таким привабливим – альянс виключав Росію і включав Сполучені Штати [10: 32].

Просуваючись по шляху зближення з НАТО, Польща разом з рядом країн регіону у 1991 р. поставила питання про надання їм статусу асоційованих членів альянсу. Відповіддю на нього стало заснування під керівництвом НАТО Ради північноатлантичного співробітництва (РПАС) – багатостороннього консультативного органу для узгодження програми співробітництва між альянсом та 9 державами – колишніми членами ОВД.

Розуміючи, що процес інтеграції у НАТО буде багатовступінчастим і тривалим, польське керівництво здійснювало роботу по створенню системи безпеки у регіоні ЦСЄ і в іншому напрямі. Так, у 1992 р. Лех Валенса виступив з ініціативою утворення центральноєвропейського воєнного союзу "НАТО – біс". Проте прагнення учасників Вишеградського об'єднання прориватися на Захід поодиночі, що ставало щоразу очевиднішим, фактично визначило долю союзу. "НАТО – біс" виявилось по своїй суті неадекватним ситуації, хоча за інших обставин воно цілком могло б стати однією з опор нової європейської системи безпеки.

У січні 1994 р. на засіданні Ради НАТО у Брюсселі була схвалена програма "Партнерство заради миру", метою якої було налагодження співробітництва між членами і не членами альянсу в інтересах спільного вирішення проблем європейської безпеки, насамперед миротворчості. Програма ПЗМ була свого роду основою для розробки індивідуальних програм співробітництва альянсу з державами-партнерами і по суті відкрила двері НАТО для вступу нових членів з числа держав ЦСЄ. Січневі рішення 1994 р. започаткували поглиблення двосторонніх переговорів з претендентами на приєднання до пакту та підготовку їх до цього політичного кроку.

У вересні 1995 року альянс опублікував "Дослідження з питання про розширення НАТО" для країн – учасниць ПЗМ. У ньому визначалися умови розширення альянсу, а також низка вимог, обов'язкових для виконання усіма претендентами на членство.

Ратифікація цього документу фактично ознаменувала перелом у стосунках країн Центрально-Східної Європи з НАТО та початок реального процесу їх інтеграції у західні структури колективної безпеки. На рахунок цього висловився польський міністр закордонних справ Д.Росаті: "вперше за багато років з'явився реальний шанс корінним чином змінити стратегічну орієнтацію Польщі на користь послідовної європейської концепції, яка гарантує кращі умови державної безпеки та більш вигідні перспективи економічного розвитку" [11: 52].

Протягом 1995 р. у відносинах Польща – НАТО мала місце низка контактів на багатьох рівнях. Так, на користь Варшави свідчили успішна реалізація програми "Партнерство заради миру", участь в Північноатлантичній Раді співпраці та миротворча місія польського батальйону в складі американсько-нордичної дивізії у Боснії. Активна співпраця Польщі з альянсом фактично гарантувала їй потрапити до першого кола "щасливчиків".

Проте вже у наступному 1996 р. члени НАТО продемонстрували деяку прохолодність у відносинах з Варшавою. Однією з причин дистанціювання у стосунках стали президентські вибори у Росії і підтримка Заходом Б.Єльцина. Існували думки, що питання безпеки в Європі варто було б узгодити з Росією. Як варіант розглядалася навіть можливість відмови від розширення НАТО на Схід.

Негативну роль для Польщі відіграв і такий факт як фінансова непередбачуваність до приєднання. Натовське керівництво вимагало забезпечити протягом 1997–2002 рр. зростання витрат на військову сферу на 18 % [12: 8]. Це означало скорочення фінансування інших сфер, насамперед соціальної, що викликало різке незадоволення у суспільстві.

На середину 1996 р. клімат навколо питання про розширення НАТО на Схід потеплішав. Зіграли свою роль вибори у Росії та офіційні промови американського керівництва, у яких називалися конкретні терміни прийняття нових членів – у липні 1997 р. передбачалося розпочати переговори з державами ЦСЄ і до квітня 1999 р. фактично забезпечити їх входження до альянсу [2: 174]. Додавали авторитету справі численні контакти польської дипломатії на міжнародній арені. Показовими були і візити новообраного президента А. Кваснєвського у 1996 р. – першими він відвідав Бонн, Берлін і Брюссель, де мав переговори про інтеграцію Польщі у НАТО. Справило свій вплив на хід справи і обрання РП 1 січня 1996 р. непостійним членом Ради Безпеки ООН.

10 грудня 1996 р. сесія Ради НАТО прийняла рішення про початок розширення, а вже 8 липня 1998 р. на самміті у Мадриді Польща, Угорщина та Чеська Республіка отримали офіційне запрошення на членство у цій організації. У грудні 1997 р. на сесії НАТО Польща підписала протокол вступу, який відкрив їй шлях до альянсу. Тепер членство Польщі у пакті стало лише справою часу.

У контексті розгляду проблеми доречно прослідкувати динаміку оціночного ставлення поляків до процесу інтеграції їх країни до НАТО. Згідно з дослідженнями Центру по вивченню суспільної думки, у серпні 1995 р. 78 % поляків підтримували ідею членства Польщі у НАТО, при цьому більшість із них виступали за негайну інтеграцію за будь-яких обставин. Опитування 1996 р. засвідчили рекордні показники у Центральній Європі – 83 % поляків хотіли цього кроку, а в червні 1997 р. – 79 % опитаних дали позитивну відповідь [3: 34–35]. Широка підтримка населенням зовнішньополітичного курсу Польщі стала одним з факторів, які сприяли прискореному набуттю нею членства в альянсі.

Реалізація зовнішньополітичного курсу у сфері міжнародної безпеки змусила польське керівництво вдатися до внутрішніх перетворень та адаптації до стандартів НАТО. З цією метою у жовтні 1998 р. було прийнято "Програму інтеграції з Організацією Північноатлантичного пакту та модернізації збройних сил РП на 1998 – 2012 рр." Насамперед, мова йшла про фінансовий аспект інтеграції – для того, щоб привести показники військової сфери у відповідність із вимогами НАТО, Польща зобов'язувалась здійснити перекомплектування озброєння та техніки, перепідготовку військовослужбовців, а також покращити їх матеріальне забезпечення та професійну придатність. Окрім цього, керівницт-

тво альянсу категорично вимагало від Польщі реорганізувати структуру управління і забезпечити посилення режиму секретності в армії.

У 1997 році була прийнята довготривала урядова програма технічного переоснащення збройних сил Польщі. Вона розраховувалася на 15 років (1998–2012 рр.) і передбачала збільшення витрат на озброєння і техніку, а також на покращення інфраструктури. Бюджет програми було оцінено у 15 млрд. дол., з яких 10 млрд. дол. передбачалися відповідною сферою державного бюджету, а решту – 4,5 – 5 млрд. дол. планувалося використати за рахунок інших сфер [12:10]. Вартість розширення НАТО на Схід, згідно з прогнозами його експертів у 1998 р., визначалася у розмірі 1,3–1,5 млрд. дол., з яких Польща мала отримати 700 млн. дол. [13:5].

Польща разом з іншими країнами Вишеградської групи (Угорщиною та Чехією) стала членом НАТО 12 березня 1999 р. на урочистій сесії, присвяченій 50-річчю його заснування. Про цю подію генерал Клаус Науман, колишній голова Військового Комітету НАТО висловився так: "Вперше за триста років Польща, Німеччина і Франція перебувають у союзі, причому під американським керівництвом. Більше того, ці країни співпрацюють з Росією. Це прекрасний фінал жахливого століття" [6:103].

Вступ до Північноатлантичного альянсу певною мірою обумовив зміну політики Польщі у військово-політичній сфері та сфері безпеки. Відбувся перехід від індивідуальної до колективної стратегії оборони. Одночасно із набуттям цілої низки прав і гарантій з боку НАТО, Польща зобов'язувалась приймати повну участь у діяльності альянсу, зокрема, зміцнювати безпеку у регіоні ЦСЄ та сприяти поглибленню стосунків з НАТО своїх прикордонних сусідів – не членів альянсу. Мова йде про східний вектор політики Польщі, зокрема, це стосується України, Білорусі та Росії. У силу дії різного роду чинників Україна для Польщі становить найбільший інтерес.

Відносини України і Польщі визначаються терміном "стратегічне партнерство" і передбачають, насамперед, політичну співпрацю. На початку 2000 р. Польща висловила бажання відігравати ключову роль у процесі інтеграції України у НАТО. Польське керівництво готове поділитися своїми знаннями і досвідом, а також забезпечити Україні підтримку на шляху євроатлантичної інтеграції. Політика Варшави відносно Києва спрямована на наповнення декларованих відносин реальним змістом. Разом з тим, ця політика є виконанням зобов'язань перед НАТО, взятих при вступі до нього.

Отже, інтеграція Польщі у НАТО засвідчила реалізацію однієї із визначальних цілей її зовнішньої політики. Кардинально змінивши орієнтири із прорадянських на однозначно західні, Польща вже у 1999 р. змогла стати членом НАТО. Цілеспрямованість внутрішньої і зовнішньої політики, готовність приймати непрості рішення та здатність успішно відстоювати свої інтереси на міжнародній арені дозволили Польщі менше ніж за десятиліття приєднатися до західної системи безпеки. Увійшовши до альянсу, Польща продемонструвала свій історичний вибір приналежності до Заходу, з якого вона була вилучена в силу дії історичних обставин. Впродовж усього періоду незалежності РП здійснювала послідовну закордонну політику, яка визначалася забезпеченням зовнішньої безпеки та посиленням геополітичної ваги. Членство в НАТО відкрило перед Варшавою нові можливості у підтримці миру і стабільності у Європі та світі, а також поклато на неї відповідальність за налагодження та поглиблення стосунків з НАТО її прикордонних сусідів, насамперед східних.

Список використаних джерел

1. Геремек Б. Основні напрямки зовнішньої політики Польщі // Політична думка. – 1998. – № 1. – С. 62–75.
2. Грицак П. Зовнішня політика Польщі у військово-політичній сфері та сфері міжнародної безпеки (1989–2000) // Молода нація: Альманах. – 2001. – №1. – С. 161–183.
3. Майорова О.Н. Роль и место Польши в современной Европе (дискуссии в польском обществе) // Славяноведение. – 1999. – № 3. – С. 30–44.
4. Мошес А.А. Военно-политическая переориентация стран Центральной и Восточной Европы и Балтии // Европа: вчера, сегодня, завтра /ред. Н.П. Шмелев., РАН Институт Европы.–М.: Экономика, 2002. – С. 674–688.
5. Madajczyk P. Mniejszość niemiecka w Polsce i jej rola w procesie integracji Polski z Europą // Rola Niemiec w procesie integracji Polski z Europą (J.Holzer,

J.Fischer (red.)); Instytut studiów politycznych Polskiej Akademii Nauk. – Warszawa, 2001. – S. 255–268. 6. Зельке К. Нова геополітична ситуація після розширення НАТО: наслідки для Польщі і України // Політична думка. – 2000. – № 1. – С. 101–106. 7. Кривонос Р. Польсько-німецькі відносини у 90-ті роки // Універсум. – 1999. – № 3–4. – С. 12–16. 8. Мітрофанова О. Французький підхід до українського і польського чинників в європейському стратегічному просторі // Людина і політика. – 2001. – № 1. – С. 69–74. 9. Холай Г. Место и роль Польши в новом европейском экономическом укладе // Діалог цивілізацій: протиріччя глобалізації: Матеріали Другої Всесвітньої конференції. Київ, 23 травня 2003 р.: Гром.- наук. проєкт. – К.: МАУП, 2003. – С. 103–115. 10. Смирнов П.Е. США и Западная Европа: борьба за влияние в восточноевропейском регионе // США: экономика, политика, идеология. – 1997. – № 6 – С. 30–42. 11. Rosati D. Powrót Polski do Europy. Refleksje o polityce zagranicznej w latach 1995 – 1997 // Sprawy Międzynarodowe. – 1999. – Nr. 1. – S. 52–58. 12. Васьковский А. Некоторые аспекты интеграции Польши, Венгрии и Чехии в НАТО // Зарубежное военное обозрение. – 2000. – № 4. – С. 7–10. 13. Кіш Є. Європа у пошуках нової ідентичності. Інституціоналізація процесів інтеграції країн Центрально-Східної Європи // Нова політика. – 1998. – № 3. – С. 2–6.

Nataliya Chorna

THE INTEGRATION TO NATO AS IMPORTANT TARGET OF FOREIGN POLICY OF POLAND IN 90TH YEARS OF XX CENTURY

In the article the author analyses the process of integration of Poland to NATO, define its prerequisite and the main stages.

УДК 327 (477)

Володимир Гаврилук

СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ ТА НІМЕЧЧИНИ В КОНТЕКСТІ ЕКОНОМІЧНИХ ВЗАЄМОВІДНОСИН НА ПРИКЛАДІ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

В статті розглянуто українсько-німецькі відносини в контексті економічної співпраці на регіональному рівні.

Одним з головних зовнішньоторгівельних партнерів України є Німеччина. Вона посідає провідні позиції за об'ємами експортно-імпортних операцій та за обсягом прямих іноземних інвестицій в Україну. Серед країн Європейського союзу (ЄС) Німеччина займає передові позиції щодо економічної співпраці з нашою державою.

Проблематика економічних взаємовідносин України з державами ЄС, і зокрема з Німеччиною викликає стабільний інтерес. В цьому контексті можна виділити публікації Хільчевської І. Г., Аліфіренко В. С. та Руденко С. Г., Кривоноса Р. та ін. [1]. Дана стаття прагне визначити загальні тенденції та особливості, в рамках регіональної співпраці, українсько-німецького економічного співробітництва.

За роки співпраці між двома країнами в економічній галузі склались певні тенденції. Насамперед, Німеччина мала завжди позитивний торговельний баланс з Україною. За цей час склались групи товарів, якими обидві держави переважно торгували, одяг і текс-

тиль, чорні та кольорові метали виробили з них були головною складовою українського експорту до Німеччини, натомість фармацевтичні товари, ядерні реактори та їх частини, електротехніка, транспортні засоби та оптику переважно експортувала Німеччина до України. Також варто зазначити, що німецька сторона експортує високотехнологічну продукцію, а Україна – переважно товари з неглибоким ступенем переробки. Найбільш привабливими галузями нашої економіки для німецьких інвестицій є харчова, легка, деревообробна, паперово-целюзна та хімічна промисловість, торгівля, машинобудування та металообробка і промисловість будівельних матеріалів.

Вище наведені особливості українсько-німецької економічної співпраці притаманні також і Вінницькій області, яка має, проте, свої певні особливості в контексті даних взаємовідносин.

Вінницька область розташована в центральній частині Правобережної України. Її територія складає 26,5 тис. кв. км. (4,4 % території країни). Чисельність населення на 01.01.2005 р. – 1720,1 тис. осіб, в т. ч. міське – 813,1 тис. осіб, сільське – 907 тис. осіб. Вінниччина – регіон з переважаючим сільськогосподарським виробництвом. В першу чергу це стосується зернових культур, цукрових буряків та картоплі. Провідні місця області займає за рівнем розвитку тваринництва. Найбільш динамічно розвивається обробна промисловість, насамперед, харчова та перероблення сільськогосподарської продукції. Ці особливості структури економіки області зумовили і відповідний інтерес німецького капіталу до певних галузей промисловості Вінниччини, а також визначили товарну групу в експортно-імпортних операціях з Німеччиною. На думку першого посла Німеччини в незалежній Україні Х. Фон Бассевітца "Вінниччина може бути ідеальним партнером для всієї Європи" [2: 1].

Характерною особливістю зовнішньоторгівельної діяльності Вінниччини є те, що Німеччина є одним з головних її зовнішньоекономічних партнерів. В 1999 р. обсяг експортних поставок до Німеччини склав 11,9 % від загального об'єму експорту товарів Вінницької області. Імпортні надходження з Німеччини до області склали 12,4 % [3: 3] В 2000 р. ці показники становили відповідно 14,8 % та 24 % [4: 11] В січні-березні 2005 р., найбільші обсяги експортних поставок здійснювались до Російської Федерації (43,4 млн. дол.), Німеччини (9,3 млн. дол.), Польщі (3,0 млн. дол.), Білорусі (2,7 млн. дол.), Молдови (2,5 млн. дол.), Австрії (2,0 млн. дол.), Туреччини (1,5 млн. дол.), Італії, Франції та США (по 1,3 млн. дол.) [1]. У структурі експорту області за цей період домінуюче місце (52 %) займають поставки харчових продуктів. Також значну частку займали текстиль та вироби з текстилю (14,7 %), продукти рослинного походження (10 %), деревина і вироби з неї (6,3 %), механічне обладнання (6,0 %). Найбільші імпортні надходження за січень-березень 2005 р. здійснювались з Німеччини (13,1 млн. дол.), Італії (3,9 млн. дол.), Російської Федерації та Австрії (по 3,4 млн. дол.), Франції (2,9 млн. дол.), Білорусі (1,8 млн. дол.), Іспанії та Нідерландів (по 1,6 млн. дол.) [5: 50]. У товарній структурі імпорту товарів вагоме місце займали транспортні засоби та шляхове обладнання – 34,8 % загального обсягу імпорту. Частка текстилю склала 24 %, механічного обладнання – 18,2 %, недорогоцінних металів – 5,1 %, продукції хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості – 4,8 % та полімерних металів – 3,8 %.

Варто зазначити, що Німеччина є одним з головних партнерів по ввезенню до Вінниччини давальницької сировини, яка переважно застосовується в легкій промисловості. Основні надходження з давальницької сировини здійснювались з таких країн як Німеччина – 3,2 млн. дол., Італія – 2,3 млн. дол., Великобританія – 0,6 млн. дол. Основою її є текстиль та вироби з текстилю – 92,5 %. В найбільших обсягах завозились вовна, нитки синтетичні або штучні, хімічні штапельні волокна і тканини з бавовни. Переважна частина провідних підприємств легкої промисловості в області пов'язують свою роботу з наявними обсягами давальницької сировини. Це, насамперед, ВАТ "Володарка", ЗАТ "Поділля", ВАТ "Тулчинська швейна фабрика", ВАТ "Хмільницька швейна фабрика "Лілея". Тобто ці та інші підприємства забезпечують завантаження своїх потужностей та робітників роботою завдяки іноземній давальницькій сировині. Це відкриває нові можливості для галузі та покращує соціальне становище в регіоні.

Обсяг експорту готової продукції, що була виготовлена з давальницької сировини січень-березень 2005 р., становив 12,5 млн. дол. Основна частина експорту припадає на текстильні вироби, а саме: одяг текстильний складає 96,8 % загального обсягу експорту області. Країнами, які отримали найбільше продукції з Вінниччини, виготовленої з давальницької сировини, є Німеччина – 8,4 млн. дол., Франція – 1,2 млн. дол., США – 1,1 млн. дол. [5]. В 2000 р. обсяг експорту давальницької продукції склав 62,3 % від загального.

Варто зазначити, що основна товарна група експортно-імпорتنих операцій Вінницької області та Німеччини частково відображає зовнішньоторговельні тенденції співробітництва двох країн. Так у 1998 р. частка товарних груп експорту України до Німеччини складала: одяг і текстиль – 28,07 %, мідь та вироби з неї – 15,22 %, чорні метали – 9,46 %, алюміній та вироби з нього – 5,88 %, реактори ядерні та їх частини – 4,89 %, вироби з чорних металів – 4,17 %. У 1998 р. Україна імпортувала з Німеччини: реактори ядерні та їх частини – 25,3 %, транспортні наземні засоби – 10,7 %, електричні машини та устаткування, аудіо та відео апаратура – 7,31 %, оптичні, медичні та хірургічні прилади – 4,61 %. В 2000 р. частка товарних груп експорту України складала: одяг і текстиль – 24,13 %, мідь та вироби з неї – 17,07 %, чорні метали – 12,75 %, білкові речовини, крахмал, клеї, ферменти – 4,95 %, алюміній та вироби з нього – 4,33 %. В 2000 р. Україна імпортувала з Німеччини: реактори ядерні та їх частини – 18,5 %, транспортні наземні засоби – 7,15 %, електричні машини та устаткування, аудіо та відео апаратура – 7,72 %, пластмаси та вироби з них – 5,41 %, мінеральне паливо, нафта і нафтопродукти – 4,91 %, фармацевтичні продукти – 3,75 % [6].

Таким чином, одяг і текстиль, вироблені на Вінниччині, є групою товарів, яка відображає важливі складові українського експорту до Німеччини. Транспортні засоби та механічне обладнання – німецького експорту до України, та, зокрема, до Вінницької області.

Німеччина є одним з найбільших інвесторів капіталу у Вінницьку область. Загалом, за період з 2000 по 2004 рр. сума прямих іноземних інвестицій в область значно збільшилась. Так, в 2000 р. вона складала 22,6 млн. дол., в 2001 р. – 28,1 млн. дол., в 2002 р. – 38,4 млн. дол. в 2003 р. – 64,9 млн. дол., в 2004 р. – 65,8 млн. дол. [7: 100]. Хоча в порівнянні з іншими регіонами України об'єм іноземних інвестицій в економіку Вінниччини є недостатнім. Наприклад, об'єм прямих іноземних інвестицій в 2004 р. в м. Києві становив 2684,1 млн. дол., в Дніпропетровській області – 778,6 млн. дол., в Київській області – 511,5 млн. дол., в Одеській області – 507 млн. дол., в Донецькій області – 493,6 млн. дол. [6]. Станом на 1 квітня 2005 р. найбільші інвестиційні вкладення в область здійснені партнерами з Австрії – 19,2 млн. дол., Німеччини – 14 млн. дол., Російської Федерації – 4 млн. дол., Латвії – 3,3 млн. дол., Віргінських островів (Великобританія) – 2,7 млн. дол., Туреччини – 2,7 млн. дол., Іспанії – 2,5 млн. дол., США – 2,3 млн. дол. На ці вісім країн припадає 80,4 % від загального об'єму інвестицій області [7].

Найбільш привабливими протягом всього періоду інвестування є харчова промисловість та переробка сільськогосподарських продуктів, об'єм інвестицій в які становить 28,8 млн. дол. Також інтерес інвесторів викликають хімічна та нафтохімічна промисловість – 15 млн. дол., сільське господарство, мисливство та лісове господарство – 9,7 млн. дол., оптова і роздрібна торгівля – 5,6 млн. дол. [7]. Враховуючи особливості Вінницького краю німецький капітал переважно зосереджений у галузях харчової, переробної, легкої та деревообробної промисловості.

Таким чином, можна констатувати, що Німеччина є одним з головних зовнішньоторговельних партнерів Вінницької області. Німецька сторона є найбільшим експортером товарів до Вінницького краю та одним з найбільших імпортерів його продукції; одним з лідерів за обсягами прямих іноземних інвестицій; основним постачальником давальницької сировини, на якій працюють переважна частина підприємств легкої промисловості, та одним з найбільших споживачів продукції, виготовленої з неї. Експортно-імпортні операції області та Німеччини значною мірою відображають характер цих операцій в загальному українсько-німецькому форматі, враховуючи регіональні особливості розвитку економіки Вінниччини. На жаль область зберігає негативне торговельне сальдо з Німеччиною.

Значну частину німецького експорту до області складає продукція з високим ступенем переробки – транспортні засоби та механічне обладнання.

Поглиблення економічної співпраці між країнами ЄС та Україною, в тому числі на регіональному рівні, буде сприяти становленню нової якості української економіки. Співробітництво України на регіональному рівні з провідними європейськими країнами в контексті поступового поглиблення економічних зв'язків може забезпечити подальший геополітичний вибір нашої держави.

Список використаних джерел

1. Хільчевська І. Г. Суспільно-географічні аспекти зовнішніх зв'язків України та Німеччини. Дисертація кандидата географічних наук. – Київ. – 2002 р.; Алефіренко В., Руденко Г. Співробітництво України з Німеччиною в контексті сучасних міжнародних відносин. // Вопросы германской истории. Сборник научных трудов за редакцією проф. Бобильової С. Й. – Дніпропетровськ. – 2003 р.; Р. Кривоніс Українсько-німецькі відносини у 90-х рр. 20 ст. //Людина і політика. – 1999 р. – № 4. 2. Про перебування Х. Фон Бассевітца на Вінниччині // Вінницька газета. – 22 липня 1992 р. – С. 1. 3. Зовнішньоекономічна діяльність області в 1999 р. // Вінницький економіст. – 21 січня 2000 р. – С. 7. 4. Зовнішньоекономічна діяльність області в 2000 р. // Вінницький економіст. – 20 березня 2001 р. – С. 11. 5. Доповідь про соціально-економічне становище області за січень-квітень 2005 р. Державний комітет статистики України. Головне управління статистики у Вінницькій області. – Вінниця, 2005 р. – С. 50. 6. Хільчевська І. Г. Суспільно-географічні аспекти зовнішніх зв'язків України та Німеччини. Дисертація кандидата географічних наук. – Київ. – 2002 р. 7. Вінниччина в цифрах у 2004 році. Короткий статистичний довідник. Державний комітет статистики України. Головне управління статистики у Вінницькій області. – Вінниця, 2005 р. – С. 100.

Volodymyr Navryluk

THE COOPERATION OF UKRAINE AND GERMANY IN THE CONTEXT OF ECONOMIC RELATIONSHIPS ON THE EXAMPLE OF VINNYTSA REGION

The paper ppresents the Ukraine-German relationships in the context of ekonomik cooperation on the regional level.

УДК 327 (477+478)

Вікторія Гевко

УКРАЇНА І ПОЛЬЩА: ОСОБЛИВОСТІ ДВОСТОРОННІХ ВЗАЄМИН (1991–2004 РР.)

У статті розкрито особливості формування і розвитку українсько-польських політичних відносин впродовж 1991–2004 рр.

Із здобуттям Україною незалежності та отриманням Польщею політичної свободи розпочався активний процес формування нової моделі міждержавних українсько-польських відносин, як незалежних та демократичних держав. Нова сторінка в багатовіковій історії зв'язків українського та польського народів головним чином пов'язана з процесом формування та реалізації стратегічного партнерства в об'єднаній Європі. Тому, в

умовах розбудови і утвердження України й Польщі виникає необхідність об'єктивного дослідження особливостей налагодження і розвитку українсько-польських двосторонніх відносин протягом 1991–2004 рр. Важливу роль тут відіграють також етнічна спорідненість, близькість культур, історичних традицій, геополітичних і геостратегічних цілей, прагнення держав інтегруватись до західноєвропейських структур. Тож, наукове вивчення досвіду українсько-польських зв'язків на основі історичних фактів та джерел з широким використанням архівних документів і матеріалів є важливим й актуальним завданням української історіографії.

Актуальність започаткованого дослідження зумовлена ще й тим, що існуючі на сучасному етапі наукові праці, присвячені українсько-польським відносинам, розкривають далеко не усі аспекти такої взаємодії. Наукова історична думка поступово нагромаджує потенціал вивчення основних тенденцій формування і розвитку двосторонніх українсько-польських відносин. Багато вчених, як українських, так і зарубіжних, досліджують непрості взаємини між Україною та Польщею в різні історичні періоди. Серед багатьох варто відзначити праці: Л. Зашкільняка [1], Ю. Макара [2], Я. Ісаєвича [3], Я. Дашкевича [4], Ю. Зайцева [5], Т. Зарецької [6], Є.Макаренка [7], Н. Сербіної та Л. Алексієвець [8], В. Колесника і М. Кучерепи [9], Л. Чекаленко [10] та ін. Різні аспекти та напрямки українсько-польських стосунків вивчали й зарубіжні дослідники, зокрема, В. Гілл та Н. Гілл [11], Б. Сурмач [12] Т. Ольшанський [13–14], Є. Козакевич [15], С. Бурант [16], В. Бонусяк [17], М. Чієшлік [18] та ін. Аналіз української і зарубіжної літератури свідчить про недостатню кількість праць з проблеми українсько-польського співробітництва у 1991–2004 рр. Основні здобутки лежать в площині політологічних досліджень, а отже, потреба подальшого об'єктивного, цілісного й ґрунтовного узагальнення історичного процесу формування нової моделі українсько-польських відносин в історичному контексті залишається актуальною.

Тому, на основі вивчення і аналізу, як української, так і зарубіжної історіографії та джерел з даної проблеми нами поставлені наступні завдання: проаналізувати основні події історії налагодження і розвитку українсько-польських міждержавних взаємин протягом 1991–2004 рр.; визначити головні закономірності та тенденції стратегічного партнерства між Україною та Республікою Польща.

У результаті радикальних змін наприкінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. на європейському континенті – краху комуністичної моделі суспільного ладу в країнах Центральної і Східної Європи – змінився характер українсько-польських взаємовідносин, які за роки незалежності України переросли в тісне політичне, економічне, наукове і культурне співробітництво, що є прикладом добросусідства і партнерства у світовому співтоваристві. Завершення "холодної війни", припинення існування системи Варшавського договору, розпад СРСР, здобуття Україною незалежності та отримання Польщею політичної свободи, а також геополітичне розташування, територіальна близькість, традиційні тісні економічні зв'язки та взаємний інтерес створили сприятливі передумови для формування нової моделі українсько-польських стосунків.

Діалог української і польської опозиційної еліти, розпочатий в умовах радикальних змін в СРСР, також сприяв становленню двосторонніх стосунків на міждержавному рівні. У 1989–1990 рр. в Україні розпочався період реалізації програм з ліквідації компартійного режиму та здобуття національної свободи й самостійної державності. Політичні партії та позаурядові структури Польщі, зокрема представники партії "Солідарність", починають налагоджувати відносини з українською опозицією. Тоді ж виникає можливість безпосередніх контактів учасників руху опору українців і поляків. З 20 травня по 22 липня 1989 р., в період найбільших демократичних зрушень для поляків, у Польщі перебував один з лідерів опозиції в Україні, голова Львівської філії Української Гельсінської Групи та член секції зовнішніх зв'язків Львівської організації Народного Руху України (НРУ) Б.Горинь. Незважаючи на формально приватний характер візиту, він мав зустрічі і ґрунтовні консультації з керівниками польської опозиції та чільними представниками інтелігенції А. Міхником, Я. Куронем, З. Буяком, Е. Османьчиком, професором Б. Геремеком, лідерами товариства "Помост", керівником клубу католицької інтелігенції у Варшаві професором А. Стельмаховським, редактором студентського часопису "Зустрічі" М. Чехом,

доктором М. Сивіцьким, молодим талановитим науковцем з Любліна Б. Бердиховською, професором Українського вільного університету у Мюнхені Б. Осадчуком. Згодом досвід приходу польської опозиції до влади на місці вивчали Є. Пронюк, В. Чорновіл, М. Горинь та ін. [19:30]. Ці перші неформальні візити уже закладали підвалини нової моделі польсько-українських стосунків. Така співпраця між виразниками демократичних ідей України та Польщі була вкрай важливою для подальшого формування українсько-польських відносин на міждержавному рівні. Контакти українських та польських опозиційних діячів – виразників демократії та політичної незалежності в обох країнах, перші неофіційні зустрічі, спільні дискусії свідчили про бажання подолати наслідки минулої неприяності, яка значною мірою нав'язувалась комуністичною ідеологією, прагнення будувати принципово нові відносини демократичних правових держав з подальшою інтеграцією в європейські політичні та економічні структури.

Наступним кроком в історії новітніх українсько-польських відносин став започаткований українськими та польськими парламентарями політичний діалог на міждержавному рівні. Уже 8–10 вересня 1989 р. у роботі першого з'їзду Народного Руху України взяла участь група польських парламентарів яка складалась з переважно представників "Солідарності" – А. Міхника, Б. Борушевича, В. Мокрого, З. Янаса, Є. Яховича. Вони підтримали волелюбні прагнення національно-демократичних сил України, а депутат Сейму Республіки Польща Я. Збігнев звернувся до учасників з'їзду з привітанням [20: 10].

Ще однією важливою подією у формуванні українсько-польських стосунків нового типу стала зустріч 4–5 травня 1990 р. у Яблонні, біля Варшави, демократичного крила парламентарів Верховної Ради УРСР, членів комісії закордонних справ: Д. Павличка, Б. Гориня, І. Драча, В. Чорновола, М. Гориня та інших з депутатом Сейму Республіки Польща В. Мокрим, міністром Я. Куронем, головним редактором "Газети виборчей" А. Міхником, головою комісії у закордонних справах Б. Геремеком, головою Сенату Республіки Польща А. Стельмаховським, віце-міністром оборони Я. Онишкевичем та іншими. Делегація відвідала також маршалка Сейму М. Козакевича [6: 7]. Про мету цих нарад Д. Павличко висловився так: "Хочемо не тільки мати своє місце у новій констеляції Європи, а й бути в ній розумно присутніми і бажаними" [21: 1].

З початком офіційного визнання Польщею незалежності України, 2 грудня 1991 р., діяльність українських та польських політичних сил була спрямована на створення політично-правових засад двостороннього співробітництва та пошуку оптимальних форм взаємодії. Проте ще до офіційного встановлення дипломатичних відносин були здійснені кроки для повноцінного функціонування їх в майбутньому. Зокрема, до встановлення дипломатичних відносин на офіційному рівні обидві держави вирішили обмінятися спеціальними посланниками урядів, про що було домовлено у підписаному 8 вересня 1991 р. Спільному комюніке Міністрів закордонних справ Республіки Польща та України [22]. Від України спеціальним посланником став Теодозій Старак, від Польщі – Єжи Козакевич який прибув до Києва вже в середині жовтня 1991 р. Теодозій Старак приїхав до Варшави в листопаді 1991 р. У своєму інтерв'ю українському журналу "Політика і час" Є. Козакевич згадує: "Я мав таке завдання, коли постане самостійна держава, щоб це не було для Польщі несподіванкою, щоб ми вже встановили зв'язки, контакти з людьми, з офіційними органами, щоб республіканські, а потім державні установи мали комунікації з Польщею. І щоб усе спрацювало" [23: 38]. Обмін спеціальними посланниками Є. Козакевич називає "досить незвичайною формою дипломатичних відносин, їх практика на той час нічого подібного не знала" [23: 38]. "Але ми хотіли засвідчити свої наміри і створити основу для дипломатичних дій вже на державному рівні" – згадує колишній посол [23: 38].

На сучасному етапі українсько-польські відносини охоплюють практично всі площини двосторонньої взаємодії держав і характеризуються як стратегічні. Протягом 1991–2004 рр. було створено повноцінну правову базу українсько-польського співробітництва в усіх сферах. Зазначимо, що правову основу відносин складають вже близько 200 угод, які загалом забезпечують ефективне функціонування двосторонніх механізмів співпраці. Політичним підґрунтям для налагодження і розвитку добросусідських та союзницьких стосунків стало прийняття важливих міждержавних документів, зокрема: "Декларації про принципи і основні напрямки розвитку українсько-польських відносин" (жовтень 1990 р.) [24], "Договору між Україною і Республікою Польща про добросусідство, дружні відноси-

ни і співробітництво" (травень 1992 р.) [25], "Декларації Міністрів закордонних справ України та Республіки Польща про принципи формування українсько-польського партнерства" (березень 1994 р.) [26], "Спільної декларації Президента України і Президента Республіки Польща" (червень 1996 р.) [27], "Спільної заяви Президентів України і Республіки Польща "До порозуміння і єднання" (травень 1997 р.) [28] та інших документів, які регламентують відносини держав в усіх галузях.

Упродовж 1991–2004 рр. українсько-польські стосунки пройшли шлях від становлення до найглибшого ступеня розвитку відносин – стратегічного партнерства, починаючи з другої половини 1990-х рр., вони починають набувати ознак такого партнерства. Можна цілком впевнено вважати, що в головних рисах стратегічне українсько-польське партнерство в політичній сфері на сучасному етапі вже формалізувалось інституційно і функціонально. В обох державах протягом досліджуваного періоду створені відповідні інститути міждержавної співпраці, зокрема, Консультаційний комітет президентів України та Польщі, діє Українсько-польська змішана Комісія з питань торгівлі і економічного співробітництва, Українсько-польський економічний форум, Постійна українсько-польська конференція з питань європейської інтеграції, з цією ж метою була створена Польсько-американсько-українська ініціатива співпраці (ПАУСІ), функціонує Українсько-польський / Польсько-український Форум [29: 33–36] та ін.

Стратегічні відносини між Україною та Польщею найбільш яскраво виражаються у дотриманні спільної позиції у міжнародній та загальноєвропейській політиці, особливо в процесі європейської інтеграції. Проведення такої скоординованої політики на міжнародній арені збалансовує зовнішньополітичну діяльність України та Польщі, прискорює інтеграцію обох держав до загальноєвропейських і трансатлантичних економічних та військово-політичних структур, допомагає закріплювати європейські та євроатлантичні пріоритети у власній міжнародній діяльності. Українські та польські військові беруть активну участь у навчальних програмах в рамках програми Партнерство заради миру, оголошеної НАТО у 1994 р., здійснюють миротворчі місії під егідою Північноатлантичного альянсу та ООН у складі українсько-польського миротворчого батальйону, утвореного у 1997 р. [30]. Відзначимо участь українських й польських військовослужбовців у миротворчій акції у Косово в рамках контингенту Міжнародних Сил Безпеки під егідою НАТО та ООН (розпочалась у липні 2000 р.) [31] та в гуманітарній місії з надання допомоги в ліквідації наслідків воєнних дій в складі багатонаціональної дивізії під командуванням польських військових в Іраку (у вересні 2003 р.) [32]. Спільна миротворча українсько-польська співпраця високо оцінюється на міжнародній арені, що сприяє подальшій інтенсифікації відносин. Практикуючи нові форми співробітництва Українська держава відстоює при цьому свої національні інтереси і використовує миротворчий досвід західних країн та їх військових організацій.

Одним із принципів стратегічного партнерства є взаємопідтримка держав які оголошують себе стратегічними партнерами з найбільш важливих питань. Показовим в цьому плані була й позиція Польщі під час політичної кризи яка виникла в наслідок президентських виборів у листопаді – грудні 2004 р. в Україні. Активна участь президента Польщі А. Кваснєвського у ролі посередника між сторонами конфлікту значною мірою сприяла досягненню компромісу політичних сил в Україні. Окрім того, польська політична еліта відіграла значну роль у приверненні уваги до проблем України світової та європейської громадськості й залучення Євросоюзу до врегулювання кризи Так, на засіданні Європарламенту українські інтереси представляли такі польські-європарламентарі, як Єжи Буяк, Яцек Сврич-Вольський, Броніслав Геремек, Гражина Станішевська. Вони вимагали скликати спеціальну сесію Парламенту з приводу подій в Україні. Наслідком зусиль поляків стало пом'якшення позиції представників багатьох країн ЄС, які спочатку займали позицію невтручання в українські справи. Така позиція Польщі із захисту українських інтересів свідчить про позитивну динаміку розвитку міждержавного діалогу та практичну реалізацію задекларованих принципів стратегічного партнерства.

Отже, предметне вивчення українсько-польських відносин протягом 1991–2004 рр. дозволяє стверджувати, що стосунки між Україною та Польщею пройшли тривалий, не позбавлений суперечностей, але динамічний та конструктивний шлях становлення і роз-

виту. Розглядаючи двосторонні відносини між Україною і Польщею, відзначимо їх насиченість, результативність виваженість підходів на урядовому й дипломатичному рівнях та існування достатнього потенціалу для їх трансформації на рівень стратегічного партнерства.

Список використаних джерел

1. Зашкільняк Л. Українсько-польські стосунки у XX ст.: Традиції та сучасність // Проблеми слов'язознавства. – Вип. 49. – К., 1996 – С. 71–76.
2. Макар Ю. І. Українці в Польщі: кількість і сучасне становище // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 135–153.
3. Ісаєвич Я. Українсько-польська наукова і культурна співпраця: сучасний етап // Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття. – К., 1999. – С.18–21.
4. Дашкевич Я. Шляхи подолання упереджень (перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків) // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К.: Либідь, 1993. – С. 23–29.
5. Зайцев Ю. Польська опозиція 1970–80-х рр. про засади українсько-польського порозуміння // Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади у трьох томах. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1998. – Т. 1. – С. 52–64.
6. Зарецька Т. Українсько-польські політичні відносини (1991–2001 рр.) // Україна і Польща стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє. – К.: Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 2002. – Ч. II. – С. 7–12.
7. Макаренко Є. Історико-політичні реалії та динаміка українсько-польського міжнародного співробітництва на початку XXI ст. // Слов'янський вісник. Серія: Історичні науки Рівненського державного гуманітарного університету та Рівненського інституту слов'язознавства Київського славістичного університету. – Вип. 4. – Рівне: РІСКСУ, 2004. – С.150–159.
8. Сербіна Н., Алексієвець Л. Українсько-польські відносини як важливий стабілізуючий фактор у Центрально-Східній Європі // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 2. – Тернопіль: ТДПУ, 2005. – С. 308–311.
9. Колесник В. Кучерепа М. З історії українсько-польських наукових взаємин // Україна – Польща: історія і сучасність. – К., 2003. – Ч. II. – С. 95–102.
10. Чекаленко Л. Україна – Польща: нові тенденції взаємин // Україна – Польща: історія і сучасність. – К., 2003. – Ч. II. – С. 51–59.
11. Cieślak M. Stosunki polsko-ukraińskie // Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej. – 1994. – S.135–144.
12. Gill W., Gill N. Stosunki Polski z Ukrainą w latach 1989– 1993. – Poznań – Toruń, 1994. – 123 s.
13. Surmacz B. Współczesne stosunki polsko-ukraińskie. Politologiczna analiza traktatu o dobrym sąsiedztwie. – Lublin: Wwo Unswersytenu Marii Curi– Skłodowskiej, 2002. – 267 s.
14. Olszański T.A. Przyszłość stosunków polsko-ukraińskich między Lwowem a Donieckiem (uwagi polemicyzyczne) // Ukraina a Polska – partnerstwo strategiczne. Historia. Czas terażniejszy. Przyszłość. – K., 2002. – Część druga. – S. 53–58.
15. Olszański T. Stosunki z Ukrainą // Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej. – 1998. – S.155–160.
16. Stosunki polsko-ukraińskie /Pod red. J. Kozakiewicza. Kraków: Międzynarodowe Centrum Rozwoju Demokracji. – 1998. – 196 s.
17. Burant S. Problematyka wschodnia. Studium porównawcze stosunków Polski z Litwą, Białorusią i Ukrainą // Studia i materiały. – 1993. – №58. – 28 s.
18. Bonusiak W. Stosunki gospodarcze Polski i Ukrainy // Ukraina a Polska – partnerstwo strategiczne. Historia. Czas terażniejszy. Przyszłość. – K., 2002. – Część druga. – S. 40–45.
19. Bonusiak W. Stosunki gospodarcze Polski i Ukrainy // Ukraina a Polska – partnerstwo strategiczne. Historia. Czas terażniejszy. Przyszłość. – K., 2002. – Część druga. – S. 40–45.
20. Cieślak M. Stosunki z Ukrainą // Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej. – 1999. – S. 177–184.
21. Зайцев Ю. Польська антикомуністична опозиція і рух опору в Україні: від порозуміння до координації дій // Україна – Польща: історія і сучасність. – К., 2003. – Ч. II. – С. 17–33.
22. Мокрий В. Рух в Україні // Сучасність. – 1989. – № 12. – С. 10–14.
23. Павличко Д. Українсько-польські відносини на сучасному етапі // Голос України. – 1993. – 24 лютого. – С. 1, 3.
24. Спільне комюніке Міністрів закордонних справ Республіки Польща та України // Історико-архівне управління МЗС України. Ф: міжнародні договори. – Од. зб. 2. – 1 арк.
25. Козакевич Є. Якщо будуть зміни, то ли-

ше на краще // Політика і час – 1996. – № 3. – С. 37–40. 24. Декларація про основні принципи та напрямки розвитку українсько-польських відносин // Історико-архівне управління МЗС України – Ф.: міжнародні договори. – Од. зб. 2. – 6 арк. 25. Договір між Україною і Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво // Світ відкриває Україну. – К.: Київська правда, 2000. – С. 141–149. 26. Декларація Міністрів закордонних справ України та Республіки Польща про принципи формування українсько-польського партнерства // Історико-архівне управління МЗС України. – Ф.: міжнародні договори. – Од. зб. 434. – 4 арк. 27. Спільна декларація Президента України і Президента Республіки Польща // Історико-архівне управління МЗС України. Ф.: міжнародні договори. – Од. зб. 1320. – 4 арк. 28. Спільна заява Президентів України і Республіки Польща "До порозуміння і єднання" // Урядовий кур'єр. – 1997. – 24 травня. – С. 2. 29. Павленко С. Відносини України та Польщі в контексті європейської інтеграції // Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє. – К.: Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 2002. – Ч. II. – С. 30–39. 30. Угода між Україною та Республікою Польща у справі створення спільної військової частини для участі в міжнародних миротворчих і гуманітарних операціях під егідою міжнародних організацій // Історико-архівне управління МЗС України. – Ф.: міжнародні договори. – Од. зб. 1412. – 5 арк. 31. Технічна угода між Міністерством оборони України та Міністерством національної оборони Республіки Польща щодо участі національних контингентів у міжнародній миротворчій операції на території Косово, Союзна Республіка Югославія у складі українсько-польського батальйону // Історико-архівне управління МЗС України. – Ф.: міжнародні договори Од. зб. 2256. – 15 арк. 32. Указ Президента України про направлення миротворчого контингенту для участі України у міжнародній миротворчій операції в республіці Ірак // Урядовий кур'єр. – 2003. – 12 червня. – С. 20.

Victoria Hevko

UKRAINE AND POLAND: THE PECULIARITIES OF THE DEVELOPMENT OF THE BILATERAL RELATIONS (1991–2004)

The peculiarities of formation and development of the Ukrainian-Polish political relations during 1991– 2004 years.

РОЗДІЛ 4. МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ У ШКОЛІ

УДК 378 (497.2+438) "1948/1989"

Петровська О.В.

СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ДОСТУПУ ДО СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ: СОЦІАЛІСТИЧНИЙ ДОСВІД БОЛГАРІЇ І ПОЛЬЩІ (1948–1989 РР.)

У статті досліджуються основні причини нерівності шансів молоді Болгарії і Польщі на отримання вищої освіти протягом завершеного історичного етапу 1948–1989 рр., який увійшов в історію під назвою соціалізму.

На відміну від нижчих ступенів освіти доступ у вищу школу в країнах Центральної і Південно-Східної Європи (ЦПСЄ) був і залишається обмеженим. У той же час попит на послуги вищої школи з боку молоді неуклібно росте. Необхідність вдосконалення системи формування студентського контингенту визначає актуальність дослідження проблеми соціальної рівності у доступі до вищої школи.

У відповідності до елітарної концепції східноєвропейського соціалізму у політиці комуністичних партій, що прийшли до влади у 1948, рівність розумілась як збільшення шансів на доступ до вищої освіти нових привілейованих груп населення. У результаті в системі конкурсного відбору у вузи були забезпечені переваги робітникам, селянам і їх дітям. А в розподілі стипендіальної допомоги головним критерієм став матеріальний стан студента, а не його успішність. Проте усунути соціальну нерівність у споживанні послуг, що надавались вищою школою, соціалістичним державам не вдалось.

Мета нашої роботи – виявити основні фактори, які обумовили нерівність шансів отримання вищої освіти у соціалістичному суспільстві Східної Європи. Дослідження має історико-соціологічний характер і проводиться на прикладі двох слов'янських країн, які займали полярно протилежні позиції у соціалістичному блоці, – Болгарії і Польщі. Компаративний підхід дає можливість виявити спільні, типологічні причини соціальної нерівності на шляху до вищої школи і проаналізувати ефективність конкретних заходів, що складають політику забезпечення рівних прав на отримання вищої освіти в окремих країнах.

Уніфікація доходів населення, широка матеріальна допомога студентству, що були характерними рисами соціальної політики як болгарської, так і польської держав, сприяли вирівнюванню матеріальних можливостей отримання вищої освіти у Болгарії та Польщі. Але підпорядкування націоналізованої системи вищої освіти вимогам модернізації обумовило затвердження вступного іспиту у якості головного критерію селекції у вищі учбові заклади Болгарії і Польщі у 1948–1989 гг. Тільки такий підхід міг забезпечити виявлення найбільш здібних і амбіційних претендентів і, як наслідок, – підготовку кваліфікованих і відповідальних спеціалістів, здатних організувати "великий стрибок" до постіндустріального суспільства.

У результаті не матеріальні, а культурні і соціальні умови життя дитини стали визначальними у досягненні статусу студента у соціалістичному суспільстві Болгарії і Польщі.

Насправді, перший відбір у вузи визначався ще під час переходу з базової школи в середню. У Польщі основну масу студентів давали загальноосвітні середні учбові заклади. Наприклад, питома вага випускників цих учбових закладів 1961–62 року з ліку першокурсників склала 52 %, а випускників професійних учбових закладів – 16 % [2: 48а]. У 1972/73 навчальному році питома вага студентів з дипломами загальноосвітніх ліцеїв цього ж року випуску склала в університетах 66,3 %, а в медичних академіях – 74,3 % [18: 180].

Результати дослідження показали, що шанси потрапити у вуз у молоді із професійних середніх учбових закладів були у три рази меншими, ніж у випускників

загальноосвітніх ліцеїв [25: 259]. Цей факт можна пояснити тим, що професійні ліцеї не готували учнів до вступних іспитів у вузи і не орієнтували їх на отримання вищої освіти. Отже, спрямованість до вищої освіти диференціювалась у залежності від типу середньої школи, яку закінчила молода людина. У кінці 1970-х років випускники загальноосвітніх ліцеїв складали 75–80 % абітурієнтів. При цьому у престижних медичних інститутах на їх долю випадало 93,1 %, а у менш престижних сільськогосподарських вузах – 77 % претендентів [9: 90; 16: 97].

Не однакові шанси потрапити у вуз мали і випускники середніх учбових закладів Болгарії. Так, правила прийому не допускали до вступних іспитів осіб, які закінчили технікуми і СПТУ, якщо у документах про їх закінчення не було оцінок з профільних предметів, необхідних для конкурсу на обрану спеціальність [6: 7]. У середні загальноосвітні школи, які дають найбільш прийнятну для вузу підготовку, у кінці 1970-х років могли потрапити не більш за третину випускників восьмирічної школи [4: 32].

Разом з тим, вже у другій половині 1950-х років була відзначена тенденція на диференціацію соціального складу учнів у різних типах середніх шкіл. Так, за даними Міністерства освіти ПНР, у 1953–54 навчальному році у середніх загальноосвітніх школах навчалось 59675 дітей робітників, 54333 – селян, 64259 – інтелігенції. У 1957–58 навчальному році кількість дітей з сімей робітників зменшилась до 47631, селян – до 42848. А кількість дітей з сімей інтелігенції виросла до 79563 [20: 25]. В подальшому соціальна нерівність у системі середньої освіти посилювалась. У 1975–76 навчальному році серед випускників середніх професійних учбових закладів ПНР 80 % були робітничого і 62,4 % – селянського походження, а серед випускників загальноосвітніх ліцеїв діти робітників і селян складали відповідно 35 % і 15 % [25: 259]. У результаті відмічалась суттєва різниця у підготовці абітурієнтів в залежності від їх соціального походження. Представники робітників і селян складали іспити гірше [23: 318]. Отже, шансів стати студентами у них було менше.

Однією з основних причин зменшення можливостей привілейованих трудових верств потрапити у студенти було низьке прагнення до досягнень освіти, обумовлене сімейними цінностями.

Найбільш результативною політикою, направленою на зміну соціального складу студентства, була політика першого післявоєнного десятиліття, коли вища освіта забезпечувала могутній старт економічній, соціальній і професійній мобільності. На початку 1950-х років представництво робітників і селян у вузах Болгарії і Польщі переступило 50-процентний бар'єр. Необхідно враховувати також, що у ці роки вступний конкурс у вищі учбові заклади не був великим, а репресії у відношенні до "старої" інтелігенції досягли апогею.

Проте в міру порушення композиції статусових характеристик і обмеження перспектив кар'єрного росту випускників вузів традиційні сімейні цінності стали вагомішими у визначенні професійно-освітніх настанов у молоді. Орієнтація робітничих і селянських сімей на "конкретні" і "потрібні" професії вела до того, що їх діти прагнули отримати професійну середню освіту, яка виявлялась менш конкурентноздатною у вузівському конкурсі. Введення додаткових пунктів за соціальне походження у Польщі в 1965 р. і резервування місць для привілейованих соціальних груп у Болгарії дозволили затримати падіння питомої ваги робітників у складі студентства, яке почалось у Польщі з кінця 1950-х рр., а в Болгарії – з середини 1960-х рр. Але зниження інтересу до вищої освіти у дітей з сімей робітників носило прогресивний характер у двох країнах і було обумовлене зниженням ролі освіти у досягненні матеріальних благ. Так, у Польщі кінця 1980-х рр. заробітна плата молодих спеціалістів була на 37 % нижчою, ніж зарплата робітників [21: 175]. Вони зазнавали труднощів у придбанні власного житла і були вимушені займати посади, що не відповідали їх підготовці.

Створювалась парадоксальна ситуація. Держава добивалась того, щоб у вузи поступало якомога більше молоді робітничого походження, але ця молодь не прагнула до вищої освіти, так як не могла розраховувати на допомогу диплома у набутті високого соціального стану і заробітної плати.

Особливо цікавою є селянська культурна модель зразків раннього працевлаштування і відношення до освіти як до інструменту швидких і ефективних заробітків поза сільським господарством [5: 75]. Не випадково, що навіть у сільськогосподарських вузах Польщі представників сільської місцевості було мало. Наприклад, у 1976 р. у сільськогосподарсько-технічній академії в Ольштині серед абітурієнтів нараховувався лише 31 % жителів села і 21,6 % – селян [16: 77]. Падіння питомої ваги селян у кількості студентів, що почалось на межі 1950–1960-х років в обох країнах, зупинити не вдалось. Представництво селянської молоді серед першокурсників вузів початку 1980-х рр. у Польщі було у 3 рази меншим, ніж питома вага цієї соціальної групи у суспільстві [24: 254]. Ще більші диспропорції простежуються в представленості сільської молоді у вузах Болгарії.

Таким чином, сімейні традиції впливали на зниження інтересу до вищої освіти у робітників і селян, які могли задовільнити потреби у соціальному рості і без диплома вузу.

Навпаки, представники службовців прикладали всіх зусиль, щоб забезпечити нащадкам перспективи інтелектуальної праці. За даними польських соціологів, у 1980-х рр. більш за 50 % дітей фахівців (з вищою або незакінченою вищою освітою) вважали за потрібне отримання вищої освіти [22: 26]. Так як у 1970-і рр. користь від освіти в масовій свідомості почала переміщуватися від професійних до загальноосвітніх і загальнокультурних цінностей, вища школа зберегла свою привабливість для інтелігенції, але втратила її для робітників і селян.

Відтворення норм і цінностей сім'ї в моделях освітньої поведінки молоді було відзначено і болгарськими соціологами. Згідно досліджень, які провели в Болгарії на межі 1970–1980-х років, 69 % батьків і 75 % матерів студентів займалися розумовою працею [4: 55].

У сім'ях інтелігенції діти діставали найбільш тверді настанови на необхідність набуття вищої освіти для того, щоб добитися визнання сім'ї, друзів, соціальної верстви, до якої належать батьки. Але, не дивлячись на те, що традиційні сімейні цінності різних соціальних груп вагомо впливали на освітню орієнтацію молоді аж до кінця 1980-х рр., вони поступово втрачали своє значення.

У якості визначального фактора освітніх досягнень молоді поступово затверджувався рівень освіти батьків. При цьому, як показало міжнародне дослідження "Соціальна стратифікація у Східній Європі", даний фактор у східноєвропейських країнах мав значно більше значення, ніж у західноєвропейських. Проте слід відзначити, що у Болгарії, як і в інших країнах Східної Європи, ефект впливу рівня освіти батьків на освітню кар'єру дітей до середини 1960-х рр. зменшувався, а потім виростав. У Польщі протягом 1940–1985 рр. зберігався на одному рівні [10: 354–355].

Пряму залежність ступеня освіти батьків і їх планів у відношенні до освіти дітей показали численні дослідження польських соціологів, які стверджують, що, чим вищим був рівень освіти батьків, тим частіше діти планували отримати вищу освіту. Навпаки, низький рівень освіти батьків впливав на посилення в мотивації освітніх стратегій молоді економічних факторів, пов'язаних із заробітньою платою і, як наслідок, зниження інтересу до вищої освіти [8: 43].

В умовах, коли значення вищої освіти як інструменту суспільного росту стало меншим, а ліміт місць у вузах скоротився, сім'ї з низьким рівнем освіти стали найбільш слабким кільцем у низці освітніх прагнень суспільства [13: 10]. Так, серед випускників середніх учбових закладів Варшави в 1982 р. про те, що будуть навчатись у вузах, заявили 84 % молодих людей, батьки яких мали вищу освіту, і 32 % тих, чиї батьки мали освіту не вище базової професійної школи [17: 39]. Таким чином, була помітна сімейна репродукція освітнього рівню. Підтверджують цей висновок і результати досліджень М. Ястржемб-Мрозицької в великих польських містах, які показали, що середня загальноосвітня школа – основне джерело студентства – найбільш притягальна для молоді з сімей з найвищим рівнем освіти, і найменш – для молоді з сімей з найнижчим рівнем освіти [14: 48].

У сім'ях інтелігенції не тільки намагались забезпечити своїм дітям тип середнього учбового закладу, що відкривав би дорогу у вуз, але і були схильні до додаткової підготовки дітей. Польські дослідження "Студент-77" показали, що в останньому класі середньої школи вдавались до репетиторства 9 % дітей, батьки яких мали початкову освіту, 19 % – середню і 31 % – вищу [22: 23].

Рівень освіти батьків, як свідчать соціологи Болгарії і Польщі, істотно впливав на успіхи дітей у досягненні ними вищої освіти. У 1982 р. серед випускників середніх учбових закладів Варшави, які стали студентами вузів, у 2,3 % батько мав неповну базову освіту, 4,5 % – базову, 15,9 % – неповну середню, 26,9 % – середню і 57,3 % – вищу [17: 40]. У 1987 р. 1/3 батьків і 1/4 матерів польських студентів мали вищу освіту [13: 10].

Болгарські дослідження 1981 р. виявили, що у 37 % першокурсників батько мав вищу освіту, 44 % – середню, 20 % – нижче середньої. Таким чином, наявність у батьків вищої освіти створювала певні переваги доступу молоді у вищу школу. При цьому серед 5 країн Східної Європи, що приймали участь у соціологічному обстеженні студентства на межі 1970–1980-х рр., у Болгарії вихідці із сімей, в яких батьки не мали середньої освіти, найменш були представлені серед першокурсників [4: 55, 72].

Ефект впливу освіти батьків на отримання дітьми вищої освіти знаходився в найбільшій залежності не від формального рівня освіти, вказаної у дипломі, а від рівня загальної культури сім'ї. У зв'язку з цим особливий інтерес являє вивчення таких обставин, як частота навідувань членами сім'ї театрів і бібліотек, музичні і літературні нахили батьків тощо. Результати опитів показали прямо пропорційну залежність успіхів освітнього росту дітей від рівня розвиненості сімейного культурного середовища [10: 348]. На початку 1970-х років діти із сімей наукових працівників і лікарів Польщі мали у 16 разів більше шансів стати студентами, ніж діти із сімей фахівців, які працювали у промисловості і на будівництві [15: 189]. Спадкоємні міські сім'ї значно відрізнялись від мігрантів культурними цінностями, які вони передавали своїм дітям. Культурний шар, створений попередніми поколіннями, виявився вирішальним фактором формування студентства медичних вузів Болгарії [4: 73].

Таким чином, не дивлячись на зусилля режимів, установлених у Болгарії та Польщі в 1948 р., їм не вдалось обмежити можливості передачі статусу через освіту. При цьому саме інтелігенція зуміла використати свої інтелектуальні переваги у передачі освітніх цінностей у спадщину.

Безпосередній вплив на освітню кар'єру дітей мав і ієрархічний статус батьків. Дану тезу особливо чітко підтверджують болгарські дані. Порівняльне міжнародне дослідження освітніх кар'єр шести країн Східної Європи у 1940–1985 рр. показало, що найбільший вплив на освітню кар'єру дітей членство батьків у правлячій партії мало у Болгарії, а найменший – у Польщі [10: 348]. Опит у болгарських вузах на межі 1970–1980-х рр. свідчить, що у 35 % студентів батьки займали керівні посади, у 21 % і батько, і мати були керівниками, у 5 % матері належали до керівного складу. Тільки 39 % студентів були вихідцями із сімей виконавців [4: 52]. Те, що можливість престижного навчання за кордоном залежала від положення і зв'язків батьків, підтверджує дипломатична доповідь, відправлена з Будапешта у Софію 18.06.1956 р., у якій, зокрема, говорилось, що багато болгарських студентів не володіє відповідними якостями, "але за клопотанням впливових батьків або родичів вони змогли вступити у вузи Будапешта і зайняти місця багатьох хороших юнаків і дівчат, які вчилися би набагато краще за них" (Цит. за: [1: 147]).

Інтенсивна соціальна мобільність, характерна для комуністичних режимів, "революція в освіті" 1960–1970-х рр., результатом якої стало масове підвищення освітнього рівня населення, привели до того, що у 1970-х роках соціальні фактори, які визначали нерівність у доступі до вищої освіти, поступилися перед територіальними. Ставало помітно, що рівень підготовки випускників середніх учбових закладів одного типу багато в чому залежав і від місця проживання батьків. Зокрема, як довели польські соціологи: чим більшим було місто, у якому абітурієнт закінчив школу, тим більше шансів було у нього скласти вступний іспит [24: 253].

У той самий час різниці в освітній підготовці в сім'ях селян і сільської інтелігенції, як показало дослідження абітурієнтів і студентів Ягеллонського університету у кінці 1960-х рр., не було. Не мав значного впливу на шанси вступу до вузу і характер праці жителів малих міст [7: 95]. Отже, вирішальну роль в обмеженні доступу до вищої освіти жителів провінції відігравали затруднений доступ до інститутів культури і низький рівень навчання у школі.

Особливо низький рівень навчання демонстрували сільські школи. Вже на дошкільному етапі можливості отримання вищої освіти були диференційованими. Так як у селах були відсутні центри підготовки до школи, діти, які починали шкільну освіту у сільській місцевості, на рік відставали від своїх міських ровесників [25: 257]. Реально оцінюючи свої шанси, вихідці з малих міст і сіл не намагались стати абітурієнтами. У 1972/73 навчальному році серед претендентів на отримання статусу студента їх було у 3 рази менше, ніж жителів воєводських центрів. Ще меншою була їх доля серед першокурсників. У той самий рік на перший курс польських вузів було залічено 9,1 % жителів Варшави і 4,2 % – Кракова, у той час як питома вага жителів цих міст у кількості населення Польщі складала відповідно 4,1 % і 1,9 % [18: 179]. В умовах кризи 1980-х рр. намагання молоді з малих міст і сіл вступити у вузи зменшились ще істотніше.

У жителів великих міст були ширші можливості поглиблення знань за рахунок репетиторства і інших форм позашкільних занять. Як результат, згідно з дослідженнями другої половини 1970-х рр., на вступних іспитах у медичні вузи Польщі абітурієнти із столиць воєводств мали 34 % незадовільних оцінок, а з містечок і гмін – 43–50 % [9: 101].

Болгарські дослідження також підтверджують, що столична молодь мала значні переваги, поступаючи у вузи. У 1978 р. серед першокурсників було 20,3 % жителів столиці, тоді як населення Софії у той час складало 13 % від населення країни. І лише 1,6 % студентів першого курсу того року завершили середню освіту у сільській місцевості, хоч представництво сільської молоді у вузах було вищим за 10 % [4: 62]. Цей факт означає, що основна маса сільської молоді, яка поступила у вузи, отримала середню освіту в столиці або окружному місті.

Диференційованими були і шанси жителів населених пунктів, однакових за величиною, але розташованих у різних регіонах. Відбувалось це через неоднакову густоту середніх шкіл і інтернатів [25: 261]. Різниця в знаннях, що показували абітурієнти з різних воєводств Польщі, була вагомою. Так, наприклад, якщо серед абітурієнтів з Краківського, Катовицького, Вроцлавського і Варшавського воєводств питома вага незадовільних оцінок на вступних іспитах у медичні інститути складала 26–38 %, то у абітурієнтів Зеленогурського, Кошалинського, Щецінського воєводств – 47–56 % [9: 101].

Доступ до вищої освіти вагомо залежав і від місця знаходження вузу. Тенденція вибирати навчальну установу ближче до місця проживання батьків, обумовлена економічними бар'єрами (необхідність платити за житло і харчування поза сім'єю) у Польщі проявлялась досить чітко. Але диспропорції в територіальному розташуванні вузів, що зберігались до 1989 р., створювали передумови для соціальної нерівності. У результаті найдоступнішою вища освіта на початку 1970-х рр. була у Краківському, Лодзінському, Люблінському, Варшавському регіонах. Найменші шанси мали представники Бидгощського, Кошалинського, Опольського, Зеленогурського воєводств [12: 40].

У Болгарії вища освіта була менш доступною жителям відсталих у економічному плані районів із значною долею турецького населення: Кирджалійського, Разградського, Хасківського, Ямбільського округів.

Таким чином, факторами, які визначали доступність вищої освіти у соціалістичний період історії Болгарії і Польщі, були соціальне походження абітурієнтів, місце їх постійного проживання, освітній, професійний і ієрархічний статус батьків. Неабияке значення мав і тип середнього учбового закладу, який закінчував майбутній абітурієнт. При цьому протягом досліджуваного періоду 1948–1989 рр. акценти переміщувались з одних причин соціальної нерівності у доступі до вищої освіти на інші. Для нейтралізації тиску на систему вищої освіти з боку робітників розумової праці, жителів великих міст, владні структури використовували методи індивідуальної дискримінації у процесі конкурсного відбору у вищі учбові заклади. Ефект від пільг, що надавались привілейованим групам

населення, був значно меншим за очікуваний. А обмеження прав окремих категорій молоді, які показували більш високий рівень знань на вступних іспитах, стало одним із джерел соціального протесту в Болгарії і Польщі.

Список використаних джерел

1. Баева И. Стари и нови митове за "социализма" // История и митове. София, 1999. С. 145–146.
2. Вышние учебные заведения в Польской Народной Республике. – Варшава, 1963.
3. Коровицкая Н.В. Среднее поколение в социокультурной динамике Восточной Европы второй половины XX века. – М., 1999.
4. Молодежь и высшее образование в социалистических странах. – М.: Наука, 1984.
5. Польская молодежь. – Варшава, 1988.
6. Справочник за кандидат-студенти. 1980–1981. – София, 1980.
7. Babiński G. Procesy selekcji studentów w Uniwersytecie Jagiellońskim w latach 1968–1972. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1974.
8. Ciekotowa K., Jasiński R. Rekrutacja i kwalifikowanie na studia a efektywność systemu edukacyjnego. – Warszawa – Łódź, 1990.
9. Dawydzik L. Aktualny system rekrutacyjny w akademiach medycznych // *Życie Szkoły Wyższej*. – 1976. – № 9. – S. 89–102.
10. Ganzeboom H., Nieuwbeerta P. Access to education in six Eastern European countries between 1940 and 1985. Results of a cross-national survey // *Communist and Post-Communist Studies*. – 1999. – № 4. – Vol. 32. – P. 339–357.
11. Georgieva P., Todorova L., Pilev D. Higher Education in Bulgaria. – Bucharest, 2002.
12. Goryński J. Problemy infrastruktury szkolnictwa wyższego w Polsce. – Warszawa, 1977.
13. Jastrząb-Mrozicka M. Decyzje i motywy podejmowania studiów // *Student 1987*. Komunikat z badań. – Warszawa – Łódź, 1990. – S. 8–28.
14. Jastrząb-Mrozicka M. Społeczne procesy wyboru studiów wyższych. – Warszawa, 1974.
15. Józefowicz A. Demograficzne uwarunkowania dostępności wykształcenia wyższego // *Dydaktyka Szkoły Wyższej*. – 1988. – № 3. – S. 177–192.
16. Kuziel F., Pietraszek T. Rekrutacja kandydatów na wyższe uczelnie rolnicze // *Życie Szkoły Wyższej*. – 1977. – № 6. – S. 73–81.
17. Najduchowska H. Aspiracje maturzystów do wyższego wykształcenia // *Studenci w Polsce i w Niemieckiej Republice Demokratycznej w świetle badań socjologicznych*. – Warszawa – Łódź, 1987. – S. 39–43.
18. Rocznik statystyczny szkolnictwa 1972/73. – Warszawa, 1973.
19. Rocznik statystyczny szkolnictwa 1987/88. – Warszawa, 1988.
20. Sidoreczuk B., Płuzański T. Trudna rzeczywistość – i środki poprawy // *Życie Szkoły Wyższej*. – 1958. – № 10. – S. 23–31.
21. Warzywoda-Kruszyńska W. Młoda generacja w strukturze wielkiego miasta – podsumowanie wyników // *Młoda generacja w społeczeństwie polskim w momencie pszelomu formacyjnego*. – Łódź, 1991.
22. Wnuk-Lipińska E. Wykształcenie: cel czy środek // *Studenci w Polsce i w Niemieckiej Republice Demokratycznej w świetle badań socjologicznych*. – Warszawa – Łódź, 1987. – S. 22–27.
23. Wrzesiński W. Uniwersytet Wrocławski: 1945–1995. – Wrocław, 1995.
24. Zalewski J. Droga młodzieży do studiów wyższych // *Uczelnia na miarę współczesności*. – Poznań, 1983. – S. 251–265.
25. Zalewski J. Tendencje doboru kandydatów do studiów wyższych w Polsce Ludowej. Analiza historyczna i próba syntezy. – Warszawa, 1980.

Petrovska O.V.

SOCIAL ASPECTS OF ACCES TO HIGHEV EDUCATION: SOCIATIST EXPERIENCE OF BULGARIA AND POLAND.

УДК 94 (477)

Інна Ніколіна

ВПРОВАДЖЕННЯ ІДЕЙ ЗАГАЛЬНОГО НАВЧАННЯ ТА ПОЛІТЕХНІЗМУ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ

Стаття присвячена вивченню загальноосвітньої школи УСРР в контексті реалізації політики директивних і державних органів в сфері освіти в 20-х – поч. 30-х рр. ХХ ст.

Невід'ємною ланкою становлення державності є освіта. Період середини 20 – початок 30-х рр. ХХ ст., тобто перехід від запровадження загального навчання і до уніфікації та стандартизації освіти на зразок Російської республіки ознаменувався в освітній історії масштабними процесами, що привели до значних змін в її системі. Дослідження історії загальноосвітньої школи під час проведення загального навчання та політехнізації, діяльність державних органів щодо перебудови навчання на нових засадах є на даному етапі державотворення надзвичайно актуальними. Актуальність теми даної статті визначається ще й відсутністю системного наукового дослідження процесів запровадження загального обов'язкового навчання та політехнізації школи, необхідністю переосмислення, та нового оцінювання.

Перші наукові праці з даної проблеми з'явилися безпосередньо в ході її розвитку і це наклало відбиток на вивчення питання в цілому. Автори цих праць найчастіше були учасниками проведення загального навчання, доповідачами на конференціях та спеціальних нарадах [1].

При вивченні даної теми викликає інтерес праця представника української діаспори, націонал-демократичного напрямку педагогічної думки С. Сірополка, її автор з критичних позицій показав процес запровадження в Україні загального обов'язкового навчання та політехнізації школи [2].

На рубежі 50–60-х рр. ХХ ст. з'являються ґрунтовні праці Г.І. Ясницького, М. С. Грищенка, О. Б. Слуцького. В них розкривається діяльність органів управління по запровадженню згаданих вище процесів в освітній сфері, аналізуються причини та їх соціальна значимість. Однак істотним недоліком цих праць є їх суб'єктивний характер, нестримне прагнення авторів показати провідну роль правлячої партії та правильність здійснюваної нею політики [3].

З демократизацією суспільства у 90-х рр. ХХ ст. розпочався новий етап у вивченні історичних проблем розвитку загальноосвітньої школи. Заслуговує на увагу праця В. В. Липинського. В ній висвітлюються проблеми розвитку освіти загалом і загальноосвітньої школи, зокрема, у 20–30 рр. ХХ ст. [4].

Найважливішою особливістю шкільної освіти в УСРР того часу було її підпорядкування інтересам держави, перебудові суспільного життя, розвитку промисловості.

30 липня 1924 р. ВЦВК та РНК УСРР видали постанову "Про проведення загального навчання" [5: арк. 3]. Постановою уряду УСРР від 5 серпня 1925 р. "Про заходи до проведення загального навчання" визначалася обов'язковість навчання дітей у перших чотирьох групах [6: 24–25].

Економічна ситуація, яка склалась в УСРР потребувала якнайскорішого запровадження цих декретів. Але на їх здійснення потребувались колосальні витрати, які не були передбачені як у державному, так і в місцевому бюджеті. Тож ставка робилась не на якість, а на кількість. Ні нормальної заробітної плати, ні нормального навантаження, ні шкільного устаткування держава забезпечити не могла.

Заслуга Наркомосу полягала в тому, що йому вдалося прийняти низку нормативних документів з даного питання. Звернемося до С. Сірополка. "З економічних причин большевицька влада, – писав він, – змушена була признати 4-річну школу, як основний тип трудової школи, який постановою Ради Народніх Комісарів з 25.XI.1924 р. було оголошено за загально приступну безплатну школу. Трохи згодом, а саме законом 5.IX.1925 р.,

навчання дітей у перших чотирьох групах трудової школи проголошено, як обов'язкове й безплатне. З жовтня 1925 р. батьки зобов'язані були вчити своїх дітей в трудовій школі до часу, аж поки вони не скінчать 4-річної школи" [2: 21].

Однак це було зафіксовано лише на папері. Аналіз документальних джерел дає підстави для висновку, що ідея запровадження загального обов'язкового навчання у середині 20-х рр. ХХ ст. зазнала краху. Про це відверто вказувалося О. Я. Шумським у лютому 1927 р.: "У нас не було перепису дитячого населення, не виявлено стан мешкань для шкіл, недостатній облік учительства, цебто всіх трьох елементів, які потрібні для переведення загального навчання" [7: арк. 57]. Це підтверджується статистичними даними. Так, наприкінці 1927 р. у 9459 школах України було прийнято до 1-ої групи всього 391206 дітей, а відмовлено через відсутність місць у школах чи вчителів у них – 68435 дітям, що складало 17 % від загальної кількості прийнятих [8: 169]. Приймаючи документи про запровадження загального обов'язкового навчання місцеві органи влади мало що робили для виконання цих документів. Йдеться про значне зменшення асигнувань на освіту порівняно з тими, що передбачалися розрахунками й були необхідними для реалізації ідеї запровадження загального обов'язкового навчання. О. Я. Шумський назвав цей факт "торможінням освітньої справи" [7: арк. 57]. Але ради справедливості відзначимо, що в зв'язку з проголошенням загального початкового навчання витрати на освіту по державному та місцевому бюджетах, незважаючи на їх дефіцитність все ж зростали. Так, в 1923 – 24 н. р. на освіту місцевий бюджет виділив 25 млн. крб., а державний – 14,4. В 1927 – 28 н. р. відповідно 95,3 і 44,6, а в 1932 р. 388,0 і 187,4 млн. крб. [9: арк. 8]. Звідси видно, що основний тягар утримання шкіл лежав все ж таки на місцевому бюджеті. Подібне фінансування відповідало вказівкам підготовчої комісії по введенню загального навчання. Так, на її засіданні 13 листопада 1924 р. у прийнятому рішенні зазначалося, що витрати по його здійсненню покладалися на місцевий бюджет [10: арк. 7].

Через відсутність достатніх обсягів фінансування в 1924–1927 рр. кількість трудових шкіл в УСРР значно зменшилася, як і кількість учнів у них, порівнюючи з 1922 р. [11: 47]. За даними ЦСУ в 1927 р., лише 86,2 % дітей 8–11 років були охоплені шкільним навчанням. Подібне спостерігалось і у 1928 р.

Основними причинами такого становища було не лише погане фінансування системи освіти, а й відсутність даних про кількість дитячого населення та вчительських кадрів.

Така ситуація не могла не турбувати органи радянської влади, адже від учителя багато що залежало, зокрема, в сільській місцевості. Через те гостро стояло питання про повернення вчительства, як значної частини інтелігенції, на бік радянської влади, адже за офіційними даними на початку 1925 р. лише 52 % сільських учителів підтримували цю владу [12: 13].

З'ясовуючи причини, що гальмували реалізацію ідеї запровадження загального навчання, потрібно зважити й на те, що в Україні елементарно не вистачало шкільних приміщень для організації навчального процесу. В протоколі № 1 засідання наради окружних комісій по шкільній мережі від 5 жовтня 1925 р. з 16598 шкільних будинків 75 % потребувало невеликого ремонту, а 25 % – капітального. Нові школи, як правило, відкривалися в непристосованих приміщеннях, переданих закладам освіти у результаті виконання численних рішень державних органів про використання для потреб навчальних закладів колишніх будинків поміщиків. Але для освітніх потреб далеко не завжди використовувалися кращі будівлі. У періодичній пресі тих років є чимало матеріалів про те, що найбільш придатні для школи приміщення використовуються дуже часто не за призначенням. Незважаючи на катастрофічний стан із шкільними приміщеннями в Україні надто повільно будувалися нові.

У зв'язку з нестачею шкільних приміщень учні змушені були навчатись у три зміни. Так, в 1927–28 рр. відсоток учнів, що навчалися у I зміну дорівнював 80,4 %, а в 1929–30 рр. – 77,5 %, в другу зміну відповідно – 18,8 % і 22,3 %. В третю зміну в 1927–28 н. р. навчалось 0,8 % дітей, а в 1929–30 н. р. – 0,2 % [9: арк. 20].

Через відсутність шкільних приміщень, нестачу вчителів у переважній більшості закладів освіти, зокрема, в сільській місцевості, практично не було ніяких умов для здійснення нормального навчально-виховного процесу.

Відвідування занять учнями школи було незадовільним, особливо в осінньо-зимовий період. Причинами цього негативного явища були: допомога учнів батькам по господарству аж до пізньої осені, недостатня роз'яснювальна робота серед батьків значення загального навчання, відсутність у певної частини дітей взуття та теплої одягу. Про це свідчать багато чисельні приклади. Так, наприклад, попередні підсумки комплектування шкіл та перебіг роботи по загальному навчанні у Бахмацькому районі на 1 жовтня 1930 – 1931 н. р. свідчили, що відвідування занять в школі пересічно складало 74 % [13: арк. 9].

Все це вказує на утопічність ідеї термінового запровадження загальної освіти. Із проведеного анкетування шкіл в зв'язку з введенням загального навчання на 1925 – 26 н. р. можна прослідкувати їхній стан по округах. Так, в Житомирському окрузі відсоток охоплення дітей 8–11 років школою до початку навчального року складав 58 %, в Луганському окрузі в середньому було охоплено дітей зазначеного віку 65 %, в Старобільському – 25 %, Катеринославському – 33 %, Бердичівському – 60 %, Білоцерківському – 45 %, Київському – 41,6 % (по м. Києву охоплено мережею 69,4 %), Черкаському – 64,8 %, Миколаївському – 70 %, Одеському – 46 %, Вінницькому – 48,6 %, Сумському – 55,7 % [14: арк. 173–174]. Загалом, згідно даних анкет делегатів деяких округ наради по загальному навчанню, що відбувалася в жовтні 1925 р. кількість дітей 8–11 річного віку складала 2342572, потрібно було охопити дітей 8–9 річного віку 763 674, фактично було прийнято 522319, а залишилось поза школою – 254005 [14: арк. 173–174]. Звідси видно, що для керівництва держави важливим на той час було політичне підґрунтя вирішення проблеми загального навчання, що мало ілюструвати переваги радянського способу життя.

Потрібно зазначити, що все ж таки результативність здійснення загального обов'язкового навчання в Україні була досягнута наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. Незважаючи ні на що, постанова про введення загального навчання все ж таки була кроком вперед в освітній сфері і вона поступово втілювалася в життя. Так, якщо на початку 1924–1925 н. р. в республіці було 15633 школи [15: арк. 1], до середини 1926 р. їхня кількість зросла до 18400 [16: 76], а в 1928 р. – 19416. Водночас кількість учнів шкіл соціального виху за цей же час зросла з 1433795 [15: арк. 2] до 2383608 [4: 58].

Приймалися заходи і до збільшення капіталовкладень а потреби освіти. Згідно з рішеннями ІІ сесії ВУЦВК (листопад 1929 р.) вони зросли у 1929–30 рр. на 71 %, мережа шкіл розширилась на 115 %, шкіл лікнепу – на 95,3 % тощо. З 1926 по 1929 р. в Українській РСР було додатково створено понад 3 тис. шкіл, кількість учителів збільшилась у півтора рази [17: 146].

Проте порівняльний аналіз низки документальних джерел доводить, що рапортувати про переможну ходу загального обов'язкового навчання не було підстав; приміром, за даними відомого освітнього діяча 20-х – 30-х рр. ХХ ст. методиста, автора низки посібників та підручників В. Арнаутова у 1927–1928 н. р. третина восьми і дев'ятирічних дітей залишалася поза школою [18: 13].

Ці дані підтверджувались результатами Всесоюзного шкільного перепису 1927 р. Через відсутність місць або вчителів у прийомі до школи було відмовлено 68435 дітям, що становило понад 17 % від загальної кількості прийнятих до І групи в 9459 школах [8: 169].

Фактичний перехід до обов'язкового початкового навчання залишався на наступні роки. Проте поставлене питання загального навчання дітей 8–11 років вдалось вирішити в окремих промислових районах і містах ще у 1927–28 н. р. Загалом темпи введення загального навчання не відповідали потребам розвитку країни. Як зазначалося в постанові ВЦВК і РНК УСРР радянські органи, зокрема НКО УСРР і місцеві виконавчі комітети, професійні та громадські організації приділяли цій справі недостатню увагу. Тому знову говорилося про важливість запровадження загального навчання щонайменше в обсязі 4-х річки [19: арк. 37].

Таке нелегке в політичному плані завдання було поставлено тодішнім партійним керівництвом. Постанови ЦК ВКП (б) від 25 липня 1930 р. "Про загальне обов'язкове початкове навчання" [20: 97–100], передбачалося запровадити обов'язкову початкову освіту (чотири класи), а в міських школах – неповну середню освіту (сім класів), починаючи з

1930–1931 н. р.; "Про хід загальної початкової освіти" від 21 лютого 1931 р. [20: 105–106] та "Про початкову та середню школу" від 5 вересня 1931 р., ставилося завдання переходу до загальної обов'язкової семирічної освіти [20: 151–159].

Зазначимо, що ці документи були своєчасними. Адже, до призначення М. О. Скрипника наркомом освіти в Україні навчанням було охоплено всього 60 % дітей віком під 8 до 11 років. Стосовно дітей старшого віку – то цей показник був ще нижчим (10,1 %) [21: 20]. Водночас згадані рішення директивних органів були значною мірою авантюрними, тому що не враховували реального стану освітньої системи, її готовності до реалізації завдань подібного масштабу. Серед причин, що значно ускладнювали, якщо не робили неможливим, перехід до загального навчання слід виділити такі. "Шкіл у нас ще не вистачає, – писав М. О. Скрипник, – і ще одна третина всієї кількості дітей на Україні не може знайти собі місця в школі, і одна третина дитячого покоління росте неписьменними" [22: 260]. Не виконувались плани по шкільному будівництву та директиви уряду про повернення шкільних приміщень. Так, в ряді областей (Київська, Харківська, Дніпропетровська, Вінницька) відсоток повернення складав від 6,8 % до 22 % [23: арк. 1].

Не менш важливою була проблема забезпечення шкіл педагогічними кадрами. За деякими даними, сама лише програма українізації вимагала 100 тис. учителів, а їх було всього 45 тис. [24: 120]. Варто відзначити, що серед учительства панував дезертирський настрій. Причинами випадків дезертирства було передусім порушення правового та економічного становища вчительства.

У школах України в той час відчувалася гостра нестача підручників та шкільного обладнання. Не кращим було забезпечення шкіл зошитами.

Незважаючи на труднощі, все ж таки мережа початкових та неповних середніх шкіл зростала. За даними радянської статистики, навіть зважаючи на її певну тенденційність, у трудових школах в 1932 р. навчалось 4426023 учнів, що у два рази більше, ніж у 1921 р. Це дало змогу визнати проблему охоплення загальним навчанням дітей 8–11 років вирішеною і поставити завдання "запровадити на кінець другої п'ятирічки загальнообов'язкове політехнічне навчання для всіх дітей і підлітків до 17 років" [2: 24].

До шляхів реформування освіти відноситься також політехнізація школи. В зв'язку з швидкими темпами розвитку промисловості і індустріалізацією сільського господарства виявився дефіцит в кваліфікованій робочій силі, зросла тенденція до скорочення терміну навчання навіть в тих типах профшкіл, де теоретичне навчання тісно пов'язувалося з виробничим. Це ніякою мірою не означало розриву з єдиною трудовою школою, навпаки ці два типи шкіл становили єдину шкільну систему. Політехнічна школа ставала ланкою, яка поєднувала між собою початкову освіту і систему профосвіти. Вона по суті являла собою різні типи навчальних закладів – школи колгоспної молоді, фабрично-заводські семирічки чи дев'ятирічки або другий концентр другого ступеню з різними профнахилами.

Як відомо, ідея політехнічного навчання, в процесі якого учні загальноосвітньої школи знайомилися з основами промислового і сільськогосподарського виробництва, а також із основними засадами його організації, економікою та географією розміщення джерел сировини, базувалася на теоретичних положеннях правлячої партії про необхідність ознайомлення учнів з теорією і практикою основних галузей виробництва та прищеплення їм навичок поведінки з найпростішими знаряддями праці. Настанова на політехнічне навчання знайшла своє відображення у програмі комуністичної партії, що була затверджена VIII з'їздом РКП (б) у 1919 р.

У роки, коли Наркомос УСРР очолювали Г. Гринько та О. Шумський, реалізації ідеї політехнічного навчання в освітній системі України особливого значення не надавалося. Москва розглядала це як викривлення марксистсько-ленінських засад здійснення освітньої політики. На X з'їзді КП (б)У, який відбувся наприкінці 1927 р., М. О. Скрипник визнав, що дітям в школі необхідно давати знання основ наук у поєднанні з практикою: у сільській місцевості – з сільгоспвиробництвом, у містах – з фабрично-заводським. "Політехнізація школи, – твердив нарком освіти, – це є ознайомлення в теорії і на практиці з усіма важливими галузями виробництва, придбання навичок, оволодіння всіма важливими найрізноманітнішими знаряддями й інструментами" [2: 37]. Тобто, нова радянська

школа повинна була готувати не лише освічених людей, а й майбутніх пролетарів і колгоспників. Після легітимізації в школі УСРР ідеї політехнічного навчання розпочалася практична робота щодо її реалізації. Так, в постанові XII Всеукраїнського з'їзду Рад про політехнізацію школи від 4 березня 1931 р. було вирішено закінчити цілковиту реорганізацію усіх 7-річних шкіл на ФЗС і ШКМ та протягом 1931 – 32 н. р., забезпечити зв'язок цих шкіл з виробництвом. Господарські органи, підприємства, колгоспи і радгоспи зобов'язувалися брати активну участь у політехнізації школи [25: 127, 128].

Відповідно до постанов ЦК ВКП (б) від 5 вересня 1931 р. та 25 серпня 1932 р. уклалися угоди між заводами, фабриками з однієї сторони та ФЗС з іншої.

У матеріалах до конференції по програмах ФЗС в 1930 р. підкреслювалось, що завод, при якому знаходиться ФЗС мав стати тією базою, де розверталася б практична робота учнів. Водночас учні мали допомагати заводу чи фабриці у виконанні промфінплану і п'ятирічного плану. Політехнічна праця вводилась у ФЗС з першого року навчання. Спочатку як теоретичне ознайомлення з основними елементами техніки, елементарними прийомами обробітку матеріалів. В старших групах вводився практичний цикл політехнічних знань, умінь і навичок, які розвивалися по можливості на виробництві [26: арк. 9, 10].

Сільські школи прикріплялися до колгоспів, а міські – до промислових підприємств. Мали місце випадки прикріплення учнів міських шкіл до "колективних господарств", для того, щоб забезпечити "зв'язок міста й села". Тоді важливим елементом педагогічного процесу ставало "виробниче оточення", у "пролетарській атмосфері", в якому учні школи мали формуватися та здобувати політехнічну освіту. В одній із статей М. О. Скрипник так охарактеризував цей процес: "Візьмемо Знамянське: там в депо учнями проводиться виробнича практика. Але в чому полягає ця виробнича практика? А в тому, що учні паклею витирають паротяги... Учні ШКМ перевантажені фізичною працею" [27: 20]. Не зайве тут навести й приклад, поданий С. Сірополком: "10 учнів з Київської 33-ої трудової школи були прикріплені до свинарника, – вони готували корм для свиней, приносили помій з таборової кухні, стежили за охайністю в свинарнику" [2: 38].

Як основні заходи, що забезпечували політехнізацію середньої школи в УСРР Колегія НКО від 3 квітня 1930 р. запропонувала прискорити створення ФЗС, з метою перетворення її в масову школу в фабрично-заводських районах до 1930–31 рр. Для розвитку середньої освіти на селі, у відповідності з прийнятою Колегією НКО постановою про ШКМ від 5 лютого 1930 р. ці заклади мали створюватись як через організацію нової мережі, так і шляхом реорганізації всіх сільських семирічок в масову школу, яка готувала б на широкій політехнічній базі кадри масової кваліфікації. Передбачалося створити новий тип міської семирічки – школи комунальної семирічки, що мали своєю виробничою базою такі комунальні заклади, як водопровід, електростанція, автомайстерня [26: арк. 3].

Наступним кроком у політехнізації шкіл стало запровадження виробничого навчання на базі майстерень закладів освіти. Зазначимо, що цей крок також був утопічним, адже майстерень у школах було дуже мало. "Візьмемо Мархалєвський район, – пише заступник наркома освіти О. Карпеко, – там 71 школа, з них 11 – 7-річок, і всього в цілому районі лише дві школи, що мають майстерні..." [28: 37] Крім того, навіть у наявних майстернях не було елементарного обладнання. Діти вимушені були приносити його з дому.

Справа реорганізації семирічних трудових шкіл в ФЗС і ШКМ з утворенням при них майстерень ускладнювалася відсутністю потрібних коштів. Тому Колегія НКО на засіданні 30 грудня 1929 р. ухвалила створити центральний фонд організації майстерень при ФЗС та ШКМ. Джерелами поповнення фонду мали стати щорічні асигнування з державного бюджету за окремим визначенням РНК, відрахування від плати за навчання у семирічних школах і комітетів сприяння школі в розмірі 5 % від цих надходжень [26: арк. 136].

Проте ці фонди були недостатніми. Як свідчать матеріали перевірки Харківської області про виконання відділом народної освіти постанови ЦК ВКП (б) від 5 вересня 1931 р. щодо поліпшення роботи початкових та середніх шкіл, тут до проголошення постанови ЦК шкільних майстерень в м. Харкові було 57, а після проголошення їх кількість збільшилася на одну. На грудень 1931 р. з 80 шкіл, 22 – не мали власних майстерень. До цієї по-

станови 60 шкіл м. Харкова мали робочі кімнати, а у приміській смузі – 12 шкіл. Після постанови в цьому місті організовано 3 робочі кімнати, в приміській смузі – жодної. Таким чином відділ народної освіти був неспроможний забезпечити створення сітки майстерень та робочих кімнат, хоча була проведена попередня робота по перевірці фондів між школами та підприємствами. Причинами цього були: відсутність ресурсів підприємств для налагодження політехнізації, у них не було зайвих станків інструментів та матеріалів [29: арк. 2]. Як свідчила періодична преса 30-х рр. ХХ ст. загалом ставлення до політехнізації з боку підприємств було байдужим [13: арк. 27].

Для втілення в життя ідей політехнізму в республіці проводилися заходи по пошуку коштів для комплектування загальноосвітніх кабінетів. Так, за допомогою громадських та молодіжних організацій протягом 1929–1930 рр. організовувалися комсомольські суботники в різних округах УСРР, кошти зібрані під час їх проведення витрачалися на обладнання майстерень [26: арк. 112, 115]. В м. Дніпропетровську, наприклад, комсомольський суботник допоміг зібрати 43 тис. крб. та використати їх на закупівлю і ремонт обладнання ФЗС, на будівництво і реконструкцію приміщення для майстерень. Крім цих коштів обладнання майстерень йшло частково за рахунок добровільних внесків батьків учнів, які тут навчалися. Проте більшість майстерень все ж таки не задовольняли вимоги, а давали лише навички кустарно-виробничого характеру. У школах зв'язок з виробництвом полягав у тому, що їх учні його іноді були присутні на робітничих зборах.

Недостатньо було також організована перепідготовка вчителів для роботи в ФЗС.

Важливим елементом політехнізації закладів освіти стала індустріалізація та агрономізація шкіл. Вона полягала в тому, що 7-річні школи в містах почали набувати індустріального ухилу в змісті навчання, перетворюючись у фабрично-заводські семирічки (ФЗС), а в сільській місцевості – в агрономізовані семирічні школи. Така реорганізація, здійснювана М. Скрипником, починаючи з 1929 р., велася прискореними темпами. Передбачалося за 5 років: "а) агрономізувати всі сільські 7-річ., б) індустріалізувати або перетворити в ФЗС на 100 % 7-річки в промислових районах і в першу чергу в гірничих (Донбас)" [30: 3]. За даними радянської освітньої статистики, це завдання виконувалося успішно. Вже наприкінці 1930–1931 н. р. було "реорганізовано в фабрично-заводські семирічки – 77,1 % всіх семирічок по промислових районах проти 6,6 % на 1 листопада 1929 р." [31: 2]. Щоправда, у ряді випадків "за ФЗС іноді вважали семирічку, що проробляє суто теоретично тематичний матеріал ФЗС" [32: 55]. Мало кого турбувало й те, що не було "агрономізованих" чи "індустріалізованих" підручників з математики, фізики, хімії та інших предметів. Ці та інші недоліки у здійсненні політехнізації М. О. Скрипник пояснював лише "злочинним ставленням до роботи" [27: 10] окремих працівників, а не хибністю самої концепції політехнізації.

Зупинимось детальніше ще на одному аспекті політехнізації школи в УСРР. Це формування мережі шкіл колгоспної молоді (ШКМ). Вона мала охопити навчанням сільську молодь віком від 15 до 18 років, яка закінчила 3– або 4-річну школу. В березні за ініціативою М. О. Скрипника на засіданні політбюро ЦК КП (б)У обговорювалося питання "Про перебудову школи у зв'язку із завданням суцільної колективізації". Було прийнято документ, який передбачав перебудову роботи школи у повній відповідності з умовами і вимогами усупільненого сільського господарства і, зокрема, у напрямку максимального сполучення всієї учбової роботи з вивченням сільськогосподарського виробництва [33: арк. 56]. Як наслідок, усіх учнів сільської школи, починаючи з третьої групи, у час, вільний від теоретичних занять, стали використовувати для роботи в колективних господарствах.

Темп роботи тут також був "по-більшовицькому" ударними. Так, в листопаді 1926 р. НКО, надаючи великого значення утворенню шкіл колгоспної молоді та агрономізації частини семирічних, дав директиву розпочати розгортання мережі ШКМ в такий спосіб, щоб в 1926 р. було утворено по 1–2 школи колгоспної молоді в кожній окрузі, при цьому зарахувавши ці школи в окружний бюджет [34: арк. 20]. Якщо наприкінці 1928 р. таких закладів освіти було 115, то на початку 1932–1933 н. р. вже 80 % сільських семирічок реорганізовано на школи колгоспної молоді. [31: 1] На перший погляд, у діяльності цього типу закладу освіти була знайдена досить оптимальна модель для підвищення освіт-

ньою рівня працюючої молоді села. Насправді ж діяльність таких шкіл позбавляла її можливості здобувати повноцінну середню освіту, адже головним у змісті навчальної діяльності ШКМ було поглиблене ознайомлення з професіями сільськогосподарського виробництва та підготовка до роботи в ньому. Водночас ця школа мала стати базою для вступу до профшкіл та технікумів [35: арк. 2].

Отже, можна стверджувати, що політехнізація за часів М. О. Скрипника не мала особливого успіху і була зведена здебільшого до суто формальної звітності про проведену роботу та до експлуатації дитячої праці. Але це була політика партії з чітко визначеною програмою. Біда М. О. Скрипника в тому, що він мав впроваджувати цю політику в життя і був переконаний у результативності своєї діяльності.

Постановою ЦК ВКП (б) від 5 вересня 1931 р. "Про початкову і середню школу", було дано вказівку "розробити план загального обов'язкового семирічного навчання" [36: 156–161] адже, найбільш масовою школою залишалась початкова школа. Постанова ЦК ВКП (б) від 25 серпня 1932 р. "Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі" вказувала на необхідність "приступити, починаючи з 1932–33 н. р. до реорганізації семирічної політехнічної школи в десятирічну" [36: 161–164]. Постановою ЦК ВКП (б) від 12 лютого 1933 р. "Про підручники для початкової і середньої школи" було ухвалено видання стабільних підручників [36: 164–165]. Зазначені постанови законодавчо закріпили основні принципи та заходи освітньої політики, які фактично знищували національну освіту, а навчальний процес в УСРР переводився на шлях уніфікації та стандартизації на зразок РСФСР.

Отже, загальноосвітня школа в УСРР в цей період була позначена відбитками своєї епохи, але залишила для майбутнього і свої позитивні надбання.

Список використаних джерел

1. Арнаутів В. Проблеми загального початкового навчання на Україні // Шлях освіти. – 1928. – № 8–9. – С. 10–21; Ряпю Я. П. Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні. – Х.: Книгоспілка, 1928. – 113 с.; Скрипник М. О. Завдання культурного будівництва на Україні: Доповідь на X з'їзді КП (б)У // Радянська освіта. – 1928. – № 1. – С. 1–11, № 2. – С. 14–32; Скрипник М. О. Народна освіта за 10 років. – У вид.: Скрипник М. О. Вибрані твори. – К.: "Україна", 1991. – 620 с.
2. Сірополко С. Народна освіта на Советській Україні. – Варшава, 1934. – 237 с.
3. Яницький Г. І. Розвиток народної освіти на Україні: 1921 – 1932 рр. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1965. – 256 с.; Грищенко М. С. Розвиток радянської школи на Україні. – К.: Радянська школа, 1958. – 71 с; Слущкий О. Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 212 с.
4. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки. – Донецьк.: РВА Дон ДТУ, 2000. – 247 с.
5. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. Р-31. – Оп. 1. – Спр. 114. – 4 арк.
6. Загальне навчання в УСРР: Законодавчі та інструктивні матеріали. Частина перша. – Х.: ДВУ, 1926. – 139 с.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 93. – 269 арк.
8. Всесоюзний шкільний перепис 15.XII.1927 р.: В 2-х т. – Т.1. Шкільні установи соціального виховання на Україні. – Х.: Господарство України, 1930. – XXXII + 305 с.
9. Центральний державний архів вищих органів влади і управління в Україні (далі – ЦДАВОВ України). – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1403. – 143 арк.
10. ЦДАВОВ України. – Ф.166. – Оп. 4. – Спр. 862. – 7 арк.;
11. Ряпю Я. П. Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні. – Х.: Книгоспілка, 1928. – 113 с.
12. Мізерницький О. Зміцнюємо правовий стан учительства // Радянська освіта. – 1925. – № 1. – С. 12–14.
13. ЦДАВОВ України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 1218. – 102 арк.
14. ЦДАВОВ України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 280. – 237 арк.
15. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 66. – 177 арк.
16. Загальне навчання на Україні // Радянська освіта. – 1926. – № 4. – С. 75–76.
17. Слущкий О. Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 212 с.
18. Арнаутів В. Проблеми загального початкового навчання на Україні // Шлях

освіти. – 1928. – № 8–9. – С. 10–21. 19. ЦДАВОВ України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 1190. – 79 арк. 20. Директивы ВКП (б) и постановления советского правительства о народном образовании: Сб. документов за 1917–1947 гг. – Вып. 1. – М.-Л.: Изд-во АН РСФСР, 1947. – 320 с. 21. Скрипник М. О. Завдання культурного будівництва на Україні: Доповідь на X з'їзді КП (б)У // Радянська освіта. – 1928. – № 2. – С. 14–32. 22. Скрипник М. О. Народна освіта за 10 років. – У вид.: Скрипник М. О. Вибрані твори. – К.: "Україна", 1991. – 620 с. 23. ЦДАВОВ України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 179. – 110 арк. 24. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К.: Основи, 1997. – 423 с. 25. Культурне будівництво в Українській РСР: 1928 – червень 19421 р. 36. документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1986. – 416 с. 26. ЦДАВОВ України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 338. – 162 арк. 27. Скрипник М. О. Загальне навчання та політехнізація шкіл // Комуністична освіта. – 1931. – № 2–3. – С. 5–28. 28. Карпеко О. До підсумків I-го триместру в політехнічній школі // Комуністична освіта. – 1933. – № 1. – С. 31–40. 29. ЦДАВОВ України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 284. – 17 арк. 30. Про 5-тирічний перспективний план культурного будівництва НКО УСРР // Бюлетень Народнього Комісаріату Освіти УСРР. – 1929. – № 19. – С. 1–7; 31. Про підсумки проведення загального обов'язкового початкового навчання та політехнізації школи в 1930–1931 році: Постанова РНК УСРР від 7 серпня 1931 р. // Бюлетень НКО УСРР. – 1931. – № 44–45. – С. 1–2. 32. Жуковський А. Попередні підсумки місячника громадського огляду загального навчання та політехнізації шкіл на Україні // Радянська освіта. – 1931. – № 2. – С. 44–56. 33. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 184. – 124 арк.; 34. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО) – Ф. Р-489. – Оп. 1. – Спр. 92. 35. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 510. – Оп. 1. – Спр. 93. – 338 арк. 36. Народное образование в СССР: Общеобразовательная школа. Сборник документов. 1917–1973 гг. – М.: "Педагогика", 1974. – 560 с.

Inna Nikolina

REALIZATION OF THE IDEAS OF GENERAL AND POLITECHNICAL EDUCATION IN SCHOOL OF GENERAL EDUCATION

The article is dedicated to the study of the Ukrainian general education in the context of the directive and state authorities' politics in the educational sphere in the 20–30 s of XX century.

УДК 93 (07)

Наталія Ігнатенко

МЕТОДИКА РОБОТИ З ІСТОРИЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ В СИСТЕМІ УДОСКОНАЛЕННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ СУЧАСНОГО УРОКУ ІСТОРІЇ

У статті аналізуються сучасні тенденції методики роботи з історичним документом: технологія розбору, аналізу та узагальнення

Для формування історичних знань особливе значення мають історичні джерела. Ці безпосередні пам'ятки минулого, в силу своєї природної переконливості і доказовості, дозволяють відчувати колорит епохи, допомагають створити яскраві образи минулого, зменшують перспективу модернізації окремих історичних подій.

Історичні документи були і залишаються головним джерелом фактичного матеріалу для історика. Однак, у контексті вивчення історії в школі, погляди на їх місце і роль у навчальному процесі неоднозначні. Дискусійним, зокрема, залишається питання щодо функції історичних джерел у процесі засвоєння нової навчальної інформації.

Прихильники *традиційного навчання*, спираючись на теоретичні дослідження Н.В. Андрієвської, В.Н. Бернадського, М.А. Зинов'євої, В.Г. Карцева, Н.В. Сперанського та інших представників радянської історіографії 40-х – 50-х рр. ХХ ст., розглядають історичний документ як засіб конкретизації змісту шкільного підручника з історії, мета якого – поглибити розуміння учнями головних історичних подій викладених у тексті [1: 156].

Натомість поборники модернізації сучасної загальноосвітньої системи, прихильники *практичного* способу навчання історії, запропонованого в середині ХІХ ст. російським вченим М. Стасюлевичем і теоретично обґрунтованого російськими та українськими ученими-методистами початку ХХ ст. А.Гатвігом, М.Коваленським, М.Рожковим, Н. Григор'євим, Я. Чепігою, активно обстоюють перевагу використання документального матеріалу як головного джерела знань учнів з історії [2: 14]. Прикладом реалізації такого підходу є навчальні посібники К. Баханова "Лабораторно-практичні роботи у викладанні історії України" [3]; Н.М. Гупана, О.І. Пометун "Новітня історія України: 1914–1939: 10 клас" [4]; С. Білоножка, О. Зайцева, Ю. Комарова та ін. "Історія епохи очима людини. 1900 – 1939" [5] тощо.

Дискусія між представниками *практичного* та *традиційного* навчання точиться не одне десятиліття. Перші – аргументовано доводять переоцінку дослідницьких можливостей учнів і поверховість засвоєння системи історичних знань у такий спосіб. Останні – небезпідставно критикують своїх опонентів за надмірне теоретизування навчального матеріалу, розрахованого на загальну поінформованість особистості, а не на розвиток її пізнавальних умінь і навиків. Спробою компромісу у тривалій дискусії стала поява навчально-методичних досліджень В.Н. Бернадського, І.Я. Лернера, Н.Г. Дайрі, А.А. Вагіна у яких вони, відкинувши практичний та догматичний способи навчання історії, обґрунтували ідею тлумачення роботи з документом на уроках історії як *методу історичного дослідження*, використання якого підвищує пізнавальну самостійність учнів, сприяє формуванню аналітичних навиків та практичних умінь учнів і, щонайголовніше, є найефективнішим засобом ознайомлення учнів із технологією історичного дослідження [1: 157].

На наш погляд, ефективність застосування кожної із вищенаведених теорій в системі історичної освіти сучасного загальноосвітнього закладу залежатиме передусім від *способу використання* історичного документа: застосування документального матеріалу в процесі викладання вчителем нової теми чи організації самостійної роботи учнів над текстом документа, його розбір. У першому випадку, історичний документ, здебільшого, використовуватиметься для конкретизації та підсилення емоційності розповіді вчителя, в іншому – для розвитку елементарних дослідницьких умінь учнів. Проте, який би спосіб опрацювання історичного документа вчитель не обрав, він повинен добре володіти *методикою його застосування*, інакше із потужного джерела знань і навчальних умінь документ перетвориться на звичайну словесну ілюстрацію, що підтверджує, або розкриває зміст тієї чи іншої історичної події.

Передусім, необхідно пам'ятати, що робота з історичним документом триває протягом усього періоду вивчення історії в школі, поступово ускладнюючись та урізноманітнюючись у залежності від рівня сформованості в учнів необхідного багажу дослідницьких умінь та навиків, а також специфіки пізнавальних завдань курсу історії. У VI класі, вивчаючи історію стародавнього світу, учні вперше приступають до роботи з історичними джерелами, серед яких 90 % становитимуть документальні матеріали оповідного та описового характеру, і лише 10 % – господарські та юридичні документи. Та з кожним новим етапом навчання таке відсоткове співвідношення змінюватиметься: збільшуватиметься кількість документального матеріалу, зростатиме його історична вагомість, документи

описового характеру поступово ставатимуть менш значимими (відомо, що чисельність письмових джерел не повинна перевищувати 75 %: у VIII кл. – 40 %, а у IX – XI кл. – 25 % від усього документального матеріалу); натомість, їх місце займатимуть документи, робота над якими потребуватиме складних аналітичних навиків: аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення тощо [6: 278].

Безпосередній вибір методики роботи з документом починається із визначенням його типу. Єдиної усталеної класифікації історичних документів в методиці викладання історії немає.

За *видовими ознаками* історичні документи поділяють на:

- *первинні* (неопрацьовані свідчення очевидців подій та їх учасників);
- *вторинні* (описи і міркування істориків, журналістів тощо.)

За *змістом* визначають:

- *державно-правові документи* (конституції, закони, судові рішення), що містять багату інформацію про державний устрій, про класовий характер держави і т. п.;
- *документи внутрішньополітичного характеру* (програми партій, політичні промови і статті, відозви, прокламації, памфлети) розкривають цілі й ідеологію політичних сил, форми і засоби політичної боротьби;
- *документи зовнішньополітичного характеру* (договори, дипломатичне листування) служать джерелами знань про міжнародні відносини;
- *господарські документи* (акти купівлі й продажу, торгові договори, ділове листування) знайомлять з рівнем розвитку продуктивних сил і із соціальним устроєм суспільства;
- *наукові, філософські праці*, що висвітлюють рівень розвитку науки й ідеологію досліджуваної епохи, зазвичай використовуються в навчанні у формі дуже короткого викладу, що може супроводжуватися читанням невеликих яскравих фрагментів твору;
- *міфологія, матеріали релігійного характеру* (перекази, догмати, повчання) надають багату інформацію про ідеологію і суспільні відносини;
- *оповідно-описові твори* (літописи, хроніки, історичні твори на писані сучасниками подій чи людьми, які мали в розпорядженні матеріали, що не збереглися до нашого часу, спогади і листи учасників чи свідків подій, географічні описи країн і міст, етнографічні описи);
- *твори художньої літератури* досліджуваної епохи, що відбивають безпосередні враження авторів про ті чи інші події та передають загальний колорит епохи і містять яскраві характеристики історичних діячів; деякі з цих творів наближаються за своїм стилем до мемуарів.
- Зустрічається також *узагальнена* класифікація документів за *характером їх змісту*. В ній виділяються:
  - *документи державного характеру*: грамоти, укази, закони;
  - *документи історичного характеру*: літописи, хроніки, аннали, історичні твори;
  - *документи особистісного характеру*: спогади (мемуари), щоденники, листи, свідчення очевидців;
  - *художня література як історична пам'ятка своєї епохи*: твори усної народної творчості (міфи, епос, байки) і літературні твори (проза, поезія, сатира) [7: 149–150].

Усвідомлення учнями алгоритмів аналізу першоджерел – найкоротший шлях для розуміння та тлумачення історичних явищ і процесів. За таких умов невід'ємною складовою роботи з історичним документом видається її технологізація (неухильності дотримання змісту і послідовності усіх етапів). Безумовно, опрацювання документа може відбуватись по-різному: розбір документа вчителем; розбір документа учнями під керівництвом вчителя; самостійне опрацювання учнями документального матеріалу тощо), однак алгоритм втілення теорії в практику найчастіше буде спільним.

Розпочинаючи роботу над документом, учень-дослідник, передусім, повинен, самостійно чи за допомогою вчителя, з'ясувати для себе характер опрацьованого ним джерела: визначити його первинність або вторинність. Відповідно до характеристики цих категорій, поданих вище, зробити це зовсім не складно. Проте, на практиці, реальна

відмінність між первинними та вторинними історичними джерелами зазвичай окреслена не так чітко і залежить лише від ступеню наближеності автора документа до описаних ним подій, а також від мотивів, що спонукали його до написання. Наприклад, автобіографію політика, воєначальника або революційного лідера можна вважати першоджерелом, що відображає події учасником яких була конкретна людина, так і вторинним, не позбавленим суб'єктивізму, документом, створеним, з метою приховування помилок чи самовиправдання головної дійової особи через багато років з моменту описаних у ньому подій.

Окрему групу становлять історичні джерела, автори яких – історики, аналітики, журналісти, державні та політичні діячі, були безпосередніми очевидцями, а інколи і учасниками описуваних подій. Написані ними книги, вочевидь, потрібно розглядати як своєрідний гібрид первинного та вторинного джерел, у якому об'єктивний аналіз переплітається із суб'єктивною оцінкою звичайної людини.

Наступний крок у роботі з історичним документом – *первинна інтерпретація* його змісту.

На цьому етапі дослідник повинен з'ясувати достовірність історичного документа, проаналізувати: ким, коли і навіщо було укладено, написано документ; звідки і яким чином автор отримав (або міг отримати) інформацію використану у документі; наскільки об'єктивною та неупередженою є позиція автора документа; провести порівняльний аналіз документа з іншими, наближеними до нього за хронологією та проблематикою.

"Джерела – це просто сліди, залишені нашими попередниками", – писав французький історик Марк Блок [8: 233]. Зрозуміти минуле, особливо якщо воно значно віддалене у часі та просторі, доволі складно. Живучи у "майбутньому", коли наслідки минулого очевидні, існує виразна небезпека формування суджень з позиції сьогодення. Відтак у вивченні письмових джерел, особливо першоджерел, учні повинні усвідомлювати, що опрацьовують документ написаний без інформації про майбутнє і вчитися оцінювати історичні рішення та вчинки з позиції історичної об'єктивності. Подібні навички формуються під час *вторинної інтерпретації* документа.

На етапі вторинної інтерпретації дослідник повинен детально проаналізувати зміст історичного документа, "звернути увагу на історичність ситуації, на співвідношення її з іншими джерелами (як текстовими так візуальними), на історичний контекст документа" [9: 12].

Підсумком роботи з документом повинні стати обґрунтовані висновки щодо його місця і ролі системі конкретного історичного дослідження.

Загалом, аналізу історичного документа можна відобразити у вигляді таблиці:

Загальна схема аналізу письмових джерел

Інструкція. Дайте чіткі та конкретні відповіді на поставлені у розділах таблиці запитання. Не намагайтеся відгадувати відповіді або робити припущення щодо ймовірності відповіді.

Первинна інтерпретація письмового історичного джерела

1. Хто написав документ (фізична чи юридична особа) ?
2. Коли було написано документ?
3. З якою метою (для кого) було написано документ?
4. Тип документу:
  - щоденник;
  - лист;
  - офіційний звіт чи протокол;
  - дипломатична депеша;
  - уривок з підручника;
  - уривок з автобіографії чи біографії.
5. Чи є в документі посилання на події чи людей, імена яких вам невідомі?
6. Чи є в документі незрозумілі вам слова, фрази, аббревіатури?

Вторинна інтерпретація письмового історичного джерела	
Тлумачення 8. До якого типу джерел (первинного чи вторинного) належить документ?	Факти: чому ви так вважаєте? <ul style="list-style-type: none"> • Коли було створено документ: в період описаних у ньому подій чи кілька днів, тижнів, місяців, років тому? • Чи є в документі інформація про причетність автора до описуваних подій? Чи був автор очевидцем описуваних подій?
9. Чи є в документі інформація щодо шляхів отримання автором відтвореної у документі інформації?	
10. Наскільки достовірною є відтворена у документі інформація?	<ul style="list-style-type: none"> • Чи є у тексті документу факти, які вказують на достовірність джерел інформації?
11. З якою метою (для чого) було написано документ?	<ul style="list-style-type: none"> • Чи є в документі які-небудь факти (ім'я автора, його соціальний статус, адреса, назва документу), які б дали підставу зробити висновки про мету його написання? • Чи можете ви визначити мету призначення документу за стилем його написання (наприклад, що б когось проінформувати, відповісти на чийсь запит, виправдати чийсь вчинок тощо)?
12. Чи є у документі інформація, з якої б можна було зробити висновки про громадсько-політичне становище автора, його погляди і переконання?	<ul style="list-style-type: none"> • Автор просто констатує історичний факт чи аналізує, коментує його?
13. Чи проявляє автор упереджене ставлення до висвітлених у документі подій чи явищ?	<ul style="list-style-type: none"> • Чи намагається автор зробити об'єктивний аналіз висвітлених у документі подій? • Чи є у документі які-небудь вислови або твердження, що свідчать про упередженість або прихильність автора у ставленні до якихось ідей поглядів або подій?
Зв'язок письмового історичного джерела з іншими видами джерел	
14. Чи підтверджуються факти, подані у документі фактами, інформація про які була одержана з інших джерел, у тому числі з вашого підручника? 15. Події, висвітлені у документі, підтверджуються чи спростовуються іншими джерелами?	
Визначення пропущених місць в інформації документа	
16. Чи є в документі пропущені місця: імена, дати, інші факти, які б допомогли дати відповідь на попередньо поставлені запитання?	
Визначення джерел додаткової інформації	
17. Чи можете ви пригадати інші джерела, які б допомогли вам усунути брак інформації, або допомогли перевірити трактування автором висвітлених у документі подій?	

[8: 241–243].

Отже, навчальний процес, заснований на використанні письмових джерел, потребує певної системи і технологічності. Такій підхід створює найсприятливіші умови для формування в учнів "звички" критичного аналізу різнопланової історичної інформації. Працюючи в системі за конкретною технологією (у нашому випадку за схемою: опис – тлумачення, висновки – зв'язок з іншою інформацією – визначення неточностей та пропущених місць – визначення джерел додаткової інформації), учні не просто ознайомлюються

з черговим методом вивчення історії, вони засвоюють способи подальшого розвитку їх інтелектуальних здібностей та аналітичних навиків.

Список використаних джерел

1. Методика преподавания истории в средней школе: Учеб. Пособие для студентов пед. ин-тов / С.А. Ежова, И.М. Лебедева, А.В. Дружкова и др. – М.: Просвещение, 1986. – 272 с.
2. Мисан В. Історичний документ як основа навчання історії // Доба. – 2004. – № 1. – С.14–21.
3. Баханов К. Лабораторно-практичні роботи у викладанні історії України (методичний посібник для вчителів). – К.: Генеза, 1996. – 208 с.
4. Гупана Н.М., Пометун О.І. Новітня історія України: 1914–1939: 10 клас. – К.: Генеза, 2002.
5. Історія епохи очима людини. 1900 – 1939 / С.Білоножка, О. Зайцева, Ю. Комарова та ін. – К.: тощо.
6. Вагин А.А. Методика преподавания истории в средней школе. – М.: Просвещение, 1968. – 433 с.
7. Методика навчання історії в школі / О.І. Пометун, Г.О. Фрейман. – К.: Генеза, 2005. – 328 с.
8. Страдлинг Р. Преподавание истории Европы XX столетия. – К.: Издание Совета Европы, 2003. – 290 с.
9. Комаров Ю. Використання історичних джерел у викладанні історії // Історія України. – 2004. – № 36. – С. 10–13.

Natalia Ignatenko

METHODS OF OPERATING UNDER HISTORICAL SOURCES IN THE SYSTEM OF THEORY AND PRACTICE IMPROVEMENT OF MODERN HISTORY LESSON

Modern methodological tendencies of operating under historical documents: technology of analysis and generalization.

**РОЗДІЛ 5.
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ**

УДК 94 (44)

Інна Боровська

США В ПЕРІОД ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ І РЕКОНСТРУКЦІЇ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

В статті аналізуються праці зарубіжних та вітчизняних істориків XX ст., присвячені проблемі Громадянської війни і Реконструкції в США (1861–1877 рр.)

Історія Громадянської війни завжди привертала увагу дослідників. На протязі багатьох років ця тема займає одне із найважливіших місць в американській та світовій історіографії. У США Громадянська війна досі вважається найстрашнішою катастрофою за всю історію країни. Вона забрала 650 тисяч життів, сотні тисяч людей покалічила, знедолила і це – при лише 30-ти мільйонному населенні. В зв'язку з 100-літтям Громадянської війни 1861–1877 рр. американський конгрес утворив спеціальну комісію на чолі з У. Грантом, онуком знаменитого генерала. На свята, що пройшли під знаком жалю про "братовбивчу війну", були витрачені величезні кошти (включаючи усі витрати, вартість ювілею обійшлась в суму близьку до витраченої сто років тому на саму війну) [3: 201].

Першими істориками Громадянської війни, які виступили з ліберальних позицій в період Реконструкції, були видатні політичні діячі Півночі – редактор впливової республіканської газети "Нью-Йорк дейлі трібюн" Г. Грілі, генерал У. Шерман, відомий вчений Д. Дрепер [1: 27].

Робота Грілі "Американський конфлікт" була першою спробою систематизації фактів історії Громадянської війни. Вона базувалася в значній мірі на збірках "Документи бунту", опублікованих Ф. Муром, які являли собою в основному вирізки газет. Витримки з виступів політичних діячів, звітів Конгресу, партійних платформ супроводжувались короткими коментарями автора. Грілі робить обширні екскурси в історію США з метою довести, що попередня історія країни була прелюдією до зіткнення Півночі і Півдня.

Джон Дрепер був першим істориком, який здійснив аналіз військових операцій Громадянської війни на основі архівних документів. Роботи Д. Дрепера "Думки про майбутню громадянську політику Америки" та "Історія американської Громадянської війни" є в значній мірі відображенням соціологічних процесів, відображених в конкретно-історичному матеріалі [12: 3220–321].

Нові підходи до проблем, присвячених історії рабства і Громадянської війни, були розвинуті в дослідженнях прогресистських істориків. Засновник прогресистської школи Ф. Д. Тернер вважав рабство продуктом соціально-економічного розвитку США і не надавав його вивченню самостійного значення. Фактично тільки в 20-ті роки ця проблематика була поставлена у весь ріст прогресистським авторами, при цьому найбільш оригінальні і плідні концепції були розвинуті Чарльзом О. Бірдом (1874–1948) і Артуром М. Шлезінгером-старшим (1888–1965). В їх працях розкритий глибокий історичний парадокс: розвиток зв'язків плантаційного рабства з капіталістичним ринком супроводжувався помилками його несумісності з промисловим капіталізмом Північного Сходу. У. Бірд, визнаний лідер економічного напрямку в історичній науці в останніх роботах "Республіка", "Основи історії Сполучених Штатів" відмовився від спроби осмислити єдність історичного процесу на основі економічних змін і став близький теорії "рівноправних факторів".

І Бірд, і Шлезінгер на відміну від більшості американських істориків розглядали Громадянську війну не як історичну аномалію, а як закономірність, обумовлену соціально-економічною і політичною несумісністю капіталістичного Північного Сходу і рабовласницького Півдня [2: 420].

Консервативні і навіть реакційні тенденції в трактуванні рабства і Громадянської війни яскраво виявились в діяльності істориків консервативного напрямку. Одним з най-

більш відомих представників цього напрямку був Ульріх Б. Філліпс. Центральна тема його праць "Рабство негрів в США", "Життя і праця на старому Півдні" – економічна і соціальна необхідність рабства.

Інша група істориків – Дж. Рендел в роботі "Громадянська війна і реконструкція" і Е. Крейвен в "Походженні Громадянської війни" – виступила з критикою ліберальної концепції Громадянської війни; заперечувалась її неминучість, вона оголошувалась "непотрібною війною" [3: 106].

Одним з нових явищ в розвитку американської історичної науки в міжвоєнний період стало оформлення в якості самостійного напрямку негритянської історіографії. Становлення професійної негритянської історіографії пов'язано в значній мірі з діяльністю Картера Г. Вудсона.

Кращим дослідженням радикального крила негритянської історіографії стала монографія У. Дюбуа "Чорна Реконструкція" [3: 108]. У. Дюбуа продовжив і розвинув в історіографії прогресивну лінію негритянської суспільної думки, почату ще Ф. Дугласом. В працях "Відміна африканської работоргівлі", "Джон Браун" У. Дюбуа звернув особливу увагу на різні методи боротьби негритянського народу за своє звільнення [4: 495]. В 1953 р. вийшло перше видання праці "Чорна Реконструкція". Це була перша робота прогресивного американського історика, присвячена участі негрів у Громадянській війні і реконструкції. Автор висвітлив активну участь негрів в Громадянській війні. Революційні події війни У. Дюбуа розглядав в тісному зв'язку з негритянським рухом на Півдні в післявоєнні роки, в період Реконструкції (1865–1877 рр.), котру він оцінює як продовження Громадянської війни, другий етап американської революції.

Для вивчення даного питання велике значення мають праці американського історика Герберта Аптекера. В серії робіт "Про суть свободи", "Про природу демократії, свободи і революції" [33, 35] розглядаються важливі питання історії негритянського народу, впливу демократичних перетворень періоду Громадянської війни на американське суспільство. Г. Аптекер першим серед американських істориків виконав роботу виключно великого значення: він опублікував "Документальну історію негритянського народу США". Ця фундаментальна праця містить численні документи і обширні коментарі автора до найважливіших подій американської історії. Велике місце в цій праці, як і в інших працях Аптекера, приділено подіям Громадянської війни. Роботи Г. Аптекера є цінним джерелом для вивчення проблем участі негрів в Громадянській війні.

Радикально-демократичний напрямок вивчення Громадянської війни і Реконструкції 1861–1877 рр. яскраво представлений дослідженнями Ю. Дженовезе. Вони одержали широку популярність і викликали бурхливі дискусії. У монографії "Політична економіка рабства. Дослідження економіки і суспільства рабовласницького Півдня" він протиставив аналізу економічних характеристик рабства, типовому для консервативних і ліберальних авторів, дослідження "політичної економії" рабовласницької системи, що включає в себе відносини власності, класову структуру, політичну надбудову, ідеологію і культуру. Американське рабовласництво, доводить він, виникло як спосіб експлуатації робочої сили в рамках капіталізму, але поступово оформилося в автономну соціально-економічну і політичну структуру, що ґрунтується на своєрідній, відмінній від капіталістичної "політичній економії". Будучи спочатку "придатком британського капіталізму" американське рабовласництво після війни за незалежність, зберігши зв'язок з капіталістичним ринком, перетворилось в "аристократичну" систему, що визнає не тільки приватнокапіталістичне нагромадження, але і рабовласницький спосіб експлуатації негритянського населення Півдня. Поступово капіталістична система Північного Сходу і плантаційне рабство виступили як дві різні й антагонічні, суспільні системи [3:].

Досягнення марксистської школи в американській історіографії були об'єднані і знайшли вияв в працях Уільяма Фостера. Інтерес викликають праці Фостера "Нарис політичної історії Америки", "Негритянський народ в історії Америки", "Історія трьох Інтернаціоналів" [32]. В цих працях викладена марксистська концепція всього ходу історичного розвитку США.

Суттєвий вклад в справу наукового розуміння питань історії Громадянської війни і реконструкції внесли радянські історики – Р. Ф. Іванов, Е. А. Іванян, О. В. Єфімов, Г. П. Куропяткін, Л. І. Зубок [4, 16, 17, 19, 20, 23, 61].

Формування радянської американістики проходило нелегко. В дореволюційній історіографії не склалось традицій вивчення США (тут не виникло такої блискучої "російської історичної школи", як, наприклад, у вивченні історії Франції). Формування американістики в радянський час почалось ще в 20–30-х роках і значну роль в її становленні відіграли роботи О. В. Єфімова "До історії капіталізму в США", В. І. Лана "Класи і партії США" і пізніше Л. І. Зубкова "Нариси історії США" [5].

Традиційним для радянської історіографії, з попередньо закладеною в ній опорою на роль класової боротьби був інтерес до історії американських революцій XVIII–XIX століть. Ці сюжети були головними ще в науково-популярних роботах Д. О. Заславського, які виходили в 20–30-х роках. В роботах О. В. Єфімова, особливо "Нарисах історії США: від відкриття Америки до закінчення Громадянської війни", "Війна за незалежність і Громадянська війна 1861–1865 рр." розглядались в контексті буржуазних революцій нового часу; першочергове значення надавалось найбільш гострим соціальним колізіям.

Першим значним дослідженням питань розвитку американського капіталізму в XVIII–XIX ст. і умов назрівання в Америці Громадянської війни між Північчю і Півднем була монографія О. В. Єфімова "До історії капіталізму в США", а також праця "США. Шляхи розвитку капіталізму.". В "Нарисах історії США" О. В. Єфімов, спираючись на нагромаджені за минулі роки в історичній науці матеріали і власні дослідження, дав систематичний виклад історії США, завершивши свою роботу періодом Реконструкції. В цій праці міститься оригінальне наукове вирішення ряду складних питань соціально-економічної і політичної історії США та окреслені проблеми, що спонукають до подальших досліджень.

У формуванні загальної концепції Громадянської війни як буржуазної революції дослідники виходили з положення про два етапи Громадянської війни: "війни поконституційному" 1861–1863 рр. і перехід під тиском радикальних кіл до "війни пореволюційному" 1863–1865 рр.

100-річний ювілей війни стимулював дослідницьку діяльність. В спеціальній збірці комплексного характеру "До сторіччя Громадянської війни в США", яка вийшла під редакцією О. В. Єфімова і Л. І. Зубка в 1961 р., розглянуте значне коло соціально-економічних і політичних проблем Другої американської революції.

Питанням американської історії, і, зокрема, питанню Громадянської війни присвячено ряд праць радянського історика Роберта Федоровича Іванова – "Громадянська війна в США", "Авраам Лінкольн і Громадянська війна в США", "Ку-клукс-клан", "Дипломатія Авраама Лінкольна", "Чорні пасинки Америки" [1, 16, 7].

В фундаментальній монографії "Авраам Лінкольн і Громадянська війна в США" Р. Іванов робить спробу розкрити причини виключно широкої популярності Лінкольна в США і в інших країнах. В написанні праці було використано ряд джерел: документи конгресу США, документи армій Федерації і конфедерації, офіційні американські переписи, преса. При роботі над монографією були використані також переписи, які проводились в США кожні десять років, документи "Історичної статистики Сполучених Штатів", офіційний збірник законів США, збірник послань і документів президентів Сполучених Штатів, документи конфедерації – більшість найважливіших документальних видань [1: 29].

В праці "Громадянська війна в США" Р. Ф. Іванов ставить своїм завданням дати науково-популярний нарис Громадянської війни. Особлива увага в цій праці приділяється ролі фермерів і негрів в розгромі бунтівників-рабовласників і в ліквідації рабства. Автор показав, що на Півдні в роки війни існував широкий антирабовласницький рух, активну роль в якому відіграли негри і значна частина білого нерабовласницького населення південних штатів.

Домінуючою в радянській історіографії є точка зору, що центральним питанням Громадянської війни було рабство, з іншого боку, в роботі Г. П. Куропяткіна "Друга американська революція" розвивається положення, що головним в Другій американській революції було аграрне питання, тоді як питання про відміну рабства мало другорядний характер. Боротьба Півночі і Півдня, на думку автора, являла собою "боротьбу двох видів,

або типів капіталізму..., боротьбу американського типу буржуазного розвитку проти різновидності пруського типу".

В роботі Г. П. Куропяткіна "Фермерський рух в США: від грейнджерів до Народної партії, 1867–1896" досліджена історія антимонopolістичних рухів в США останньої чверті XIX ст., ядром яких були фермерські виступи.

Значною мірою під впливом американської марксистської історіографії в радянській утвердилось трактування Реконструкції 1865–1877 рр. як нижчої фази Другої американської революції. Ця позиція чітко виражена в працях провідних дослідників історії цього періоду О. І. Блінова і Р. Ф. Іванова. В праці О. І. Блінова "Критичний період історії Сполучених Штатів. Реконструкція (відновлення Союзу) США після закінчення Громадянської війни (1865–1877)" особливий інтерес викликає висвітлення автором проблеми реконструкції після війни.

Слід зазначити, що проблеми американської історії стають також предметом дослідження українських вчених. Це пояснюється як ширшими можливостями вивчення та залучення зарубіжних документальних матеріалів та літератури, так і необхідністю переосмислення низки подій та уявлень з точки зору сьогодення. Перша у вітчизняній історіографії спроба соціокультурного синтезу історії ранньої Америки здійснене С. Жуком; еволюції інститутів держави і права у північно-американських колоніях присвячена праця цього ж автора [9: 302–303]. Проблема ж Громадянської війни і Реконструкції ще не стала предметом спеціального дослідження українських істориків.

Характерною рисою всіх наукових публікацій з означеної проблеми є те, що вони опираються на широку джерельну основу.

Важливим джерелом для вивчення Громадянської війни стали документи конгресу, які висвітлюють політичну історію Громадянської війни, а також рух широких народних мас. Відповідні матеріали містяться в першу чергу в численних петиціях, які поступали на ім'я конгресменів і друкувались в якості додатків до документів Конгресу [4: 29].

Вивчення документів Конгресу дає можливість науковцям прослідкувати розстановку класових сил в країні, показати, що лінія фронту в роки Громадянської війни проходили і в тилу, де відбувалась жорстока боротьба між противниками і прихильниками рабства.

Цінним джерелом для вивчення проблеми являються законодавчі акти даного періоду: поправки до конституції США, "Закон про конфіскації", "Акт про охорону громадянських прав всіх осіб в США і забезпечення засобів їх реалізації", "Акт про охорону громадянських прав всіх осіб", "Закон про ку-клукс-клан", "Закон про учнівство", "Чорні кодекси", "Закон про гомстеди" [14, 46, 56].

Великий інтерес викликають мемуари сучасників і активних учасників Громадянської війни – Батлера, Блейна, Девіса, Джуліана, Хейя, Шермана. Мемуарна література про Громадянську війну в США досить обширна і різноманітна за своїм характером: мемуари опублікували видатні діячі Півночі і Півдня, радикали і помірковані республіканці, великі воєначальники армій Союзу і Конфедерації. Вивчення цих праць, співставлення оцінок подій, які давали автори різних політичних переконань, допомогло всебічно і різнопланово вивчати проблеми історії Громадянської війни.

Ще одне важливе джерело, на яке опирались дослідники – періодична преса, зокрема газета "Нью-Йорк дейлі трібюн". Політична орієнтація газети змінювалась разом з поглядами її видавця, відомого діяча республіканської партії Г. Грілі, і в 1862 р. прийняла якщо не правий, то принаймні центристський характер.

Але і після 1862 р. "Нью-Йорк дейлі трібюн" продовжувала публікувати численні матеріали, які є цінним джерелом для вивчення історії Громадянської війни. Газета давала докладну інформацію про мітинги, які відбувались на Півночі, друкувала численні листи читачів, в тому числі і листи солдат діючої армії, друкувала докладні звіти своїх спеціальних кореспондентів з фронту. В "Нью-Йорк дейлі трібюн" регулярно приводились виписки з інших газет, які видавались як на Півночі, так і на Півдні, що дало можливість отримати уявлення про позицію всієї преси США в роки Громадянської війни.

Одним з найважливіших джерел є прокламації і звернення президента Авраама Лінкольна. Дуже цінним в цьому плані є "Зібрання праць Авраама Лінкольна". В даному ви-

данні зібрані всі послання, накази, розпорядження, листи, законопроекти, написані Лінкольном або за його участі. "Президентська прокламація визволення", "Промова про "поділений дім"", "Геттісбургська промова" Лінкольна – надзвичайно цінні джерела з історії США [10, 11, 66, 67].

Таким чином, історіографія проблеми багата і різноманітна. Вона відображає весь спектр політичних уподобань авторів, – їх наукових пріоритетів та підходів. Разом з тим всі дослідники єдині у висновках: головний підсумок Громадянської війни і Реконструкції – це відновлення цілісності Союзу і відміна рабства. І хоча війна тимчасово знизила темпи економічного зростання, вона в кінцевому рахунку підготувала розвиток капіталізму на більш широкій і демократичній основі.

Список використаних джерел

1. Иванов Р. Ф. Авраам Линкольн и гражданская война в США. – М.: Наука, 1994. – 493 с.
2. Историография нового времени стран Европы и Америки / Под ред. Вебера Б. Г., Галкиной И. С., Дементьева И. П. – М.: МГУ, 1967.
3. Историография нового и новейшего времени стран Европы и Америки / Под ред. Дементьева И. П., Паирушева А. И. – М.: Простор, 2001. – 431 с.
4. Дюбуа У., Джон Браун / Пер. с англ. – М.: Соцэкгиз, 1960. – 495 с.
5. Зубок Л. И. Очерки истории США. – М.: Госиздат, 1956. – 579 с.
6. Иванов Р. Ф. Президентство в США. – М.: Знания, 1991. – 62 с.
7. Иванов Р. Ф., Лисневский Э. В. Ку-клукс-клан. – М.: Наука, 1991. – 191 с.
8. Иванов Р. Ф. Дипломатия Авраама Линкольна. – М.: Международные отношения, 1987. – 301 с.
9. Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004. – 406 с.
10. Промова А. Лінкольна про "Поділений дім" // Американська демократія. Ідеологічні основи американської політичної системи. – Л.: Сучасність. – 1990. – С. 86.
11. Перша інавгураційна промова А. Лінкольна // Американська демократія. Ідеологічні основи американської політичної системи. – Л.: Сучасність. – 1990. – С. 87.
12. Послання А. Лінкольна до спеціальної сесії конгресу // Американська демократія. Ідеологічні основи американської політичної системи. – Л.: Сучасність. – 1990. – С. 89–90.

Inna Borovska

MODERN HISTORIOGRAPHY OF THE CIVIL WAR AND RECONSTRUCTION IN THE USA IN 1861–1877

The given article is devoted to the analysis of the works by foreign and native historians (or historians of our country) of the 20th century, which are dedicated to the problems of the Civil War and Reconstruction in the USA.

УДК 930. 1+94(477)

Ярослав Кондрач

СТУДІЇ ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА З ІСТОРІЇ ВІЙСЬКА І ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ КНЯЖОЇ ДОБИ НА ТЛІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті аналізується військово-історична спадщина відомого українського вченого Івана Крип'якевича (1886–1967), присвячена добі Київської Русі та Галицько-

Волинського князівства. Показано також аналогічні дослідження його сучасників та послідовників в Європі. (А. Кіпрічків, Г. Дембрюк, Л. Войтович та ін.).

І. Крип'якевич (1886–1967) один з керівників Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, а в радянський час директор Інституту суспільних наук АН УРСР (1953–1962), крім козаччини досліджував період Київської Русі і Галицько-Волинського князівства. Йому належить ціла низка спеціальних досліджень [25–28] і науково-популярних праць [47–70], присвячених історії українського війська і військової організації княжої доби. До княжої доби ми відносимо період ранніх племінних князівств, Київської Русі й удільних князівств (до рубежа XV–XVI ст.), тобто період, коли князівства були основними політичними структурами суспільства (як прийнято в новіших працях, зокрема другому томі "Історії української культури" та інших узагальнюючих працях) [23]. Сам І. Крип'якевич приймав схему М. Грушевського за якою Київська доба змінилася Галицько-Волинською, яку змінила Польсько-Литовська доба.

Дослідження І. Крип'якевича з військової історії княжої доби були в українській історіографії піонерськими. Ніхто з українських істориків до нього не здійснював подібних спроб, включаючи М. Грушевського. Погляди І. Крип'якевича на українську військову історію княжої доби надовго залишалися пануючими серед українських істориків. Дослідження його сучасників Г. Смольського [96], М. Дужого [20], А. Добровольського [15], В. Довженка [17–18], І. Дзякко та Л. Ситенко [19], О. Силина [97] та інших тільки доповнювали висновки І. Крип'якевича. Багато вчених просто переказували і цитували його праці з цього питання.

Загалом українська історіографія дуже мало займалася дослідженням військової справи княжої доби. Історико-археологічні дослідження львів'янина М. Рожка охоплюють тільки незначні фрагменти – наскельні фортеці і карпатську лінію оборони [88–90]. Новіші дослідження Л. Войтовича, враховуючи праці насамперед російських та польських військових істориків, також базуються на працях І. Крип'якевича [8–10]. Не уникнув цього і киянин М. Котляр [24]. І зараз, незважаючи на деякі аспекти, які викликають заперечення у світлі поглядів новішої історіографії, праці І. Крип'якевича залишається найбільш повними і об'ємними дослідженнями з військової історії княжої доби.

У російській історіографії, сучасній І. Крип'якевичу, військова історія княжої доби також не була дослідженою. Першу спробу подати узагальнену картину зробив С. Соловйов [98]. Російські військові історики довгий час просто не зауважували військової історії княжої доби, вважаючи, що нічого цікавого і вартого уваги тоді не відбувалося, а сам розвиток військової справи проходив під абсолютним впливом спочатку вікінгів та Візантії, а пізніше – монголів. Це стосується праць Г. Антоновського [1], Т. Мальвіна (1752–1819), якому належить перша спроба створення загальної праці з російської військової історії [72], Г. Мягкова [78], одного з найбільших російських військових істориків генерала від інфантерії князя М. Голіцина (1809–1892) [13–14], генерала від інфантерії Г. Леєра (1829–1904) [71] та інших. Тільки, починаючи від праць українця за походженням генерал-лейтенанта Модеста Богдановича (1805–1882) з'явилася тенденція пошуків елементів самобутності у розвитку військової справи середніх віків [5].

Взагалі з українського дворянства походили всі чільні військові історики, які торкалися цього періоду. Генерал від інфантерії А. Пузиревський (1845–1904) у своїх працях зачепив основні проблеми історії військової справи княжої доби (рівень озброєння, комплектацію, чисельність, організацію війська, його бойового застосування та участі у різних війнах [79–80]). Але власне домонгольському періоду він приділив мінімум уваги, зупинившись побіжно тільки на деяких моментах. Більшість князів-полководців він взагалі не згадував (в т. ч. і Олександра Невського, якого радянські військові дослідники цінували чи не найбільше). Святослава Ігоревича оцінював на підставі заключень візантійського хроніста Льва Диякона.

Генерал-майор Дмитро Масловський (1848–1894) також невисоко оцінював рівень військової справи у домонгольський період. Певні прогресивні зміни він бачив тільки як наслідок монгольського впливу, а справжній розвиток військової справи – тільки з початків петровської епохи [73–74]. Працюючи з багатими документами XVIII–XIX ст., російські

військові історики, на відміну від І. Крип'якевича, не любили аналізувати такі джерела як літописи. Почасти тому у своєму докладному аналізі походу війська Дмитра Донського Д. Масловський не помітив активної участі чернігівських дружин та інших військ з Південної Русі [73–74].

Генерал-лейтенант Микола Міхневич (1849–1927) глибше вникнув у суть проблеми, вперше запропонувавши порівняльний аналіз рівня підготовки, озброєння та організації військ, взявши за базу порівняння кращі європейські зразки [75–77].

Його висновки повністю прийняв один з найбільших російських воєнних істориків генерал від інфантерії Олександр Мишлаєвський (1856–1920). Але в солідних і товстих працях О. Мишлаєвського не знайшлося місця подіям з військової історії княжої доби. Відлік російського військового мистецтва Мишлаєвський починав з петровської доби.

Генерал-лейтенант Олексій Байов (1871–1935), професор військової історії Академії Генерального штабу, на відміну від своїх російських колег відводив військовій справі княжої доби досить поважне місце в рамках військової історії Росії, енергійно відстоював право на існування окремої кафедри російського військового мистецтва. Але і у його працях цей період займає незначне місце [2–4], немає згадок на праці І. Крип'якевича.

Ще менше уваги йому приділено у фундаментальних дослідженнях П. Гейсмана [11–12]. Ця ж тенденція збереглася і у колективній монографії з історії російської армії, авторами якої були О. Байов, А. Єлчанінов, А. Зайончковський, М. Міхневич, В. Никольський, М. Орлов, А. Свечин, М. Янушкевич та ін. [22], та у військових енциклопедіях, виданих Генштабом Росії під редакцією Генріха Лєєра [21] та військовими товариствами [6–7].

На жаль Іван Крип'якевич теж не був знайомий з цими численними дослідженнями російських колег. Їх не було у львівських бібліотеках, не залишилося жодних слідів пошуків цих книг вченим, а тим більше посилань на них. Але, незважаючи на це, що український історик писав свої праці чисто на матеріалах літописів, тому використовуючи методологію європейської військової історіографії, вони виявилися більш повними і комплексними в охопленні проблеми, ніж праці російських дослідників. Їх інформативність та насиченість перевершує загалом створене до нього цілою плеядою російських військових істориків. Загалом можна стверджувати, що І. Крип'якевич вперше створив й узагальнив організацію, воєнну стратегію і тактику Київської Русі й Галицько-Волинської держави. Російські історики, переважно в силу впливу на них класичних європейських праць, де цей період розглядався взагалі без присутності згадок про Київську Русь і князівства, що виникли пізніше на її землях, не зуміли створити подібних синтетичних досліджень. Варто також нагадати, що в їх концепції не було місця для українського військового мистецтва і епізоди, які вони зачіпали у своїх розвідках, стосувалися переважно Московського князівства або Новгородської землі.

На час своєї появи роботи І. Крип'якевича були найповнішими дослідженнями з української військової історії княжої доби. Інтерес до цього періоду невпинно зростав з успіхами археології, зброєзнавства та інших спеціальних допоміжних дисциплін. Зростає джерельна база за рахунок включення збірок та колекцій зброї, аналізу їх походження, аналізу зображень мініатюр, монет та ікон, успіхів в дослідженнях скандинавських та візантійських військових справ, а також загального поступу критики літописів та інших писемних джерел. Все це в різній мірі враховувалося новішими дослідженнями з військової історії російських учених в радянські часи і сьогодні. Серед їх робіт знаковими є праці Є. Разіна [81], П. Раппопорта [82–87], Б. Рібакова [91–95] і, особливо, А. Кірпічкіна [29–46].

Тому зрозуміло, що, з огляду на час, певні погляди або висновки І. Крип'якевича потребують корекції та уточнення. Деякі погляди, а таких небагато, були помилковими. Є зміст розглянути всі аспекти військової справи, досліджені свого часу І. Крип'якевичем, через призму найновіших робіт з військової історії українських і російських вчених. На жаль європейська наука досі не помічає української військової історії.

Підводячи підсумки аналізу досліджень І. Крип'якевича з історії військової справи княжої доби, можна прийти до наступних висновків:

1. Незважаючи на те, що І. Крип'якевич не був знайомий з численними дослідженнями з цієї тематики тогочасних російських військових істориків, його праці висвітлили предмет досліджень більш повно і більш правильно.
2. В цілому І. Крип'якевичу вдалося всебічно висвітлити розвиток і стан військової справи в українських землях протягом княжої доби. Всі наступні дослідження з цієї проблеми лише уточнювали та доповнювали ґрунтовні праці історика.
3. Лише після накопичення археологічних матеріалів та досліджень музейних колекцій, проведених російським істориком А. Кірпи́чником та ін. з'явилася змога детально проаналізувати всі різновиди ударної зброї ближнього бою, стрілецького та захисного озброєння. Порівняння цих результатів з результатами досягнутими істориком показує, що він не припускався принципових помилок в цьому напрямку.
4. Проблеми використання метальної артилерії та розвитку фортифікації були розглянуті істориком недостатньо глибоко, але в цілому правильно.
5. Іван Крип'якевич докладно дослідив всі елементи структури та організації військ, їх застосування і тактичних побудов, навчання військ, мобілізації та збору, організації маршів та таборів, обозу, походів, форсуванню рік та переходу бродів, приготуванні до бою, бойових порядків, тактики і стратегії.
6. Висвітлюючи питання стратегії історик допустив помилку, не виділивши основного напрямку тогочасної стратегії: намагання сильнішої сторони вирішити долю кампанії або війни в одній генеральній польовій битві, переважно уникаючи довготривалих маневрів та облог.
7. Оцінюючи хід розвитку військової справи історик не виділив військові реформи короля Данила в галузі озброєння, структури та організації армії, які були поворотним моментом розвитку військової справи періоду княжої доби.
8. Аналізуючи роль окремих князів та їх вклад у розвиток військової справи, дослідник також не приділив уваги такому блискучому полководцеві як галицький князь Лев Данилович.
9. Однією з найбільших заслуг І. Крип'якевича в царині дослідження військової справи є застосування ним методу порівняння рівня розвитку військової справи в українських землях з противниками та кращими європейськими зразками, а також аналіз шляхів та напрямків запозичень, які завжди були і залишаються одними з головних чинників розвитку військової справи.

Список використаних джерел

1. Антоновский Г. О военном искусстве древних и новых времен. – Санкт-Петербург, 1808. – 246 с. 2. Байов А. К. Курс истории русского военного искусства. – Вып. 1–7. – Санкт-Петербург, 1907–1913. 3. Байов А. К. История военного искусства как наука. – Санкт-Петербург, 1912. – 136 с. 4. Байов А. К. Конспект по истории военного искусства в России. – Санкт-Петербург, 1913. 5. Богданович М. И. История военного искусства и замечательных походов. Военная история средних веков. – Санкт-Петербург, 1854. – 658 с. 6. Военный энциклопедический лексикон, издаваемый Обществом военных и литераторов. – Изд. 2-е. – В 14-и т. – Санкт-Петербург. – Т. 1. – 1852; – Т. 2. – 1853; – Т. 3. – 1853; – Т. 4. – 1853; – Т. 5. – 1854; – Т. 6. – 1854; – Т. 7. – 1855. – Т. 8. – 1855; – Т. 9. – 1855; – Т. 10. – 1856; – Т. 13. – 1857; – Т. 14. – 1858. 7. Военная энциклопедия / Изд. И. Д. Сытина. – Санкт-Петербург. – Т. 1. – 1911; – Т. 2. – 1911; – Т. 3. – 1911; – Т. 4. – 1911; – Т. 5. – 1911; – Т. 8. – 1912; – Т. 9. – 1912; – Т. 10. – 1912; – Т. 11. – 1913; – Т. 12. – 1913; – Т. 13. – 1913; – Т. 14. – 1914; – Т. 15. – 1914; – Т. 16. – 1914; – Т. 17. – 1914; – Т. 18. – 1915. 8. Войтович Л. Князі та військо // Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000. – С. 414–418, 469–476. 9. Войтович Л. Військо і військова організація // Історія української культури. – Т. 2 / Відпов. Ред. Я. Д. Ісаєвич. – Київ, 2001. – С. 93–110. 10. Войтович Л. Військове мистецтво Галицько-Волинської держави: князь Лев Данилович // Вісник національного університету "Львівська політехніка" – № 52. Держава та армія. – 2004. – С. 13–18. 11. Гейсман П. А. Краткий курс истории военного искусства в средние и новые века. – Санкт-Петербург, 1894. 12. Гейсман П. А. История военного искусства в средние

- и новые века (VI–XVIII ст.). – 2 изд. – Санкт-Петербург, 1907. 13. Голицын Н. С. Всеобщая военная история с древних времен. – Т. 1–15. – Санкт-Петербург, 1872–1875 /власне Т. 3–4. – Санкт-Петербург, 1875. – 475 с., 428 с. 14. Голицын Н. С. Русая военная история. – Ч. 1. – Санкт-Петербург, 1877. – 566 с. 15. Добровольський А. В. Київські укріплення і Золоті ворота // Записки Українського наукового т-ва у Києві. – Т. 21. Наук. Збірник за рік 1926. – 1926. – С. 15–33. 16. Довженок В. И. Будова міських укріплень в Київській Русі // Вісник АН УРСР. – 1947. – № 47–58. 17. Довженок В. И. Озброєння війська в Київській Русі // Вісник АН УРСР. – 1948. – № 10. – С. 55–64. 18. Довженок В. И. Древноруські городища-замки // Археологія. – Т. 1. – 1961. – С. 95–104. 19. Дзябо І. С., Ситенко Л. Т. До питання про оборонні споруди Київської Русі // Вісник Львівського ун-ту. Серія історична. – 1965. – Вип. 3. – С. 100–110. 20. Дужий М. Городища на території Галичини // Стара Україна. – 1924. – № 7/8. – С. 97–100. 21. Энциклопедия военных и морских наук. В 8-и т. / Под общ. ред. Г. А. Леера. – Санкт-Петербург. – Т. 1. – 1883; – Т. 2. – 1885; – Т. 3. – 1888; – Т. 4. – 1889; – Т. 5. – 1891; – Т. 6. – 1893; – Т. 7. – 1895; – Т. 8. – 1896; – Т. 8. – Вип. 2. – 1896; – Т. 8. – Вип. 3. – 1897. 22. История русской армии от зарождения Руси до войны 1812 г. – Санкт-Петербург, 1911. – 870 с. 23. Історія України від давнини до сучасності / Відпов. Ред. Ю. Сливка. Баран В., Войтович Л., Грицак Я., Зайцев О., Зайцев Ю., Заставний Ф., Ісаєвич Я., Кондратюк К., Литвин М., Луцький О., Науменко К., Павлів Д., Патер І., Петегірич В., Сварник І., Якимович Б. – Вид. 3. – Львів, 2002. 24. Котляр Н. Ф. Военное мистецтво Давньої Русі. – Київ, 2005. – 412 с. 25. Крип'якевич І. Історія українського війська. Ч. 1: Військо княжих часів. – Львів, 1936. – 290 с. 26. Крип'якевич І. Історія української культури. – Львів, 1936. – С. 53–70; Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1941. – 70 с. 27. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Відп. ред. Я. Ісаєвич. 2-е видання, із змінами і доповненнями. – Львів, 1999. – 220 с. 28. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. Історія українського війська. – К.:Варта, 1994. – Т. I. – 378 с. 29. Кирпичников А. М. К вопросу об устройстве древнерусских метательных машин // Сборник исследований и материалов Артиллерийского музея. – Вип. 3. – 1958. – С. 405–418. 30. Кирпичников А. М. Мечи Киевской Руси (IX–XI вв.) // Советская Археология. – 1961. – № 4. – С. 179–197. 31. Кирпичников А. М. Древнейший русский подписной меч (из Полтавской обл.) // Советская Археология. – 1965. – № 3. – С. 196–201. 32. Кирпичников А. М. Древнерусское оружие. – Вип. 1. Мечи и сабли IX–XIII вв. – Москва, 1966. – 107 с. 33. Кирпичников А. М. Древнерусское оружие. – Вип. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. – Москва, 1966. – 146 с. 34. Кирпичников А. М. Надписи и знаки на клинках восточноевропейских мечей IX–XIII вв // Скандинавский сборник. – Т. 11. – 1966. – С. 249–298. 35. Кирпичников А. М. Битви Стародавньої Русі (XI–XIII ст.) // Український Історичний Журнал. – 1969. – № 10. – С. 74–83. 36. Кирпичников А. М. Древнерусский бой // 2-я Всесоюзная науч. конф. оружейников. – Тбилиси, 1969. – С. 23–24. 37. Кирпичников А. М. Вивчення давноруської зброї // Український Історичний Журнал. – 1970. – № 10. – С. 126–131. 38. Кирпичников А. М. Вооружение Руси в IX–XIII вв. // Вопросы истории. – 1970. – № 1. – С. 42–55. 39. Кирпичников А. М. Древнерусское оружие. – Вип. 3. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. – Москва–Ленинград, 1971. – 92 с. 40. Кирпичников А. М. Озброєння воїнів Київської Русі в світлі русько-скандинавських контактів IX–XI ст. // Український Історичний Журнал. – 1971. – № 7. – С. 76–83. 41. Кирпичников А. М. Оружейные новшества в русском войске XII–XIII вв. // Тез. Докл. И сообщ. 3-й Всесоюзной конференции историков оружия. – Ленинград, 1971. – С. 61–63. 42. Кирпичников А. М. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв. – Ленинград, 1973. – 112 с. 43. 44. Кирпичников А. М. Мечи из раскопок древнего Изяслава // Краткие сообщ. Ин-та археологии АН УССР. – Вип. 144. – 1975. – С. 30–34. 45. Кирпичников А. М. Военное дело на Руси XIII–XIV вв. – Ленинград, 1976. – 104 с. 46. Кирпичников А. М. Массовое оружие ближнего боя из раскопок Изяслава (Хмельн. обл.) // Краткие сообщ. Ин-та археологии АН УССР. – Вип. 155. – 1978. – С. 80–87. 47. Крип'якевич І. Історія

- українського війська. – К.: Варта, 1994. – Т. II. – 464 с. 48. Крип'якевич І. Княжий город Галич // Календар "Просвіти" на 1911 р. – Львів, 1910. – С. 69–79. 49. Крип'якевич І. Князь Ярослав Осмомисл. – Львів, 1913. – 48 с. 50. Крип'якевич І. Лицарські традиції // Ілюстрована Україна. – 1913. – Ч. 2. – С. 9–10. 51. Крип'якевич І. З історії українського війська // Діло. – 1914. – Ч. 181, 183–185. – 14. 08, 17. 08, 18. 08, 20. 08. 52. Крип'якевич І. Герб України // Календар "Просвіти" на 1914 р. – Львів, 1913. 53. Крип'якевич І. Українське військо. – Відень: СВУ, 1916. – 22 с. 54. Крип'якевич І. Київські князі // Історичні листки. – Б. Р. – Ч. 1. – 4 с; 55. Крип'якевич І. Шляхами слави українських князів. – Львів: Українська книжка, 1918. – 67 с. 56. Крип'якевич І. Оповідання з історії України для нижчих клас середніх шкіл. Перша частина. Княжа доба. – Львів: Українська книжка. – 1918. – 84 с. 57. Крип'якевич І. Коротка історія України для початкових шкіл та 1-ої класи гімназії, Київ; Львів; Відень: Т-во Вернигора, 1918. – 88 с. 58. Крип'якевич І. Огляд історії України. Reretitorium для вищих клас середніх шкіл та вчительських курсів. – Київ; Львів; Відень: Т-во Вернигора, 1919. – 90 с. 59. Крип'якевич І. Княжий город Галич (Історична бібліотека "Просвіти". – Ч. 2). – Львів, 1923. – 16 с. 60. Крип'якевич І. Шляхами слави українських князів. – Львів–Київ. – Б. р. – С. 5–67. 61. Крип'якевич І. Князь Володимир Мономах (В 800-ті роковини смерті) // Календар "Просвіти" на 1925 р. – Львів, 1924. – С. 19–22. 62. Крип'якевич І. Українське військо у княжі часи // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч. 9. – С. 11–16. 63. Крип'якевич І. Українське життя в давні часи. I. Княжі часи. – Львів, 1933. – 95 с. 64. Крип'якевич І. Українське життя в княжих часах // Життя і знання. – 1933. – С. 33–36, 242–244, 274–276, 308–310, 338–340. 65. Крип'якевич І. Похід Ігоря на половців (у 750-ліття) // Календар "Просвіти" на 1935 р. – Львів, 1934. – С. 3–11. 66. Крип'якевич І. Як перемогли українці в українській державі (3 часів Ярослава Мудрого) // Життя і знання. – 1936. – Ч. 9. – С. 244–245. 67. Крип'якевич І. Військо Ярослава Мудрого // Життя і знання. – 1936. – Ч. 12. – С. 338. 68. Крип'якевич І. Живі пам'ятники княжих часів // Життя і знання. – 1937. – Ч. 9. – Вересень. – С. 242–244. 69. Крип'якевич І. Процес творення суспільної організації в українській історії // Календар "За народ". – 1943. – С. 43–48. 70. Крип'якевич І. Стрільці // Наші дні (Львів). – 1943. – Ч. 6. – С. 5. 71. Леер Г. А. Опыт критико-исторического исследования законов искусства ведения войны. – Санкт-Петербург, 1869. – 430 с. 72. Мальвин Т. С. Российский ратник или Общая воинская повесть о государственных войнах. – Москва, 1825. 73. Масловский Д. Ф. Материалы для истории военного искусства в России. – Вып. 1–3. – Москва, 1889–1892. 74. Масловский Д. Ф. Очерк критического разбора похода Дмитрия Донского в 1380 г. до Куликовской битвы // Военный сборник. – 1881. – № 8. – С. 207–238. 75. Михневич Н. П. Военно-исторические примеры. – Изд. 3. – Санкт-Петербург, 1892. 76. Михневич Н. П. История военного искусства с древнейших времен до начала девятнадцатого столетия. – Санкт-Петербург, 1896. 77. Михневич Н. П. Основы русского военного искусства в России и Западной Европе в важнейшие исторические эпохи. – Санкт-Петербург, 1898. 78. Мягков Г. И. Опыт энциклопедического обозрения военного искусства. – Москва, 1828. – 450 с. 79. Пузыревский А. С. История военного искусства в средние века (V–XVI стол.). – Санкт-Петербург, 1884. – 347 с. 80. Пузыревский А. С. Исследование боя в древние и новейшие времена. – Варшава, 1902. 81. Разин Е. А. История военного искусства. – Т. 2. – Москва, 1959. – С. 54–108, 140–202. 82. Раппопорт П. А. Вольские башни // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 31. – 1952. – С. 202–223. 83. Раппопорт П. А. К вопросу о системе обороны Киевской земли // Краткие сообщ. ин-та археологии АН УССР. – Вып. 3. – 1954. – С. 21–26. 84. Раппопорт П. А. Почерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. – Москва, 1956. – 184 с. 85. Раппопорт П. А. Древние русские крепости. – Москва, 1968. – 88 с. 86. Раппопорт П. А. Военное зодчество Юго-Западной Руси // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 140. – Ленинград, 1967. – С. 178–180. 87. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. – Ленинград, 1967. – 241 с. 88. Рожко М. Ф. Карпатські фортеці доби Київської Русі // Київська Русь: культура і традиції. – Київ, 1982. 89. Рожко М. Ф. Карпатські шляхи та їх оборона // Український історичний журнал. – 1990. – № 10.

– С. 86–97. 90. Рожко М. Ф. Тустань. Давньоруська наскельна фортеця. – Київ, 1996. 91. Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. – Москва, 1948. – 762 с. 92. Рыбаков Б. А. Военное дело // История культуры Древней Руси. – Т. 1. – Москва, 1948. – С. 356–389, 521–562. 93. Рыбаков Б. А. Боевые порядки руських войск XI–XII вв. // Уч. Зап. Московського обл. пед. ин-та. – Т. 27. – Москва, 1954. – С. 3–24. 94. Рыбаков Б. А. Владимировы крепости на Стугне // Краткие сообщ. ин-та археологии АН УССР. – Вып. 100. – 1965. – С. 126–129. 95. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – Москва, 1982. 96. Смольський Г. Зброя українців від найдавніших часів. Княжа доба // Календар "Червоної калини" на 1924 р. – Львів, 1923. – С. 112–128. 97. Силян О. П. Стародавні укріплення і фортеці Києва // Український історичний журнал. – 1975. – № 9. – С. 114–124. 98. Соловьев С. М. Сочинения. Кн. 1. История России с древнейших времен. – Т. 1–2. – Москва, 1988. – С. 217–219, 221–225; – Кн. 2. – Т. 3–4. – Москва, 1988. – С. 16–24.

Yaroslav Kondrach

WORKS BY IVAN KRYPIAKEVYCH IN HISTORY OF THE ARMY AND MILITARY POLICY OF THE KNYAZ RHEIN PERIOD TO A EUROPEAN HISTORIOGRAPHY IN COMPARISON

Military-historical heritage of one of the famous Ukrainian scientists Ivan Krypiakievych (1886–1967), dedicated to the history of the age of Kyiyvska Rus and Halytsko-Volynske Knyazivstvo is analysed in this article. Similar works of scientists of his period and from Europe are also discussed in this article. (A. Kirpichnikov, H. Dembryuk, L. Voitovych and others).

УДК 94 (477)

Тетяна Гонтар

СПОГАДИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ З ПОЛЬЩІ ДО УРСР У 1944–1946 РР.

Спогади українців-переселенців розкривають особливості сприйняття ними процесу депортації на всіх його етапах і причини його сприйняття як національної трагедії.

У вивченні проблеми примусової депортації українців з Польщі до УРСР у повоєнний період дослідники мають можливість скористатись значним обсягом матеріалів та документів, немало з яких вже опубліковані [1,2,3.]. Сам факт такої публікації не знижує їх значення, але разом з тим робить їх доступними для значного кола істориків і всіх тих, хто цікавиться такою трагічною подією як депортація, або пережив її. Разом з тим, події того часу залишили в пам'яті людей чимало спогадів, які в свою чергу наповнюють процес вивчення цього минулого живими деталями, думками та почуттями людей-учасників тих подій. Ці спогади є особливо цінним у з'ясуванні настроїв, політичних думок, емоційних переживань та свідомості людей, яким довелось пережити немало лиха, втратити батьківщину, рідну домівку, дуже часто – рідних та близьких, зазнати поневірян в УРСР [2,3,4,5].

В даній статті ставимо за мету на основі аналізу спогадів переселенців виявити особливості їх соціальних, національних та політичних настроїв, самосвідомості. Саме вивчення спогадів дає можливість з'ясувати, чому в пам'яті людей минулі згадані події залишилися як трагічні, хоча доля багатьох з них пов'язана в подальшому з життєвим успіхом – немало з них народили дітей, досягли матеріальних статків, або здобули освіту, домоглися професійного визнання тощо. В спогадах депортованих є декілька спільних, а значить типових факторів, які дозволяють говорити про певні соціально-психологічні особливості процесу переселення.

Політичні реалії другої світової війни призвели до тимчасового пожвавлення українського національного життя в Закарпатті у 1939–1941 рр. Причини цього явища достатньо переконливо розкриті В.Сергійчуком [6: 8–26]. Діяльність Українського Центрального Комітету у Кракові, функціонування Допомогових комітетів, розгортання мережі ОУН – все це не могло пройти повз національну свідомість українців. Цей період був нетривалим, час довів хибність орієнтації на фашистську Німеччину в прагненні досягти української соборної держави.

У багатьох селах українці, скориставшись з відсутності польської влади, намагались організувати національні культурні заклади. Євген Пилипович з с. Тенетиська Томашівського повіту згадував: "Під час фашистської окупації, незважаючи на важкі умови життя, село відбудовувалося – виручав, як завжди, колективний труд і винахідливість селян: люди скористалися з покинутої напризволяще будівельної техніки і матеріалів. Село поповнилося інтелігенцією, зросли національна свідомість і патріотизм. Відкрилось ще одне приміщення школи, дитячий садочок. Зазвучали українські патріотичні пісні, з'явилися книжки, в яких правдиво описувалась історія України" [2: 297–298].

Колишній житель с.Комарів на Холмщині, де проживали українці, у спогадах писав: "У 1939 р. на Холмщині завирувало українське життя, була відкрита українська школа і в с. Комареві. Ми раділи з таких перемін. Але незабаром фашисти показали своє справжнє обличчя, запровадивши насильне виселення українців з більш родючих земель" [2: 268].

Спогади відображають і вмілу політику окупаційних німецьких влад по роздмухуванню і підтриманню польсько-української ворожнечі, яка спрощувала їм панування на окупованих територіях. Так, Роман Кутас з с.Зубовичі згадував: "...переселяли цілі села, відправляли тисячами людей в табори, при цьому доручали виконувати ці заходи при-служникам із місцевого населення, але іншої національності. Наше село Зубовичі виселили восени 1942 року. Переселили нас в село Мірче, виселивши звідти поляків" [2: 266]. Іван Обухович з Комарова на Холмщині також згадував про переселення німцями українських родин в польські села у 1942 р. в пусті будинки та господарства – забрані у страчених поляків: "Інших односельців направили у села Грабельки, Стрільці, Седнище, Дубенка. Будинки і господарки, які нам виділили, були порожні" [2: 269]. Зрозуміло, що такі факти не сприяли міжнаціональному порозумінню.

Наслідки були вкрай трагічними – вже з 1943 р. почастишали напади польських підпільних груп на поселення українців. З початку 1944 р. ці напади стали масовими і вкрай кривавими, супроводжувались масовими вбивствами, насильствами. "7.04.1944 року польська банда, в котрій уже раз, напала на наше село, яке спалила повністю, а це майже 300 господарств, – згадував житель с. Телятина Петро Мельничук, – в тому числі і дім вїта села Олійника Захарія разом з людьми в кількості тридцяти осіб. В основному це були діти, жінки і старші чоловіки, які сховалися в підвалі цього будинку" [2: 296].

Переважає більшість українців, що прибували з Польщі, зазнали утисків, насильства та грабунків з боку підпільних польських угруповань – АК, WiN та інших, а також регулярних військ – Війська Польського. У багатьох під час таких нападів загинули рідні та близькі. Тяжкі спомини про ці події записали жителі Холмщини. Серед них – Н.Новосад (Мельник з села Ласків Грубешівського повіту). Ця жінка оповідає про знищення поляками сіл Сиховичі та Сагринь. Не обминули бандитські напади і її рідне село – у березні 1944 р. було вбито сотні українців. [2: 206–209].

У десятків тисяч людей були такі ж страшні спогади. Однак, це не єдине, що обтяжувало для цих людей прибуття на Україну. Для переважної більшості переселення стало

примусом залишити рідну домівку. Про примусовий характер депортації згадують так: "Навесні 1945 року почався масовий виїзд з рідного села під тиском польського уряду і комісарів з Радянського Союзу" (Павло Шимчук, Василь Мельник) [2: 214]. "Люди просили захисту в польських і совєтських властей, але вони пропонували лише виїжджати. Так "добровільно" люди змушені були покидати свої хати, землю і свою Холмщину" (Анастасія Літковець) [2: 238].

Сама депортація також супроводжувалась грабунками майна. Це визнавали й організатори переселення. Польський районний представник в Ліско, зазначаючи небажання українців переселятись ("краще тут з голоду помремо, ніж найкраще життя в Росії"), відзначає, що Військо Польське, що повинно допомогти переселитись, грабує жителів: "Буває, що військо приходить в українське село і не застає вже там мешканців, або мешканці знаходяться ще в будинках, а військо наказує їм шикуватись до виїзду. І в першому, і в другому випадку не обходиться без грабунків" [7: арк. 13].

Насильство і примус щодо українського населення у 1944–1946 рр. відзначалось усіма політичними силами – в інформації ОУН говориться: "Населення по терорі, який був застосований зі сторони ворога, масово пишеться на виїзд" [6: 577]; в доповідній записці заступника Головного Уповноваженого УРСР по переселенню українців Польщі відзначається: "Когда начали эвакуировать украинское население с территории Польши, банды из поляков "АК" в украинского населения отбирают скот, лошади и домашние вещи (производят вооруженные грабежи), при чем польские власти даже не реагируют, а местная польская милиция в некоторых местах этому способствует" [8: арк. 81].

В ряді випадків на захист українського населення виступали загони УПА, які вступали в бій з регулярними частинами Війська Польського. Так було при спробі виселити українців з сіл Посяння та Холмщини. У Звіті командування тактичного відділу УПА-Захід "Лемко" про події січня 1946 року доповідалось: "Дня 24 січня 1946 року о год.11.00 вд звів бій з ВП в с.Завадка Морохівська. До зведення цього бою спонукали к-ра вд слідувачі обставини: ранком того ж дня спецвідділ ВП в силі 120 людей напав на с. Завадка Морохівська і почав пацифікувати село...Бій закінчився нашою перемогою о год.14, а ворог відступив в напрямі с.Небещани" [6: 593].

Наступною важкою сторінкою переселення став сам шлях на Україну – поїздка в непристосованих вагонах з довгими зупинками на станціях і в чистому полі. Цю важку дорогу згадують майже всі.

Довгі очікування просто неба підривали здоров'я людей. "...ми були вигнані з рідного дому і опинились під відкритим небом на площі біля вокзалу, яка поступово наповнювалась народом, – ділилась спогадами Ганна Лозинська з Белза. – Ми, як і інші, збудували буду і почали жити в очікуванні ешелона. Прийшлося так чекати своєї черги більше двох тижнів" [2: 320].

"25 лютого 1945 р. нас завантажили по 5 родин в один вагон, їхали ми 10 днів. Вночі їхали, а вдень стояли в полі. Не було що їсти, чим палити, щоб зігрітись. А зима була люта. Скільки було плачу, ридання. хворих", – згадувала Анастасія Хом'як (Федаш) [5: 96]. "Іхали ми у Тернопільську область майже два місяці. То навіть не триста кілометрів дороги. Поїзд надовго зупинявся в тупиках. Їли, хто що мав із своїх запасів, що швидко зменшувалися. Варити не мали можливості", – так згадував дорогу Павло Василик [5: 112].

Декого пограбували вже на радянській стороні, хоча таких випадків на кордоні було все ж менше, ніж при від'їзді. У родини вчителів конфіскували бібліотеку, а разом з книжками забрали й сімейні фотографії [2: 335].

Людей лякала невідомість – більшість не уявляли, куди їх везуть. Тут бували й парадоксальні випадки. Про один з них згадувала Мирослава Ненчук (Палюх) з с. Ярнуги: "Наш ешелон їхав на Запоріжжя і лише декілька сімей мали переселенчі документи на Львів, тому ми почали турбуватись, щоб нас разом з усіма не завезли на схід. На станції Ківерці мама підійшла до якогось "колейовця" і спитала поради. "Литра водки и все будет сделано", – запевнив її той. Ошелешена радянською манерою вирішувати проблеми, мама принесла літру самогону. Тоді він крейдою написав на нашому вагоні "Львів". Так ми попали у Львів" [2: 335].

Важка дорога багатьом вкоротила віку. "Такі поневіряння і страждання не могли не відбитися на здоров'ї людей. Вони вмирили, як мухи. Не довів до нового місця проживання свого батька і Кіт Григорій... А скільки односельців померли відразу після приїзду на нове місце проживання – не порахувати" (Іван Кирпан з Кам'янки) [2: 373].

По приїзді в УРСР депортованих чекав різний прийом. Декому поталанило – їм знайшлося житло. Іван Кирпан з Кам'янки знайшов спокій і притулок: "Остання зупинка була в Золочеві на Львівщині. Кам'янци знайшли собі притулок у доброзичливих селян навколишніх сіл. Побачивши змордованих, нещасних людей, на своїх фірах розвезли їх по селах Червоне, Ясинівці, Городилів, Ялиховичі, Зозулі, Струтин, Підгороднє і Бонішин. Розселили їх в колишніх польських хатах. Допомогали, чим могли" [2: 373].

Однак, більшість переселенців зазнали більших поневірянь, не одержавши ні житла, ні допомоги. "То були напівруїни, – писав про нове помешкання Павло Василик. – Пovalені печі, поламані вікна, двері, навіть не коло кожної хати був хлів" [5: 112]. Іншим поталанило ще менше – вони роками жили в хатах інших селян, часто разом з худобою, в нелюдських умовах. Сім'я, що опинилась в Одеській області, в с. Селіванівка, жила так: "Для житла нам виділили кімнату, де містився лєнінський куток. Сараю не дали і ми жили в одній хаті з коровою" [2: 263].

Тут депортованих чекало ще ряд розчарувань. Крім господарської та побутової невлаштованості їх чекало соціальне розчарування. Ті, що опинилися на сході та півдні України, не могли реалізуватись в своїх господарських прагненнях як селяни – їх худоба і реманент були забрані в колгоспи, а самих їх всіляко спонукали до того, щоб вони вступили до колгоспів. Тому відбувався нестримний, хоча й заборонений органами влади, рух переселенців на захід України, де ще зберігались на недовгий час можливості одноосібного господарювання.

Про ці події є дуже багато спогадів. Ось один з них. "У жовтні 1945 року нас "добро-вільно" переселили у Запорізьку область. Там була голодовка, не було що їсти і куди подітись. Там ми перезимували. Батько вирішив, що будемо повертатись в Галичину... Ми не їхали, а втікали випадковим транспортом" [2: 257]. "Забирали свої пожитки і повертались на захід, ближче до дому, де не було ще колгоспів" [2: 290].

Три фактори зумовлювали прагнення переселенців опинитись в західних областях: небажання вступати в колгоспи і надії вести одноосібне селянське господарство; більш близьке мовне та релігійне середовище і, нарешті, бажання бути ближче до своїх залишених домівок і сподівання повернутися в них. Для багатьох немаловажним виявився і кліматичний фактор – лемки, наприклад, не могли прижитись в посушливих степових районах України, де не було звичних для них гір і чистих струмків. Та й соціальна обстановка була несприятливою. "Лемки в неділю звикли йти до церкви, а тут їх гнали до колгоспу" [2: 339]. Все це в комплексі спричинило масове переселення депортованих на захід.

Але і в західні області прийшла колективізація. "Не можу не згадати і те, як "добро-вільно" записався мій тато в колгосп, – згадувала Люба Астряб (Вандзиляк). – Одного дня ми з татом були вдома самі, коли в хату вдерлися троє посіпак зі зброєю. Один з них був директор школи Калініченко. Він дав в руки татові авторучку, яку мали на той час тільки високі чини, другий приклав до скроні наган" [5: 193].

Спогади депортованих містять також інформацію про непрості стосунки з представниками влади, іноді з односельцями, котрі ставились до них упереджено, про злидні, що роками давалися взнаки.

Отже, зі спогадів як історичного джерела випливає, що в свідомості переселенців було зафіксовано цілий ряд обставин, що надали подіям депортації українців трагічного забарвлення, котре не стерлося з роками:

- Українці зазнали національного приниження в Польщі в роки другої світової війни;
- Депортації передувало загострення міжнаціональної ворожнечі, що супроводжувалась великими втратами українського населення;

- Рішення про переселення було прийняте або під тиском обставин і загрозою фізичного знищення, або переселення відбувалось в результаті військових операцій ВП і підпільних польських угруповань при допомозі переселенських органів;
- Шлях в УРСР був важким, погано організованим, часто приводив до хвороб і навіть смерті;
- Майно переселенців розграбовувалось – як при виселенні, так і в колгоспах;
- Більшість прибулих зустрілась з байдужістю влади в УРСР і в побутовому відношенні була не влаштована;
- Соціально обстановка – колгоспний лад – змусила багатьох до подвійного переселення – переїзду зі східних і південних областей у західні;
- Колективізація в західних областях перешкоджала реалізації ведення сільського господарства українським селянам;
- Офіційна атеїстична та інтернаціоналістська ідеологія не відповідала релігійним та національним почуттям переселенців;
- Переселенці опинились в бідній, зруйнованій війною країні з тоталітарною формою правління, що перешкоджало розвитку господарської ініціативи та покращенню добробуту.

Список використаних джерел

1. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр./ Документи, матеріали, спогади. – У трьох томах. – Т.1. 1939 – 1945 рр. – Львів, 1996. – 752 с.; Т.2. 1946 – 1947 рр. – Львів, 1998. – 540 с. 2. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр./ Документи, матеріали, спогади. – У трьох томах. – Т.3. Спогади. – Львів, 2002. – 418 с. 3. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1977. – 440 с. 4. Макар Ю. Холмщина і Підляшся в першій половині ХХ століття./ Історико-політична проблематика. – Львів, 2003. – 88 с. 5. Свинко Й., Лановик Б. Межовий край у вогні (Польсько-українські відносини у 1944–1947 рр.). – Тернопіль, 2004. – 340 с. 6. Сергійчук В. Український здви́г: Закерзоння. 1939–1947. – Київ, 2004. – 840 с. 7. Arhiwum Akt Nowy – Zesp. Główny Przedstawiciel Rządu RP d/s ewakuacji ludności Ukrainskiej w Lublinie. – Sign. 22. 8. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 790.

Tetyana Hontar

MEMOIRS AS THE SOURCE OF THE HISTORICAL INVESTIGATION OF UKRAINIAN IMMIGRATION FROM POLAND TO THE USSR IN 1944–1946.

Memoirs of the Ukrainian migrants reveal peculiarities of their perception of the process of deportation at all its stages and reasons of its perception as of national tragedy.

УДК 930 (477.83/.86)

Іван Куций

ГЕНЕЗА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА В НАУКОВО-ІСТОРИЧНИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ ГАЛИЦЬКИХ ВЧЕНИХ ХІХ СТ.

У статті проаналізовано сприйняття та наукове осмислення проблеми виникнення і розвитку Галицько-Волинського князівства українськими істориками Галичини ХІХ ст.

Актуальна сьогодні проблема науково-теоретичного осмислення процесу націотворення вимагає дослідження рецепції національної історії репрезентантами національного руху. Як відомо, історія Галицько-Волинського князівства посідає чільне місце у традиційній схемі потрактування тяглості української історичної традиції від давньоруської державності і до сьогодні. Обґрунтування цієї тяглості мало чи не першорядне значення у процесі формування модерної української національної ідентичності. Досвід націотворчих та науково-інтелектуальних процесів у Східній Галичині ХІХ ст. становить у цьому контексті унікальне дослідницьке поле. Тут у цей час, як відомо, співіснували різні (передовсім старорусинсько-русофільська та українофільсько-народовська) національно-політичні та науково-інтелектуальні течії, репрезентанти яких де що по-різному інтерпретували місце і роль Галицько-Волинської держави в національній історії. У пропонованій статті ставимо метою з'ясувати: як представники галицької науково-історичної думки ХІХ ст. сприймали і трактували Галицько-Волинське князівство ХІІІ–ХІV ст. З цього випливають такі головні завдання: з'ясувати місце й роль Галицько-Волинського князівства в узагальнюючих схемах національної історії галицької історіографії ХІХ ст.; проаналізувати концептуальні положення провідних тогочасних істориків Галичини стосовно давньогалицької тематики; виявити основні відмінності у потрактуванні генези Галицько-Волинського князівства представниками русофільської та українофільської течій науково-історичної думки ХІХ ст.

Зазначимо, що окреслена проблема ще не поставала предметом окремого спеціалізованого наукового дослідження, хоча деякі її аспекти уже порушувались у працях українських вчених. Такі сучасні дослідники, як С. Борчук [2], Г. Дем'ян [3], А. Королько [10], З. Матисякевич [12] у своїх дисертаційних дослідженнях, монографіях та статтях, присвячених відповідно І. Шараневичу, І. Вагилевичу, А. Петрушевичу та Я. Головацькому, з'ясовували питання внеску цих галицьких істориків у дослідження історії Галицько-Волинської держави. Однак, узагальнюючого розгляду цієї проблеми в українській науково-історичній думці Галичини ХІХ ст. на сьогодні не маємо. Зрозуміло, що в рамках запропонованої статті неможливо вичерпно висвітлити всі аспекти винесеної у заголовок проблеми. Через те свідомо обмежуємося розглядом інтерпретацій Галицько-Волинського князівства періоду від ХІІІ до середини ХІV ст. (періоду династії Романовичів). Аналіз рецепції історії Галицького князівства ХІ–ХІІ ст. ми здійснили в рамках окремої статті [12]. Серед перспективних напрямів подальших досліджень з названої проблематики виділимо такі: інтерпретація генези галицько-волинського державності ХІІ–ХІV ст. окремими вченими-істориками (Д. Зубрицьким, Б. Дідицьким, О. Барвінським); вплив досліджень істориків Галичини ХІХ ст. (насамперед Д. Зубрицького, А. Петрушевича, І. Шараневича) на формування відповідних концепцій представників Львівської науково-історичної школи М. Грушевського; подальше з'ясування джерел формування історичних поглядів з цієї проблеми галицькими вченими ХІХ ст. тощо.

Джерельною базою для нашого дослідження послужила наукова та науково-популярна спадщина провідних українських істориків Галичини ХІХ ст., насамперед синтетично-узагальнюючі монографічні праці таких вчених, як Д. Зубрицький [5–9], Б. Дідицький [4], І. Шараневич [16–17], О. Барвінський [1] та ін.

Історики-русофіли, проявляли посилений науковий інтерес до історії Галицько-Волинського князівства. Його виникнення вони розглядали як довготривалий та багато-

етапний процес, генетичні корені якого сягають ще Галицького князівства XI ст. Столітнє правління Ростиславовичів становило окремий період регіональної, власне галицької історії в їх історичних концепціях. Його вони, найперше Д. Зубрицький, називали періодом самостійного Галицького князівства або епохою Ростиславовичів. Утвердження на галицькому престолі волинського князя Романа Мстиславовича із династії Мономаховичів вчені розцінювали як початок нового, галицько-волинського періоду регіональної історії, який вони ще називали епохою Романовичів, а самому акту політичного об'єднання Галицького та Волинського князівств історики-русофіли надавали навіть провіденційного забарвлення. "Но Бог милосердний, – писав Б. Дідицький, – котрому в уподобу була думка з'єднання нашої Галичини з Волинською землею в одну велику руську державу" [4: 44].

Історики Галичини не обійшли увагою постать засновника Галицько-Волинського князівства Романа Мстиславовича. Його характеризували як "чоловіка надзвичайної енергії і владолюбства" (Д. Зубрицький), "мужа войовничого духу" і "сильного князя з твердого руського кореня" (Б. Дідицький). Особливої похвали удостоївся цей князь за зміцнення військово-політичної могутності заснованої ним держави та успішне ведення воєн з "іноплеменниками" – половцями, литовцями, ятвягами, уграми. Д. Зубрицький прирівнював його до могутнього на той час Володимиро-Суздальського князя: "...Став Роман сильнішим із західно-руських князів. Могутність його якщо не переважала, то без сумніву рівнялась могутності В. князя Всеволода Суздальсько-Володимирського і, по цій то причині, названий він в літопису Самодержавець всієї Руської землі" [7: 19]. Варто додати, що схвально оцінював діяльність "однодержця всієї руської землі" О. Барвінський, незважаючи навіть на свої демократичні переконання – адже "самодержавство" у всіх його проявах було для нього неприйнятним. Цей історик робив наголос на ключовому моменті українофільської концепції національного минулого: від часу здобуття Романом ще й Київського князівства "перестає Київ бути осередком Русі, а вся вага тепер перекиляється на Галич" [1: 51]. У наведеному висловлюванні О. Барвінського досить виразно простежується основоположна теза українофілів про пряму спадкоємність давньокиївської і галицько-волинської історико-державницьких традицій. Факт входження Києва у сферу впливу держави Романа в історичній свідомості О. Барвінського мав непересічне значення – символізував тяглість національної історії Києво-Руської та Галицько-Волинської держав. Історики-русофіли з їх антилатинськими настроями акцентували увагу на іншому факті з біографії князя Романа – його відмові прийняти від Римського престолу королівський титул та церковну унію. Їм, безумовно, імпонувало те, що "так твердо стояв наш Роман у вірі православній" [4: 45]. Засобами співчутливо-співпереживальної образності насичена розповідь Б. Дідицького про "нещасну смерть Великого Князя Русі" на "вражій землі від рук лядських" [4: 46]. Як бачимо, засновникові Галицько-Волинського князівства було відведено в історичній думці Галичини XIX ст. місце однієї із найвизначніших постатей національної історії.

Досліджуючи проблеми "галицької смуги" першої половини XIII ст., історики виводили на передній план постаті Данила та Василька Романовичів. Галицьку і Волинську землі вони інтерпретували як спадкову вотчину Романовичів, а Данила і Василька бачили "природними, законними, Богом даними" правителями цих князівств. Тому будь-який випадок князювання представників династії Ольговичів чи навіть інших ліній Мономаховичів в межах Галицько-Волинських земель розцінювався ними як "захоплення" чи "викрадення" законної власності Романовичів. Князь Данило Романович поставав в українській історичній думці Галичини центральною, знаковою постаттю і не лише регіональної (власне галицької), а й загальнонаціональної ("руської") історії. Найбільше дослідницької уваги в усій тогочасній історіографії приділено саме постаті князя Данила. Сукупна однозначно позитивна його характеристика складена із таких означень: хоробрий, добрий, мудрий, хитрий, дбаючий про благо підвладних земель, побожний, милосердний, шануючий родину тощо. Відзначимо, що деякі моменти діяльності цього володаря, які при характеристиці інших історичних постатей видавалися б за негативні, стосовно постаті Данила сприймалися як цілком схвальні. Так, описуючи, "з якою жорстокістю святкував князь Галицький свою перемогу" над боярами-бунтівниками, що їх наказав "незвичайним

досі в руських війнах звичаєм умертвити", Д. Зубрицький не робив своєму симпатикові жодних докорів, як це було у подібному випадку з Ігоровичами. Стосовно галицького князя історик наголошував на позитивних наслідках його жорстокого поступку. Адже цим самим князь "припинив назавжди Галицькі заворушення, зради і положив тверду основу єдиноподданому правлінню в нашій землі" [7: 149]. Участь Данила у антитатарській коаліції руських князівств трактувалася істориками-русофілами як доказ прямування князя до етнонаціональної єдності руських земель. Д. Зубрицький підкреслював, що галицькі і волинські війська "устелили трупами своїми віддалені береги Калки за славу спільного руського народу, за честь незміримої Руської батьківщини!" [7: 94].

О. Барвінський, зауважуючи про непридатність давньоруського політико-адміністративного устрою для реалій часів Данила Романовича, схвально оцінив його централізаційні реформи: "Отже, щоби Русь могла стати міцнішою, треба було, щоби в ній панував один рід княжий, а всі інші князі йому підлягали. Тому то заходився Данило, щоби інші руські землі підгорнути під свою владу" [1: 58]. Дотримуючись такої політики, князь "з'єднав під своєю рукою всі майже землі, в котрих жили русини. Це була найбільша на той час держава в Європі" [1: 58–59]. Ця точка зору була досить не типовою для історика-народовця, адже подібні вчинки з боку київських Рюриковичів він не схвалював, а про аналогічні дії володимиро-суздальських князів писав як про прояв "азіатського" депотизму. Позиція О. Барвінського свідчила про беззастережну ідеалізацію постаті Данила Романовича в Галичині.

У галицькій науково-історичній думці чільне місце займає наукова інтерпретація зв'язків Галицько-Волинської Русі з Римом. З цього приводу вчені займали далеко не однозначні позиції. Якщо коронування князя Данила й надання князівству статусу королівства розцінювалось як безумовно прогресивний крок, що сприяв авторитету Галицько-Волинської держави у західноєвропейському світі, то церковна унія православної церкви цієї держави із Римом сприймалась і оцінювалась здебільшого негативно. Б. Дідицький, наприклад, залишаючись вірним своїм антикатолицьким переконанням, вважав унійні домовленості Данила нерозсудливим та шкідливим вчинком й протиставив йому позицію володимиро-суздальського князя Олександра, що відмовився від церковної унії. "Якби замість унії з Римом, – стверджував Б. Дідицький, – наш Данило успів був зв'язатися ближче з руським же Великим Князем Олександром Невським і подвинути його на спільне діло супроти спільних ворогів Русі, не змогли би проти нас нічого ні татари, ні весь Захід" [4: 67–68]. Б. Дідицький акцентував і на згубних наслідках цього "схвалення" князя Данила: "власне його унія з Римом навела на нього якнайбільше горе" – війну з татарами.

Різновекторна зовнішньополітична активність князя-короля Данила давала галицьким історикам чи не найбільш вдачливий матеріал для дискусії про цивілізаційно-геополітичну орієнтацію. Так, О. Барвінський не оминув нагоди наголосити на "західницькому" ухилі геополітичної орієнтації галицького правителя: "За князя Данила руське життя і просвіта набирають відмінного виразу і вдачі, бо розвиваються під впливом західної Європи, однак без шкоди руській народності" [1: 60]. Для підтвердження своєї тези про приналежність Галицько-Волинської землі до західноєвропейського світу історик навів низку фактів: виховання Данила, Василька та їх батька Романа при європейських дворах; тісні контакти з Польщею, Угорщиною, Чехією та іншими європейськими державами; етнічно-культурна та релігійна толерантність у державі Романовичів; взаємодопомога між Романовичами, П'ястовичами та Арпадовичами; участь Данила у війні за австрійське престолонаслідування, зрештою прийняття королівського титулу та церковної унії. О. Барвінський резюмував: "Галицько-Володимирська Русь могла тоді розвиватися поруч із Західною Європою, бо щодо просвіти не стояла нижче від неї, а сусідні краї, Угри і Польщу, навіть перевищувала, коли тим часом на півночі в Суздальсько-Московському князівстві панувала велика темнота" [1: 60–61].

З метою увиразнити контраст між "темнотою" Володимиро-Суздальщини та "європейськістю" Галичини-Волині О. Барвінський зіставляв позиції правителів цих держав стосовно татарської залежності. Так, для суздальсько-московських князів абсолютна залежність від татарських ханів була вигідною, адже опираючись на допомогу татар, князі

мали змогу зміцнювати свою авторитарно-деспотичну владу у власних володіннях. У державі Романовичів дослідник фіксував зовсім іншу ситуацію. Хоча "залежність Данила від татар не була такою важкою", як у володимиро-суздальців, "Данило не міг і цього приниження стерпіти" й прагнув "визволитися з-під цього соромного ярма татарської орди" при допомозі коаліції саме європейських держав [1: 67–68]. Все це, на думку О. Барвінського, свідчило про західноєвропейську орієнтацію короля Данила. Русофіли мали дещо інші думки з цього приводу. Д. Зубрицький, наприклад, вважав, що участь князя Данила в антитатарській коаліції руських князівств засвідчила розуміння галицько-волинським правителем своєї приналежності саме до "руського світу". Все-таки повністю знехтувати фактором європейського вектора зовнішньополітичної активності держави Романовичів вчені-русофіли не наважились й тому намагалися або підлаштувати його під власні ідейні переконання, або применшити значення "європеїзму" в Данилової політиці, або ж покритикувати її. Перше було властиве Д. Зубрицькому. Він, намагаючись належно поцінувати європейські контакти Данила Романовича, стверджував, що характер їх підтверджував велич, геополітичну вагу, престиж та могутність держави Романовичів у Європі й що саме Захід був більш зацікавленою та ініціюючою стороною у цих взаємовідносинах. Галицько-Волинська держава поставала у його працях захисником Європи перед експансією Золотої Орди. Цей історик акцентував на факті втручання короля Данила у справи австрійського престолонаслідування. Б. Дідицький – переконаний антизахідник – намагався всіляко применшити вагу європейського вектора в політиці "найзнакомішого Русі Князя", подати її як тимчасове, спорадичне, малозначиме й необдумане "схиблення" галицького правителя з метою забезпечити собі підтримку у створенні антитатарської коаліції. При цьому досить помітне прагнення Б. Дідицького применшити військово-політичний потенціал європейських держав у співставленні із могутністю Галицько-Волинської Русі.

Попри ідеалізацію та героїзацію постаті Данила, Б. Дідицький не стримався від відвертих докорів на його адресу, зрозуміло, за проєвропейські тенденції князя та бездіяльність у напрямі об'єднання з Північно-Східною Руссю. В узагальнюючій характеристиці Данила Романовича Б. Дідицький відзначив: "...Та тільки в тому похибив він, що став оглядатися на Захід, де для Русі не було і не буде порятунку, а тільки шкода і скрита ворожість для неї во віки... А то жаль сказати – такі два славні могутні князі, як Данило Галицький і Олександр Невський, жили і володіли в руських землях як ровесники рівночасно, а кожен з них діяв за себе окремо, не оглядаючись один на одного, та через те оба мусіли двигати ярмо татарське і переносити багато терпкого горя!" [4: 67–68]. Подібно і Д. Зубрицький відзначав згубність наслідків "необдуманого приєднання до Римсько-Європейської системи". Д. Зубрицький, а вслід за ним І. Шараневич та Б. Дідицький запропонували доволі спрощене бачення схеми світової геополітичної ситуації у середині XIII ст. За цією схемою, у тогочасному світі виділялися два ворожі, але рівносильні політично-цивілізаційні полюси: католицький Захід ("Папська держава") і татарський Схід ("Ханська держава"), якому і підпорядковувалась більша частина Руських земель. Між цими двома ворожими одна одній та рівнозначними за військово-політичною могутністю державами-цивілізаціями знаходилась могутня й незалежна Галицько-Волинська держава, військово-політичний союз із якою був метою цих двох наддержав. Вчені-русофіли стверджували, що перехід королівства Романовичів на сторону однієї із них здатен забезпечити їй повну перевагу над протилежною стороною. Звідси у концепції русофілів Данило Романович поставав мало не ключовою постаттю тогочасної світової історії, оскільки своїм військово-політичним союзом був здатним забезпечити Заходу або Золотій Орді лідерство у світовій політиці. Як бачимо, князь-король Данило Романович зайняв у галицькій історіографії XIX ст. провідне місце посеред "руських" діячів-політиків національної історії. О. Барвінський з цього приводу відзначав: "Отже коли Данила так високо поважали тодішні люди, то певно, що тепер кожен русин щиро буде шанувати й поважати найсвітлішу особу стародавньої Русі" [1: 27].

В оцінках діяльності князя Лева Даниловича галицькі вчені суттєво розходились. Б. Дідицький характеризував його як "мужа спокійного, богобоязливого звичаю, при цьому далекоглядного розумом і дуже розсудливого у справах управління своїм великим кня-

зівством", окрім цього "міцно-православного, діяльного мужа, несварливого норову", що ще змалку проявляв "багато красних властивостей душі" [4: 73]. Про причини такої ідеалізації цієї постаті, всупереч історичній правді, неважко здогадатись: Б. Дідицькому імпувала агресивна зовнішня політика цього галицького князя щодо польських князівств – "для того, аби їх силу на довший час зламати та нешкідливими для нас зробити". З метою проілюструвати захоплення названого вченого агресивною антипольською експансією князя Лева Даниловича наводимо це розлоге цитування: "Обернув Великий Князь Лев свій грізний меч супроти поляків, з якими він задля їх напасливого духу неустанній жив ворожості, і за ціле життя своє вже на нікого так часто не вирушав війною, як на тих поляків! Спізнав бо Князь Лев проникливим умом своїм, що від нікого іншого не загрожує для Русі нашої така небезпека, як зі сторони Польщі, котра хоч і яка була тоді маленькою, а вже намагалась скріплювати себе заборами на сусідніх землях руських" [4: 75]. Не завадив пафосу цих міркувань навіть відомий Б. Дідицькому факт співучасті татар в антипольській політиці Лева Даниловича, адже, як писав він, "краще нам прийняти дружбу від татар, ніж від тих західних сусідів, що давали нам унію, а з нею всю нужду і погибель для нашої батьківщини" [4: 74]. Цю політику Б. Дідицький означив як захист кордонів своєї держави від "хижих і заздрісних сусідів" – угорців, поляків та литовців. Був ще один факт, який спричинився до цієї беззастережної симпатії історика-русофіла, – одруження сина князя Юрія із дочкою Великого князя Московсько-Суздальського "задля скріплення братерського родства з північною Руссю". Ідейно-політичні орієнтації Б. Дідицького спричинилися до потрактування постаті Лева Даниловича як ідеального князя, втілення мало не всіх національних і загальнолюдських чеснот. Зауважимо, що інші історики-русофіли об'єктивніше поставились до нащадка Данила Романовича. І. Шараневич, наприклад, вважав, що князь Лев став винуватцем русько-польських територіальних війн й що саме він був ініціатором експансії. Д. Зубрицький переконливо довів, що князь Лев "не унаслідував ні доблесті, ні мудрості свого батька; жадібний, в маловажних ділах хитруватий, не мав він загалом ні рішучості, ні необхідної великому володарю прозорливості" [7: 212]. Головною причиною цієї звинувачувальної критики став обтяжливий для краю союз Лева із татарськими ханами.

Інші князі-Романовичі – через незначущість впливу на історичний процес, через брак джерельних даних для досліджень тощо – не привертали пильної уваги науковців. Водночас вони не оминули таких фактів, як висвячення митрополита Петра та створення окремої Галицької митрополії. Митрополит-західнорусин, на думку русофілів, символізував духовно-релігійну єдність Галицько-Волинської та Суздальсько-Московської земель, їх приналежність до спільного духовного простору – "святої Русі". Б. Дідицький без ентузіазму поставився до ідеї створення окремої Галицької митрополії, адже на практиці вона означала б поділ Руської церкви. Невдалі спроби князя-короля Юрія зреалізувати цю ідею історик пояснював тим, що цей "замисл" "не сподобився благословення від Бога" [4: 78]. Отже, русофіли не сприйняли ідеї поділу Київської митрополії на Великоруську та Малоруську.

Кінець давньоруської епохи в національній історії більшість учених Галичини датували часом смерті останнього представника династії Романовичів – Болеслава Тройденевича. Їх рецепція діяльності цього правителя відверто негативна: князь був не "чисторуської крові" й "не руського серця", по-батькові "з ворожого нам племені" й релігійним "перекінчиком" [4: 86–87]. Уточнимо, що короткочасне правління Болеслава Тройденевича деякі дослідники (Б. Дідицький, Д. Зубрицький) ототожнювали із початком іноземного гніту в Галичині. Цей останній – "законний" – галицький князь поставав радше як антигерой національної історії. Про його отруєння галичанами названі автори писали як факт цілком закономірний. Дату смерті цього князя – 1340 рік – було прийнято серед галицьких науковців як найпізніший поріг давньоруської історії.

Коло питань про спадкоємність, континуїтет, про тяглість історичної традиції між Києво-Руською державою та князівствами, що виникли згодом, внаслідок її дезінтеграції, стало в галицькій історичній думці чи не найбільш принциповим, таким, що розділяло українофільську та русофільську версії. Йшлося передовсім про Володимиро-Суздальську та Галицько-Волинську держави. Інші князівства – Чернігівське, Новгород-

Сіверське, Полоцьке, Смоленське та інші, – галицьких істориків мало цікавили. Виходячи із аналізу їх праць, можемо зробити узагальнення, що вчені-русофіли вирішували проблему континуїтету на користь рівноправної та рівнозначної спадкоємності двох названих вище осередків давньоруської держави. Процес цього своєрідного "роздвоєння" давньоруського державного організму призвів до утворення на Русі "дводержавія" (Д. Зубрицький). Русофіли неодноразово наголошували на тому, що "дводержавіє" було станом лише політичного буття "руського світу". Про етнонаціональне, культурне, церковно-конфесійне "роздвоєння" Русі у їх працях не йшлося: "руський світ", за їх концепцією, і на етапі "дводержавія" продовжував становити єдино-цілісний цивілізаційний простір.

В українофільській версії руської історії проблема континуїтету давньоруської держави вирішувалась по-іншому – єдиним її спадкоємцем та правонаступником названо Галицько-Волинську державу, яка хоч і не охоплювала всієї цілості руського життєпростору, однак зуміла продовжити й розвинути давньоруську державницьку традицію. Українофіли відмовляли Володимиро-Суздальському князівству та Московській державі у праві вважатися спадкоємцями давньоруської держави. Таким чином, теза про "преемство" (М. Грушевський) києво-руської та галицько-волинської історичних традицій побутувала уже серед істориків-українофілів Галичини.

Таким чином, русофільська та українофільська науково-історичні концепції дещо відрізнялися трактуванням місця й ролі Галицько-Волинського князівства в національній історії. Для істориків-українофілів Галицько-Волинська держава виступала головним і єдиним спадкоємцем та правонаступником давньоруської державності, носієм й продовжувачем давньоруської історично-державницької традиції. В історичній свідомості більшості українофілів, на відміну від русофілів, галицько-волинська державність не посіла місця "золотої доби" національної історії й тому не стала головним предметом історичних зацікавлень та наукових студій для вчених з народовського табору. Русофіли ж сприймали давньогалицьку державність як головний об'єкт актуалізації історичної пам'яті, а звідси й науково-дослідницьких студій. Вчені цієї течії розглядали Галицько-Волинське князівство (разом із Володимиро-Суздальським) як рівноправного спадкоємця давньоруської історично-державницької традиції. Вчені-русофіли трактували ці два князівства як рівнозначні складові "руського світу", а окреслений період позначали як етап "дводержавія" в розвитку давньоруської державності.

Для представників обидвох течій галицької науково-історичної думки та загалом суспільно-політичного руху ХІХ ст. Галицько-Волинська держава ХІІІ-ХІV ст. поставали вагомим елементом історичної легітимізації їхніх національних, політичних та культурних програм.

Список використаних джерел

1. Барвінський О. Ілюстрована істрія Руси вѣдь найдавніишихъ до нынѣшнихъ часѣвъ пѣсля рускихъ и чужихъ историкѣвъ. Написавъ Олександръ Барвінскій, членъ товариства "Просвѣта". Зъ двома историчными картами Руси и 40 иллюстрациями. У Львовѣ. Коштомъ и заходомъ товариства "Просвѣта". Зъ друкарнѣ Товариства имени Шевченка пѣдъ зарядомъ К. Беднарского, 1890. – 282+V с.
2. Борчук С. Громадсько-культурна та наукова діяльність Ісидора Івановича Шараневича (1829–1901 рр.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Чернівці, 1999. – 20 с.
3. Дем'ян Г. Іван Вагилевич – історик і народознавець. – Київ: Наукова думка, 1993. – 152 с.
4. Дідицький Б. Народная исторія Руси отъ начала до новѣйшихъ временъ пѣсля наилучшихъ историкѣвъ составлена и издана Богданомъ А. Дѣдицкім. Часть первая. Львовъ. Изъ типографіи Ставропигійскаго Института пѣдъ зарядомъ Стефана Гучковского, 1868. – 224 с.
5. Зубрицький Д. Исторія древняго Галичско-русскаго княжества. Сочиненіе Дениса Зубрицкаго. Часть первая. С приложеніемъ Родословной Картины. Львовъ. Типомъ Ставропигіанскимъ, 1852. – 210 с.
6. Зубрицький Д. Исторія древняго Галичско-русскаго княжества. Сочиненіе Дениса Зубрицкаго. Часть вторая. С приложеніемъ Родословной Картины. Львовъ. Типомъ Ставропигіанскимъ, 1852. – 136 с.
7. Зубрицький Д. Исторія древняго Галичско-русскаго княжества. Сочиненіе Дениса Зубрицкаго. Часть третья. Львовъ. Типомъ и иждивеніемъ Института Ставропигіанскаго, 1855. – 313 с.
8. Зубриць-

кий Д. Критико-историческая повѣсть временныхъ лѣтъ Червоной или Галицкой Руси. Сочиненіе Дениса Зубрицкаго. Переводъ съ польскаго Д. Члена Осипа Бодянскаго. Изданіе Императорскаго общества исторіи и древностей россійскихъ при Московскомъ университетѣ. Отъ водворенія христіанства при князяхъ поколѣнія Владимира Великаго до конца XV столѣтія. Москва. Въ университетской типографіи, 1845 р. – XLVI+420+44 с.

9. Зубрицький Д. Rus do historyi narodu ruskiego w Galicyi i hierarchij cerkiewney w témże krolestwie. Przez Dyohizego Zubryckiego. Zeszyt pierwszy. Od zaprowadzenia Chreścianstwa na Ruśi aż do opanowania Rusi ezerwoney przez Kazimierza wielkiego od roku 988 do roku 1340. Lwów. W Drukarni Instytutu Stauropigiańskiego. – 68+22 s.

10. Королько А. Громадсько-політична та наукова діяльність Антона Петрушевича. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Чернівці, 2002. – 20 с.

11. Куликівський А. Ільницький Василь // Теревовлянщина: історико-краєзнавчий та літературно-мистецький журнал. – Вип. 1. – Львів-Теребовля, 1999. – С. 30–33.

12. Куций І. Генеза Галицького князівства в науково-історичних інтерпретаціях галицьких вчених ХІХ ст. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 1. – Тернопіль, 2004. – С. 276–284.

13. Матисякевич З. Український історик Яків Головацький. – Львів: Літопис, 2002. – 154 с.

14. Петрушевич А. Обзоръ важнейшихъ политическихъ и церковныхъ происшествий в Галицкомъ Княжестве съ половины XII до конца XIII вѣка // Галицкий историческій сборникъ. – Львовъ, 1854. – Вып. II. – С. 8–81.

15. Ріпеццький Т. Илюстрованная народная исторія Руси отъ начала до найновѣйшихъ временъ написаль Ф. Ив. Р. – Львовъ. Типографія Ставропігійского Института, 1890. – 559 с.

16. Шараневич І. Історія Галицько-Володимирскои Руси Отъ найдавнѣйшихъ временъ до року 1453. На подставѣ жерель написаль Исидоръ Шараневичъ. Въ Львовѣ. В печатни Института Ставропігійского. Накладомъ автора, 1863. – 462 с.

17. Шараневич І. Староруській княжій городъ Галичь. Критичне студіумъ черезъ Дра Из. Шараневича. Накладомъ редакції "Зорн". Львовъ. Зъ друкарнн Товариства имени Шевченка, 1880. – 57 с.

Ivan Kutsyy

THE GENESIS OF THE GALICIAN-VOLYN' PRINCIPALITY IN THE SCIENTIFIC HISTORICAL INTERPRETATIONS OF THE GALICIAN SCIENTIST'S OF THE XIX CENTURY

In the article analysis the reception of problem of the origin end the progress of the Galician-Volyn' principality in the Ukrainian scientific historical idea of Galicia of the XIX century.

УДК 94 (477)

Андрій Кліш

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ТА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ АКАДЕМІКА К. СТУДИНСЬКОГО: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті автор подає історіографію та джерельну базу дослідження постаті Кирила Студинського, його громадсько-політичної та наукової діяльності.

Актуальним завданням сучасної історичної науки залишається всебічне вивчення персоналій видатних громадсько-політичних діячів, чий імена в умовах панування в Україні однопартійної тоталітарної системи перебували поза межами наукових досліджень або й узагалі були викреслені з української історії. Як зазначає проф. М.М. Алексієвець, історія кожної країни, кожного напрямку діяльності є персоніфікованою, бо всі об'єктивні процеси суспільно-політичного розвитку проходять через індивідуальний досвід. Такий методологічний підхід сприяє індивідуалізації історичного процесу, реконструкції особистості в контексті епохи [1: 6].

У зв'язку з тим, що науковий доробок Кирила Студинського – одного з найвидатніших вчених кінця XIX – початку XX століття, ще донедавна залишався недоступним у спеціальних фондах архівів і бібліотек, а його ім'я свідомо замовчувалося, в українській історіографії й досі не проведено ґрунтовного дослідження, що стосувалося б його постаті, його ролі у суспільно-політичному та науковому житті західноукраїнських земель.

Недостатнє вивчення даної проблеми та її наукова актуальність вимагають подальшого предметного дослідження, яке сприятиме більш глибокому засвоєнню спадщини К. Студинського, дозволить розкрити процес формування його як вченого та громадсько-політичного діяча, узагальнити досвід, накопичений ним. Воно допоможе також рельєфніше виявити мотиви найважливішої участі К. Студинського у діяльності та виданнях Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, об'єктивно проаналізувати його творчий доробок. При цьому мають бути враховані як часова перспектива, так і зміни, що відбувалися в досліджуваній історичній епосі, історичній свідомості українського суспільства та науковців.

Виходячи з основної мети дослідника – визначити місце Кирила Студинського у громадсько-політичному житті Західної України та його внесок у розвиток української науки кінця XIX – середини XX століть, у ході написання статті автором було окреслено основні завдання: проаналізувати стан і перспективи розвитку української та зарубіжної історіографії зазначеної проблеми; вивчення і систематизація джерельної бази дослідження.

Наукова і громадсько-політична діяльність К. Студинського, незважаючи на вперше поставлену проблему комплексного дослідження, в окремих проявах і аспектах, неодноразово ставала об'єктом наукового вивчення. Вивчення його діяльності почалося ще на зламі XIX–XX ст., після виходу у світ перших його публікацій, які критики оцінили досить позитивно. І. Франко дає позитивні відгуки на праці К. Студинського "Pierwszy literacki występ Hipacyusa Posieja" та "Полемічне письменство в р. 1608": "Заслугою праці проф. Студинського треба признати не тільки безсумнівне усталення авторства обох тих трактатів, але також досить докладну реконструкцію змісту першого з них" [2: 509].

Першими спробами глибокої оцінки наукової концепції К. Студинського можна вважати низку праць українських вчених у окремому збірнику НТШ (1930 р.), який був присвячений ювілею вченого [3]. Загальну характеристику наукової діяльності академіка Кирила Студинського представив проф. Іларіон Свенціцький. Зупинившись на змісті терміну "відродження" у працях ювіляра, Свенціцький підкреслив, що тут на конкретних прикладах доведено, що "галицьке відродження 1833–1849 рр. є природним вислідом і продовженням діб попередніх, є часткою великої дії всеукраїнського культурно-національного життя". "Дослідник і систематик з вишколеним аналітичним умом, ставши по волі членів Н. Т. ім. Ш. його головою, виявив від першого дня свого урядування ті самі риси своєї особи, з якими стрічалися ми всі в його дослідах" [3: 3, 8]. "За працю довгих літ і за огонь найкращого віку

життя, принесені на жертвник рідної землі – Галицької України, нехай буде йому висловом подяки те всеукраїнське єднання працівників духа, яке збило нас усіх на цьому місці для пошани його 60-ліття життя і 35-ліття наукової діяльності" [3: 9].

Подальші статті збірника, які вийшли окремими брошурами, присвячені докладному аналізу окремих ділянок досліджень ювіляра: "Акад. К. Студинський як дослідник літератури XVI й XVII ст." [5], Я. Гординського; "Акад. К. Студинський як дослідник галицько-українського відродження" [6], М. Таршаковця; "Акад. К. Студинський про вплив усної словесності на поетів українського літературного відродження", Ф. Колесси. Тут аналіз праць ювіляра ведеться з проєкцією на їх продовження у працях його учнів, які вже на той час встигли вписати свої імена в українську науку, створюючи спеціальну філологічну школу. Так, зокрема, на думку Ф. Колесси, молодий Студинський збирав унікальні матеріали, вів ретельний їх запис, "вивчив гру на лірі і сам співав прекрасно лірницькі пісні" [7: 119].

Наукові заслуги західноукраїнського вченого визнавали і закордоном. Зокрема, короткі дані про нього вміщені у російській та чеській енциклопедіях [8–9].

Постать академіка К. Студинського, уродженця Тернопільщини досі не знайшла широкого висвітлення в сучасній вітчизняній історіографії. За радянських часів його постать замовчувалася через те, що він таврувався як "фашист" та "націоналіст", а із здобуттям Україною незалежності про нього уставився стереотип як про радянофіла та його звинувачували у проголошенні возз'єднання Західної України з УРСР. У радянський період ми знаходимо свідчення про академіка Кирила Студинського лише у енциклопедичних виданнях, таких як Українська Радянська Енциклопедія [10], Історія Академії Наук Української РСР [11], Український радянський енциклопедичний словник [12]. У них подані лише короткі біографічні дані про академіка.

Виняток в історіографії цього часу складає стаття про К. Студинського біографічного характеру в "Українському календарі" за 1981 р., що видавався у Варшаві Українським суспільно-культурним товариством [13]. У ній проте досить коротко проаналізована наукова діяльність вченого і практично жодного слова про суспільно-політичну.

Цінним набуток для вивчення багатогранної діяльності вченого стали твори у 50-ти томах І. Франка [1; 2; 14; 15; 16], з яким К. Студинський йшов пліч-о-пліч як невтомний борець за волю України та розвиток передової науки. У зазначених працях ми можемо прослідкувати еволюцію їх взаємовідносин на протязі кін. XIX – поч. XX ст.

Оскільки творчий доробок К. Студинського ще донедавна залишався недоступним у спеціальних фондах архівів і бібліотек, а його ім'я з політичних причин свідомо замовчувалося, в українській історіографії й досі не проведено ґрунтовного об'єктивного дослідження, що стосувалося б постаті вченого, його ролі у науковому та суспільно-політичному житті західноукраїнських земель, не має жодної монографії про життя і працю вченого.

Зовсім новий етап у вивченні К. Студинського як науковця та громадсько-політичного діяча, розпочався з 1991 р. – часу здобуття Україною незалежності та вільним доступом до архівних і бібліотечних фондів. Проте на жаль вони не мають довершеного, систематизованого характеру.

Важливим етапом у вивченні життя і творчості К. Студинського стала наукова конференція "Академік Кирило Студинський – видатний український вчений світового рівня", яка відбулася 2–3 жовтня 1993 р. в Тернопільському державному педагогічному інституті.

На сторінках періодичних видань з'являються публікації про науковця, які, незважаючи на популярний характер і розрахунок на масового читача, містять певну інформаційну цінність.

Тут особливо хотілося б виділити статті У. Єдлінської, в яких знаходимо конкретний фактичний матеріал з питань біографії, громадсько-політичної діяльності, наукових зацікавлень вченого. Це насамперед статті: "Суспільно-громадська та наукова діяльність академіка Кирила Студинського" [17], "Учений великих заслуг і доброго серця" [18], "Кирило Студинський – видавець листування Якова Головацького" [19]. У них найбільш повно розкрита роль К. Студинського у суспільно-політичному та культурному житті України в кінці XIX – першій половині XX ст.

У працях Л. Сеника [20–22] розглядається внесок К. Студинського у вивчення національного відродження українців Галичини, його ставлення до М. Шашкевича.

Ряд праць про свого визначного земляка опублікували і тернопільські краєзнавці, зокрема В. Бідулько [23], О. Веретюк [24], П. Медведик [25], О. Черемшинський [26], Р. Чопик [27]. Проте ці дослідження стосуються якихось окремих моментів із життя чи творчості К. Студинського.

У праці О. Рубльова [28] на широкому колі архівних джерел та опублікованої історико-мемуарної й фахової наукової літератури висвітлена участь уродженців західноукраїнських земель у загальнонаціональних політичних і культурних процесах, починаючи з часів Першої світової війни, доби Української революції 1917–1921 рр. й закінчуючи подіями осені 1939 р. – початком Другої світової війни й так званим "воз'єднанням" Західної України з УРСР. Особлива увага звертається на участь галицької інтелігенції у здійсненні політики "українізації" в УРСР, контакти учених ВУАН та НТШ у Львові, репресивні дії комуністичного тоталітарного режиму проти уродженців західноукраїнських земель під час сфабрикованої "справи" так званої "Української військової організації" 1932–1934 рр.

У книзі О. Рубльова та Ю. Черченка "Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20–50-ті роки ХХ ст." [29] описані політичні та культурні зв'язки між Галичиною та УРСР у 20–30 рр. ХХ ст., ідеологами яких були М. Грушевський та К. Студинський.

Серед публікацій можна виокремити вступну статтю Я. Дашкевича до збірника листів Михайла Грушевського до Кирила Студинського [30: V–XI]. У ній вчений на базі листів ґрунтовно проаналізував ділові, творчі та особисті стосунки між вченими, підкресливши, що епістолярна спадщина є неоціненним джерелом при з'ясуванні зазначених питань.

Особливе місце в історіографії проблематики займає праця Р. Кучера [31], яка присвячена історії заснування, становлення та діяльності НТШ у Львові. Автор відтворює образи багатьох фундаторів і видатних членів Товариства, зокрема і К. Студинського, історію розвитку української науки на тлі європейської та світової.

Привертає увагу публікація О. Романіва "Наукове товариство ім. Шевченка – перша Українська академія наук" в "Київській старовині" [32]. У статті детально висвітлена видавнича та організаційна діяльність К. Студинського у такій науковій інституції, як Наукове товариство імені Шевченка.

У монографії М. Алексієвця та В. Савенка [33] поряд з показом ролі Наукового товариства ім. Т. Шевченка в українському національному відродженні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) висвітлюється діяльність К. Студинського у справі видавництва періодичних та серійних наукових видань НТШ, а також його робота у Філологічній секції Товариства.

Праці Р. Ковалюка [34], В. Мудрого [35], присвячені питанням українського студентства та проблемі створення українського університету у Львові. К. Студинський, будучи професором Львівського університету не був осторонь тих подій, які відбувалися у житті українських студентів в кін. ХІХ – на поч. ХХ ст.

Дослідження у яких висвітлюється період національного відродження, видали І. Лисяк-Рудницький [36–38], В. Верига [39] та М. Кугутяк [40].

На сторінках періодичних видань України також почали з'являтися публікації про громадсько-політичного діяча, які не зважаючи на популярний характер і розрахунок на масового читача, містять певну інформаційну цінність.

Значну увагу західноукраїнським землям в умовах тоталітарного режиму відведено в дослідженнях Юрія Шаповала. На основі невідомих раніше документів і офіційних матеріалів у своїх розвідках історик аналізує складний перебіг подій в Україні в 20–50 роках, показує суперечливу епоху через призму долі відомих діячів тієї доби [41].

Коротку біографічну довідку про К. Студинського знаходимо в регіональному історико-мемуарному збірнику "Шляхами Золотого Поділля: Тернопільщина і Скалатщина", подану Осипом Кравченюком [42].

Цінними в теоретико-методологічному плані для означеної проблеми стали праці А. Коцура і В. Коцура [43], І. Колесник [44], Я. Калакури [45], в котрих автори з'ясовують проблеми становлення та розвитку української суспільно-політичної думки досліджуваного періоду.

У теоретичному аспекті була корисною й праця В. Чижка "Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України" [46].

У довідковій літературі невеликі за обсягом біографічні відомості вміщено в "Енциклопедії Українознавства" [47], а також її англomовному варіанті, виданому в м. Торонто [48], "Довіднику з історії України" (Львів, 2001) [48], енциклопедії "Українська мова" [49].

У Тернополі було видано бібліографічний посібник (2002 р.) для молоді про славетних людей Тернопільщини – "Вони прославили наш край". В ньому відведено певне місце і відомому уродженцю Кип'ячки К. Студинському [50].

Певним внеском у вивчення К. Студинського як вченого та громадсько-політичного діяча, дослідження його ролі в НТШ та ВУАН є праці автора цієї статті, що підтверджують його статті, опубліковані у 2004–2005 рр. [51–58].

Отож, недостатнє вивчення даної проблеми та її наукова актуальність вимагають подальшого предметного дослідження, яке сприятиме більш глибокому засвоєнню наукової спадщини К. Студинського, дозволить розкрити процес формування його як вченого та громадсько-політичного діяча, узагальнити, набутий ним досвід. При цьому мають бути враховані як часова перспектива, так і зміни, що відбувалися у досліджуваний період в історичній свідомості українського суспільства та науковців.

Необхідність детального всебічного аналізу багатогранної громадсько-політичної та наукової діяльності К. Студинського спонукає до пошуку та вивчення відповідної джерельної бази.

Основну групу джерел становлять документи і матеріали, які автор дисертації здебільшого вперше вводить в широкий обіг. Вони зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові); Рукописному відділі Центральної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України у Львові (далі – ЛНБ НАН України ім. В. Стефаника); Державних архівах Тернопільської та Львівської областей (далі – ДАТО і ДАЛО відповідно); Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (далі – ЦДІАУ у м. Києві); Центральному державному архіві вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України); Центральному державному архіві громадських організацій України (далі – ЦДАГО України).

Наукова праця спирається на широкий масив неопублікованих та виданих матеріалів, які умовно можна тематично згрупувати так: особисті документи К. Студинського та його родини; документи, що стосуються діяльності вченого в НТШ; матеріали про діяльність К. Студинського в інших товариствах та організаціях; листування; рукописи наукових і творчих матеріалів; спогади сучасників.

До найважливіших джерел необхідно віднести листи. Окремо, хотілося б звернути особливу увагу на епістолярну спадщину К. Студинського.

Епістолярій найглибше відображає внутрішнє духовне життя вченого. Листи містять таку інформацію, яку не спроможні зафіксувати інші джерелознавчі матеріали чи документи. Епістолярна спадщина розкриває внутрішній світ історика, глибину душевних переживань. Все це допомагає уявити цілісний образ автора.

На сьогоднішній день значну частину цих листів опубліковано у двох збірниках: "У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941)" [59] та "Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1849–1932)" [30].

Перший з них – вводить нас в коло насущних проблем ХХ ст., яке перейшло за цей час зміну чотирьох державних утворень. Серед адресатів – відомі вчені і діячі культури, зокрема О. Барвінський, В. Винниченко, Б. Грінченко, Ф. Вовк, Б. Лепкий, Ф. Колесса, С. Людкевич, Х. Алчевська та багато інших. Більшість кореспондентів К. Студинського зверталася до нього один або два-три рази. Є й такі, які писали протягом багатьох років. Між ними й К. Студинським велось тривале й інтенсивне листування, що становить цілі збірки. Найбільші з них – листування з Ф. Савченком – 397 листів (1929–1932), М. Грушевським – 335 листів (1894–1932), Б. Лепким – 250 листів (1899–1912, 1939) [59: 5–6].

На жаль, багато листів К. Студинського не збереглося. Але завдяки тому, його адресатами були видатні діячі української культури, після них залишилися особові фонди, в яких є листи К. Студинського. Зокрема, в ЦДІА України у м. Львові зберігаються листи вченого до: Я. Гординського [60], С. Томашівського [61], Ю. Романчука [62] та ін. Значний масив листів зберігається у відділі рукописів ЛНБ НАН України ім. В. Стефаника. Важливе місце займає

листування вченого з відомим політиком О. Барвінським [63] та літературознавцем М. Возняком [64].

Листи К. Студинського до визначного правника і історика Сергія Шелухіна знаходяться в ЦДАВО України [65]. В них, зокрема, ми можемо простежити ставлення К. Йосиповича до радянської влади в 30-ті роки, а також до такої історичної особи як Іван Мазепа.

Окремий збірник листів М. Грушевського до К. Студинського містить 310 листів за 1894–1932 рр. з особистого архіву К. Студинського. Знайомство двох учених розпочалося 1894 р. відразу ж по приїзді Грушевського до Львова.

На сьогодні відомо 112 листів К. Студинського до М. Грушевського. Вони складені на звичайному письмовому папері кінця XIX – перших десятиліть XX ст. Незалежно від обсягу тексту, всі листи зберігають ідентичну тричленну форму – звертання, власне виклад і кінцеву формулу з датою. Час написання листів К. Студинського до М. Грушевського – 90-ті рр. XIX ст. – 20-ті рр. XX ст. Є й недатовані листи. Немає сумніву, що у нашому розпорядженні сьогодні є лише частина листування вчених. Напевно, мали місце втрати. Місце зберігання листів – у фондї 1235 "Грушевські – історики, філологи" в ЦДІА України у м. Києві [66–69].

Спроби групування листів за змістом, звичайно, малопереконливі, бо кожен лист містить кілька або й кільканадцять питань, тем. Однак можна виділити ряд спільних тематичних груп. Простежуються, зокрема: а) наукові і науково-організаційні питання; б) видавничі справи; в) аспекти, пов'язані з навчанням; г) життя українських інституцій в Україні і за кордоном; д) контакти з вченими, письменниками та людьми інших професій; е) особисті та родинні справи.

Окремі листи до К. Студинського ми можемо знайти у збірках документів, які присвячені А. Крушельницькому [70], І. Опієнку [71].

Базовими для дослідження стали матеріали фонду 362 (Студинський Кирило (1868–1941), історик мови і літератури, Голова НТШ (1923–1932), академік ВУАН (1924–1933, 1939–1941)) ЦДІА у м. Львові, що містить 552 справ. Тут зосереджені спогади (1911–1930) [72–73]; документи службової та суспільно-політичної діяльності, в т.ч. Комісії з заснування українського університету у Львові (1922–1930) [74], Українського фонду воєнних вдів і сиріт (1923), Крайової шкільної ради, НТШ у Львові [75], ВУАН у Києві [76], Львівського та Краківського університетів; наукові праці і статті з історії української літератури, про життєвий і творчий шлях М. Грушевського [77], П. Куліша [78], І. Франка [79], Т. Шевченка [80], з історії українських земель; листи М. Грушевського [81], О. Катренка [82], Б. Лепкого [83] та ін. Слід зазначити, що в фондї зберігається автобіографія та загальна бібліографія праць К. Студинського [84].

Особливий науковий інтерес становить рукопис "Мої зв'язки з Україною в р.р. 1885–1905" [73], де міститься цінний матеріал для висвітлення окремих питань становлення К. Студинського як громадсько-політичного діяча та науковця у названі роки, встановлення вченим товариських та ділових контактів з відомими політиками, науковцями, митцями з тієї території України, яка була під владою Російської імперії.

Матеріали, пов'язані з діяльністю К. Студинського в Українському таємному університеті у Львові (1921–1925 рр.) містяться у фондї 310 (Український університет у Львові. 1921–1925 рр.) [85]. На їх основі висвітлено питання заснування університету, роль К. Студинського як викладача університету.

Особливе місце в роботі займають документи й матеріали тогочасних українських наукових, культурно-освітніх та суспільно-політичних організацій, редакцій та видавництва з якими співпрацював діяч. У ЦДІА України у Львові це "Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові" (Ф. 309) [86–87], Українське педагогічне товариство "Рідна школа" (Ф. 206) [88]. У роботі використано матеріали з фонду "Університет ім. Яна Казимира у Львові" (Ф. 26) [89], управління поліції у Львові (Ф. 350) ДАЛО [90] та "Тернопільська І Державна гімназія ім. Поля" (Ф. 53) ДАТО [91–92]. У ЦДАВО України (Ф. 166 (Народний комісаріат освіти УСРР)) знаходяться матеріали, присвячені обранню К. Студинського академіком ВУАН, зокрема схвальна характеристика кандидата з боку М.С. Грушевського [93].

Про участь К. Студинського у виборах до Верховної Ради СРСР ми дізнаємося із матеріалів, які знаходяться у Центральному державному архіві громадських об'єднань [94].

Джерельну основу дослідження доповнили деякі документи і матеріали, котрі зберігаються в Кімнаті-музеї Кирила Студинського у с. Кип'ячці, Тернопільського району Тернопільської області. Тут зберігаються автографи вченого, листи визначного земляка. Проте, всі документи – це як правило ксерокопії з архівних матеріалів.

Важливим джерелом для дослідження обраної теми стали спогади сучасників, колег, друзів і близьких: Є. Олесницького [95], Б. Лепкого [96], І. Раковського [97], І. Кедрина [98], В. Дорошенка [99], С. Єфремова [100], М. Хрущова [101], У. Любович [102], Б. Головина [103].

Проведений джерелознавчий аналіз досліджуваної теми ще раз підтверджує, що при з'ясуванні різних аспектів діяльності відомого українського вченого – К. Студинського, а саме, громадсько-політичної та наукової, важливе значення мало вивчення і залучення до наукового обігу архівних матеріалів, їх аналіз, узагальнення і систематизація. Джерельна база дисертаційного дослідження є доволі обширною та різноманітною за змістово-жанровими характеристиками (опублікованих і неопублікованих) використаних джерел. Більшість із них є маловідомими навіть для загалу істориків, а більш докладніше, тобто текстуально, із ними ознайомлене тільки вузьке коло спеціалістів. Введено в історико-науковий обіг невідомі до сьогодні архівні матеріали, ознайомитись з якими можна лише в провідних архівах Тернополя, Львова, Києва. Всебічний та неупереджений підхід до всієї сукупності названих джерел дає змогу здійснити сучасний науковий аналіз громадсько-політичної діяльності одного із провідних діячів суспільно-політичного життя Східної Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст. – Кирила Студинського.

Необхідність дослідження місця і ролі К. Студинського в історії України наприкінці ХІХ – в першій половині ХХ ст. продиктована конкретними науковими завданнями, що мають істотне значення для історичної науки. Незважаючи на наявність великої кількості джерельного матеріалу, в українській історіографії така тема, як "Громадсько-політична та наукова діяльність Кирила Студинського", потребувала більш глибокої науково-дослідницької розробки. Сприяти розв'язанню даного завдання і покликане наше дисертаційне дослідження.

Список використаних джерел

1. Алексієвцев М. Українська історична біографістика: досягнення та перспективи її розвитку в Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка // Українська історична біографістика: забуте і невідоме / За ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Лілея, 2004. – С. 6–11.
2. Франко І. Життя й літературна діяльність Іпатія Потія // Іван Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т. 39. – С. 508–533.
3. Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1930. – Т. ХСІХ. Ювілейний збірник на пошану Акад. Кирила Студинського. – Ч. 1. Праці філологічні. – 388 с.
4. Свенціцький І. Загальна характеристика наукової діяльності академіка Кирила Студинського. – Львів, 1927. – 9 с.
5. Гординський Я. Академік Кирило Студинський як дослідник літератури ХVІ–ХVІІ ст. – Львів: Друк. НТШ, 1929.
6. Тершаковець М. Акад. Студинський як дослідник галицько-українського відродження. – Львів, 1930. – 18 с.
7. Колесса Ф. Академік Кирило Студинський про вплив усної словесності на поетів українського літературного відродження // ЗНТШ. – Т. 99. Ч. 1. "Праці філологічні: Ювілейний збірник на пошану Акад. Кирила Студинського". – 1930. – С. 119.
8. Студинській (Кириль) // Енциклопедичекій словарь. Томъ ХХХІ. Издатели Ф. А. Брокгаузъ (Лейпцигъ), И. А. Ефронъ (С.-Петербургъ). – С.-Петербургъ. Типографія Акц. Общ. "Издательское Дѣло", Брокгаузъ–Ефронъ, 1901. – С. 851.
9. Studziński Cyril // Ottu Slovník Naučný. Ilustrovaná Encyclopædia Obecných Vědomostí. Dvacátýčtvrtý díl. Vydavatel a nakladatel J. Otto v Praze. – S. 302–303.
10. Студинський Кирило Йосипович (1868–1941): Коротка біогр. довідка // Історія Академії Наук Української РСР. – К., 1982. – С. 721.
11. Студинський Кирило Йосипович // Український радянський енциклопедичний словник. – К., 1968. – Т. 3. – С. 407.
12. Кирило Студинський (1868–1941) // Український календар 1981. – Варшава, 1980. – С. 92–94.
13. Франко. 14–16.
14. Єдлінська У. Суспільно-громадська та наукова діяльність академіка Кирила Студинського / Наукове товариство імені Т. Шевченка та українське національне відродження: Збірник наукових праць і матеріалів першої наукової сесії НТШ – Львів, 1992. – С. 90–97.
15. Єдлінська У. Учений великих заслуг і доброго серця // Свобода. – 1993. – 2 жовт.
16. Єдлінська У. Кирило Студинський – видавець листування Якова Головацького // Шашкевичіана / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Ін-т–Заповідник Маркіяна Шашкевича у Вінніпезі; Шашкевичівська комісія у Львові. Вип. 1–2.

- Львів–Броди–Вінніпег, 1996. [Нова серія]. – С. 349–351. 20. Сенік Л. Кирило Студинський про етапи українського культурно-національного відродження // Т. Шевченко і українська національна культура. Матеріали наук. симпоз. (Львів, 8–9 червня 1989 р.) / ЗНЦ АН УРСР, Ін-т сусп. наук та ін. – Львів: Світ, 1990. – С. 83–85. 21. Сенік Л. Маркіян Шашкевич в оцінці Кирила Студинського. – Шашкевичіана. – Львів, 1996. – С. 344–348. 22. Сенік Л. Кирило Студинський // Українська літературознавча думка в Галичині за 150 років: Хрестоматія / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Інститут літературознавчих студій / Л.Т. Сенік (ред.). – Л., 2002. – Т. 1 – С. 60–64. 23. Бідулько В. Взаємини Кирила Студинського з громадськими діячами Борщівщини // Літопис Борщівщини: Наук.-краєзнав. зб. – Борщів, 1994. – Вип. 6. – С. 107–112. 24. Веретюк О. Огонь життя, принесений на жертвник рідної землі // Русалка Дністрова. – 1993. – № 18 (жовт.). 25. Медведик П. І фольклор, і музика, і театр // Русалка Дністрова. – 1993. – № 18 (жовт.). 26. Черемшинський О. Дружба академіків-земляків: [В. Гнатюка і К. Студинського] // Русалка Дністрова. – 1998. – № 21–22 (лип.). 27. Чопик Р. Заходами Кирила Студинського // Наукові записки / Терноп. краєзнав. обл. музей. Голов. ред. В. Лавренюк. – Тернопіль, 1997. – Кн. 2. – Ч. 2. – С. 201–207. 28. Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 648 с. 29. Рубльов О., Черченко Ю. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20–50-ті роки ХХ ст. – К.: Наук. думка, 1994. – 351 с. 30. Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1849–1932). – Львів–Нью-Йорк: Вид. М. П. Коць, 1998. – 267 с. 31. Кучер Р.В. Наукове Товариство імені Шевченка: Два ювілеї. – К.: Наук. думка, 1992. – 112 с. 32. Романів О. Наукове товариство ім. Шевченка – перша Українська академія наук // Київська старовина. – 1999. – № 2. – С. 49–72. 33. Алексієвець М., Савенко В. Роль Наукового товариства ім. Т. Шевченка в українському національному відродженні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). – Тернопіль, 1999. – 188 с. 34. Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях ХІХ–ХХ ст. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2001. – 420 с. 35. Мудрий В. Змагання за українські університети в Галичині. – Львів–Нью-Йорк, Українознавча бібліотека НТШ, 1999. – 194 с. 36. Лисяк-Рудницький І. Історичне есе. В 2 т. – К.: Основи, 1994. – Т. І. – 483 с. 37. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. – К., 1994. – Т. 2. – 573 с. 38. Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою: Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. – Мюнхен, 1973. – 441 с. 39. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923: у 2-х т. / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1998. – Т. 1. – 523 с. 40. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ – 1939 р.). – Івано-Франківськ: Чернівецька обласна друкарня, 1993. – 199 с. 41. Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наукова думка, 1993. – 320 с. 42. Кравченко О. Кирило Студинський (1868–1941) // Шляхами Золотого Поділля: Тернопільщина і Скалатщина: Регіональний історично-мемуарний збірник. – Нью-Йорк; Торонто, 1983. – Т. 3. – С. 580–581. 43. Коцур В., Коцур А. Історіографія історії України: Курс лекцій. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 520 с. 44. Колесник І. Українська історіографія ХVІІІ – початку ХХ століть. – К., 2000. – 254 с. 45. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Генеза, 2004. – 496 с. 46. Чишко В. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – К.: БМТ, 1996. – 240 с. 47. Студинський Кирило (1868–1941). // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. – Париж – Нью-Йорк, 1976. т.8. – С. 3085. 48. Studynsky, Kyrylo [Studyns'kyj] // Encyclopedia of Ukraine. – Toronto, Buffalo, London: Canadian Institute of Ukrainian Studies, Shevchenko Scientific Society, 1988. – V. V. – P. 84. 49. Сварник Г. Студинський Кирило // Довідник з історії України / За ред. І. Підкови та Р. Шуста. – Київ: Генеза, 1999. – Т. 3. – С. 284–285. 50. Студинський Кирило Йосипович // Енциклопедія "Українська мова". – К.: Видавництво "Українська енциклопедія" ім. М.П. Бажана, 2000. – С. 609. 51. Вони прославили наш край: молоді про славетних людей Тернопільщини: Бібліогр. посібник / Тернопільська обл. б-ка для молоді. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – 288 с. 52. Кліш А. Громадсько-політична і наукова діяльність Кирила Студинського // Українська історична біографістика: забуте і невідоме / За ред. проф. М. М. Алексієвця. – Част. 1. – Тернопіль, 2005. – С. 155–167. 53. Кліш А. Формування К. Студинського як особистості, науковця та громадського діяча // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль, 2004. – Вип. 2. – С. 36–44. 54. Кліш А. Внесок К. Студинського у становлення і розвиток Наукового товариства імені Шевченка // Наукові за-

писки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль, 2005. – Вип. 1. – С. 37–44. 54. Кліш А. Б. Роль Кирила Студинського в дослідженні національного відродження на західноукраїнських землях // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: Поліграфічний центр "Фоліант", 2005. – Т. IV. – С. 199–209. 55. Кліш А. Суспільно-політична діяльність академіка Кирила Студинського в період утвердження радянської влади в Західній Україні (1939–1941) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль, 2005. – Вип. 2. – С. 195–200. 56. Кліш А. Кирило Студинський і ВУАН // Сторінки історії. Збірник наукових праць / Відп. ред. Н. Ф. Гнатюк. – К.: ІВЦ "Видавництво "Політехніка", Вип. 21. – С. 90–98. 57. Кліш А. Просвітницька діяльність Кирила Студинського (кін. XIX – поч. XX ст.) // "Просвіта" в духовно-культурному піднесенні України": 36. наук. праць / За ред. В. П. Мацька. – Хмельницький: Просвіта, 2005. – С. 167–173. 58. Кліш А. Кирило Студинський як організатор української науки // Перспективи та проблеми наук в умовах глобалізації: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2005. – С. 20–25. 59. У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941). – К.: Наук. думка, 1993. – 765 с. 60. ЦДДАУ у Львові. – Ф. 384 (Гординський Я.) – Оп. 1. – Спр. 52 (Листи Студинського К.) – 59 арк. 61. ЦДДАУ у Львові. – Ф. 368 (Томашівський Степан – історик). – Спр. 146 (Листування з інститутом по вивченню культури та іншими науковими установами у Відні про свою діяльність). – 26 арк. 62. ЦДДАУ у Львові. – Ф. 382 (Романчук Юліан). – Спр. 3 (Лист від Грушевського М., Франка І. та Студинського К. про розходження діяльності національно-демократичної партії з їхніми політичними поглядами). – 1 арк. 63. ЛНБ НАН України ім. В. Стефаника. – Ф. 11. – Спр. 2483–2485 (Студинський Кирило. Листи до Барвінського, Олександра). – 234 арк. 64. ЛНБ НАН України ім. В. Стефаника. – Ф. Воз. – Спр. 471. – п. 116 (Студинський Кирило. Листи до Возняка Михайла Степановича) (1911, 1916, 1925, 1927, 1928, 1930, 1931). – 12 арк. 65. ЦДАВО України – Ф. 3695 (Шелухін С. П.). – Оп. 1. – Спр. 245 (Листування Кирила Студинського з С. Шелухиним) – 138 арк. 66. ЦДДА у м. Києві. – Ф. 1235 (Грушевський М. С.). – Оп. 1. – Спр. 95 (Листування з друкарнями в Празі, Відні та інших містах про видання і продажі книг) – 171 арк. 67. ЦДДА у м. Києві. – Ф. 1235 (Грушевський М. С.). – Оп. 1. – Спр. 778 (Листи Студинського К.) – 187 арк. 68. ЦДДА у м. Києві. – Ф. 1235 (Грушевський М. С.). – Оп. 1. – Спр. 93 (Листування з відділеннями друкарні, книгарні та книжковими складами "Українського (січового) базару" у Нью-Йорку, Детройті та інших містах США про видання, продаж та надсилку книг) – 206 арк. 69. ЦДДА у м. Києві. – Ф. 1235 (Грушевський М. С.). – Оп. 1. – Спр. 96 (Листування з видавництвами "Канадський ринок", "Обозрение", книгарнями В. Пауля у Відні, "Общественная польза" у Петрограді та іншими установами про висилку та продаж книг) – 788 арк. 70. Антін Крушельницький – письменник, публіцист, педагог, громадський діяч: Матеріали до бібліографії/ Укл. О. Канчалаба. – Львів, 2002. – 460 с. 71. Пам'ятки: епістолярна спадщина Івана Огієнка (Митрополита Іларіона) 1907–1968. – Том 2. – К., 2001. – 478 с. 72. ЦДДАУ у м. Львові. – Ф. 362 (Студинський К. – академік). – Оп. 1. – Спр. 11 (Спогади Студинського К. про студентські роки життя (від 1890 р. – 1893). – 97 арк. 73. ЦДДАУ у м. Львові. – Ф. 362 (Студинський Кирило) – Оп. 1. – Спр. 98 (Праця "Мої зв'язки з Україною в р.р. 1885–1905" (Спогади Студинського К. про студентські мандрівки по Галичині)) – 127 арк. 74. ЦДДАУ. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 39 (Проект статуту, протоколи конференцій, листи та інші документи про діяльність комісії по заснуванню українського університету у Львові). – 48 арк. 75. ЦДДА України у Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 55 (Статути, листи, касові звіти та ін. документи про діяльність Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Т. 2 (1930–1940). – 191 арк. 76. ЦДДАУ у Львові. – Ф. 362 (Студинський – академік). – Оп. 1. – Спр. 61 (Тези доповідей, протоколи засідань історично-філологічної секції ВУАН, листи та інші матеріали про зв'язки з Всеукраїнською академією наук у Києві та діяльність його як дійсного члена ВУАН з 1924). – 207 арк. 77. ЦДДАУ у Львові. – Ф. 362 (Студинський – академік). – Оп. 1. – Спр. 81 (Статті Студинського К. "М. Грушевський", "Радянська культура", "Вістки з Великої України" та ін.) – 184 арк. 78. ЦДДАУ. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 87 (Праця "Зв'язки А. Вахнянина з П. Кулішем (1869–1870 рр.)". Бібліографія Вахнянина А.). – 79 арк. 79. ЦДДАУ у Львові. – Ф. 362 (Студинський – академік). – Оп. 1. – Спр. 103 (Розвідка "Іван Франко" (про життєвий і творчий шлях письменника і похорон Каменяра). – 78 арк. 80. ЦДДАУ у Львові. – Ф. 362 (Студинський – академік). – Оп. 1. – Спр. 79 (Статті та виписки про

життєвий і творчий шлях Т.Г.Шевченка). – 58 арк. 81. ЦДДАУ у м. Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 280 (Листи професора Грушевського Михайла, т. I. 1894–1923). – 345 арк. 82. ЦДДАУ. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 307 (Листи Катренка О.). – 34 арк. 83. ЦДДАУ. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 334 (Листи Лепкого Богдана, т. 1). – 89 арк. 84. ЦДДАУ у м. Львові. – Ф. 362 (Студинський К. – академік). – Оп. 1. – Спр. 3 (Автобіографія та список наукових праць з 1886–1940 рр.) – 96 арк. 85. ЦДДАУ у м. Львові. – Ф. 310 (Український університет у Львові. 1921–1925 рр.). – Оп. 1. – Спр. 202 (Список викладачів філософського факультету із зазначенням анкетних даних). – 21 арк. 86. ЦДДАУ. – Ф. 309 (НТШ). – Оп. 1. – Спр. 371 (Списки членів НТШ на 1900 р.). – Арк. 64. 87. ЦДДАУ. – Ф. 309 (НТШ). – Оп. 1. – Спр. 2356 (Листи до Олени Кулачківської від кореспондентів). – Арк. 5–6. 88. ЦДДАУ у Львові. – Ф. 206 (Українське педагогічне товариство "Рідна школа"). – Оп. 1. – Спр. 35 (Книга протоколів президії головної управи товариства, 1915–1919). 89. ДАЛО. – Ф. 26 (Університет ім. Яна Казимира у Львові. Ректорат). – Оп. 5. – Спр. 1833 (Особова справа професора Студинського Цириля). – 163 арк. 90. ДАЛО. – Ф. 350 (Дирекція поліції во Львові). – Оп. 1. – Спр. 4290 (Переписка с Наместничеством в Бялой и протоколы о планированом назначении профессоров Студинского Кирилла, Свенцицкого Иллариона на почетную должность консерваторов Архивной Рады в Вене в Восточную Галицию). – 8 арк. 91. ДАТО. – Ф. 53 (Тернопольская I Государственная гимназия им. Поля). – Оп. 1. – Спр. 36 (Главный журнал успеваемости учащихся гимназии за 1879 г.). – 254 арк. 92. ДАТО. – Ф. 53 (Тернопольская I Государственная гимназия им. Поля). – Оп. 1. – Спр. 37 (Главный журнал успеваемости учащихся гимназии за 1881 уч. г.). – 262 арк. 93. ЦДАВО України. – Ф. 166 (Народний комісаріат освіти УСРР). – Оп. 12. – Спр. 7453 (К. Студинський). – 11 арк. 94. ЦДГОУ. – Ф. 1 (Центральный комитет Коммунистической партии Украины). – Оп. 20. – Спр. 7461 (Списки депутатов, справки о результатах голосования по выборам в Верховный Совет ССР и Верховный Совет УССР). – 104 арк. 95. Олесницький Є. Сторінки з мого життя: У двох частинах. – Львів: Накладом Видавничої Спілки "Діло", 1935. – II частина (1890–1897). – 123 с. 96. Лепкий Б. Три портрети // Лепкий Б. Твори в 2-х томах. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 2. – С. 619. 97. Раковський І. Спомини про Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові // Український історик. – Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен, 1979. – №1–4. – С. 91–102. 98. Кедрин І. Призабутий епізод // Альманах Українського народного Союзу на рік 1973 – Нью-Йорк, 1973. – С.195–201. 99. Дорошенко Д. Свято Котлярєвського в Полтаві 30 серпня 1903 року // Літературно-науковий вістник. – Річн. 22. – Кн. 11. – Т. 131. – 1923. – С. 239–246. 100. Єфремов С.О. Щоденники, 1923–1929 / Упоряд.: О.І. Путро (голов. упоряд.) та ін.; Редкол.: О.С. Онищенко, О.І. Путро, М.І. Панчук та ін. – К.: ЗАТ "Газета "Рада", 1997. – 848 с.: іл. 101. Мемуари Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории. – 1990. – №7. – С. 90–91, 97. 102. Льбович У. Спогади. Юрій Стефанік // Сучасність. – 1988. – № 2. – С. 92–100. 103. Головин Б. Моя зустріч з академіком Студинським // Русалка Дністрова. – 1998. – № 18 (жовт.).

Andriy Klish

SOCIAL-AND-POLITICAL AND SCIENTIFIC ACTIVITY OF KYRYLO STUDYNSKY: HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM AND SOURCE BASIS OF THE RESEARCH

The article presents the historiography and source basis of the research of Kyrylo Studynsky and its social-and-political and scientific activity.

УДК 94 (477)

Олексій Сухий

ПОДІЇ ВЕРЕСНЯ 1939 Р. В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті висвітлено події 1939 р. в українській історіографії. Автор виділяє чотири головні етапи дослідження цих подій в українській історіографії.

Українська історіографія вересня 1939 р. засвідчує про особливу важливість даної проблеми для науки. На нашу думку, можна виділити чотири головні етапи в українській історіографії дослідження цієї події. Перший період – з 1939 р. до середини 50-х років; другий – з другої половини 50-х рр. до середини 80-х рр.; третій етап вивчення даної наукової проблеми розпочався в другій половині 80-х рр. і завершився на початку 90-х рр., і, нарешті, четвертий етап почався з утворенням суверенної Української держави і триває до нині.

В історичних виданнях 1939–1941 рр. були дані перші оцінки вереснево-жовтневих подій 1939 року. Загальна ознака цього періоду в тому, що більшість історичних праць носила декларативно-пропагандистський характер і це були роботи узагальнюючого плану. Основною темою цього періоду стало розкриття історичної і етнічної єдності українського народу, історичних зв'язків і спільності історичних долей усіх східнослов'янських народів. Усі ці положення повинні були працювати на загальний висновок: возз'єднання західноукраїнських земель з єдиною радянською батьківщиною було закономірним. Під цим кутом зору розкривались різноманітні сюжети історії Східної Галичини, Західної Волині, Північної Буковини. Водночас були і певні допустимі відхилення від радянської схеми. Вже в роботі академіка В.Пічети "Історичні долі Західної України і Західної Білорусії" [1] показувались не тільки обов'язкові для радянської історичної школи соціально-економічні і політичні проблеми історії Галичини, але автор фрагментарно висвітлює і діяльність українських культурно-освітніх товариств в Австро-Угорщині та у Другій Речіпосполитій, згадав про діяльність українських політичних організацій, підняв проблеми розвитку української мови і низку інших національних українських сюжетів до яких вже не вдавалась післявоєнна радянська історіографія. Подібні українські фрагменти можна знайти в роботі академіка І.Трайніна "Національні протиріччя Австро-Угорської монархії і її розпад" [2]. Недивлячись на обов'язкові висловлювання про важкий економічний стан українців у складі Австрії, соціально-антагоністичний характер режиму, він водночас зазначає, що українці в Австро-Угорщині перебували у відносно демократичних умовах, котрі сприяли розвитку їх культурно-мистецького життя, їхньої мови та вели до формування політичних організацій і товариств. Знову ж, як і академік В.Пічета, І.Трайнін робить узагальнення не типові для пізнішої радянської історіографії. Водночас це є свідченням, що окремі московські і ленінградські вчені у ці роки стояли на ґрунті потужної академічної науки і хоча сприймали політичні стереотипи комуністичної системи, у них була можливість робити певні відступи від ідеологічних формальностей і штампів. Подібної оцінки заслуговують і інші праці: колективна робота "Західна Україна" (видана українською АН у 1940 р.), робота академіка Д.Міна "Західна Україна", а також інші роботи згаданих вище В.Пічети, І.Трайніна – "Національне і соціальне звільнення Західної України і Західної Білорусії" і "Основні моменти історичного розвитку Західної України і Західної Білорусії" [3–6]. Та все ж основна маса брошур і статей цього періоду носить популярний і декларативний, агітаційно-пропагандистський характер.

Роботи, які з'явилися у повоєнний період характеризувались тим, що їх автори ставили своїм завданням показати історичну обумовленість возз'єднання українського народу в єдиній державі. Акцентувалась увага, що возз'єднання стало можливим завдяки діям СРСР і, зокрема, походу Червоної Армії 17 вересня. Революційний рух висвітлювався однозначно з позицій його безальтернативної підпорядкованості боротьбі за Радянську владу [7: 4 10].

Другий етап висвітлення вересневих подій 1939 р. та їх оцінки починається від 1956 р. і продовжується до середини 80-х рр.. Основною темою досліджень на цьому етапі був показ становища і революційного руху населення, головним чином з кінця XIX ст. і до 1939 р., тобто до "возз'єднання". Теми, котрі піднімалися для дослідження характеризувались відносною вузькістю бачення історичного процесу і обмежувались показом розвитку економіки, стану освіти, культури, матеріального становища трудящих, перебільшувалось значення революційної боротьби. В другій половині 60-х рр. і наступний час розширюється пошук нових історичних сюжетів. Серед них питання соціальної історії, міжнародних і міжнаціональних відносин, суті іноземного економічного і політичного гніту, інтернаціональної солідарності в революційній боротьбі, польської сільськогосподарської колонізації, ідейних течій, історії КПЗУ. Водночас в даний період розширилась джерельна база досліджень, особливо це стосується архівних матеріалів, з'явилися праці з історії західних областей УРСР періоду 1939–1941 рр.

Однак, як показує узагальнююча історіографічна стаття М.М.Кравця і В.К.Осечинського "Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною в радянській історіографії" вміщена у збірнику "У боротьбі за світлі ідеали комунізму" (Вид-во Львівського університету, 1970 р.) [8: 92–104] історики в цей час майже не давали оцінок подій вересня 1939 р., а скоріше писали про проблеми суспільної боротьби у Західній Україні в 20-ті – 30-ті роки, показували розвиток робітничого і селянського руху, окремі фрагменти з історії КПЗУ.

Активізація роботи істориків розпочалася у зв'язку з відзначенням 40-річчя "возз'єднання" у 1979 р.

Дивними виглядають нині висновки окремих радянських істориків кінця 70-х рр., що вересневі дні 1939 року, коли радянські війська розпочали свій визвольний похід, на західноукраїнських землях створилася революційна ситуація, котра поступово привела до утворення в краї соціалістичного ладу [9: 101]. Абсолютно надуманими є твердження про творче використання досвіду жовтневої революції робітниками і селянами Західної України, котрі з ініціативи комуністів створили у 1939 році революційні комітети як основні форми влади і збройної організації трудящих і підпорядкували їм робітничо-селянську червону гвардію (міліцію) [10: 101].

Не можна погодитися з окремими статтями у збірнику "Назустріч волі" (Львів, 1979), де автори доходять висновку, що найвищим революційним піднесенням був період з 17 до 28 вересня 1939 року, і що це був період "революційного становлення і перших кроків щодо розгортання соціалістичної революції". Окремі львівські історики стверджували, що основне завдання новостворених органів народної влади полягало у негайному захопленні влади й, відповідно, в організації всебічної допомоги наступаючим по головних напрямках радянським військам, у допомозі цим військам у боротьбі з контрреволюцією, в усуненні місцевих урядовців і ліквідації установ буржуазно-поміщицької Польщі, встановленні революційного порядку [11: 102]. Складається враження, що не Червона Армія принесла новий порядок у Західну Україну, а якісь революційні комітети, що існували тут і до її приходу.

Не менш надуманими виглядають оцінки вересня 1939 року у спільному виданні істориків Львівського та Люблінського університетів "Єдність трудящих Західної України і Польщі у революційній боротьбі (1917–1939)". Книга вийшла у світ також у 1979 р.

1 вересня 1939 року, – тобто день, коли гітлерівські військові з'єднання вторглися на польську землю, автори вказаного видання пов'язують з новим етапом боротьби сил прогресу проти фашизму, за мир і соціалізм. У виданні зазначається: "Буржуазна Польща виявилась неспроможною чинити опір німецькому фашизму і, незважаючи на героїчну боротьбу польського народу, була загарбана гітлерівцями". Що ж до дій СРСР, то українські і польські автори стверджують, що оскільки у вересні 1939 р. буржуазно-поміщицька Польща зазнала поразки у війні з фашистською Німеччиною, то Радянський уряд прийшов на допомогу населенню Західної України і Західної Білорусії, якому загрожувало фашистське поневолення [12: 285]. І далі, автори роблять традиційний для радянської історіографії висновок, що радянські війська перейшли польський кордон і взяли під свій захист життя і майно населення Західної України.

Курс на перебудову в радянському суспільстві, проголошений квітневим (1985 р.) Пленумом ЦК КПРС привів до нових умов у вивченні історії західноукраїнських земель. З'явилися можливості значно розширити тематичну палітру досліджень.

Це стосувалось і проблеми з'єднання західноукраїнських земель з Українською РСР у складі СРСР. Акцентувалась увага на необхідності ґрунтового дослідження радянських рухів на цих землях, перетворення Західної України, Північної Буковини і Закарпатської України в суб'єкти міжнародного права і міжнародних відносин у період до вересня 1939 р., зверталась увага на окремі аспекти історії західноукраїнських земель у контексті міжнародних відносин періоду Другої світової війни [13: 410–413].

Фактично в кінці 80-х рр. настає новий етап дослідження та оцінок подій вересня 1939 р. Для значної частини істориків колишнього Радянського Союзу, розпочинається їх активна співпраця із зарубіжними дослідниками, а в Україні – співпраця із вченими української діаспори.

Значний громадський резонанс з приводу радянсько-німецьких відносин 1939 р. мав виступ М.С.Горбачова у липні 1988 р. в журналі "Новое время", де він оцінював договір 28 вересня 1939 р. таким чином: "Що ж стосується укладеного через місяць, 28 вересня 1939 року Договору про дружбу між СРСР і Німеччиною та заяв Молотова у зв'язку з цим, то ми вважаємо це не тільки політичною помилкою з тяжкими наслідками і для нас, і для інших країн, для комуністичного руху, але й прямим зухвалим відступом від ленінізму, знехтуванням ленінських принципів" [14: 8].

У 80-х рр. розпочинається дослідження осінніх подій 1939 р. у Західній Україні та в УРСР у контексті аналізу усього комплексу зовнішньополітичних проблем цього регіону та інших українських територій. Історик М.Швагуляк вказував, що починати аналіз проблеми слід від Мюнхенської змови (29–30 вересня 1938 р.), оскільки остання викликала злам договірно-правової системи у Центральній Європі і привела до зростання міждержавних і міжнаціональних конфліктів у регіоні [15]. Одним з питань, що виникло після Мюнхенської змови, стала проблема Закарпатської України. Водночас, як зазначає дослідник М.М.Швагуляк в період нової політичної кризи в Європі навесні та влітку 1939 р. йшлося вже про підготовку прямої воєнної агресії, жертвою якої мала стати Польща, і у зв'язку з тим, починався новий тур нацистської політики з українського питання: один з напрямків якого полягав у використанні "української карти" для внутрішньополітичного підризу Польщі і створення штучного приводу для початку воєнних дій.

Щоб забезпечити нейтралітет СРСР під час нападу "Третього рейху" на Польщу і його наступної війни проти країни Західної Європи, нацистські правителі вирішили виступити з пропозицією про укладення радянсько-німецького пакту про ненапад [15].

Характерно, що в історичній літературі до 1988 року майже не згадується договір про дружбу і кордони з Німеччиною, підписаний 28 вересня 1939 р. Не зверталась увага на радянські та німецькі дипломатичні контракти і в період після 23 серпня 1939 р.

Водночас на республіканській конференції 1989 р. присвяченій вересню 1939 р. у Львівському університеті вже цитувався текст "Договору про дружбу і кордон між СРСР та Німеччиною", де уряди Радянського Союзу і Німеччини виступили з заявою та закликом припинити війну між Німеччиною та Англією і Францією. "Якщо, однак, – говорилося у заяві, – ці зусилля залишаться безуспішними, то таким чином буде встановлений факт, що Англія і Франція несуть відповідальність за продовження війни. Уряди Німеччини і СРСР будуть консультуватись один з одним про необхідні заходи".

В ході дискусії на цій же конференції цитувались слова Сталіна виголошені на прийомі в честь Ріббентропа: "Дружба народів Німеччини і Радянського Союзу, скріплена кров'ю, має всі підстави бути тривалою і міцною". А також уривки виступу Молотова 31 жовтня 1939 р. на сесії Верховної Ради СРСР, який намагався виправдати німецьку агресію проти Польщі. При цьому він заявив, що "Німеччина знаходилась у становищі держави, яка прагне до миру, а Англія і Франція ... стоять проти підписання миру".

---

* Закарпаття фігурувало як у планах угорських сил, так і в прагненнях польських шовіністичних кіл. Прагнення приєднати територію Закарпаття кожною із сусідніх країн вело до загострення угорсько-чехословацьких, польсько-чехословацьких, угорсько-румунських взаємин.

На конференції у Львівському університеті 1989 р., можливо, вперше так широко аналізувався і радянсько-німецький торговий договір від 11 лютого 1940 р.

Історик з Дніпропетровська А.М.Черненко, поставив на конференції питання так: "Принципове методологічне значення має також відповідь на питання: чи брав участь Радянський Союз у другій світовій війні з 1 вересня 1939 р. до 22 червня 1941 року?" І далі, зазначив: "Незаперечним фактом є те, що 1939 рік – це не тільки рік воз'єднання Західної України з УРСР у складі СРСР, але й рік, коли людство вступило в другу світову війну, і в цьому контексті слід розглядати радянсько-фінську війну (30.11. 1939 – 12.03. 1940 рр.), події біля озера Хасан і на річці Халхін-Гол.

В руслі даної проблеми активно почав працювати молодий львівський дослідник В.Ковалюк. Спочатку це стосувалось окремих сюжетів, а згодом він представив дисертаційне дослідження на основі архівних матеріалів, де він розробив проблеми: допомоги Червоної Армії місцевому населенню у 1939 р.; події пов'язані зі скликанням Народних Зборів у Львові [16].

Слідом за московськими дослідниками у Львові з 1989 р. розпочалося вивчення і публікація матеріалів про західноєвропейську і американську історіографію проблем вересня 1939 р., усього комплексу питань історії Другої світової війни. Хоча це був ще радянський період, однак ці публікації не стільки означали вже критику позицій західних авторів, скільки рекламували їх підходи в радянській історіографії. Це стосувалося і статей М.Рожика та В.Макарчука [17].

Узагальнюючи підходи, вироблені радянською історіографією, все таки слід сказати, що і для кінця 80-х рр. переважальними були наступні висновки: що у вересні 1939 р. відбулося визволення Радянським Союзом Західної України і Західної Білорусії і що ця подія мала величезне історичне і міжнародне значення: по-перше, радянський народ виконав свій інтернаціональний обов'язок – Червона Армія в процесі мирного переходу звільнила населення західноукраїнських і західнобілоруських земель від соціального і національного поневолення і від неминучого німецько-фашистського закабалення; по-друге, тепер кордон СРСР посунувся на захід від життєво важливих центрів СРСР, а територія Західної України і Західної Білорусії стала важливою ланкою при створенні "східного" фронту, який став серйозним фактором зміцнення оборони соціалістичної держави; по-третє, Червона Армія заступила німецько-фашистським військам шлях на схід. Цим було зірвано намір гітлерівців використати територію Західної України і Західної Білорусії як плацдарм для дальшого розширення агресії [18: 6]. Фактично події вересня 1939 р. і зміни, які наступили після нього, розглядалися у контексті внеску СРСР у загальну справу боротьби всіх миролюбивих народів проти фашизму.

Даючи загальну оцінку проблемі слід відзначити, що створена тоталітарною системою, фальсифікована історія, особливо старанно приховувала правду про драматичні події 1939 р., насамперед про радянсько-німецькі відносини і підписання пакту Молотова-Ріббентропа. Секретний протокол щодо поділу Європи між гітлерівською і сталінською імперіями довгий час був державною таємницею*.

Початок побудови Української демократичної держави визначив нові умови для погляду історичного минулого. Це стосується й історії вересня-жовтня 1939 року. Саме на початку 90-х рр. розпочинається новий четвертий етап дослідження даної наукової проблеми.

В Україні стають відомими західні публікації діячів української еміграції: Бойчука А. "Мої переживання під большевиками. 1939–1940"; збірник Мілени Рудницької "Західна Україна під большевиками IX. 1939 – VI. 1941"; І.Німчука "595 днів советським в'язнем",

---

* Відомо, що у 1948 р. фотокопія секретного протоколу була видана на Заході у збірнику "Нацистсько-радянські відносини 1939–1941 рр." Поява цього тексту викликала бурхливу реакцію керівників радянської держави. За вказівкою Й.Сталіна оригінали протоколу були знищені. Згодом під редакцією Й.Сталіна величезним тиражем вийшла книга "Фальсифікатори історії" як відповідь на публікацію протоколу. Радянська історіографія до кінця горбачовської "перебудови" дотримувалися сталінської версії. Радянський політичний діяч, ідеолог перебудови О.Яковлев назвав секретний протокол міною сповільненої дії, коли вона вибухнула – СРСР почав розвалюватися.

І.Кедрина-Рудницького "Життя – події – люди". Це були інформативні праці, інколи зроблені непрофесійно, але вони привносили нові сюжети з історії Західної України 1939–1941 рр. [19].

Важливим явищем у науковому світі стала поява книг В.Косика "Німеччина націонал-соціалістична й Україна" (французькою мовою) [20] та її україномовний варіант "Україна під час Другої світової війни. 1938–1945 рр." [21].

В Україні було здійснено видання документів, котрі розкривали історію самостійницького руху. Це збірник документів В.Косика "Розкол ОУН (1939–1940)" [22], аналітична праця М.Бара і А.Заленського "Війна втрачених надій: український самостійницький рух у 1939–1945 рр." [23: 116–118].

Слід підкреслити, що важливе значення для вивчення історії радянсько-німецьких взаємин напередодні Другої світової війни та загальних оцінок подій вересня 1939 р. мали газетні та журнальні публікації кінця 80-х – початку 90-х рр. Саме вони в значній мірі формували громадську думку про цю сторінку історії [24].

Особливо актуальною, працею "на часі", виявилась серія публікацій І.Біласа "Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз" [25].

Значним був внесок вчених Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України з вивчення цієї проблеми. Це стосується величезного документального видання "Культурне життя в Україні. Західні землі (Т.І. 1939–1953)" за редакцією Ю.Сливки.

Та все ж таки найсуттєвішим заповненням проблеми стало видання І тому "Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади" також здійснене науковцями Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, м. Львів. Дану роботу можна розглядати не лише як документальне видання, а як наукову відбірку матеріалів, як концептуальну працю. Автори звертають увагу, що початок Другої світової війни істотно змінив державно-правовий статус західних земель України: Карпатську Україну ліквідувала й окупувала Угорщина, а Західна Україна та Північна Буковина у складі України увійшли до Радянського Союзу. Останнім двом подіям передували, які відомо серпнево-вересневі 1939 року угоди Німеччини та Радянського Союзу, внаслідок яких між ними були поділені сфери впливу у Східній і Центральній Європі, розчленовано та окуповано чимало незалежних держав. Та обставина, – як зазначають автори видання, – що Україна тоді не виступала як суб'єкт міжнародної політики, знімає з неї відповідальність за дії як Радянського Союзу, так і Німеччини, зокрема у процесі виконання їх домовленостей щодо територіальних змін в Європі [26: 7]. Водночас, – підкреслюють укладачі книги, – возз'єднання Західної України та Північної Буковини з Україною, попри специфічні міжнародні та внутрішні політичні обставини, в яких воно відбувалося, було реалізацією природного права українського народу до соборності своїх земель, за що він боровся протягом багатьох століть, і фактично означало відновлення акту злуки, одностайно схваленої у січні 1919 року, але проігнорованого тоді європейськими державами. Отже, український народ, будучи зовсім непричетним до виникнення драматичної ситуації передодня і початкового етапу Другої світової війни, тільки скористався цими обставинами для реалізації законного права на об'єднання своїх земель, тобто утвердження історичної справедливості, що аж ніяк не ставить під сумнів анексіоністичний характер політики Радянського Союзу та Німеччини як щодо Польщі, так і щодо України зокрема [27].

З іншого боку, – підкреслюють дослідники, – союз двох тоталітарних держав, який склався на ґрунті їх імперських інтересів, істотно погіршив можливості розв'язання проблеми державної незалежності України і разом з тим створив умови для встановлення в Західній Україні та Північній Буковині жорстокого режиму репресій та проведення переселенсько-депортаційних акцій [28].

Публікації нових джерельних матеріалів і спеціальних видань суттєво розширили сюжетну базу про події вересня 1939 р. Це стосується як спеціальних робіт, так і численних публіцистичних розвідок і спогадів [30]. Особливе місце зайняла археографічна

* Видання першого тому відбулося у 1996 р.

праця підготовлена у Львівському відділенні Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського „Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів” [31].

Водночас, сьогоднішній рівень досліджень проблеми визначається і тими публікаціями документів, які були проведені у сусідній Росії. Це “Документи зовнішньої політики. 1939 рік” [32], публікації Ф.І.Фірсова про архіви Комінтерну [33], публікація таємних промов, щоденників і спогадів “Відвертості і визнання” [34], а також переклади мемуарів Ріббентропа [35], В.Черчіля [36], Ширера Уільяма [37] та ін. Певний резонанс мають як наукові так і публіцистичні російські видання щодо усього комплексу міжнародних відносин напередодні Другої світової війни [38]. Сучасне висвітлення проблеми вимагає уважного вивчення досліджень, які здійснювалися польськими науковцями. Перш за все це публікації документів, що їх проводив під керівництвом Єже Гедройца, починаючи від 50-х рр. ХХ ст. місячник „Культура” у Парижі. Визначальною рисою польських дослідників, у тому числі і сучасних стало вивчення класичного характеру встановлення радянського режиму та його репресивної суті [39–40].

Більшість сучасних українських дослідників проблеми 1939 року розглядають через призму того, що розчленування України у 1917–1923 рр. і загарбання західноукраїнських земель негативно позначилося на стабілізації міжнародних відносин і було однією з причин постійної напруженості у міжвоєнній Європі. Важливість української проблеми зростала внаслідок загострення кризи версальської системи договорів напередодні Другої світової війни. Безумовно, що центральним питанням для українців Польщі стало відношення до них Радянської держави. З цього приводу концептуальним є положення львівського історика Ю.Ю.Сливки: “В українському питанні політика більшовицької партії і радянського уряду мала чітко окреслені два аспекти: внутрішній і зовнішній, міжнародний. У внутрішній політиці суть дій комуністичного радянського керівництва щодо України полягала у тому, щоб, уживаючи всіх способів, повернути їй реальний статус малоросійської губернії – через фізичне та морально-політичне знищення національно свідомого, державотворчого елементу, а також українського селянства, основного і, по-суті, єдиного соціального середовища, яке відтворювало національну самобутність, а отже, генерувало національну ідею. Щодо міжнародного аспекту, то Сталін і його оточення намагались використати “українську карту”, зокрема факт окупації західноукраїнських земель іноземними державами, як один з дійових засобів експорту комуністичної революції та російської експансії в країни Центральної і Західної Європи” [41: 7–8].

Сучасний етап вивчення українського питання у європейському контексті визначається тим, що окремі історики дослідження української проблеми розпочинають не із Західної України, і не з вересня 1939 р., а з утворення автономної Карпатської України у 1938 р.* Що ж до подій вересня 1939 р., то тут переважає наступна оцінка.

* Німецький історик К.-Х. Янсен, – позицію якого наводять М.Литвин, О.Луцький та К.Науменко, характеризуючи німецьку позицію до Закарпатської України, вважає, що за випробуваною схемою в Судетах, німці могли створити на Закарпатті базу, де зосереджувалося б військово-політична еміграція, збройні формування ОУН, Карпатської Січі, які мали заініціювати масові виступи під гаслами незалежності // Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є. 1939 Західні землі України. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1999. – С.6. В українській історіографії підмічено і те, що польські історики розглядають угоду у Рапалло між Радянською Росією і Німеччиною 1922 р. як таку, що мала антипольську спрямованість, бо єднала обидвох учасників договору спільними претензіями до Другої Речіпосполитої // *Batowski H. Antecedencje 17 Wrzesnja 1939 // 17 Wrzesnja 1939. Materiały z ogólnopolskiej konferencji historyków.* – Kraków, 1994. – S.18. Детальніше див.: М.Р.Литвин, О.І.Луцький, К.Є.Науменко. 1939 Західні землі України. – Львів: Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України, 1999. – С.13–14. Назагал, в оцінці вересня 1939 р., в польській історіографії присутні національно-емоційні аргументи, оскільки приєднання Західної України до УРСР відбувалося в надзвичайно складних і суперечливих умовах розвитку світової історії і пов'язане із болшою сторінкою радянсько-польських відносин, на думку проф. С.А.Макарчука, –висвітлення подій 1939 року, мабуть, ніколи не зможе стати вільним від емоційного підходу з боку польських істориків. Враховуючи жорстокий характер польського окупаційного режиму на

17 вересня 1939 р. воєнний вибух відбувся. Він спричинив приєднання західноукраїнських земель до радянської України. Більшість істориків визнає це вагомим кроком до консолідації української нації, бо гасла соборності України були притаманні національно-визвольному рухові на всіх його історичних етапах. Пам'ятним був Акт злуки 22 січня 1919 р. УНР і ЗУНР. Але кремлівських верховодів цей етнополітичний аспект абсолютно не цікавив. Сталінський режим прагнув анексувати нові землі, зміцнити своє геополітичне становище на західних кордонах. Крім того, не останнім завданням було й придушення "буржуазного націоналізму" у регіоні. Комуністичним лідерам, зауважив Я.Грицак, зовсім не йшлося про задоволення національних прав українців, але прагматичні інтереси керування радянською імперією змушували їх, хотіли вони того чи ні, реалізувати український національний проект [42: 128].

Цікавими видаються сюжети з українських проблем введені істориками у найновішій книзі "1939. Західні землі України" (М.Литвин, О.Луцький, К.Науменко): це позиція УНДО, щодо німецько-польської війни викладена В.Мудрим: українці виконують громадський обов'язок захисту держави; це організація А.Шептицьким молебнів за перемогу польського війська; з польських проблем: проведення польськими силами мобілізації (1,2 млн. чол. війська); для польських солдат – Червона Армія "менше зло" і ін.

Нині важливість оцінок вересня 1939 р. обумовлена і значною кількістю публікацій, які з'являються у пресі [43], що свідчить про актуальність даної проблеми серед громадськості.

Список використаних джерел

1. Пичета В. Исторические судьбы Западной Украины и Западной Белорусии. – М.: Гос. соц. эк. изд., 1939.
2. Трайнин И. Национальные противоречия Австро-Венгерской монархии и ее распад. – М.: Гос. соц. эк. изд., 1947.
3. Західна Україна. – К.: Вид-во Української АН, 1940.
4. Мин Д. Западная Украина. – М.: Соцэкгиз 1940.
5. Пичета В. Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии. – М.: Соцэкгиз 1946.
6. Трайнин И. Национальное и социальное освобождение Западной Украины и Западной Белоруссии. – М.: Соцэкгиз 1939.
7. Чугайов В., Макарчук С. Вивчати всі сторони історичного процесу // 50 років воз'єднання Західної України з Українською Радянською Соціалістичною Республікою у складі Союзу РСР. Тези доповідей та повідомлень республіканської наукової конференції. Львів, 27–29 вересня 1989 р. – Львів, 1989. – С.410.
8. Кравець М., Осечинський В. Боротьба трудящих Західної України за воз'єднання з Радянською Україною в радянській історіографії // У боротьбі за світлі ідеали комунізму. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1970. – С.92–104.
9. Назустріч волі. Збірник науково-історичних нарисів. – Львів: Каменяр, 1979. – С.101.
10. Там само.
11. Там само. – С.102.
12. Єдність трудящих Західної України і Польщі у революційній боротьбі (1917–1939). – Львів: Вища школа, 1979. – С.285.
13. В.П.Чугайов, С.А.Макарчук. Вивчати всі сторони історичного процесу // 50 років воз'єднання Західної України з Українською Радянською Соціалістичною Республікою у складі Союзу РСР. Тези доповідей та повідомлень республіканської наукової конференції. Львів, 27–29 вересня 1989 р. – Львів, 1989. – С.410–413.
14. Горбачев М. Социализм способен к обновлению // Новое время. – 1988. – № 7. – С.8.
15. Швагуляк М. "Українська карта": українське питання у міжнародній політиці на передодні та на початку Другої світової війни // Дзвін. – Львів, 1990. – № 7.
16. Ковальюк В.Р. Нові архівні документи // Архіви України. – 1991. – № 5–6; Його ж: Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні на початку Другої світової війни (вересень 1939 – червень 1941 рр.). – Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 1994; Його ж: До питання про скликання Народних Зборів Західної України // Вісник Львів. ун-ту. Сер. сусп. наук. – 1992. – Вип.30.
17. Рожик М.Є., Макарчук В.С. Воз'єднання України в кривому дзеркалі буржуазної історіографії // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 25. – 1989. – С.101–109; Рожик М.Є.

Західній Україні до 17 вересня 1939 р., нелегко звільнитись від емоційних оцінок, іноді однобоких, і українським історикам, але до цього слід прагнути.

Возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР у складі СРСР у висвітленні американських буржуазних авторів // 50 років возз'єднання Західної України з Українською Радянською Соціалістичною Республікою у складі Союзу РСР. Тези доповідей та повідомлень республіканської наукової конференції. Львів, 27–29 вересня 1989 р. – Львів, 1989. – С.172–174. 18. Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1989. – Вип.25. – С.6. 19. Бойчук А. Мої переживання під більшевиками. 1939–1940 // На християнській ниві: Спомини. – Нью-Йорк, 1978; Західна Україна під більшевиками IX. 1939 – VI. 1941. Збірник за редакцією Мілени Рудницької. – Нью-Йорк, 1978; Німчук І. 595 днів советським в'язнем. – Торонто, 1950; Кедрин-Рудницький І. Життя – події – люди. Спомини і коментарі. – Нью-Йорк. – 1976. 20. Kosyk W. L'Allemagne national-socialiste et l'Ukraine. – Paris: Publications de l'Est Européen, 1986. – P.665. 21. Косик В. Україна під час Другої світової війни. 1938–1945. – Київ; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1992. 22. Косик В. Розкол ОУН (1939–1940). Збірник документів. – Львів, 1997. 23. Бар М., Заленський А. Війна втрачених надій: український самостійницький рух у 1939–1945 рр. // УДЖ. – 1992. – № 6. – С.116–118. 24. Р.Лубківський. Лінія загального інтересу // Вільна Україна. 1990. – 23 січ.; Панчук М.І. Возз'єднання: погляд крізь десятиліття // Вільна Україна. 1991. – 18 січ.; Пробилов В. Осінь 1939-го // Політика і час. – 1991. – № 15. – С.75–85; Його ж: Военно-исторический журнал. – 1990. – № 9. – С.13–18; Ковалюк Р., Ковалюк В. Взгляд со стороны // Львовская правда. – 1990. – 18 сент.; Рифяк Р. Галичина: між двома війнами // Рагуша. – 1992. – 8, 27 жовт., 7 лист. 25. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х книгах. – К., 1994. 26. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документа, матеріали, спогади. У трьох томах. Т.І. 1939–1945. – Львів, 1936. – С.7. 27. Там само. 28. Там само. 30. Луцький О. Політична еліта Західної України в період утвердження сталінського тоталітарного режиму (1939–1941 рр.) // Національна еліта та інтелектуальний потенціал України. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. – Львів, 1996; Сварник І. Маловідомі сторінки з історії Золотого вересня // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 1. Т.4. – Київ: Наукова думка, 1992. – С.401–418; Гринько О. Як нас возз'єднували // За вільну Україну. – 1994. – 17 верес. 31. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів / Під заг. Ред. Я. Шашкевича та В. Кука. – Львів; Київ: Літературна агенція „Піраміда”: 2001. – 560 с. 32. Документи внешней политики СССР в 1939–1941 гг. // Новая и новейшая история. – 1998. – № 6. 34. Откровения и признания. Нацистская верхушка о войне “Третьего рейха” против СССР. Секретные речи. Дневники. Воспоминания. – Москва, 1996. 35. Риббентроп Иоахим фон. Мемуары нацистского дипломата. – Смоленск, 1998. 36. Черчилль В. Вторая мировая война. Т.І. – Москва, 1991. 37. Ширер Уильям. Взлет и падение Третьего рейха. – Т.І. – Москва, 1991. 38. Бережков В. Прочет Сталина // Международная жизнь. – 1989. – № 8; Волков С.В., Емельянов Ю.В. До и после секретных протоколов. – Москва, 1990; Наджафов Д.Г. Советско-германский пакт 1939 года: переосмысление подходов и его оценок // Вопросы истории. – 1991. – № 1; Розанов Г.Л. Сталин – Гитлер. – Москва, 1991; Дьяков Ю.Л., Бушуева Т.С. Фашистский меч ковался в СССР. – Москва, 1992; Семиряга М.И. Тайны сталинской дипломатии. 1939–1941. – Москва, 1992; Горлов С.А. Советско-германские диалоги накануне пакта Молотова-Риббентропа 1939 г. // Новая и новейшая история. – 1993. – № 4; Сахаров А.И. Война и советская дипломатия 1939–1945 гг. // Вопросы истории. – 1995. – № 7; Судоплатов В. Кремль и разведка. Записки нежелательного свидетеля. – Москва, 1996; Афанасьев Ю. Другая война и память // Другая война 1939–1945. – Москва, 1996; Роговин В. Мировая революция и мировая война. – Москва, 1998; Наджафов Д.Г. Начало Второй мировой войны. О мотивах сталинского руководства при заключении пакта Молотова-Риббентропа // Война и политика. 1939–1941. – Москва, 1999. 39. Utowski A. Sowiesi wobec Polakow na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941. Wydanie II. Lodz, 1998. 40. Okupacja sowiecka (1939–1941) w swietle tajnych dokumentow. Obywatele polscy na kresach polnocno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacja sowiecka w

latach 1939–1941. Wybor zrodel pod redakeja T. Stembosza. Wybor, opracowanie, wstep K. Jasiewicz, T. Stembosz, M. Wizbicki. – Warszawa, 1996. 41. Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти // Україна: культурна спадщина, національна свідомість. – 1997. – С.7–8. 42. Грицак Я. Історія нації: продовження схеми Грушевського // Михайло Грушевський і українська історична наука. – Львів, 1999. – С.128. 43. Паливода С. Змова двох хижаків... // Поклик сумління. – 1994. – № 46 (груд.); Собко А. Розмінна карта в руках диктаторів: місце і роль Західної України в геополітичному просторі початку Другої світової війни // За вільну Україну. – 1995. – 22 лют.; Стасів В. Львівська земля (Львівщина напередодні Другої світової війни: цифри і факти // Науково-методичний вісник. – 1995. – № 3. – С.59–62; Гордієнко В. Народні збори Західної України – політичний фарс більшовизму (3 історії Народних Зборів Західної України 1939 року у Львові) // За вільну Україну. – 1996. – 26, 29 жовт.

Olexiy Sukhiy

THE EVENTS OF SEPTEMBER 1939 Y. IN MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

At the issue the events of 1939 y. in Ukrainian historiography has been showed. The author pick out four main stages of the research of these events in Ukrainian historiography.

УДК 324 (477)+070.46

Андрій Грубінко

ПОДІЇ ПРЕЗИДЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ В УКРАЇНІ У 2004 РОЦІ НА СТОРІНКАХ ПРОВІДНОЇ БРИТАНСЬКОЇ ПРЕСИ

У статті проаналізовано особливості висвітлення подій Президентських виборів 2004 року в Україні на сторінках провідної британської преси. Автор досліджує матеріали видань "The Financial Times", "The Guardian", "The Independent", "The Times" та "The Economist".

23 січня минув рік з дня інавгурації Президента України Віктора Ющенка, яка фактично поставила крапку у тривалому протистоянні, що сколихнуло Україну, Європу та весь світ. Драматична передвиборча кампанія 2004 року, три тури голосування, п'ять тижнів "помаранчевої революції" – це безліч важливих подій, які перейшли від нашого сьогодення в аннали національної та європейської новітньої історії.

Президентські вибори призвели не просто до зміни влади. Вони самі, і події, що їх супроводжували, стали фактором глибоких змін у суспільних настроях і динамічного перерупування політичних сил. Унаслідок бурхливих подій 2004 року – жорсткої виборчої кампанії, спроби адміністративної "крадіжки виборів" і кульмінації – "помаранчевої революції", спрямованої на відновлення справедливості, – у другій за величиною європейській країні відбулася мирна зміна влади. Як зазначив на Майдані Незалежності легендарний український спортсмен Володимир Кличко: "Ми мирно, красиво, ефектно і без жодної краплі крові змінили Україну" [1].

Характерною ознакою Президентської кампанії 2004 року в Україні була висока інтенсивність залучення та використання зовнішніх чинників – міжнародного впливу на рівні держав, недержавних інституцій, громадської думки. Вплив міжнародних факторів значно змінився після другого туру виборів, коли весь процес перейшов у русло боротьби за демократичні цінності, і українські вибори в цілому стали міжнародною справою. Шляхом неприйняття офіційних результатів виборів у другому турі західні уряди та міжнародні організації підтримали ініціативу громадянського суспільства України, спрямовану на зміну режиму [2:144]. Водночас, перебуваючи на позиціях дотримання демократичних стандартів, використовуючи знання і контакти нових членів ЄС та політичну підтримку провідних країн світу, Захід зміг успішно підтримати процес мирної передачі влади. Завдяки перемозі демократії Україна остаточно утвердилася як невід'ємна складова європейської "політичної архітектури".

Події в Україні стали об'єктом прискіпливої уваги громадськості усього світу, про що свідчать матеріали провідних видань. Серед них виділимо численні матеріали провідної британської преси, перші шпальти якої протягом листопада-грудня 2004 року були практично повністю віддані новинам з України. До них входять повідомлення, аналітичні статті, інтерв'ю експертів, вчених, громадських діячів та бізнесменів, політиків з України та європейських країн, рядових учасників "помаранчевої революції" та їх опонентів.

Важливість та актуальність дослідження матеріалів британської преси, присвячених виборам Президента України у 2004 році зумовлена: по-перше, регулярністю, широтою огляду та різноманіттю представлених матеріалів; по-друге, значними тиражами провідних періодичних видань Британії, що розходяться по всьому світу, поінформованістю британських журналістів "з місця подій" та великим впливом на британську громадськість, яка є одним з найбільших шанувальників друкованого слова у світі; по-третє, доступністю для переважної більшості українського суспільства матеріалів закордонної, в тому числі британської, преси, що значно ускладнює донесення в Україну стороннього погляду на розвиток країни.

Виходячи з актуальності та значущості проблеми, автором визначено мету даної праці – здійснити комплексний аналіз змістового наповнення провідної британської преси про події в Україні у другій половині 2004 року та сформулювати висновки щодо особливостей їх висвітлення на шпальтах видань. При підготовці статті використано матеріали британських всесвітньовідомих газет "The Financial Times", "The Guardian", "The Independent", "The Times", журналу "The Economist", що містяться у фондах Національної Парламентської бібліотеки України, Наукової бібліотеки Національного університету "Києво-Могилянська Академія", Наукової бібліотеки імені М.Максимовича (Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Т.Шевченка), Посольства Великої Британії в Україні та бібліотеки Тернопільського державного економічного університету, а також на Інтернет-сайтах видань. Переважна більшість матеріалів була видана безпосередньо під час бурхливих подій кінця 2004 року, а саме після другого туру виборів під час "помаранчевої революції". Використано також тексти опублікованих офіційних документів керівництва Великої Британії щодо ситуації в Україні та матеріали Української служби Бі-Бі-Сі (BBC).

У редакціях британських видань моніторинг ситуації в Україні розпочався за кілька місяців до старту передвиборчої кампанії. Зокрема, "The Economist" у статті "Зазираючи у жовтневі вибори" порівнює ситуацію в Україні та Грузії до тамтешньої "революції троянд" та зазначає схожість становища опозиційних лідерів – Віктора Ющенка та Михайла Саакашвілі [3]. "The Guardian" в одному з номерів за червень визначає ситуацію в Україні як "союз корупції та економічного зростання", зупиняючись на клановому оточенні Президента Кучми. Розглянуто становище опозиції та перспективи президентських виборів в контексті подій у м. Мукачево [4]. Подаються результати перших соціологічних опитувань та рейтинг провідних кандидатів.

З початком передвиборчої кампанії, що офіційно стартувала 4 липня, британські журналісти розпочали відслідковувати її перебіг. Періодично з'являлися статті, що переважно подавали інформацію про ситуацію у командах обох кандидатів (наприклад, отруєння Віктора Ющенка), оцінки впливу чинника Росії у передвиборчій боротьбі. Зокрема,

видання "The Economist" з серпня до початку листопада здійснило серію репортажів під назвою "Українські президентські вибори", у яких подавало останні новини передвиборчих перегонів, порівнювало внутрішньополітичну ситуацію в Україні та Білорусі, інтереси Росії та Заходу на пострадянському просторі. На думку редакції, важливість виборів в Україні для світу не поступається значенню виборів Президента США того ж року [5]. Видання "The Guardian" напередодні першого туру голосування оцінило неприховані намагання Росії вплинути на українські вибори як продовження "холодної війни" [6].

Основні події виборів Президента в Україні 2004 року розпочалися з часу проведення першого туру 31 жовтня, за результатами якого до другого туру потрапили тодішні кандидат від опозиції В.Ющенко та діючий Прем'єр-міністр В.Янукович. Керівництво ЄС після першого туру виборів, керуючись заявою Міжнародної місії зі спостереження за виборами ОБСЄ від 1 листопада, у відповідній Декларації заявило, що громадяни України здійснили своє волевиявлення, незважаючи на серйозні недоліки у проведенні передвиборчої кампанії та проблеми під час голосування. В цілому, рівень проведення виборів європейською спільнотою був оцінений як крок назад у порівнянні із виборами до парламенту 2002 року [7]. Із підтримкою Декларації ЄС та заклик до вільного і чесного проведення другого туру виступив Міністр у справах Європи МЗС Великої Британії Д.МакШейн. "Другий тур є нагодою для українських органів влади продемонструвати взяті на себе зобов'язання досягти визнаних на міжнародному рівні демократичних стандартів та європейських цінностей. Громадяни України не заслуговують на менше", – зазначив міністр [8].

Однак сподівання і побажання представників ЄС не справдилися. Результати другого туру виборів 21 листопада більшістю міжнародної спільноти були визнані не дійсними як наслідок масових порушень і фальсифікацій. Позицію уряду Великої Британії висловив Дж. Стро, який виголосив дві заяви та надіслав особистого листа на адресу керівництва України із невизнанням їх результатів, закликом розслідувати порушення, а сторонам конфлікту демонструвати стриманість і незастосування сили та співпрацювати з ОБСЄ заради врегулювання конфлікту і недопущення його силової ескалації [9,10,11].

У перші дні початку "помаранчевої революції" на шпальтах британської преси розміщено фотографії Майдану Незалежності із сотнями тисяч учасників протесту проти незаконних дій влади та "помаранчевими" лідерами. Оглядач "The Times" Джайлз Віттел пише: "Ми на заході попри всі наші симпатії та антипатії мусимо визнати одне, опозиційного кандидата Віктор Ющенко обіграли на перемогу у президентських виборах.... Чотири з п'яти основних телевізійних каналів України просто його ігнорували" [12].

До цього періоду – першого тижня "помаранчевої революції", – належить значна частина матеріалів, присвячених аналізу значення подій в Україні для комплексу міжнародних відносин в контексті історико-цивілізаційних та геополітичних парадигм розвитку сучасного світу. Серед основних проблем, які піднімалися на шпальтах британських видань, були питання ролі Росії у виборах в Україні і подальших відносин України, Росії та ЄС. Це доводять переконливі заголовки: "Українські вибори розділяють Європу та Росію", "Путін зустрічає напруженість з боку ЄС через українське голосування", "ЄС дивиться критично на Москву через продовження виборів" ("The Financial Times"), "Де "холодна війна" ніколи не закінчується", "Путін застерігає Захід від ізоляції Росії", "Боротьба України за ідентичність з часу розпаду Радянського Союзу" ("The Guardian"), "Небезпечна гра Москви в українську рулетку" ("The Independent"), "Ці президентські вибори також можуть змінити світ" ("The Economist") тощо.

Аналізуючи поточні матеріали в британській пресі протягом зазначеного періоду, простежуємо здебільшого критичне і навіть негативне ставлення британської громадськості до намагання російської сторони втручатися у внутрішні справи України. Зокрема, кореспондент "The Independent" Аскольд Крушельницький у статті "Небезпечна московська гра в "українську рулетку" пише, що Путін в країнах, які межують з Росією, активно підтримує недемократичних лідерів, а також застосовує "сепаратистські сценарії", проводячи аналогії з Молдавією [13]. У редакційному матеріалі "The Times" журналіст підсумовує: "Дедалі більш самовпевнена Росія, яка з підозрою ставиться до НАТО і Євросоюзу, вбачає в Україні важливу ланку у побудові такого собі санітарного кордону. Водночас

Москва має брати до уваги той факт, що світ пильно дивиться за тим, що відбувається в Україні" [14]. "The Independent" на своїх шпальтах також вміщує низку матеріалів про Україну у розділі європейських новин. В аналітичній статті під назвою "Шахова фігура, яку хоче мати Росія у своїй новій грі" зазначається, що Україна завжди була шаховою фігурою у стратегічній грі сильніших регіональних сил. Для нової і дещо самовпевненої російської політики Україна знов мала б відігравати роль ключової фігури на шаховій дошці теренів колишнього Радянського Союзу. Для того, аби ця гра Росії мала якийсь результат, Москва не може дозволити, щоб Україна вийшла з-під сфери її впливу [15]. Видання підсумовує, що проєвропейські українці – прихильники Ющенко – бачать інше майбутнє для своєї країни. Це майбутнє включає членство у НАТО і ЄС, західні стандарти життя, кардинально нижчий рівень корупції, а також вільну і чесну пресу.

Крізь призму численних думок про вибори в Україні кристалізується розуміння британською громадськістю значення України для всієї Європи та широкого пострадянського простору. Професор-історик Оксфорда Тімоті Аш в інтерв'ю Бі-Бі-Сі наприкінці листопада 2004 року зазначав, що у випадку визначення Україною свого місця в Європі в перспективі це призведе до того, що й Росія матиме майбутнє не як імперіалістична, а як демократична держава. "Це буде дуже позитивним для всієї Євразії, не просто для України, а для всіх нас" [16]. "The Financial Times" від 30 листопада 2004 року публікує статтю вчених Стенфордського та Оксфордського університетів на тему "Шанс покінчити з російською неоімперіалістичною мрією", в якій автори зазначають, що вирішення кризи в Україні матиме далекосяжні наслідки не лише для самої України, але, перш за все, – для розвитку демократії в Росії [17].

Загострення внутрішньополітичної ситуації навколо українських виборів було сприйняте у Великій Британії як "момент істини" для відносин Україна – ЄС. Зустрічаємо заклики британських аналітиків, громадських та політичних діячів до керівництва ЄС активніше підтримувати демократичні процеси в Україні і, навіть надати чітку перспективу вступу до організації. У редакційній статті "The Financial Times" під заголовком "Євросоюз повинен зайняти тверду позицію щодо України" зазначається, що ЄС не може стояти осторонь від подій в Україні. Часопис радить Брюсселю не лише чітко обрати позицію на захист демократії у Європі, а й дати зрозуміти, що не дозволить ані Росії ані будь-кому розпалювати нестабільність на своїх кордонах [18]. У випадку затвердження сфальсифікованих результатів виборів, зазначається у виданні, ЄС слід відмовитися від визнання незаконного уряду і навіть розглянути можливість припинення відносин з Україною. Підтримку демократичних сил в Україні висловила колишній Прем'єр-міністр Британії М.Тетчер, зазначивши, що "Захід має активніше підтримувати українських демократів" [19].

Окрема увага провідних британських видань звернена до країн-сусідів України, їх реакції та ставлення до подій листопада-грудня 2004 року, зокрема, Румунії та Польщі. Тижневик "The Economist" від 26.11.2004 на обкладинці вміщує велику фотографію В.Ющенко і публікує статтю під заголовком "Очі Центральної Європи прикуті до України". Журнал звертає окрему увагу на позицію Польщі, яка значною мірою зацікавлена у демократичному розвитку подій в сусідній Україні та взяла дієву участь у врегулюванні конфлікту. За словами "The Economist", в очах поляків Україна є нестійкою і розділеною державою, її схід пов'язаний з Росією, а західні області колись входили до складу Польщі. Поляки вважають, що лише перспектива повного членства в Європейському Союзі могла б "відвоювати" Україну від Росії і забезпечити стабільність на східному фланзі ЄС. "В очах Польщі, сфальсифікована перемога Віктора Януковича – це найгірше, що можна собі уявити", – зазначає часопис [20].

Основна частина матеріалів провідної британської преси природно представлена статтями про безпосередній розвиток подій в Україні та пов'язаної з ними інформації. Виділимо ряд найбільш популярних тем, як-от, характеристика ситуації у виборчих таборах обох кандидатів, провідних учасників цих подій, висвітлення настроїв простих громадян, що представляють різні регіони країни.

У ряді статей висвітлено позиції найбільших бізнесменів України, які так чи інакше підтримали провладного кандидата. "The Financial Times" від 26 листопада у статті під

промовистим заголовком "Перелякані олігархи й надалі ставлять на Януковича" зазначає, що після другого туру голосування більшість з тих бізнесменів, які відкрито підтримували провладного кандидата, і надалі пов'язані з паном Януковичем, проте деякі з них вже ставлять під сумнів, чи цей кандидат надасть найкращий захист для їхніх бізнесових інтересів. Багато з них відчувають тиск з боку підлеглих, які відверто підтримують Ющенка, пов'язуючи жовтогарячі стрічки, вивішуючи плакати на робочих місцях і відпрошуючись з роботи аби взяти участь у демонстраціях. Журналіст видання Том Ворнер, перебуваючи у Донецьку, взяв інтерв'ю у Р.Ахметова, який висловив переконання, що "Янукович має більше легітимних шансів стати Президентом України, ніж Ющенко" [21]. Натомість інший значний підприємець та народний депутат В.Пінчук після другого туру зайняв більш помірковану позицію, відзначивши необхідність домовленості між опонентами та якнайшвидшого введення конституційної реформи [22].

Низка статей британських видань присвячена виключно персоналіям, а саме лідерам "помаранчевої команди" В.Ющенку та Ю.Тимошенко. Окремі матеріали про кандидата в президенти від опозиції, який безумовно не обділений увагою у переважній більшості матеріалів, стосуються справи його отруєння. Видання "The Guardian" подає серію статей на цю тему у грудневих випусках, у яких наводяться дані медичних висновків європейських клінік щодо характеру отруєння В.Ющенка та результатів проведених лабораторних досліджень австрійських, голландських та американських фахівців [23, 24, 25].

Часопис "The Times" від 29.11.2004 присвячує окрему статтю Ю.Тимошенко, яка день до того відсвяткувала свій день народження. Її називали "газовою принцесою", однак після акції протесту в Києві Тимошенко називають не інакше, як українською Жанною д'Арк", – пише часопис [26]. У статті йдеться про різну тактику боротьби з владою, яку сповідують Ющенко і Тимошенко. "Тимошенко більше закликає до радикальних дій, зокрема, до блокування українських державних установ, автошляхів та аеропортів". Кореспондент наводить цитату віце-президента фундації "Україна–Сполучені Штати" Маркіяна Білінського, який вважає, що Тимошенко говорить те, що не може сказати Ющенко, і чинить тиск на владу, залишаючи за Ющенком роль виваженого політика, з яким можна вести переговори.

Видання багато уваги приділяють висвітленню позиції населення східних регіонів України, які переважно голосували за В.Януковича. В цьому контексті вони також аналізують підґрунтя ідеї створення автономії східно-південних регіонів. Кризова ситуація та нагнітання емоцій спричинили загрозу поділу країни за існуючими мовними та історико-ментальнісними особливостями населення різних регіонів. Російськомовний схід орієнтувався переважно на кандидата В.Януковича, а національно налаштований захід та Київ підтримали В.Ющенка. Часопис "The Financial Times" наводить слова Президента Польщі А.Кваснєвського, який після візиту до Києва заявив, що можливість розколу України на східну і західну частини є "реалістичним ризиком" [27].

Як пише спеціальний кореспондент "The Financial Times" у Донецьку Том Ворнер, молоді прихильники Януковича, з якими він розмоляв у 100-тисячному натовпі, впевнені в здатності Східних областей жити без Західної України. За словами 20-річного Максима Л. "в нас є вугілля, газ, нафта з Росії – все, що потрібно, тоді як в Західній Україні – одні буряки" [21]. Значну увагу позиції прихильників В.Януковича приділяє також видання "The Independent".

Сепаратистські заклики, головним чином, лунали з Донецької та Луганської областей, а також з Криму. Газета "The Guardian" в номері від 27.12.2004 публікує статтю Девіса Кроуча "Остання загроза України: синьо-біле повстання". Автор висвітлює позицію жителів Донбаського містечка Єнакієве, в якому, як відомо, виховувався В.Янукович. Повідомляється про боязнь і залякування опозиційно налаштованих громадян. Наводяться також слова молоді, що зібралася на площі ім. Леніна в Донецьку. Студентка Донецького економічного університету 19-річна Катерина категорично заявила: "Якщо Ющенко перемагає, буде війна" [28]. У попередньому номері газети наводяться слова 63-літньої жительки Донецька, яка по виході з виборчої дільниці зазначила: "Я голосувала за Януковича, бо я боюся західних екстремістів, які вкрадуть мою пенсію" [29].

Однак далеко не всі виборці Сходу України були одностайними у своїх симпатіях. Наприклад пенсіонер із Дніпропетровська Іван Р., що працював на "Південмаші", і який зазвичай раніше підтримував ліві політичні сили, так само як інші пенсіонери голосував за опозиційного кандидата, тому що президент Кучма виплекав корупцію у країні і надав можливість кримінальним елементам долучитися до влади [30].

Прихильники Ющенка, на відміну від опонентів, переважно робили наголос на професійні та моральні якості свого кандидата, окремі, переважно економічні, гасла його програми, позитивно оцінювали підтримку його кандидатури з боку ЄС і країн Заходу. Питання автономізму, мовно-культурного протистояння регіонів країни не мали у них жодної популярності [29,31]. Сам В.Ющенко назвав твердження про розкол України не більше ніж спекуляціями [32].

Ряд видань також публікують повідомлення британських спостерігачів за виборами під час повторного другого туру 26 грудня. Наприклад "The Guardian" публікує серію матеріалів Ендрю Ньютона, який у складі міжнародної місії спостерігачів працював на Одещині, у містечках Котовськ, Слободка і Балта. Його повідомлення стосуються ситуації в столиці України та в Одеській області напередодні та безпосередньо в день голосування. У матеріалах відображено загальну атмосферу під час т. зв. третього туру виборів та особливості роботи міжнародних спостерігачів в Україні [33,34,35].

У день голосування, 26 грудня 2004 року, британські видання подали перші результати "екзит полів" ("Exit polls" – "опитування на виході"), що проводилися провідними українськими соціологічними службами та окреслили перемогу В.Ющенка. Часопис "The Guardian" наводить слова Ю.Тимошенка: "Сьогодні ми будемо нарешті мати нового президента. Це буде початок нової ери в Україні" [29]. Наступного дня голосування, після підрахунку понад 99 % бюлетенів, В.Ющенко привітав з перемогою багатотисячні маси своїх прихильників на Майдані Незалежності в Києві та зазначив: "Ми були незалежними протягом 14 років, проте ми не були вільними... Тепер ми можемо сказати, що це в минулому. Тепер ми стоїмо перед незалежною та вільною Україною" [36]. Протилежна сторона відмовилася остаточно визнавати результати виборів та висловила намір звернутися до суду через порушення прав людини. Її лідер В.Янукович в інтерв'ю відкинув будь-які переговори з опонентами та зазначив, що у випадку поразки піде в жорстку опозицію до нової влади [37].

Британське керівництво, на підставі висновків моніторингу за процесом виборів місії спостерігачів від ОБСЄ, представників країн та міжнародних організацій (понад 12 тис. чол.), привітало факт проведення виборів мирно та без серйозних порушень, висловило готовність якнайшвидше розпочати співпрацю з новим президентом та його адміністрацією та до подальшого розвитку відносин у двосторонньому та багатосторонньому форматі у євроатлантичних структурах [38]. Міністр закордонних справ Великої Британії Дж.Стро зазначив, що пильно слідкував за перебігом голосування, а тому вітає факт їх мирного та чесного проведення.

Виходячи з комплексного аналізу змістового наповнення численних матеріалів провідної британської преси, що були надруковані протягом перебігу кампанії з виборів Президента в Україні у 2004 році, можемо сформулювати наступні висновки.

Британські видання є потужним засобом висвітлення думок британського державного істеблшменту та широкої громадськості з актуальних питань розвитку країни та світу, а тому матеріали, надруковані на їх шпальтах, об'єктивно відображають як офіційну державну позицію, так і найширший спектр громадських і приватних позицій та інтересів. Це стосується, зокрема, позиції британського суспільства щодо Президентських виборів в Україні, під час висвітлення яких у відповідних матеріалах перш за все відображені загальні інтереси західних країн.

З самого початку західні інституції сприймали Президентські вибори 2004 року як важливий тест на рівень політичної трансформації України. Незважаючи на зростання розбіжностей між українськими реаліями та західними стандартами, що спостерігалися протягом останніх років, Захід сприймав вибори як випробування на міцність української демократії. Більше того, перебіг та результати виборів в Україні було визначено як такі, що матимуть вплив на інші країни пострадянського простору. Політична ситуація в Укра-

їні сприймалася, з одного боку, як тест на спроможність передачі влади на основі демократичних принципів та незалежно від Росії, а з іншого боку, як важливий крок у напрямку гарантування стабільності та безпеки в регіоні, що засвідчили матеріали британських видань. Як показали результати виборів – український народ готовий самостійно визначати своє майбутнє, формувати правове, демократичне громадянське суспільство і бачить дані цінності в основі організації держави та роботи нової влади.

Не є секретом, що у західному світі Україна ще до недавнього часу переважно асоціювалася із інформацією про ЧАЕС, футбольним клубом "Динамо" (Київ), економічними та внутрішньополітичними проблемами, численними українськими нелегалами. Події Президентських виборів 2004 року в Україні, а саме їх найяскравіша складова – "помаранчева революція", спричинили фактичні зміни у сприйнятті нашої країни британською громадськістю. Цьому значною мірою сприяв комплексний історико-цивілізаційний підхід, що був активно застосований редакціями британських видань в контексті огляду міжнародної ситуації та виявився в широкому представленні думок фахівців щодо трансформації відносин в трикутнику Україна – Росія – ЄС.

Численні матеріали британської преси засвідчили, що події 2004 року відкрили для британців нову Україну. Відкрили Україну – як важливий геополітичний чинник на пострадянському просторі та в усій Європі. Країну – відмінну від Росії, зі значно вищою політичною культурою народу, демократичними традиціями, громадянською свідомістю та баченням свого місця серед високорозвинених європейських і світових держав. Позиція Росії у цей час зустріла різку критику з боку широкої громадськості, а остаточні результати виборів означали одну із найсуттєвіших невдач її політики на пострадянському просторі. Також громадськість Великої Британії висловила готовність продемонструвати чітку підтримку демократичній опозиції та виступити за мирне вирішення кризи в Україні, і таким чином закликати інші європейські країни до активної позиції.

Аналіз матеріалів провідної британської преси засвідчує об'єктивне, всестороннє, незаангажоване висвітлення подій Президентських виборів в Україні у 2004 році. Це засвідчено представленням на шпальтах видань різних думок щодо розвитку внутрішньополітичної ситуації в Україні, які висловлювалися представниками конкуруючих сторін та їх прихильників як в Україні, так і за її межами. Простежуємо намагання редакцій глибоко дослідити природу конфліктної ситуації в Україні, що проявилось у наданні можливостей для діалогу представникам широких соціальних верств українського суспільства, починаючи від політичних лідерів та бізнес-еліти і закінчуючи студентством та пенсіонерами різних регіонів України. Особливо помітною є значна увага британських журналістів до ситуації в східних регіонах, представлення позицій їх населення, яке переважно підтримало провладного кандидата. Одночасно позиція виборців західних регіонів була побіжно окреслена і висвітлювалася недостатньо ґрунтовно. Британські журналісти проявили толерантність, виваженість підходів до висвітлення складних тем, подаючи певні категоричні судження із посиланнями на суб'єктивну позицію поінформованих осіб чи прихильників певної сторони конфлікту. Цьому сприяла активна робота британських журналістів з місця подій, що додала інформативності, об'єктивності та різноманітності матеріалам, а читачам ефект "відчуття присутності".

Згодом досягнення "помаранчевої революції" будуть оцінюватися експертами, аналізуватися істориками, виноситися на диспути політиками і громадськими діячами, але головним є те, що українська революція була мирною і несла на собі демократичні ознаки і цінності. Люди, щиро прагнучи правди і керуючись Конституцією, захистили своє волевиявлення. Як зазначала "The Guardian", проект під назвою Україна й надалі перебуває у стані побудови. "Нині українці вирішують свою долю в Києві радше ніж у Москві, хотілося б це комусь чи ні. Хоча українці лише вчаться це робити, але у кожному разі чітко видно, що ми стаємо свідками історичних подій" [39]. Саме такі висновки донесли до всесвітньої громадськості провідні британські видання наприкінці 2004 року.

Значна кількість представлених публікацій, широта інформаційно-аналітичного спектру наповнення матеріалів, об'єктивність висвітлення подій, глибина аналізу внутрішньополітичної ситуації та міжнародних чинників впливу, висвітлення позиції британської громадськості визначають значну цінність британської преси як джерела для вивчення

історії України, всесвітньої історії та міжнародних відносин, а також українсько-британських відносин новітнього часу.

Список використаних джерел

1. Nick Paton Walsh. Record scrutiny of Ukrainian poll // *The Guardian*. – 2004. – Dec 23.
2. Президентські вибори та Помаранчева революція: вплив на трансформаційні процеси в Україні / Фонд ім. Фрідріха Берта; За ред. Г. Курта та ін. – К.: Заповіт, 2005. – 148 с.
3. Looking ahead to October's elections//*The Economist*. – 2004. – Feb 5.
4. Ben Aris. Dark side of the boom//*The Guardian*. – 2004. – June 23.
5. Its presidential election is nearly as important for the world as America's//*The Economist*. – 2004. – Oct 28.
6. Where the cold war never died//*The Guardian*. – 2004. – Oct 28.
7. International Election Observation Mission. Presidential Election. Statement of Preliminary Findings and Conclusions. – Kyiv, 1 November 2004. Available:http://www.osce.org/documents/odihr/2004/11/3771_en.pdf.
8. Denis MacShane backed EU declaration on Ukraine's presidential election and called for a free and fair second round (3.11.04). Available:<http://www.britishembassy.gov.uk/servlet/Front?pagename=OpenMarket/Xcelerate/ShowPage&c=Page&cid=1087554805733&a=KArticle&aid=1099138856019>
9. Statement by the Foreign Secretary on developments in Ukraine (23.11.04). Available:<http://www.britishembassy.gov.uk/servlet/Front?pagename=OpenMarket/Xcelerate/ShowPage&c=Page&cid=1087554805733&a=KArticle&aid=1100185932502>
10. Jack Straw concerned about Ukrainian election, 24 November 2004. Available: <http://www.primeminister.gov.uk/output/page6661.asp>
11. Statement by the Foreign Secretary on the latest developments in Ukraine (26.11.04). Available: <http://www.britishembassy.gov.uk/servlet/Front?pagename=OpenMarket/Xcelerate/ShowPage&c=Page&cid=1087554805733&a=KArticle&aid=1101389944391>
12. Giles Vittel. Do Ukraine's future is orange?//*The Times*. – 2004. – Nov 24.
13. Kryshelnitskiy A. Moscow's dangerous game of Ukrainian roulette could backfire//*The Independent*. – 2004 – Nov 30.
14. Russia plays for high stakes over Ukraine//*The Times*. – 2004. – Nov 23.
15. Osborn A. The chess piece that Russia desires for its new great game//*The Independent*. – 2004. – Nov 23.
16. Хижняк Н. Професор Тімоті Аш: вирішується доля Євразії//Інтерв'ю Бі-Бі-Сі 26.11.2004. Available:http://www.bbc.co.uk/ukrainian/indepth/story/2004/11/041126_ash_interview.shtml
17. Московська гра під назвою "Українська рулетка"/BBC. – 2004.– Nov 30. Available:http://www.bbc.co.uk/ukrainian/pressreview/story/2004/11/041130_british_press.shtml
18. Brussels keeps doors locked for Ukraine//*The Financial Times*. – 2004. – Nov 25.
19. Залізна леді Маргарет Тетчер не залишилась осторонь подій в Україні//Інформаційне повідомлення телеканалу "5 канал", 29.11.2004. Available:<http://www.5tv.com.ua/newslines/139/3009/>
20. Ukraine's political crisis. Election results frozen, talks begin//*The Economist*. – 2004. – Nov 26.
21. Tom Warner. Industrialist banks on Yanukovich win//*The Financial Times*. – 2004. – Nov 29.
22. Stefan Wagstyl, Tom Warner. Oligarchs hedge bets as political fortunes swing//*The Financial Times*. – 2004. – Nov 30.
23. Nick Paton Walsh//*The Guardian*. – 2004. – Dec 14.
24. Ian Traynor, Nick Paton Walsh. New finding in Ukraine poisoning//*The Guardian*. – 2004. – Dec 16.
25. Yushchenko "given Agent Orange ingredient"//*The Guardian*. – 2004. – Dec 17.
26. Ukrainian Zhanna D'Ark//*The Times*. – 2004. – Nov 29.
27. Tom Warner, Stefan Wagstyl. Ukraine takes steps to prevent currency flight//*The Financial Times*. – 2004. – Nov 30.
28. David Crouch. Ukraine's latest threat: blue and white rebellion//*The Guardian*. – 2004. – Dec 27.
29. Early polls indicate Yushchenko win//*The Guardian*. – 2004. – Dec 26.
30. Бриганська преса про українські вибори/Огляд Бі-Бі-Сі від 22.11.2004. Available: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/pressreview/story/2004/11/041122_ua_britpress.shtml
31. Nick Paton Walsh. Ukraine's Victor turns to healing//*The Guardian*. – 2004. – Dec 28.
32. Nick Paton Walsh. Monitors vow to aid new vote in Ukraine//*The Guardian*. – 2004. – Dec 6.
33. Andrew Newton. A Ukraine election observer writes//*The Guardian*. – 2004. – Dec 24.
34. Andrew Newton. A Ukraine election observer writes – part 2//*The Guardian*. – 2004. – Dec 25.
35. Andrew Newton. A Ukraine election observer writes – part 3//*The Guardian*. – 2004. – Dec 26.
36. Nick Paton Walsh. Yushchenko

---

claims victory in poll re-run//The Guardian. – 2004. – Dec 27. 37. Nick Paton Walsh. Ukraine Prime Minister refuses to accept election defeat//The Guardian. – 2004. – Dec 28. 38. Statement on Ukraine's re-run presidential election (27.12.04)/Офіційний Інтернет-сайт МЗС Великої Британії. Available: <http://www.fco.gov.uk/servlet/Front?pagename=OpenMarket/Xcelerate/ShowPage&c=Page&cid=1007029391629&a=KArticle&aid=1101397063829> 39. Ukraine's struggle for identity since split with Soviet Union//The Guardian. – 2004. – Nov 25.

Andriy Grubinko

THE EVENTS OF PRESIDENTIAL ELECTION IN UKRAINE IN 2004 ON PAGES OF LEADING BRITISH PRESS

In the article has been analyzed peculiarities of describe of the events of Presidential election in Ukraine in 2004 on pages of leading british press. The author investigates the materials of editions "The Financial Times", "The Guardian", "The Independent", "The Times" and "The Economist".

РОЗДІЛ 6. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

УДК 94 (477.85)

Леся Алексісвець

**ФОСТІЙ І. П. ПІВНІЧНА БУКОВИНА І ХОТИНЩИНА У ДРУГІЙ
СВІТОВІЙ ВІЙНІ 1939–1945 РР. – ЧЕРНІВЦІ: ЧЕРНІВЕЦЬКЕ
ОБЛАСНЕ ВІДДІЛЕННЯ ПОШУКОВО-ВИДАВНИЧОГО АГЕНСТВА
"КНИГА ПАМ'ЯТІ УКРАЇНИ", 2004. – 368 С.**

У статті проаналізовано українського дослідника Фостія І.П., присвячену питанням: Північна Буковина і Хотинщина у Другій світовій війні.

Друга світова війна гарячим полум'ям обпалила всі регіони України. Кожна область зазнала величезних матеріальних і людських втрат. На жаль, цей важливий період української історії досі об'єктивно не проаналізований, науково не оцінений. Тому варто особливо щиро вітати І.П. Фостія за те, що він взявся за цю тему і, на наш погляд, досить серйозно проаналізував її, заклавши багато білих плям, тобто тих проблем, які за радянської влади науково не аналізувалися, правильно не оцінювалися.

Вищезгадане підтверджує актуальність та наукову цінність монографічного дослідження Івана Петровича Фостія.

Робота складається із шести розділів, в кожному з яких розглядається певний часовий відрізок цього історичного періоду, аналізуються і оцінюються його здобутки і втрати.

У "Вступі" автор обґрунтував вибір теми та її актуальність, сформулював основну мету і завдання, наукову новизну і практичне значення дослідження, хронологічні рамки і територіальні межі.

У першому розділі "Джерела та історіографія проблеми дослідження" проаналізовано стан наукової розробки цієї теми вітчизняними та зарубіжними істориками, подано серйозний, доброзичливий огляд використаних джерел і матеріалів, спогадів і публікацій у періодичних виданнях.

Оглянувши значний масив історичної літератури, присвячений цій темі, яка видавалась в Україні і за кордоном, Фостій І.П. переконливо показав рівень наукової корисності цих видань, звернув увагу на політичні та ідеологічні перекоси, фактичні і кількісні неточності у визначенні жертв окупаційного терору і жертв війни, спростував брутальні звинувачення окремих авторів Української Повстанської Армії, всього національно-визвольного руху в бандитизмі, їхню переоцінку підпільної діяльності комуністичних груп і зневажливу недооцінку підпільної діяльності ОУН, антиукраїнську трактовку бойових дій буковинських загонів УПА.

Джерельну базу дослідження склали документи і матеріали понад 600 фондів чотирьох державних архівів Росії, трьох центральних архівів України, п'яти обласних, втім числі СБУ, МВС та МО, і дванадцяти районних військкоматівських архівів та фондосховищ наукових бібліотек, значна кількість матеріалів яких вперше введена в науковий обіг.

У другому розділі – "Північна Буковина і Хотинщина напередодні Другої світової та німецько-радянської воєн" автор визначає, яке місце питання Північної Буковини і Хотинщини, захоплених королівською Румунією в листопаді 1918 р., займало у загальній міжнародній кризі 1939-1941 рр. Засуджуючи румунську окупацію, як протиправну, загартницьку, і, визнаючи приєднання Північної Буковини і Хотинщини до України як акт історичної справедливості, І.П. Фостій підкреслює, що українське населення цих земель по різному сприймало встановлення радянської влади в Північній Буковині і Хотинщині. Залежно від того, хто що втрачав і хто що одержував в результаті тих організаційно-господарських заходів, які вона проводила. Партійні і владні органи, щоб схилити на свій бік бідне і середняцьке селянство, міських робітників та службовців, вели широку пись-

мову й усну пропаганду та агітацію, яка проникала в усі закутки, намагаючись охопити своїм впливом кожну свідомо мислячу людину. Комуністичною ідеологією були просякнуті не тільки газетні й журнальні статті, радіопередачі, політичні книжки і брошури, лекції та доповіді, а й будь-які партійно-державні документи, що приймалися цими органами, а також різними нарадами, конференціями, пленумами, з'їздами, зборами та мітингами. Але поряд з цим провадилися широкомасштабні репресивні акції з арештами і депортаціями за межі України, з жорстокою експропріацією заможних верств населення, з націоналізацією без компенсацій церковних та поміщицьких земель, розкуркулюванням, організацією колгоспів, що викликало велике невдоволення серед населення нової області і спонукало його до збройної боротьби.

У третьому розділі – "Хід воєнних дій на території Чернівецької області і Півдні України 22 червня – 10 жовтня 1941 р." простежуються найбільш визначні бої Червоної армії з німецькими військами на ділянці спочатку Південно-Західного, а з 25 червня – Південного фронту і участь у ньому воїнів Чернівецької області.

Аналізуючи загарбницькі плани Гітлера, зокрема план "Барбаросса", автор всупереч усталеним думкам, що Радянський Союз не був готовий до війни, стверджує, що насправді він досить активно готувався до битви з Німеччиною. До західного кордону підтягувалися дивізії, корпуси й армії. Чернівецька область була буквально захарашена військовими з'єднаннями. На її території знаходився 17-й стрілецький корпус у складі трьох дивізій і 16-й механізований корпус, до якого входили 2 танкові і одна механізована дивізії. На 22 червня в останньому нараховувалося 492 танки. Упереджувальний напад Гітлера на СРСР не дав Сталіну змоги реалізувати свої плани, що призвело до значних поразок Червоної армії в перший рік війни. На цьому фоні автор правдиво показує трагічну долю буковинців і бессарабців, які були мобілізовані до лав Червоної армії і брали участь у бойових діях в перші дні і місяці війни на радянсько-німецькому фронті.

У четвертому розділі праці "Окупація Чернівецької області румунськими військами в 1941–1944 рр. та її наслідки" простежується діяльність румунської окупаційної влади на цій території.

Оскільки більшість робіт, що писалися в радянські часи страждала односторонністю, певною ідеологічною упередженістю, нерідко несла в собі елементи безпідставних політичних звинувачень і незаслуженого звеличення окремих осіб, автор, опираючись на нові документальні свідчення і статистичні підрахунки, показує справжнє обличчя фашистського окупанта, який проявляв злочинну жорстокість, вдавався до геноциду і етноциду, зокрема щодо єврейського населення, безмежного пограбування промислових та сільськогосподарських підприємств і населення, знищення культурних надбутків українського народу та інших етнічних груп, експлуатації і фізичного винищення громадян окупованого регіону.

Фостій І.П. об'єктивно показує окупаційну тактику румунської воячини, яка своїми розпорядженнями і діями позбавляла населення краю будь-яких політичних прав і свобод, вдавалася до фізичного винищення державних службовців радянського періоду, комуністів та комсомольців, депутатів місцевих рад, учителів та завідуючих клубами, членів ОУН.

Простежуючи грабіжницьку політику окупантів, автор показує, яких моральних, матеріальних і людських втрат вони завдали Чернівецькій області.

П'ятий розділ показує хід другої масової мобілізації, а також діяльність ОУН-УПА на території Чернівецької області і боротьбу з ними репресивних органів.

Шостий розділ присвячений участі буковинців і бессарабців в завершальному етапі Другої світової війни.

Монографія І.П. Фостія тісно пов'язана з науковою проблематикою кафедри історії України Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича з вивчення комплексної проблеми – історії західноукраїнських земель у першій половині ХХ століття та з виконанням важливих державних програм з підготовки науково-меморіальних видань "Книга Пам'яті України", "Книга Скорботи України" та науково-документального видання "Реабілітовані історією".

Автор цілком справедливо привернув увагу вищих державних інстанцій, органів місцевої влади, юридичних органів до питання дотримання правової справедливості при вирішенні людських доль, при розв'язуванні внутрідержавних і міжнародних проблем та конфліктів будь-якого походження.

У дослідженні показано наскільки важливо нашій державі бути незалежною. Окупанти, якими б красивими гаслами і деклараціями не прикривалися, завжди мають на меті свій зиск, свої інтереси, спрямовані на поневолення, асиміляцію та нещадну експлуатацію населення і матеріальних та природних багатств захоплених територій.

Фостій І.П. широко, можна сказати панорамно, і достовірно показав участь буковинців і бессарабців у Другій світовій війні зі всіма її трагічними і героїчними ситуаціями. З монографії ми дізнаємося, де, в яких частинах, на яких фронтах воювали воїни Чернівецької області, де і скільки їх загинуло. Людські втрати встановлені в цілому по області, по кожному району і населеному пункту зокрема.

Керуючись принципами історизму, комплексності й наукової об'єктивності, що ґрунтується на пріоритеті документів, які дають можливість розглядати події в тих конкретних умовах, в яких вони відбувалися, автор по-новому оцінив негативні соціально-економічні і політичні явища, породжені встановленням у краї радянської влади, націоналізацією промисловості й транспорту, тоталізацією ідеології, переслідуванням громадян за політичні, релігійні та націоналістичні погляди, за заможний майновий стан, за службу в державних органах Румунії, за невдоволення діями нової влади і спроби протестувати проти беззаконня, яке чинилося в області, за те, що хтось ще за часів румунського окупаційного режиму належав до політичних партій, національних культурно-просвітніх, студентських чи спортивних товариств і тих, хто відстоював ідею Самостійної Соборної Української Держави;

об'єктивно показав руйнівну, антиукраїнську діяльність ВКП(б) та її репресивних органів; на підставі архівних документів вияснив справжні людські втрати регіону у Другій світовій війні; розкрив причини, які спонукали громадян краю взятися за зброю і почати національно-визвольну боротьбу;

простежив фронтові дороги мобілізованих буковинців і бессарабців у Червоної армії та арміях її противників; показав внесок Чернівецької області в перемогу над німецьким нацизмом і японським милітаризмом.

У висновках узагальнені основні результати проведеного дослідження, які до того ж ілюструються двадцять двома таблицями, які подані в додатках.

Монографія Фостія І.П. підготовлена на солідній джерельній базі й належному науковому рівні. Дослідження має високу теоретичну й практичну цінність і стане значним внеском в історичну науку про Північну Буковину та Хотинщину періоду Другої світової війни. Рецензована аналітична книга І.П. Фостія розрахована на істориків, краєзнавців, викладачів, студентів вищих навчальних закладів, на широке читацьке коло, всіх, хто цікавиться національною історією.

Lesya Alexiyevets

**FASTIY S. P. NORTHEM BUKOVINA AND HOTYNSCHYNA IN WORLD WAR II
1939–1945 YY. – CHERNIVTSI: CHERNIVTSI' REGION DEPARTMENT OF
SCIENTIFIK – PUBLISHING AGENCY "MEMORY BOOK OF UKRAINE", 2004. –
368 P.**

The work of ukrainian researcher Fastiy S. P. was analyzed at the issue. This work is dedicated to qeshions: Noryhem Bukovina and Hotynschyna in World War II.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Алексієвець Леся** – кандидат історичних наук, докторант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Алексієвець Микола** – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, заслужений працівник освіти України.
- Бармак Микола** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Білінський Любомир** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Боляновський Андрій** – докторант Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Боровська Інна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Бондаренко Сергій** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Бушин Микола** – доктор історичних наук, професор, академік Української академії історичних наук, завідувач кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.
- Валіон Оксана** – кандидат історичних наук, асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Гаврилук Володимир** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Гевко Вікторія** – кандидат історичних наук, асистент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Гомотюк Оксана** – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Тернопільського державного економічного університету.
- Гонтар Тетяна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Грабик Віктор** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Григорук Наталія** – аспірантка історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Гриньох Наталія** – здобувачка кафедри європейської інтеграції Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при президентіві України.
- Грубінко Андрій** – аспірант кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Древницький Юрій** – асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, здобувач кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- Дзісяк Ярослав** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Забзалюк Дмитро** – здобувач Львівського державного інституту внутрішніх справ МВС України.

- Іващук Володимир** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Ігнатенко Наталія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Калиушко Людмила** – аспірантка кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.
- Кіцак Володимир** – кандидат історичних наук, асистент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Кліш Андрій** – асистент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Ковалишин Леся** – кандидат історичних наук, асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Конон Юлія** – аспірантка кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.
- Кондрач Ярослав** – здобувач Львівського Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.
- Куций Іван** – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Лахманюк Тетяна** – аспірантка історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Лозинський Андрій** – здобувач кафедри європейської інтеграції та права Львівського регіонального інституту державного управління.
- Луговий Богдан** – викладач кафедри історії, української і зарубіжної культури та права Бережанського агротехнічного інституту.
- Лугова Олена** – старший науковий працівник Бережанського краєзнавчого музею.
- Молінський Юрій** – здобувач кафедри історії України історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Нікітенко Світлана** – здобувачка кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.
- Ніколіна Інна** – аспірантка Київського національного лінгвістичного університету.
- Передерко Віталій** – аспірант кафедри всесвітньої історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- Петровський Олександр** – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, докторант ЛРІДУ НАДУ при Президентіві України.
- Ракович Борис** – аспірант кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Романишин Лілія** – аспірантка кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Савенко Віктор** – кандидат історичних наук, доцент історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Ширяєв Михайло** – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.
- Секо Ярослав** – кандидат історичних наук, асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

-
- Смоляк Павло** – асистент кафедри суспільних дисциплін Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту імені Тараса Шевченка.
- Сухий Олексій** – доктор історичних наук, професор кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Федорів Ірина** – кандидат історичних наук, асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Чорна Наталія** – аспірантка кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Чубіна Тетяна** – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.
- Юрків Юлія** – аспірантка історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Ятищук Оксана** – асистент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

ЗМІСТ

Розділ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	3
Олексій Сухий ГАЛИЦЬКО-РУСЬКА МАТИЦЯ: ВИДАВНИЧА СПРАВА ТА ПРАВОПИСНІ ДИСКУСІЇ 40-Х – 60-Х РР. ХІХ СТ.....	4
Юлія Юрків ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ЖІНОЧОГО РУХУ В УКРАЇНІ.....	17
Віктор Савенко РОЛЬ НТШ У ФОРМУВАННІ І РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ... ..	24
Віталій Передерко “ГАЛИЦЬКЕ ПИТАННЯ” У ПОГЛЯДАХ РОСІЙСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	29
Володимир Івашук ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПАРТІЙ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИН (1922–1930 РР.).....	35
Оксана Гомолюк ЗГОРТАННЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА В УМОВАХ УТВЕРДЖЕННЯ СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ.....	39
Володимир Кіцак ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ З ПОЛЬЩІ У 1944–1946 РР. ГУЖОВИМ, АВТОМОБІЛЬНИМ ТА ЗАЛІЗНИЧНИМ ТРАНСПОРТОМ.....	46
Наталія Грицьох УКРАЇНСЬКІ НАУКОВІ УСТАНОВИ У КАНАДІ В 50–80-І РР. ХХ СТ.	52
Микола Бушин, Юлія Конон ХРАНИТЕЛІ ШЕВЧЕНКОВОЇ МОГИЛИ	58
Павло Смоляк ФУНКЦІЯ ГОСПОДАРЯ У СВЯТВЕЧІРНІЙ ОБРЯДОВОСТІ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ.....	62
Олександр Петровський АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ.....	67
Дмитро Забзалюк ПРОБЛЕМА КАПЕЛАНСТВА В УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМАЦІЯХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.....	71
Ярослав Дзісяк ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА ЯК ЕЛЕМЕНТ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ТЕНДЕНЦІЇ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ	76
Ярослав Секо РОЗКОЛ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я (1988–1993 РР.)	80
Сергій Бондаренко РОЛЬ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ У РОЗВИТКУ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН	86
Лілія Романишин ЖІНОЧИЙ РУХ УКРАЇНИ КІНЦЯ 80-Х – ПОЧАТКУ 90-Х РОКІВ ХХ СТ.....	91
Світлана Нікітенко МІЖНАРОДНА ТУРИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ В УМОВАХ РОЗБУДОВИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	95
Розділ 2. УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА БІОГРАФІСТИКА: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ	100
Оксана Ятищук ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО ТА НАРОДНА МОРАЛЬ В ТВОРЧОСТІ Г. Ф. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА	101

Тетяна Чубіна ЯН ПОТОЦЬКИЙ: ВИЗНАЧНІ ВІХИ ЖИТТЯ ТА ТВОРЧОСТІ.....	105
Тетяна Лахманюк "ВІДЕНСЬКИЙ" ПЕРІОД ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ІВАНА ЯКОВИЧА ГОРБАЧЕВСЬКОГО.....	108
Микола Алексієвець, Леся Ковалишин "АМЕРИКАНСЬКИЙ ПЕРІОД" НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ О. КАНДИБИ-ОЛЬЖИЧА.....	113
Ірина Федорів МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І МИРОН КОРДУБА: ТВОРЧІ СТОСУНКИ ТА СПІВПРАЦЯ.....	118
Оксана Валіон КОНЦЕПЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ НАУКИ М. ГРУШЕВСЬКОГО ТА ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ В УКРАЇНСЬКИХ НАУКОВИХ ТОВАРИСТВАХ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	128
Любомир Білинський ПУБЛІЦИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА БОБЕРСЬКОГО.....	136
Борис Ракович ВОЛОДИМИР ГНАТЮК ПРО СТАН НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ НА ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В КІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	140
Юрій Моліньський МИРОН ТАРНАВСЬКИЙ І БРОДІВЩИНА (ВІЙСЬКОВИЙ І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ).....	144
Юрій Древіцький ПРАВОЗАХИСНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА СТАРОСОЛЬСЬКОГО.....	150
Наталія Григоров НАУКОВА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛИ ЧУБАТОГО У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	154
Богдан Луговий, Олена Лугова ГРОМАДСЬКА І ДУХОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИТРОПОЛИТА ГАЛИЦЬКОГО СПИРИДОНА ЛИТВИНОВИЧА.....	159
Розділ 3. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ.....	163
Віктор Грабик КІЛЬКІСТЬ ТА ЕТНІЧНИЙ СКЛАД ВІЙСЬК ТЕВТОНСЬКОГО ОРДЕНУ ТА ПОЛЬСЬКО- ЛИТОВСЬКИХ СОЮЗНИКІВ У БИТВІ ПРИ ГРЮНВАЛЬДІ 15 ЛИПНЯ 1410 РОКУ.....	164
Людмила Калиушко ОСОБЛИВОСТІ ТАКТИКИ ПЕТРА І В ПОЛТАВСЬКІЙ БИТВІ 1709 Р.....	168
Микола Бармак ПОРЯДОК НАДАННЯ ЧИНІВ І ПРИЗНАЧЕННЯ НА ПОСАДИ ЦИВІЛЬНОЇ СЛУЖБИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (ХVІІІ – ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ СТ.).....	171
Андрій Лозинський ОРГАНІЗАЦІЯ АВСТРО-УГОРСЬКОГО ФЛОТУ.....	177
Михайло Ширяєв СЕРЕДНЯ АЗІЯ В РАДЯНСЬКО-АФГАНСЬКИХ ВІДНОСИНАХ У 1919–1922 РР.....	186
Леся Алексієвець РОЛЬ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ФАКТОРІВ У СТАНОВЛЕННІ Й РОЗВИТКУ ПОЛЬСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ 1918–1926 РР.	191
Андрій Боляновський ПОЛІТИКА ТРЕТЬОГО РАЙХУ ЩОДО ВІЙСЬКОВОГО ВИКОРИСТАННЯ ЛИТОВЦІВ У 1941–1944 РР.....	202
Наталія Чорна ІНТЕГРАЦІЯ У НАТО ЯК ВИЗНАЧАЛЬНА ЦІЛЬ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ПОЛЬЩІ У 90- Х РР. ХХ СТ.	207

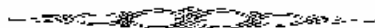
Володимир Гаврилюк СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ ТА НІМЕЧЧИНИ В КОНТЕКСТІ ЕКОНОМІЧНИХ ВЗАЄМОВІДНОСИН НА ПРИКЛАДІ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ	211
Вікторія Гевко УКРАЇНА І ПОЛЬЩА: ОСОБЛИВОСТІ ДВОСТОРОННІХ ВЗАЄМИН (1991–2004 РР.)	214
Розділ 4. МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ У ШКОЛІ	220
Петровська О.В. СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ДОСТУПУ ДО СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ: СОЦІАЛІСТИЧНИЙ ДОСВІД БОЛГАРІЇ І ПОЛЬЩІ (1948–1989 РР.)	221
Інна Ніколіна ВПРОВАДЖЕННЯ ІДЕЙ ЗАГАЛЬНОГО НАВЧАННЯ ТА ПОЛІТЕХНІЗМУ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ	227
Наталія Ігнатенко МЕТОДИКА РОБОТИ З ІСТОРИЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ В СИСТЕМІ УДОСКОНАЛЕННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ СУЧАСНОГО УРОКУ ІСТОРІЇ	235
Розділ 5. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ	240
Інна Боровська США В ПЕРІОД ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ І РЕКОНСТРУКЦІЇ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	241
Ярослав Кондрач СТУДІЇ ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА З ІСТОРІЇ ВІЙСЬКА І ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ КНЯЖОЇ ДОБИ НА ТЛІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ	245
Тетяна Гонтар СПОГАДИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ З ПОЛЬЩІ ДО УРСР У 1944–1946 РР.	251
Іван Куций ГЕНЕЗА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА В НАУКОВО-ІСТОРИЧНИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ ГАЛИЦЬКИХ ВЧЕНИХ ХІХ СТ.	255
Андрій Кліш ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ТА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ АКАДЕМКА К. СТУДИНСЬКОГО: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	262
Олексій Сухий ПОДІЇ ВЕРЕСНЯ 1939 Р. В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ	271
Андрій Грубінко ПОДІЇ ПРЕЗИДЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ В УКРАЇНІ У 2004 РОЦІ НА СТОРІНКАХ ПРОВІДНОЇ БРИТАНСЬКОЇ ПРЕСИ	280
Розділ 6. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	289
Леся Алексієвець ФОСТІЙ І. П. ПІВНІЧНА БУКОВИНА І ХОТИНЩИНА У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ 1939– 1945 РР. – ЧЕРНІВЦІ: ЧЕРНІВЕЦЬКЕ ОБЛАСНЕ ВІДДІЛЕННЯ ПОШУКОВО- ВИДАВНИЧОГО АГЕНСТВА "КНИГА ПАМ'ЯТІ УКРАЇНИ", 2004. – 368 С.	290
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	293

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2006. – Вип. 1. – 300 с.

Комп'ютерний набір: Андрій Кліш
Комп'ютерне оформлення: Юрій Древніцький

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету "Літопис"
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01

Здано до складання 10.02.2006 р. Підписано до друку 29.03.2006 р. Формат 60 × 84 / 18.
Папір друкарський. Умовних аркушів 28,2. Обліково-видавничих аркушів 37,5.
Замовлення 127. Тираж 300 прим. Свідоцтво про реєстрацію ТР № 241 від 18.11.97.

Увага

I. Для публікації матеріалів в журналі необхідно подати до редакції:

- ✓ статтю в редакторі Word (версія не нижче 6. 0/95 шрифт Times New Roman) на дискеті (файл називається за прізвищем автора латинськими буквами з вказівкою на версію Word. Наприклад, Strishynec95, Strishenec97. Де 95 і 97 – версії Word. Файл обов'язково у двох копіях 95 та 97 версії) й якісно надруковану на білому папері формату А4;
- ✓ рецензію провідного фахівця з даної галузі наук, як правило, доктора наук, відповідно завірену;
- ✓ виписку із протоколу засідання кафедри про рекомендацію статті до друку;
- ✓ експертний висновок про можливість відкритого опублікування матеріалів;
- ✓ відомості про автора (прізвище, ім'я, по-батькові (повністю), місце роботи, посада, наукові ступінь та звання, адреса, телефон)

II. Вимоги до оформлення друкованих праць:

1. Формат сторінки А4.
2. Поля 2х2х3х1.
3. Шрифт Times New Roman, Arial.
4. Величина шрифту – 14.
5. Інтервал: 1, 5 (Ctrl+5).
6. Абзац: 1, 25 см.
7. Рядків на сторінці – 29–30.
8. Символів на рядок – 65–70.
9. Між роками ставиться тире (1917–1920).
10. По тексту використовуються заокруглені дужки, для посилань квадратні.
11. Ініціали (Алексієвець М. М.; М. М. Алексієвець), роки (1917–1920 рр.), а також перед квадратною дужкою посилання (" [14: 23]") ставляться непереносимі пробіли.
12. Посилання на список використаних джерел: [12: 56–57; 14: 23], [14: 23], [14: арк. 23],
  - ✓ де "12" та "14" порядковий номер у списку використаних джерел;
  - ✓ "56–57, 23" – номери сторінок;
  - ✓ арк. 23 – вказівка на номер аркуша в архіві;
  - ✓ ":" ставиться після порядкового номера у списку використаних джерел;
  - ✓ ";" – між номерами сторінок;
  - ✓ "–" – між порядковими номерами різних джерел.
13. Зразок оформлення списку використаних джерел:
  - ✓ Июль-ноябрь 1758 г. Ученая переписка префекта Киевской Академии Самуила Миславского с профессором Христианом Баумейстером // Акты и документы. – Отд. II. – Т. V. – К.: Тип. И. И. Чоколова, 1908. – С. 222–224.
  - ✓ Завгородній Ю. Києво-Могилянська академія в контексті вітчизняного сходознавства: північно-буддистський регіон Далекого Сходу // Києво-Могилянська академія в історії України. Тези доповідей міжнар. наук. конф. – К.: НаУКМА. – 1995. – С. 36–37.
  - ✓ Попок А. А. Громадсько-політичне та релігійне життя українців на Далекому Сході в ХХ ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 54–68.
  - ✓ Українська культура: історія і сучасність / За ред. Черепанової С. О. – Львів: Світ, 1994. – 456 с.
  - ✓ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА України).. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 7248.
  - ✓ Мишанич О. В. Література Закарпаття XVII–XVIII століть. – К.: Наукова думка, 1964. – 116 с.